

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLU İKTİDAR İMGELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NABİ SEMİZOĞLU

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLU İKTİDAR İMGELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NABİ SEMİZOĞLU

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER

İSTANBUL 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Nabi SEMZOĞLU'nun **Selçuklu İktidar İmgeleri** konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Gülay BEZER
Üniversitesi : Marmara Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. Sadi Süleyman KUCUR
Üniversitesi : Marmara Üniversitesi

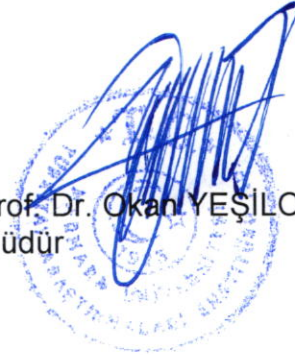
Üye : Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU
Üniversitesi : İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İmza

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun .09.../12.... / 2019 tarih ve 2019./26..5... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX

GİRİŞ

1. İktidar.....	1
2. Devlet.....	4

I.BÖLÜM

SELÇUKLU İKTİDARININ KAYNAĞI

1. Türk Devlet Geleneğinde Hükümrancılık Anlayışı.....	8
2. İran-İslâm Devlet Geleneğinde Hükümrancılık Anlayışı.....	21
3. Türk ve İran-İslam Hükümrancılık Anlayışlarına Göre Selçuklu İktidarının Meşruiyet Temelleri.....	27
4. Selçuklu İktidarının Sınırları.....	31

II. BÖLÜM

SELÇUKLU İKTİDARININ SEMBOLLERİ

1. Hâkimiyet Alametleri.....	45
1.1 Somut Alametler.....	45
1.1.1 Taht.....	45
1.1.2 Taç (Başlık, Kûlah, Tolga, Sarık, Börk).....	50
1.1.3 Sikke.....	54
1.1.4 Otağ, Saray.....	62
1.1.5 Hilat ve Tıraz.....	68
1.1.6 Bayrak (Sancak, Alem, Liva).....	78
1.1.7 Çetr.....	89
1.1.8 Nevbet.....	94
1.1.9 Tuğra (Tevki).....	100
1.1.10 Ok/Yay.....	104

1.1.11 Gâşiye.....	108
1.1.12 Hediye.....	110
1.1.13 Saçı.....	114
1.1.14 Mevkib.....	116
1.1.15 Kılıç.....	117
1.1.16 Mühür ve Yüzük.....	119
1.1.17 Kemer.....	125
1.1.18 Çizme.....	127
1.2 Soyut Alametler.....	127
1.2.1 Hutbe.....	127
1.2.2 Unvan ve Lakap.....	135
2. Törenler / Merasimler.....	146
2.1 Tahta Çıkma Törenleri.....	146
2.2 Düğün Törenleri.....	147
2.3 Yas ve Taziye Törenleri.....	148
2.4 Karşılama / Uğurlama Törenleri.....	153
2.5 Eğlence Meclisleri	155
2.6 Ziyafetler.....	158
3. İktidara Gösterilen Sembolik Tazim.....	159
3.1 Huzura Kabul.....	159
3.2 El / Yer / Ferman / Rikab Öpme.....	160
3.3 Ayakta Bekleme / Durma / Diz Çökme.....	161
3.4 Attan İnme.....	162
3.5 Selçuklu hanedanına / soyuna gösterilen tazim.....	163

III. BÖLÜM

SELÇUKLU İKTİDARININ TESİSİ

1. Başkent.....	164
2. Hazine.....	165
3. Vergi.....	165
4. Tâbilik.....	171
5. Atama / Azil.....	175
6. İhta Tевcihi.....	181
7. Ferman / Menşur.....	183

8. Veraset Sistemi (Veliahtlık).....	191
9. İnşa Faaliyetleri.....	191
10. Fetih ve Zaferler.....	192
11. Diplomatik Evlilikler.....	201

SONUÇ.....	203
-------------------	------------

BİBLİYOGRAFYA.....	204
---------------------------	------------

ÖNSÖZ

Selçuklular, 11.yüzyıl ila 13.yüzyıllar arasında Türk-İslâm ve Dünya tarihine damga vurmuş bir Türk hanedanıdır. Türkistan'dan Yakındoğu'ya uzanan büyük Türk göçleri sırasında Horasan'da siyasî bir teşekkül kurarak bölgenin siyasî, sosyal, iktisadî çehresini değiştirmişlerdir. Selçukluların, bir yandan Müslümanlığı kabul etmesi, diğer yandan da İran-İslâm kültür çevresine girmesiyle devletin her alanında büyük bir dönüşüm yaşanması kaçınılmaz oldu.

Bu çalışmanın konusu da Selçuklu iktidar imgelerinin söz konusu büyük dönüşüm kapsamında incelenmesidir. Tezin kapsamı Büyük Selçuklularla, bir nevi onların devamı olan şube hanedan Irak Selçukluları ve Türkiye Selçuklularıyla sınırlandırılmıştır. Bu nedenle Suriye ve Kirman Selçukluları gibi şube hanedanlar çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Tezde, adı geçen hanedanların hüküm sürdükleri topraklarda tesis edilen Selçuklu iktidarının imgeleri incelenmiştir. Selçuklu iktidarı İslâm öncesi Türk iktidar anlayışının yanı sıra yukarıda ifade edildiği üzere, İran-İslâm devlet anlayışlarını da tevarüs etmiştir. Bu nedenle çalışmanın giriş bölümünde bu altyapıyı oluşturan unsurlar incelenmiştir. Birinci bölümünde, Selçuklu iktidarının meşrûiyet kaynakları, ikinci bölümde, iktidarın somut ve soyut sembol ve alametleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde iktidarın hangi yollarla, nasıl kurulduğu ve yönetim anlayışı irdelenmiştir. Dördüncü bölümde iktidarın sınırları, yetkisini kullanma limitleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Tezin yazımında TDV İslâm Ansiklopedisi'nin imlâ ve transkripsiyon sistemi esas alınmıştır.

Bu çalışma sırasında yardımlarını esirgemeyen herkese teşekkür etmeyi bir borç sayarım. Beni bu günlere getiren, hayatını ailesine vakfeden ve bu çalışmanın yazım sürecinde hayatını kaybeden annem Aysel Semizoğlu'nu, hayatım boyunca kalbimin en derin yerlerinde hep şükranla anacağım. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) çalışanlarına; maddi-manevi desteği ve bazı kaynaklara ulaşmamdaki büyük yardımları için Yasemin Akkoyun'a; yardım ve destekleri için Esra Gültekin ve Ömer Faruk Uyanık'a çok teşekkür ederim.

Son olarak, bu çalışma süresince benimle birlikte saatlerce mesai harcayan, sıcaklığını ve hoşgörüsünü esirgemeyerek bütün bilgi ve birikimini paylaşan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Gülay Öğün Bezer'e şükranlarımı sunarım.

Nabi Semizoğlu

ÖZET

Selçuklu iktidarı, hâkimiyetini tesis ettiği yüzyıllar boyunca Yakındoğu coğrafyasına damga vurmuştur. Selçuklu iktidarı damga vurduğu dönem dışında kendisinden sonra gelen Türk-İslâm iktidarlarının anlayışını da derinden etkilemiştir.

Selçuklu iktidarı, Horasan’da kuruluşundan itibaren eski Türk idare gelenekleri, İslâm Dünyasının dini atmosferi ve İran devlet geleneklerinin oluşturduğu bir zemin üzerine inşa edildi. Eski Türk döneminde iktidarın meşrûiyet kaynağı temel olarak “kut” anlayışına dayanıyordu. İslâmi ve İrani terminolojide ise siyasî konjonktüre uygun olarak hukuksal biçimde formüle edilmişti. Her iktidar gibi Selçuklu iktidarı da kendi anlayışını sembollerle ifade ediyordu. Bunlar hem eski Türk iktidarının sembolleri olan otağ, kös, sancak (tuğ), ok-yay gibi kendi geleneğinden gelen; hem de Müslüman hanedanların hutbe, sikke, hilat gibi sembollerini ihtiva ediyordu. Kuruluş döneminde ülüşü yaşatan bozkırlı Selçuklu iktidarı kan bağına dayalı göçebe karakterini terk ederek; saraydan yönetilen, Fars bürokrasisine istinat eden, gulam (köle) asıllı emirlerin giderek güçlendiği bir karakter kazanmıştır. Selçuklu toprakları fetihlerle genişlerken, fethedilen topraklarda iktidar imgesi kendine has sistematik yöntemlerle yerleştirilmiştir. Askerî iktidarın tevcihi, yazılı bürokrasinin geliştirilmesi, atamalar, aziller, inşa faaliyetleri (darüşşifa, medrese, cami, sur vb.), vergi sistemi, fetihler iktidar inşasının göstergeleridir. Fakat kuruluştan itibaren ortaya çıkan sistemsel sorunlar ve başka problemler Selçuklu iktidarının yıpranmasına ve neticede yıkılmasına yol açmıştır. İktidardan uzaklaştırılan göçebe Türkmen kitleleri, İslâm dünyasının lideri halifeyle Selçuklu sultanlarının iktidar mücadeleleri, hanedan mensuplarının taht kavgaları, emir ve atabeklerin nüfuz alanlarını iktidar aleyhine genişletmeleri; Harizmşah ve Moğol tehditleri bu problemlerin en önemlileri olarak ortaya çıkmaktadır.

ABSTRACT

Seljuk rule, when it established its domination during the centuries left its mark on geography of the Near East. Beyond that era it has deeply affected next Turkish-Islamic states concept of rule also.

Since the establishment of Seljuk rule in Khorasan, it was built on a base of ancient Turkish governance traditions, the religious atmosphere of the Islamic world and Iranian governmental traditions. Source of legitimacy of power in old Turkish era, was mainly based on sense of “kut”. Also, in Islamic and Iranian terminology, it had been legally formulated in accordance political conjuncture. Like every political power, Seljuk rule denoted its concept of power with symbols. These were based on symbols adopted by Muslim dynasties (like khutbah, coin, caftan), as well as old Turkish state symbols.(like state tent, drum-kus, sanjak, arrow-bow). Seljuk rule concept had *ülüş* in establishment era. Afterwards, it left nomadic character based on blood relation. It adopted a new character, which slave origin emirs getting stronger, governed from palace based on Persian bureaucracy. While Seljuk lands expanding by conquests, image of power in conquered lands was settled by its own systematic methods. Military iqta, development of written bureaucracy, assignments, dismissals, construction activities (hospital, madrasah, mosque, castle walls etc.), tax system, conquests are indicators of power building. However, some systematic issues and other problems from the very beginning worn out Seljuk rule and led its fall. The most important of these problems were Nomadic Turkmen masses who moving away from power, the power struggle between caliphate and Seljuk power, struggles between members of dynasty, struggles for influence between emirs, Kharzemshah and Mongols threats.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.mlf.	: Adı geçen müellif
AÜ	: Ankara Üniversitesi
b.	: ibn / bin
bkz.	: Bakınız
by.	: Basım yeri yok
CÜ	: Cumhuriyet Üniversitesi
ed.	: Editör
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DLT	: Divan-ü Lûgat-it Türk
h.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İTED	: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
KB	: <i>Kutadgu Bilig</i>
KDT	: Karahanlı Devlet Teşkilatı
m.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı/Basımevi
s.	: sayfa
str.	: satır
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

TKTG	: Türk Kùltùr Tarihine Giriş
TKGÇ	: Türk Kùltùrùnùn Gelişme Çağları
TMK	: Türk Milli Kùltùrù
TTK	: Türk Tarih Kurumu Basımevi
ty.	: Basım tarihi yok
vd.	: Ve devamı
vs.	: Ve sâir

GİRİŞ

Selçuklu iktidarı kavramını anlamak için öncelikle iktidar ve devlet kavramlarının anlamları anlaşılmalıdır. Bu nedenle ilk olarak iktidar ve devlet mefhumlarının analizlerini yapmak, Selçuklu iktidarının nasıl bir yapı üzerinde yükseldiğini kavramak açısından yerinde olacaktır.

1. İktidar

Selçuklular bilindiği gibi XI-XIII. yüzyıllar arasında kurdukları siyasî teşekküllerle Yakınoğu tarihine damga vurmuşlardır. Bu dönemin en önemli olaylarından biri hiç şüphesiz Türklerin Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan büyük göç hareketleridir. Selçuklu yöneticilerinin önderliğinde ve kontrolünde başlayan bu hareketler Yakınoğu'nun siyasî, kültürel, sosyal, ekonomik, askerî çehresini büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu çalışmada Selçukluların iktidar anlayışı kaynak, sembol ve sınırlarıyla incelenecektir. Bu anlamda siyasî iktidar ve iktidarın özünü oluşturduğu devlet olgularını kavramsal olarak değerlendirmek yerinde ve faydalı olacaktır. İlk olarak geniş bir anlam yelpazesi olan iktidar, sonra devlet ele alınacak nihayet iki kavram arasındaki organik bağ analiz edilecektir.

İktidar kelime anlamı olarak en üstün güç, erk, kuvvet ve otorite demektir. Temelde geniş kapsamlı bir olgu olup “bir işi başarabilme yetki ve yeteneğini haiz olan kişi veya kuruluşlar” olarak tanımlanır. Her türlü toplumsal yapıda bir şahıs veya zümre iktidar olabilir. Herhangi bir alanda otorite kurulmuşsa iktidar teşekkül etmiş demektir. Siyasî anlamda iktidar devlet aygıtına komuta eden toplumu yöneten, yönlendiren ve ona hükmeden irade demektir, hüküm sürme biçimini anlatan kavramlardan biri olan hükümlanlık olarak da tanımlanır.¹

İktidar yönetenlerle yönetilenlerin ayrışması sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrışmanın belirginleşmesi zaman içerisinde iktidarın hatlarını derinleştirmiştir.² Güç, kuvvet, zenginlik, zekâ, karizma, sihir vb. özelliklerin etkisiyle öne çıkan yöneticiler, bu

¹ Komisyon, “İktidar”, *Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, by, 2011; Yahya Kazım Zabunoğlu, *Devlet Tanım-Kaynak-Uysurlar*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 328, Ankara 1973, s. 4; Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul 1998, s. 131; Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 60; Daha çok modernite ile birlikte terminolojiye girmiş olmakla birlikte sosyal, ticarî, dinî, kültürel ve meslekî iktidar çeşitleri de bulunmaktadır. Keza ilkel kabilelerde de bir şeflik sistemi ile iktidar kurulmuştur. Bkz. Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi: (XV. asra kadar)*, Ankara 1996, s. 211.

² Yönetenler ile yönetilenler arasındaki ayrışmanın neden ve nasıl olduğu ile ilgili çeşitli görüşler için bkz. Cem Eroğul, *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s. 84-88.

sayede kitleler üzerinde hakim olarak iktidarlarını tesis etmişlerdir.³ Toplum yararına yaptıkları faaliyetler ve güç-kuvvet gösterileriyle kabul gören, boyun eğilen ve benimsenen yönetenler, toplum tarafından zamanla meşrû idareciler olarak kabul edilmişlerdir. Bu durum toplumsal düzenin sürdürülmesi ihtiyacından doğan bir sonuçtur.

Emretmek ve hizmet etmek (vermek) üzere konumlanan iktidarın doğasında egoizm (bencillik), karizma, güç, şan ve şöhret bulunur.⁴ Nitekim iktidar devlet aygıtının tüm kurumlarını kullanarak emirlerini verir ve yaptırır. Emretme yetkisi kamu düzeninin sağlanması için zorunlu olarak yönetenlere verilmiştir. “İktidar itaat edilmesi gereken bir varlık olup itaatin kaynakları inanç, itimat ve itibardır.”⁵ Çünkü yönetenler, yönetilenlerin çıkarı için emir vermektedirler. Spinoza da “*iktidara itaat edeni köleden ayıran unsur, iktidarın onun çıkarı için emir vermesidir. Fakat köle ancak efendisinin çıkarı için emir alır*”⁶ şeklinde açıklar. Yani bu durum bir nevi yönetenlerle yönetilenlerin ortaklığı, zorunlu sözleşmesidir. Emir-itaat bağlamı içerisinde hareket edemeyen toplumlar düzen sağlayamaz ve varlıklarını sürdüremezler. İktidarın yönetim anlayışının mâhiyeti ne olursa olsun bir emir-itaat zinciri olmalıdır.⁷ Kısaca iktidarın emretme gücü karşısında toplumdan beklenen itaat etmesidir.

İktidarın meşrûiyet kaynaklarından biri de hizmet olduğu için toplum, kendisine hizmet etmeyen ve çıkarlarını korumayan iktidarı meşrû görmez ve itaat etmez.⁸ Asli görevlerini yapmayan iktidarın ayakta kalma şansı yoktur. Bu nedenle kamu hizmeti sağlamak iktidarın devamı için zorunludur.

İktidar doğası gereği sahiplerini etkileyerek dönüştürür.⁹ İnsan doğası gereği güce meyillidir ve hükmetmek, tahakküm etmek ister. İktidardakiler, iktidarın sağladığı

³ Bu etkiler servet, yetenek, zekâ, birikim, yetenek, başış ve zorlayıcılıktır. Bkz. Yahya Kazım Zabunoğlu, *Devlet, Tanım-Kaynak-Unsurlar*, s. 8-9; İktidarların uzun bir süre ayakta kalması ve yerleşip kökleşmesi, onları toplum nezdinde en meşrû kalıba sokar. Bu durumda iktidara karşı yapılan herhangi bir muhalif hareket toplum nezdinde meşrû görülmez ve karşılık bulamaz. İktidara itaat artık toplum şuurunda zorunlu bir gelenek ya da dinî inanç olarak görülür. Abbâsilerde görüldüğü gibi iktidar siyasi hâkimiyetini kaybettiği halde hanedan varlığını uzun bir süre korumayı başarmıştır. Bkz. İbn Haldun, *Devlet*, çev. Osman Arpaçukuru, s. 25, 82.

⁴ İbn Haldun, *Devlet*, çev. Osman Arpaçukuru, İlke Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 26; “İktidar güçtür.” Bkz. Durmuş Hocaoglu, “Kaos, Entropi, Hürriyetlerin Korunumu, Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum*, III/10 (2005), s. 35; Bertrand de Jouvenel iktidarın özü olarak emretme, egoizm ve kamu hizmetini vurgulamıştır. Bkz. Bertrand de Jouvenel, *İktidarın Temelleri: iktidarın mâhiyeti ve tarihi gelişimi*, çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 127, 138, 141.

⁵ Bertrand de Jouvenel, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁶ Bertrand de Jouvenel'den naklen, *a.g.e.*, s. 61.

⁷ Bertrand de Jouvenel, *a.g.e.*, s. 45; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 46, seri: 1, sayı A 6, Ankara 1977, s. 220; Yahya Kazım Zabunoğlu, *Devlet, Tanım-Kaynak-Unsurlar*, s. 7.

⁸ Bertrand de Jouvenel, *a.g.e.*, s. 49.

⁹ Bertrand de Jouvenel, *a.g.e.*, s. 143, 146.

olanak, fırsat ve çıkarları kaybetmek istemezler. Gücü ile birleştirdiği şan ve ihtişam onun karakteridir.¹⁰ Gücü ele geçirdiğinde bir dönüşüm geçirir ve gücünü kaybetmeme adına refleksler geliştirir. Bu anlamda iktidarın doğasında egoizm vardır. Münecimbaşî'nin naklettiği şu ifadeler, iktidar sahiplerinin nasıl bir paradoksa düştüğünü açıkça göstermektedir: "...kardeşlik onu şefkat etmeye, saltanat ise bunun aksini yapmaya sevk etti. Önce ona iltifatta bulundu. Fakat daha sonra onu hapsetti."¹¹

İktidarın bir diğer etkili göstergesi de lütuftur. Lütufta bulunmak iktidardan beklenen bir özelliktir. Yönettiklerine lütufta bulunan bir iktidar, toplumun refah ve huzur içinde yaşamasına yaptığı katkıyla meşrûyetini pekiştirmiş olur. Toplum iktidarın lütufta bulunması için beklenti içindedir. Lütufta bulunmayan iktidar, meşrûyet dayanaklarından biri zayıflayacağından daha kolay yıkıma sürüklenecektir.¹² Bu nedenle tarih boyunca birçok iktidar, tâbiyetindeki önemli kişileri, grupları veya toplumun bütün kesimlerini lütuf ve bağışlarla kendine bağlamak suretiyle, iktidarını güçlendirme yoluna gitmiştir.

Ünlü sosyolog Max Weber'ın genel kabul gören sınıflandırmasına göre iktidarların hükmetme anlayışları, mevcut sosyal düzeni devam ettirme anlayışını dayanan "gelenekçi hâkimiyet", bir kişinin şahsî özellikleri veya meziyetleri sayesinde toplumu idaresi altına almasıyla ortaya çıkan "karizmatik hâkimiyet" ve kanunî normları her şeyin üstünde tutan bir toplumda var olan "kanunî hâkimiyet" olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu ayrımlar teorik olup pratikte hiçbir toplumda yüzde yüz saf bir şekilde uygulandığı görülmemiştir.¹³

Netice olarak tüm bunlardan iktidarın kaynağını, tesis biçimi, sembol ve sınırlarını hükmettiği toplum içindeki gelenek, teamül, inanç, siyasî akım, sosyal yaşam, coğrafya ve iktidar sahiplerinin tutumlarının belirlediği anlaşılmaktadır. İktidar erki bir kişide toplanabildiği gibi çeşitli kurul veya kişilere de paylaştırılabilir. İktidarın kaynağı ilahî menşeli olduğu gibi toplumsal menşeli de olabilir. İktidar, kendi idarî tarzını tesis ederken

¹⁰ İbn Haldun, *Devlet*, s. 26.

¹¹ Münecimbaşî, Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd Düvel: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları Tarihi*, çev. Ali Öngül, I, İzmir 2000, s. 180.

¹² Bertrand de Jouvenel, *İktidarın Temelleri*, s. 49.

¹³ Abdülkadir Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1981, 30-31.

devletin ona sunduğu tüm olanakları kullanır. İktidarını tesis ettiğini de sembollerle ifade eder.¹⁴

2. Devlet

Yukarıda da değinildiği gibi devlet kavramının özünü iktidar olgusu oluşturmaktadır. Bu çalışmanın konusu da iktidar olgusu olduğu için iktidar kavramı anlatıldıktan sonra devlet kavramının açıklanması tercih edilmiştir.

Genel anlamıyla “devlet”, “*belli sınırlar içindeki insan topluluğuna ait siyasî hâkimiyetin teşkilatlanmış şekli*”¹⁵ veya bir başka deyişle “*toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık*”¹⁶ “*nihai siyasî otorite ve yapısıdır.*”¹⁷ “*belli bir ülkede hükümete ve kanunlara bağlı yaşayan milletin oluşturduğu siyasî topluluktur.*”¹⁸ “*düzen fikrinin içtimaî varlık alanındaki en somut en müttekâmil şeklidir, en üstün iktidar, en üstün güçtür.*”¹⁹ gibi pek çok tanımı daha bulunmaktadır.²⁰

İktidar düzenin sağlanması için devleti yönlendiren siyasî irade olduğuna göre siyasî iradenin mevcudiyeti durumunda devlet olgusunun varlığı aranır. Bu nedenle bu iki kavram birbirinden ayrı düşünülemez. Çünkü iktidarı tanımlamak için onun varlık alanı olan devletin anlaşılması gerekmektedir.

Devletin ilk olarak nerede ve nasıl ortaya çıktığı hakkında çeşitli görüşler vardır.²¹ Fakat gözükür ki devlet fikri, cemiyet hayatının başladığı ilk dönemlerden itibaren

¹⁴ Mehmet Niyazi Özdemir, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993, s. 17.

¹⁵ Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, *DİA*, IX (1994), s. 234.

¹⁶ Komisyon, “Devlet”, Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük.

¹⁷ Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, s. 235.

¹⁸ Komisyon, “Devlet”, *Türk Ansiklopedisi*, XIII, Ankara, 1966, s. 153.

¹⁹ Durmuş Hocaoglu, “Kaos, Entropi, Hürriyetlerin Korunumu, Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum*, s. 31.

²⁰ Devlet tanımlarıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kemal Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2009, s. 4; Ferit Develioğlu, “Devlet” *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2003, 314; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, MEB Yayınları, Ankara 1993, s. 81; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, III, 295; Yahya Kazım Zabunoğlu, *Devlet Tanım-Kaynak-Unsurlar*, s. 38; Aristo ve Rousseau’nun devlet tanımları için bkz. Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, 235.

²¹ Devletin ilk olarak neden ve nasıl ortaya çıktığı ile ilgili teoriler: Aile teorisi, biyolojik teori, kuvvet teorisi, ekonomik (Marksist) teori, sosyal sözleşme teorileri (Thomas Hubbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau) vb. için bkz. Kemal Gözler, *a.g.e.*, s. 29-42; Devletin kurulmasını kuvvet teorisi ile açıklayan İbn Haldun’un güç, hamiyet, tarafgirlik, şiddet ve saldırganlıkla ilgili tanımları için bkz. İbn Haldun, *Devlet*, s. 41-45; Devletin belli bir sosyal gelişim düzeyinden sonra ortaya çıktığı ile ilgili görüş için bkz. Cem Eroğul, *Devlet Nedir?*, s. 38; Aileden devlete uzanan anlayış için bkz. Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı, (13. yüzyıl sonlarına kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, XIII; Korunma (güvenlik) teorisi için bkz. Yahya Zabunoğlu, *a.g.e.*, s. 65-70; Deleuze ve Guattari devletin ortaya çıkışını gelişimci bir çizgiyle olduğunu kabul etmez ve aniden bir kriz, çatışma ve bunalımla ortaya çıktığını savunur. Bkz. Gilles Deleuze, Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni, Bin Yayla, Göçebebilimi İncelemesi, Savaş Makinası*, çev. Ali Atay, İstanbul 1990, s. 39-41, 92; Cem Eroğul’a göre, devletin asıl ortaya çıkış nedeni egemen sınıfın çıkarını korumaktır. Yönetenlerin toplumdaki kopmasıyla birlikte devlet olgusu ortaya çıkmıştır. Fakat devlet, meşruiyet kazanmak ve asgarî düzeni korumak için toplumun ortak çıkarını üstlenmek zorunda kalmıştır.

mevcuttur. Zira insan, doğası gereği sosyal yaşam içgüdüsüne sahiptir.²² İnsanların korunma, barınma, iâşe, dayanışma gibi kaygı ve talepleri de eklenince toplumsal hayat içinde yer almaları kaçınılmaz olmaktadır. Toplumsal yaşamın olmazsa olmazı ise düzendir. Düzen olmazsa toplumsal yaşam olmaz, insanlık hayatiyetini devam ettiremez. Düzeni sağlayacak olan politik örgütlenme ise devlettir. Bu nedenle devlet, toplumsal yaşam ve düzen gerekliliğinin ortaya çıkardığı zaruri bir sonuçtur.²³ Devlet toplumsal düzeni sağlayacağından dolayı yaşamın her alanına girer. Üretim, toplumsal işlerin yönetimi, anlaşmazlıkların çözümü, savunmanın örgütlenmesi, toplumsal davranış kurallarının tanımlanması ve hatta ideolojik konulara iktisadî, örgütsel, hukukî, askerî, ideolojik araçlarını kullanarak müdahale eder.²⁴ Söz konusu toplumsal ihtiyaçlar dolayısıyla farklı ülkelerde mâhiyetleri ve yönetim anlayışları benzemese de birçok devlet düzeni kurulmuştur. Kültürel zemin farklılıkları ve devletin değer belirleyici ya da sivil toplumun ürettiği değerleri yaşanabilir yapması devletlerin mâhiyetini değiştirmektedir.²⁵ Bu düzenin kapsamı kimi zaman eski Yunandaki şehir devletlerinin sınırları kadar darken, kimi zaman da Türklerdeki evrensel düzen anlayışı kadar geniş olabilmıştır.²⁶

Bugün Türkçede devlet dediğimiz politik örgütlenmeye eski Türkler “il”, Çinliler “kuo (tao)”, Yunanlar “nomos”, Romalılar “res publica”, Avrupalılar “state” demişlerdir.²⁷

Devleti oluşturan unsurlar genel olarak üç başlık altında toplanmaktadır: Millet (halk), ülke (toprak) ve egemenlik (hâkimiyet).²⁸ Bu unsurlara sahip olmayan bir yapı

Lakin bunu yaparken kendi çıkarını korumuş ve kendini toplumun üstüne yerleştirmiştir. Bkz. Cem Eroğul, *Devlet Nedir?*, s. 84, 88.

²² İbn Haldun, *Devlet*, s. 94; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 84.

²³ İbn Haldun’a göre devlet (mülk) insanoğluna mutlak anlamda gerekli olan tâbi bir müessesedir. Tarihi bir zorunluluktur. Ona göre devlet olmadan sosyal hayat, sosyal hayat olmadan insan varlığını sürdürmez. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, I, s. 103-104; Yahya Zabunoğlu, *Devlet tanım-kaynak-unsurlar*, s. 47-59, 112; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, 16.basım, İstanbul 1998, s. 40; Durmuş Hocaoglu, “Kaos, Entropi, Hürriyetlerin Korunumu, Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum*, s. 31; Mehmet Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1989, s. 20; “Devlet, felsefi antropolojiye göre insanın varlık şartıdır.” Bkz. a.mlf., *Türk Devlet Felsefesi*, s. 65.

²⁴ Cem Eroğul, *Devlet Nedir?*, s. 35.

²⁵ Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, 235.

²⁶ Türklerin “il”i ve Yunanların “nomos” u hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. yüzyıl sonlarına kadar)*, s. 1, 3.

²⁷ Bu terimlerin tarihsel kullanımları göz önüne alınırsa birbirlerini tamamen karşılamadıkları ortadadır. Fakat hepsinin altında yatan anlam devlet düzeni fikridir. Bkz. Kemal Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, s. 6-7; Türklerde “kut” kelimesi de bazen devlet kelimesiyle özdeş kullanılmıştır. Bkz. Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 185.

²⁸ S. L. Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, I, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1960, s. 115; Kemal Gözler, *a.g.e.*, s. 49-100; Aydın Taneri, devleti oluşturan unsurları millet, ülke, egemenlik ve politik örgütlenme olarak sıralamaktadır. Bkz. *Türk Devlet Geleneği*, s. 81; Kemal Gözler, Aydın Taneri’nin aksine politik örgütlenmeyi, devletin unsuru olarak değil, devletin özelliği olarak değerlendirmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 201-351; Mehmet Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 31; Zeynep Hilal Sekman, *Horasan-Irak Selçukluları’nın Çöküşünde İdari Etkenler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 2.

devlet olarak adlandırılmaz. Millet (halk) aynı ideal, çıkar, ülküler uğruna bir araya gelmiş ve devlet düzenine itaat etmiş insan topluluğudur. Devlet, bağımsız olan bir milletin hükümlerlik/egemenlik erki sayesinde ortaya çıkar. Dolayısıyla millet olamayan insan topluluklarının devlet kurması mümkün değildir.²⁹ Milletin üzerinde doğup büyüdüğü, maddî-manevî kültür unsurlarıyla kimlik kazandırdığı; dolayısıyla devlet organizasyonunun da üzerinde gerçekleştiği topraklara ise ülke(vatan) denilmektedir. Milletin yönetme/yönetilme iradesi ortaya koymasının tezahürü olan “egemenlik en üstün iktidar demektir.”³⁰ İç egemenlik ve dış egemenlik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İç egemenlik devletin kendini oluşturan insan topluluklarının üzerinde kurduğu otoritedir. Emretme ve yön verme kudreti vardır.³¹ Zorlayıcı ve baskıcıdır.³² Toplum yararı ve çıkarı için hizmet amacı ve beklentisi nedeniyle meşrû sayılması onu zorbalıktan kurtarmaktadır.³³ Dış egemenlik ise, devletin sınırları dışındaki güçlere karşı eşit haklara sahip olması ve onların tahakkümüne girmemesidir. Yani devletin bağımsız olmasıdır.³⁴

Modern devlet teorisinde, devlet, idareciden ayrı tüzel bir varlıkken klasik devlet düzenlerinde ise devlet başkanı devletin kendisi ile özdeşleşen bir varlıktır. Devletin “varlık cevheridir”.³⁵ Bu anlamda devlet, sınırları belli bir vatan toprağında yaşayan millete egemen olan hükümdarın otoritesi etrafında teşkilatlanmış siyasî üst yapıyı ifade eder.³⁶

Devletin üç temel özelliği ise teşkilatlanma (yasama, yürütme, yargı), tüzel kişilik ve devamlılıktır. Yani “devlet hukukî kişiliğe sahip devamlı bir teşkilattır.”³⁷ Yasama, yürütme, yargı erkleri ayrı ayrı kurumsallaşabileceği gibi tek bir kişide de toplanabilir.

²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 417-418 “Millet gelişigüzel biraraya gelmiş topluluklardan oluşmaz. Bu topluluklar ortak değer ve ülküler etrafında birleşerek milleti oluştururlar.” Bkz. Mehmet Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 40.

³⁰ Kemal Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, s. 4; Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 20.

³¹ “Devlet hukuki bakımdan emretme hak ve yetkilerine sahip, emri tatbik etme kudretini haiz bir sosyal düzendir.” Bkz. Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, s. 44.

³² “Devlet doğası gereği, baskısız hizmet götüremez.” Bkz. Cem Eroğul, *Devlet Nedir?*, s. 99; Bertrand de Jouvenel, *İktidarın Temelleri*, s. 49.

³³ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 248; Mehmet Niyazi, *a.g.e.*, s. 44.

³⁴ Egemenliğin emretme niteliğine dair bkz. Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 82.

³⁵ Mehmet Niyazi, *a.g.e.*, s. 68; İbn Haldun, düzeni ve nizamı bozacağı için devlet yönetiminde hakimiyet ve otorite bir şahısta toplanmalıdır demektir. Bkz. *Devlet*, çev. Osman Arpaçukuru, s. 27; “Türklerde hükümdar ve devlet düzeni arasında sıkı bir ilişki ve idealizm vardır. Nitekim eski Türk metinleri sıklıkla hakanın tahta çıkışını acun (dünya) nizam buldu şeklinde bildirmektedir.” Bkz. Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 13; Nizâmülmülk’ten devlet sultanla özdeşleşmiştir. *Siyâsetnâme*, s. 82; “Türk devleti ancak bir hükümdar etrafında şekillenebilmektedir.” Bkz. Zeynep Hilal Sekman, *Horasan-Irak Selçukluları’nın Çöküşünde İdari Etkenler*, s. 4.

³⁶ Kemal Gözler, *a.g.e.*, s. 49-100; Aydın Taneri, devleti oluşturan unsurları millet, ülke, egemenlik ve politik örgütlenme olarak sıralamaktadır. Bkz. *Türk Devlet Geleneği*, s. 81; Zeynep Hilal Sekman, *Horasan-Irak Selçukluları’nın Çöküşünde İdari Etkenler*, s. 2, 4.

³⁷ Kemal Gözler, *a.g.e.*, s. 6; Devletin teşkilatlanma biçimi için bkz. Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, 235; Aydın Taneri, *a.g.e.*, s. 83.

Bu durum rejimin mâhiyetine bağlıdır. Mutlak monarşilerde bütün erkler tek kişiye bağlı iken, demokrasilerde kuvvetler ayrılığı prensibi benimsenmiştir.

Devletin yönetim biçimi olan rejimin veya yöneten hanedanın değişmesi, devletin yıkıldığı anlamına gelmez. Değişen sadece idareci ve idare biçimidir. Zira devlet millet, toprak (vatan), egemenlik, bağımsızlık unsurlarıyla devam etmektedir.³⁸ Hatta Türk idare anlayışı kısmında üzerinde durulacağı gibi toprak (ülke) kaybı da devlet düzeninin yıkılması manasına gelmemektedir. Türkler, tarih boyunca zaman zaman yurtlarını kaybetmelerine rağmen başka coğrafyalara göç ederek devletlerini o topraklara taşımışlardır.

Yukarıdaki bilgiler göz önüne alındığında her toplum için bir siyasî düzenin gerekliliği ve bu siyasî düzeni yönetecek siyasî idarenin varlığının kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Mâhiyetleri, özellikleri, kaynakları değişmekle birlikte tarih boyunca her toplumda bir iktidar anlayışı olmuştur. Bu çalışmada Selçuklu iktidar anlayışı incelenecektir. Önce Selçuklu iktidar anlayışını oluşturan iki ana damar olan eski Türk iktidar anlayışı ile İran-İslâm iktidar anlayışı hakkında bilgi verilecek, sonra iktidarın kaynağı, sembolleri, tesisi ve sınırları başlıkları altında gelişen bu anlayış araştırılacaktır.

³⁸ Kemal Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, s. 24.

I. BÖLÜM

SELÇUKLU İKTİDARININ KAYNAĞI

Selçuklu iktidarı eski Türk hükümlanlık anlayışında İran-İslam hükümlanlık anlayışına evrilen bir zemin üzerinde inşa edilmiştir. Bu bölümde Selçuklu iktidarının kaynağını oluşturan bu iki anlayış, kavramsal temelleri üzerinden incelenecektir.

1. Türk Devlet Geleneğinde Hükümlanlık Anlayışı

Yukarıda da değinildiği gibi Selçuklu iktidar anlayışı, İslâmiyet öncesi eski Türk iktidar anlayışı ve İran-İslâm iktidar anlayışı olmak üzere iki ana temele dayanıyordu. Bu nedenle bu iki iktidar anlayışını analiz etmek, Selçuklu iktidar anlayışının inşa edildiği zemini anlamak için faydalı olacaktır.

Eski Türk iktidar anlayışı, geçmişİ çok eski zamanlara dayanan bir oluşum evresinden geçerek ortaya çıkmıştır. Türkler ilk olarak İç Asya’da tarih sahnesine çıkmış bir millettir. Tarihte Türk siyasî iktidarlari Hunlarla birlikte başladığı kabul edilse bile, bu iktidarın kökenleri çok daha eski dönemlere uzanmaktaydı. İlk olarak yaşanan coğrafya gereği bu kültür çevresi insanlari bozkır hayat tarzına sahipti. Bu insanlar hayvancılıkla geçiniyor, boylar halinde yaşayıp, hayvanlari için otlak ve sulak alanlar bulmak için sürekli yer değİştiriyorlardı. Göçebe-savaşçı karakterli bu topluluklar atı evcilleştirmiş ve sosyal, ekonomik, askerî alanlarda bu hayvandan yararlanmışlardır. Bu nedenle at kültü Türkler için çok önemlidir.³⁹ Diğer belirgin özelliklari ise demiri kullanmalarıdır. Türkler demiri işleyerek çeşitli aletler, silahlar yapmışlar ve bunlari kullanarak çevrelerindeki topluluklara belirgin bir üstünlük sağlamışlardır. Binlerce yıllık bir tecrübeye ve ortak yaşama kültürüne sahip bu toplulukta bir iktidar anlayışının doğması kaçınılmazdır.⁴⁰ Eski Türk iktidar anlayışı, temelleri bu şekilde atılan bir tecrübeye sahiptir.

³⁹ Türklerin atlarla olan binlerce yıllık beraber yaşama serüveni sıkı bağlar oluşturmuş, daha sonraki dönemlerde kaleme alınan eserlerde bu en derin hissi duygu ve düşünceler teberüz etmişti: “...at demem sana kardaş derim, kardaşımdan ileri, başım beraberi, başıma iş geldi yoldaş derim, yoldaşımdan ileri.” Bkz. *Bugünkü Dille Dede Korkut*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Remzi Kitabevi, İstanbul 1963, s. 41; Türkler atı adeta ikinci bir eş olarak görüyorlardı. Bu nedenle yas alameti olarak ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmeye “dullamak” deniyordu. Bkz. Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Tuğ ve Bayrak: Hunlardan Osmanlılara*, VI, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. basım, Ankara, 1985, s. 145-146, 199, 318. Hasmin atının kuyruğunun kesilmesi ise ağır bir hakaret ve ölüm tehdidi olarak algılanıyordu. Bkz. *a.g.e.*, s. 201.

⁴⁰ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları, Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 12. Basım, İstanbul 2017, s. 36.

Hunların idaresinde güçlü bir yapıya kavuşan Türk devleti, kendisinden sonra gelen siyasî teşekküller için de örnek olmuştur. Klasik anlamda bozkır devlet geleneğine sahip olan Türk iktidarları yüzlerce yıl İç Asya’da hâkimiyet kurmuştur. Hunlardan sonra M.S. 552’de ortaya çıkan Göktürkler ise Türk tarihinde bir dönüm noktası oluşturacak ve günümüze kadar hayat bulan Türk iktidarları için bir rol-model olacaktır.⁴¹ İç Asya’da yaşayan aynı kültürel özelliklere sahip boylar, Göktürkler döneminde milletleşme sürecini tamamlayacak ve “Türk” adını alacaklardır. Göktürklerden sonra kurulan Türk iktidarlarında Göktürk idarî anlayışının izleri oldukça belirgindir. Bu nedenle Batı Göktürk sahasında yaşayan boylar tarafından daha sonra ikame edilen Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı iktidarları belli ölçülerde Göktürk idarî anlayışını bölgelerine taşımışlardır.⁴²

Türkler tarihlerinin çok eski zamanlarından itibaren siyasî bir teşkilatlanmaya gitmiştir. Siyasî istiklali, vatani, halkı ve kanunlarıyla bu siyasî teşkilatlanmaya Türkler “il” demiştir.⁴³ Tam olarak devlet kavramını karşılayan “il” mefhumu Türkler için çok önemlidir. Türk milleti ancak “Türk ili”nde var olabilirdi. Bu durum tarihi kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır: “İlli millet idim, ilim şimdi hani, ..., kağanlı millet idim, kağanım hani?”⁴⁴ Türkler ilin unsuru olan vatan kavramını “yurt” kelimesiyle karşılıyorlardı. Ülke kelimesinin karşılığı ise “ulus” idi. Ülke sınırları ise “yaka” olarak adlandırılıyordu. Anlaşılmaktadır ki, Türk ilinde ülke, belirli sınırlara sahip devlet arazisi idi. Millet unsuruna ise kün (halk) ya da bodun deniliyordu.⁴⁵

Türk toplulukları hiçbir hukukî norma sahip olmayan başıbozuk, disiplinsiz kitleler değildi. Aksine çetin coğrafya şartlarında ayakta kalmak için disiplinli ve kolektif bir yaşam tarzına mecbur olan Türkler, sözlü hukuk kuralları oluşturmuş ve bu kuralların uygulanmasında titiz davranmışlardır. Bu sözlü hukuk normları bütünlüğüne “töre” (törü) denmiştir.⁴⁶ Töre, eski Türklerin tüm idarî, sosyal, ekonomik, ticari ve askerî hayatını düzenlemiş ve belirli kurallara bağlamıştır. Bu hukuk sistemi Türkler tarafından o kadar

⁴¹ Taşağıl, *Göktürkler -Türk Model Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayın, 1. Basım, İstanbul 2017, s. 15; Kafesoğlu, *TMK*, Ötüken Neşriyat, 16. Basım, İstanbul 1998, s. 94.

⁴² Taşağıl, *Göktürkler*, s. 16-19.

⁴³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 233; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 185; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 15, 25-26; Kâşgarlı Mahmud, *Türklerde devlet veya iktidar kavramı için “ogur” kelimesinin de kullanıldığını söylemektedir.* Bkz. Kâşgarlı Mahmud, *Divân-ü Lûgat’it-Türk*, çev. Besim Atalay, I, TDK, Ankara 1939, s. 53.

⁴⁴ Kitabeler, Kültigin, Doğu, str. 9, 10 bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 15.

⁴⁵ Kafesoğlu, *TMK*, s. 233, 236.

⁴⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 233; Zaman zaman “yol” kelimesi de töre anlamında kullanılmıştır. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, I, s. 323.

içselleştirilmiştir ki devlet (il) ve töre birbirinden ayrılmaz bir bütünlük oluşturmuştur. Bunu Göktürk yazıtlarından açıkça anlıyoruz. Yazıtlarda “töre” kelimesi 11 kez geçmekte, bunun 6’sında “il” ile birlikte kullanılırken, 5’inde “il” ile bağlantılı kullanılmıştır.⁴⁷ Hatta törenin il üzerinde tutulduğu da görülmüştür. “İl gider töre kalır.” Halk törenin himayesinde idi ve iktidarın icraatları dahi töreyle sınırlanmıştı. Töresiz bir devlet ve millet düşünülemezdi. İl töreye göre kurulurdu. Töre, hükümdardan halka kadar toplumdaki tüm insanların uymak zorunda olduğu hukuk sistemidir. Bu nedenle en üstün ve meşrû güçtür. İktidarı sınırlamıştır. Türk hükümdarına törenin üstünde bir konum verilmemiştir.⁴⁸ Töreye uymayan hükümdar meşrûyetini kaybeder ve iktidardan düşerdi. Törenin değişmez ilkeleri şunlardı: Könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik), kişilik (insanlık).⁴⁹ Bununla birlikte töre tamamen statik bir hukuksal kurallar bütünü değildir. Zamanın ve çevrenin şartlarına göre törede çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Türk hükümdarlarının töreyi düzenleme ve yeni kurallar getirme hakları vardı. Bilge Kağan “ecdadım (Bumin, İstemi) hükümdar olduğu zaman Türk milletinin töresini düzenledi” derken bunu kastediyordu.⁵⁰ Lakin bu düzenlemelerin geçerli olması ancak hakan, hatun, hanedan prensleri, devlet görevlileri, boy beyleri ve ileri gelenlerden oluşan meclisten onay almasına bağlıdır. Zaman zaman hakanların talepleri toplumun çıkarlarına ve törenin bütünlüğüne uygun bulunmamış, meclis tarafından reddedilmiştir.⁵¹

Yukarıda değinildiği gibi eski Türk hâkimiyet anlayışı, ünlü sosyolog Max Weber’in üç hâkimiyet çeşidi anlayışına bağlı kalarak değerlendirilirse, üç hâkimiyet türünün de izleri eski Türk iktidar anlayışında görülmektedir.⁵² Örneğin töre, eski Türk anlayışında en üstün güçtü.⁵³ Hakan bile töre kurallarını çiğneyemezdi. Bu nedenle kanunî hâkimiyetin Türkler arasında cari olduğu görülmektedir. Bu durum sayesinde Türk iktidarı zalim bir diktatörlüğe dönüşmüyordu.⁵⁴ Ama aynı zamanda karizmatik hâkimiyetin de Türk iktidarına yansıdığı açıktır. Eski Türk iktidarı, bozkır hayatının da

⁴⁷ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 246; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 28.

⁴⁸ “Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır.” Bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, II, TTK, Ankara 1959, s. 19; Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 26-27.

⁴⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 247; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 29.

⁵⁰ Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 54; Uygur Kutlug Bilge’nin töre koyması hakkında bilgi için bkz. Ögel, *TKGÇ*, s. 101.

⁵¹ Kafesoğlu, *TMK*, s. 247, 259, 266; Abdülkadir Donuk, “a.g.m.”, s. 54; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 30.

⁵² Abdülkadir Donuk’a göre eski Türk hâkimiyeti, menşei yönünden karizmatik, töreye bağlılık yönünden kanunîdir. Bkz. “a.g.m.” s. 53; Kafesoğlu da eski Türk hâkimiyet telakkisini karizmatik ve kanunî görmektedir. Bkz. *Türk Milli Kültürü*, s. 247; Taşağıl da Türk hâkimiyet anlayışını karizmatik ve kanunî görmektedir. Bkz. *Göktürkler*, s. 29.

⁵³ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 30.

⁵⁴ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 33.

getirdiği şartlar sebebiyle birbirine zayıf bağlar ile bağlı boylar konfederasyonundan oluşuyordu.⁵⁵ Bu boyları ancak karizmatik hâkimiyetini, “ilahî vazife” ve şahsî özellikleri ile tesis etmiş hükümdarlar idaresi altında tutabiliyordu.⁵⁶ Karizmatik hâkimiyetini sağlayamayan hükümdarların etrafından boyların kolayca dağıldığı görülmektedir.

Göçebe yaşam tarzının doğurduğu bir netice olarak Eski Türk iktidar anlayışında mücadelecilik ve bağımsızlık karakteri önem kazanmıştı. Savaşçı-göçebe Türk boyları bozkırda sürekli bir mücadele ve hareket halindeydi. Boylar ancak, töre mucibince görevlerini yerine getiren hakana itaat edebilirdi. Boylar, çıkarlarını gözetmeyen hakanlara itaatten ayrılıyorlardı. Bu göçebe hayat tarzının boylara sağladığı pratik bir avantajdı. İtaat etmek istemeyen boylar ya ayaklanıyorlar ya da göç ediyorlardı. Bu anlayış Selçuklu dönemindeki Türkmenler-iktidar çatışmasının da temelinde yatıyordu. Siyasî konjonktür gereği zaman zaman başka devletlerin hakimiyetine giren Türkler ise ilk fırsat bulduklarında tekrar bağımsız bir iktidar kurmak için harekete geçiyorlardı. Bu durumu Orhun yazıtlarının dilinden açık bir şekilde anlamaktayız. Benliklerini kaybetmeyen Türklerin egemenliklerini yitirse bile bağımsızlık yanlısı bir karakterle hareket ettikleri ortadadır. Netice olarak eski Türk iktidarının bağımsızlık olgusuna çok önem verdiği ve başka bir devletin tahakkümüne girmeyi zûl olarak telakki ettiği açıktır.⁵⁷

Türk iktidar anlayışında hâkimiyetin ilahî kaynaklı olduğu düşüncesi hâkimdir. Hakan devleti yönetme hakkını Tanrı’dan alıyordu. Hakanın yönetme hakkı ona Tanrı tarafından bahşedilmişti. Eski Türklerde bu anlayışa “kut” denilmiştir.⁵⁸ Kut ancak hanedan üyeleri üzerinde tezahür edebiliyordu. Kaynaklarda bu anlayışla ilgili birçok ifade vardır. Mete’nin unvanı “*Tanrı’nın tahta çıkardığı Tanrı kutu Tan-hu*” idi. Göktürk kağanları da hakimiyetini Gök-Tanrı’dan alıyordu: “*Tanrı’ya benzer, Tanrı gibi gökte*

⁵⁵ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 19.

⁵⁶ Kafesoğlu karizmatik hâkimiyetin ilahî vazife (kut) vasfına vurgu yapmıştır. Bkz. *a.g.e.*, s. 256.

⁵⁷ Kafesoğlu, *TMK*, s. 295.

⁵⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it Türk*, I, s. 320; Fatih Şeker’e göre Eski Türklerdeki kut anlayışı Osmanlılarda “zıllullah fi’l-alem” (Allah’ın yeryüzündeki gölgesi) şeklinde İslâmî terminoloji ile formülize edilmişti. Bkz. Fatih Şeker, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011, s. 45-46; Kut anlayışına benzer hâkimiyet düşüncelerinin farklı medeniyetlerde de olduğu görülmektedir. Çin’de Chou sülalesiyle birlikte Gök kültü öne çıkmış, Çin imparatoru göğün oğlu olarak selamlanmıştı. Bkz. Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 34; İran’da ise Türklerdeki soyut kut kavramı yerine somut bir sembolle ifade edilen hâkimiyet hakkı anlayışı vardır. Bu hâkimiyet sembolüne hvarena deniyordu. Bu İran hükümdarlarının tacı üzerinde bir sembol veya belirti şeklinde olabiliyordu. Ayrıca Mehmet Tezcan, kutun birçok millette olduğunu, fakat kutu anlayışta farklılıklar olduğunu ifade etmektedir. Örneğin bu anlayışa Türklerde kut, İran’da hvarenah, farrah, Kuşan’da pharro, pharo, Budist metinlerde urna dendiği belirtilmektedir. Bkz. Mehmet Tezcan, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt. 22, sayı 2, Aralık 2007, s. 167,180-181.

olmuş Türk Bilge Kağan”⁵⁹, “*Babam kağan ile anam hatunu ... Tanrı tahta oturttu*”⁶⁰, “*Tanrı irade ettiği, kutum olduğu için kağan oldum*”, “*Tanrı buyurduğu için dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş*”⁶¹, “*Tanrı buyurduğu ve kutum olduğu için ölecek olan budunu doğrulttum.*”, “*Tanrı buyurduğu için ben (Bilge) de tahta oturdum*”⁶² vs. Hakeza Uygurlarda da benzer anlayış vardır: “*Ay Tanrıda kut bulmuş Kutluğ Bilge*”, “*Ay Tanrıda kut bulmuş Alp Bilge*” vs.⁶³ Ancak kutu olan bir hükümdar tahtta bulunabilirdi. Fakat kut ilahî menşeli olmakla beraber hakanı ilahî bir vasfa taşıymıyordu. Hakan ancak töre tarafından kendisine verilen sorumlulukları yerine getirdiği sürece kuta sahip olabiliyordu.⁶⁴ Ülkede yaşanan düzensizlik, anarşi ve kıtlık, hükümdarın Tanrı tarafından kutunun geri alınması olarak yorumlanıyordu. Ayrıca devlette düzeni sağlayamayan kağanların kutunun gittiğine meclis (toy) da karar verebiliyordu.⁶⁵ Bu durumda boylar aynı hanedan ailesine mensup başka bir prensin idaresi altına giriyorlardı. Göçebe yaşam tarzı için bu durum ideal ve pratik bir iktidar anlayışı sunuyordu. Hakanın uygulamalarını kendi çıkarlarına uygun düşmediğini düşünen boylar kolayca idareden ayrılarak başka bir prensin idaresi altına giriyorlardı. Kut ancak hanedanın üyelerine gelebilirdi. Bu nedenle hakanların belli bir soya mensup olması gerekiyordu.⁶⁶ Hunlarda Tu-ku, Göktürklerde Aşina, Uygurlarda Yağlakar hanedanı yüzyıllar boyunca bu şekilde idarede kalabilmişlerdi.⁶⁷ Ayrıca Türklerin yeni göç ettikleri bölgelerde iktidarlar kurabilmeleri de ancak Türk hükümdar ailesinin etrafında sıkıca birleşmesiyle mümkün olabilmiştir.⁶⁸ Hanedana mensup olmayan bir kişinin iktidar isteği toplum tarafından meşrû görülüyordu. Boyları biraraya getirecek, ülkeyi düzenleyecek, düşmanları yenecek, halkı doyurup giydirecek ancak hakandı. Hakan ise sadece belli bir hanedana mensup olmak zorundaydı. Fakat “*kut ırsi olsa da devamı hizmete bağlıydı.*”⁶⁹

⁵⁹ Kitabeler, Kültigin, Güney, str.1 bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Hisar Türk ve İslâm Klasikleri, 2003, s. 12.

⁶⁰ Kitabeler, Kültigin, Doğu, str. 11 bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 15.

⁶¹ Kitabeler, Kültigin, Doğu, str. 11 bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 16.

⁶² Kitabeler, Kültigin, Güney, str. 9,10 bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 13.

⁶³ Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 49-50; Kafesoğlu, *TMK*, s. 124; Uygurlardan önceki iktidarların unvanında olmayan ay kelimesi (Ay Tengri) Mani dinî aracılığıyla Uygurlara geçtiği anlaşılmaktadır. Bkz. Ögel, *TKGÇ*, I, s. 99-100.

⁶⁴ Türk hakimiyet telakkisinde İran ve Hint medeniyetlerinin aksine hükümdar Tanrı olarak düşünülüyordu. Bkz. Abdülkadir Donuk, “a.g.m.”, s. 55-56; Kafesoğlu, a.g.e, s. 256; Ögel, *TKGÇ*, II, s. 57, 61; Reşat Genç, *KDT*, s. 71, 75.

⁶⁵ Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den sevgi toplumuna*, Seyran Kitap, İstanbul 1995, s. 3; İnal Kağan örneği için bkz. Kafesoğlu, *TMK*, s. 123; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 84.

⁶⁶ Ögel, *TKGÇ*, II, s. 100.

⁶⁷ Kafesoğlu, a.g.e, s.294.

⁶⁸ Kafesoğlu, a.g.e., s. 54.

⁶⁹ *KDT*, s. 71.

Ülkenin yönetimi belirli bir hiyerarşi içinde teşkilatlandırılmıştı. Ülkenin çok geniş olması buna uygun bir idare tarzının geliştirilmesini sağlamıştır.⁷⁰ İktidarın tek temsilcisi hakan olmakla birlikte hanedanın erkek üyeleri geniş yetkilerle ülkenin çeşitli bölgelerine idareci olarak atanıyorlardı. Temel olarak ülke sağ-sol (doğu-batı) kanatlar olmak üzere iki kol halinde teşkilatlanmıştı. Kendi bölgelerinde adeta bağımsız hareket eden prensler, idarede hakana karşı sorumluydular.⁷¹ Hakan da doğu bölgesinde oturur ve altın kurt başlı sancak daima onun saray veya otağının önüne dikilirdi.⁷² Bir görev paylaşımı şeklinde olan bu teşkilatlanma, ülke idaresinde pratik bir kolaylık sağlarken, zaman zaman taht kavgalarının yaşanmasına da neden oluyordu. Kendi bölgelerinde güçlenen prensler, çeşitli boyların desteği sağlayarak iktidara karşı ayaklanabiliyordu.⁷³

Türk idarî sisteminde önemli olan bir diğer konu idarî işlerin danışma (istişare) yoluyla belirlenmesi ve karar verilmesidir. Hakan yürütme erkini icra etmektedir ve iktidarın tek temsilcisidir. Fakat hakanlar da önemli bir konu hakkında karara varmak için toy (meclis) topluyorlardı. Bu meclislerde hakan bir konu ile ilgili görüş ve önerilerini ortaya koyup, meclis içinde konuyu tartışmaya açıyordu. Bir nevi bu toylar hakanlar için danışma görevi görüyorlardı. Meseleler bu meclislerde tartışılıp karar verildikten sonra uygulamaya geçiyordu. Eski Türkler bu istişare meclisine “kengeş”, fiiline ise “kengeşmek” demiştir.⁷⁴ Danışmak için davet edilmeye ise “okuma” deniyordu.⁷⁵ Töre kurallarına uygun olmayan öneriler ise reddedilmiştir Bu toylara katılmak zorunluydu. Toya katılmama isyan belirtisi sayılıyordu.⁷⁶

Devleti oluşturan ülke (toprak) unsuru ise tüm millete (kün) aitti. Ülke kamu malı sayılıyordu. Hükümdarın bu konuda tasarruf hakkı yoktu. İktidar ancak millete ait olan

⁷⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 273.

⁷¹ Göktürklerin batı kolunun ünlü idarecisi İstemi Yabgu faaliyetlerini doğudaki kağanın (Bumin, Mukan vs.) yüksek hakimiyeti altında yapmaktaydı. Bkz. Kafesoğlu, *TMK*, s.102, 272; B. Ögel, *TKGÇ*, I, s. 21, II, s. 86.

⁷² Göktürkler kurttan türeme inanışlarına nispeten atalarına saygı manasında kurt başlı sancak kullanıyorlardı. Bkz. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 274, 330; İstemi Yabgu'ya elçi olarak gelen Zemarkhos'a göre İstemi Yabgu'nun da altın kurt başlı sancağı vardı. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 17; Türkler eski zamanlardan beri güneşin doğduğu yöne yani doğuya büyük saygı gösterirler, çadırlarının kapısını doğuya açılacak yönde yapardı. Zaten hakan da ülkenin doğu kanadında otururdu. Bkz. a.m.f., *TKGÇ*, I, s. 5, II, s. 90.

⁷³ *Kutadgu Bilig*'de bu anlayış “ilg kıldı ilke kör elginğ uzun” şeklinde ifade edilmektedir. Bu ifade memleket işlerinde hükümdar sana yetki vermiş, idare yetkisi tanıdığını demektir. Bkz. Reşat Genç, *KDT*, s. 81.

⁷⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 257; Dede Korkut'ta da Oğuz beylerinin sık sık toplanıp “danış ettikleri” bildirilmektedir. Bkz. *Dede Korkut*, s. 34; Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it Türk*, III, s. 365.

⁷⁵ “ Oğul, kalın Oğuz beglerini odamıza okuyalım, nice maslahat görürlerse, ana göre iş edelim...” Bkz. Dede Korkut'tan naklen B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 231.

⁷⁶ Ögel, *a.g.e.*, s. 16.

ülkeyi korumak ve idare etmekle görevliydi.⁷⁷ Bunun en eski ve naciiz örneği Mete'nin Tunguzlarla olan ilişkisinde görülmektedir. Tunguzların talebi üzerine atını ve cariyesini veren Mete, talep kullanılmayan bir toprak parçası olunca bunu çok sert bir tutumla reddetmiştir.⁷⁸ Attan ve cariyeden sonra toprağın da verilmesinde sakınca görmeyen devlet adamlarını öldürmüş, Tunguzlara savaş açarak onları mağlup etmiştir. Türk töresi mucibince toprak kamu malı idi ve onun bir başkasına devri söz konusu olamazdı. Ülkeyi kamu malı olarak gören bu anlayışa imperium denmektedir. Ülkeyi hanedanın malı olarak gören dominium anlayışı ise Eski Türklerde görülmemektedir.⁷⁹ Bu anlayışın ilgili bölümde değinileceği gibi Selçuklular döneminde de izleri görülmektedir.

Töre iktidara çeşitli vazife ve sorumluluklar yüklemişti. Bu sorumluluklarını yerine getirmeyen bir iktidar, kamu vicdanında meşrû sayılmıyordu. Eski Türk idarî sisteminde iktidarın en önemli vazifesi halkın refahını sağlamaktı. Bu olgu daha çok halkı doyurmak, giydirmek ve çoğaltmak olarak geçiyordu.⁸⁰ Orhun yazıtlarında bu durum “*kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.*”⁸¹ şeklinde ifade ediliyordu. *Kutadgu Bilig*'de başarılı idareci sayesinde halkın karnı tok, sırtı pek oldu denmektedir.⁸² Ayrıca adaleti sağlamak ve nizamı kurmak da iktidarın asli görevleriydi.⁸³ Hakanlar halkının refahını sağlamak için her türlü yolu denemeliydi. Bu nedenle onlar akınlar düzenleyerek halkın iktisadî gücünü artırmaya çalışmışlardır.⁸⁴ İktidar için ayakta kalmanın yolu askerîni ve halkını memnun etmekten geçiyordu. Askerler ganimetle memnun edilmedikçe iktidar için savaşmazdı. “*Hangi bey askerîni memnûn etmezse, kılıç da kınından çıkmaz.*”⁸⁵ Dede Korkut'ta Bayındır Han az gelen haraç üzerine “*her yıl altın akça gelirdi, yiğitlere, beylere verirdik, hatırları hoş olurdu. Şimdi bunu kime verelim ki hatrı hoş olsun?*” diyerek Türk iktidar telakkisini ortaya koyuyordu.⁸⁶ İlgili bölümde inceleneceği üzere Selçuklu şeflerinin Nişâbur'u yağmalama isteği bu kaygıdan ötürüydü. Türk hakanları sonraki Fars metinlerine hân-ı

⁷⁷ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 26.

⁷⁸ Ögel, *TKGÇ*, II, s. 49.

⁷⁹ Kafesoğlu, *TMK*, s. 236.

⁸⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 243; a.mlf., *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihîmizdeki Yeri*, s. 29; “*aç görürsen doyur, yalnızca görürsen donat, geydir.*” Bkz. Dede Korkut, s.7.

Bkz. Ögel, *a.g.e.*, II, s. 76; Taşağıl, *a.g.e.*, s. 255.

⁸¹ Kitabeler, Kültigin, Güney, str. 9,10 Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 13.

⁸² R. Genç, *KDT*, s.102.

⁸³ Karşılıklı hak-hukuk ilişkisi içerisinde iktidarın halka karşı görevleri şunlardı: doyurmak, giydirmek, adalet, nizam ve refah. Bkz. Genç, *a.g.e.*, s.122; Ülkeye nizam ve huzur getiren bir kağan örneği (Kutlug Bilge) için Bkz. Ögel, *a.g.e.*, s. 101; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 53, 64-65.

⁸⁴ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 143.

⁸⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s. 160.

⁸⁶ Dede Korkut, s. 106.

yağma olarak geçecek büyük ziyafetler vermişler ve halkını doyurmuşlardır. Ziyafet vermek iktidardan beklenen bir davranıştı ve halkta iktidara karşı bağlılık ve saygı oluşturunuyordu.⁸⁷ “*Beglerin ününü ve çavını, iki şey büyütür, devletinde, ilinde tuğu, sancağı, taht yerinde ise, sofrası.*”⁸⁸ Türk kültüründe bu ziyafetlere toy deniyordu. Toylar geleneksel olarak yılın belli zamanlarında beylere ve halka verilirken (devlet toyu), bazen özel nedenlerden (adak toyu, zafer toyu, düğün toyu, müjde toyu, av toyu, ad verme toyu, karşılama-uğurlama toyu, ant verme toyu, yas toyu, elçi kabul toyu vs.)⁸⁹ dolayı da verildiği olurdu. İktidardan beklenen özellikler ise kahraman, bilge, cesur (alp), erdemli, güvenilir, cömert vs. olmasıydı.⁹⁰

Eski Türk idarî anlayışında halkın da iktidara karşı sorumlulukları vardı. İktidarla halk arasındaki bu karşılıklı anlaşma ve uyuma Türkler “tüz” demiştir.⁹¹ Bu sorumluluklardan en önemlisi itaattir. Halk hakanın buyruklarına itaat etmek ve uygulamakla mükelleftir. Halkın diğer görevi ise iktidara vergi vermektir.⁹² Bunlar genelde aynı olarak alınan (at, koyun gibi) yıllık vergi ve hediyelerdir.⁹³

Eski Türk iktidar anlayışında hakimiyetin başkent bölgesi “kutlu Ötüken” ile sıkı bir ilişkisi vardı.⁹⁴ Buna göre Türk boylarını birleştirip hakimiyeti altında toplayacak olan Türk hakanı Ötüken bölgesine sahip olmalıydı. Hunların, Göktürklerin, Uygurların başkentlerinin hepsi bu bölgedeydi. Ötüken’de hakimiyetini sağlayamayan hiçbir iktidar Türkistan kavimlerini etrafında toparlayamazdı. Bu nedenle Türk hükümdarları Ötüken bölgesine sahip olmaya çok önem vermiş ve başkent olarak burada ikamet etmişlerdir.

⁸⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ana Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 1980, s. 412; Türk hükümdarlarının düğün veya bayram törenlerinde verdiği ziyafet olan “kenç liyu” hakkında bilgi için Bkz. Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it Türk*, III, s. 438; B. Ögel, *TKGÇ*, I, s. 123; “Hanlar Hanı Han Bayundur yılda bir kere toy edip Oğuz beylerini konuklardı. Gene toy edip attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırmıştı.” Bkz. *Dede Korkut*, s. 5; *Şecere-i Terakime*, s. 40.

⁸⁸ *Kutadgu Bilig*, 2553.beyit.

⁸⁹ Ögel, *TKTG*, IV, s. 404-405; a.mlf., *TKTG*, VII, s. 49; *Şecere-i Terakime*, s. 59.

⁹⁰ “Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Onun için ili öylece tutmuş tâbii. İli tutup töreyi düzenlemiş.” Bkz. Kitabeler, Kültigin, Doğu, str. 3,4, Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 14; Dede Korkut Destanı’da açıkça belirtilmektedir ki hükümdar ailesinden olsa bile kahramanlık göstermeyen bir kişinin tahta çıkması çok zordu. Bkz. s.8, 55; Kafesoğlu, *TMK*, s. 295; Ögel, *TKGÇ*, s. 44; a.g.e., II, s. 64; Taşağıl, *a.g.e.*, s.31, Erdemli olmayandan kutun gideceği hakkında Bkz. *DLT*, II, s. 229; Türklerin beylerine güvenilen bey anlamına gelen “İnanç Beg” diye unvan vermesi hakkında Bkz. *DLT*, III, s. 460.

⁹¹ Ögel, *TKGÇ*, II, s. 46; Kâşgarlı Mahmud da ise bu kelime soy, sop anlamında kullanılmıştır. Bkz. *DLT*, III, s. 123.

⁹² Halkın vazifesi iktidarın emirlerine itaat etmek ve vergi vermektir. Bkz. Genç, *KDT*, s.119-120.

⁹³ Kafesoğlu, *TMK*, s. 328; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 35. Türk idaresi sosyal devlet anlayışına sahipti. Halkını doyurmak temel göreviydi. Bu nedenle Türk idaresi halka ödeyeceğinden fazla bir vergi yükü yüklememişti. Ama zaman zaman yaşanan kıtlık, don, salgın hastalıklar nedeniyle ağır vergiler getirildiği de görülmektedir. Bu durum bazen isyan çıkmasına da sebep oluyordu. Bkz. *a.g.e.*, s. 151. At, Türk kültürü için çok değerliydi. Bu nedenle at hediye etmekte çok değerli sayılıyordu. Bkz. *Dede Korkut*, s. 41. Kâşgarlı Mahmud, beylere verilen at ve ata benzer hediyelere “artut” denildiğini bildirmiştir. Ayrıca ölen bir kişinin malından en iyi bir parça hakana hediye ediliyordu. Bu mala “humaru” denmektedir. Bkz. Kâşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s. 445.

⁹⁴ Kafesoğlu, *TMK*, s.148.

Çünkü ancak Türkistan'ın kutlu başkentine sahip olan bir iktidar meşrûluk kazanabilirdi.⁹⁵ Bu durum Orhun kitabelerinde Bilge Kağan'ın seslenişinden anlaşılmaktadır. “Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde sıkıntı yoktur.”⁹⁶ Hakeza Türklerin Ötüken bölgesi ile kurduğu bağın çok sonraki dönemlerde de devam ettiği, hatta İslâmiyete geçtikten sonra da hemen kopmadığı anlaşılmaktadır. Yusuf Has Hacı, meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'de öğüt verirken sık sık söze “Ötüken beyi der ki...” ifadesi ile başlamıştır. Eski Türkler hakanın oturduğu yere (karargâh ya da şehir) “ordu”(başkent) ismini veriyorlardı.⁹⁷ Hükümdarın oturduğu yere ise “il-örgin” (saray) ve “il-ebi” (hükümet konağı) deniyordu.⁹⁸

Eski Türk iktidar anlayışında var olan diğer bir konu cihan hâkimiyeti düşüncesidir. Geniş bozkırlarda sürekli hareket halinde serbest ve dinamik bir yaşam tarzının bu düşüncenin ortaya çıkmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹ Eski Türklerde dünya dört köşe (dört bulung) olarak kabul ediliyordu ve Türk hakanları bu 4 yöne sefer düzenlemekle övünüyorlardı.¹⁰⁰ İktidar anlayışında dünya, töre nizamı altında Türk hükümdarlarının idaresinde olmalıydı.¹⁰¹ Türklerde il aynı zamanda barış manasına geliyordu. Yani Türk iktidarı girdiği topraklara düzen, huzur ve barış getiriyordu.¹⁰² Bu anlayış birçok tarihi vesikada görülmektedir: Dünya hakimiyeti düşüncesi Oğuz Kağan destanında “güneş tuğumuz, gök de çadırımız olsun” şeklinde ifade ediliyordu.¹⁰³ Avrupa Hun hükümdarı Uldız, Doğu Roma İmparatorluğu elçisine “güneşin battığı yere kadar her yeri zaptedebilirim” demişti.¹⁰⁴ 580 yılında Bizans elçisi olarak Batı Göktürklerle gelen Valentinus'a hitaben Türkşad “gün doğusundan gün batısına kadar ülkeler bize diz çökmüştür.” derken cihan hakimiyeti mefkuresini ve Türk fütihat felsefesini ortaya koyuyordu.¹⁰⁵ 585 yılında Göktürk Kağanı İşbara Çin imparatoruna yazdığı mektupta “gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır.” demektedir.¹⁰⁶ Eski

⁹⁵ Ögel, *TKGÇ*, II, s. 118-121; Ögel, *TKTG*, I, s. 367.

⁹⁶ Kitabeler, Kültigin, Güney, str. 3, Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 12.

⁹⁷ Kâşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s. 124; Ögel, *TKTG*, I, s. 261, VII, s. 1, 9, 10, 34, 43.

⁹⁸ Kafesoğlu, *TMK*, s. 271.

⁹⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 55-56.

¹⁰⁰ “dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.” Bkz. Kitabeler, Kültigin, Doğu, str. 2, Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 14; Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 4; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁰¹ Ögel, *TKGÇ*, II, s. 54.

¹⁰² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁰³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 22; Ögel, *TKTG*, VI, s. 1-2.

¹⁰⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 74; Hakeza yine Avrupa Hun hükümdarı olan Attila'nın da Doğu ve Batı Roma'yı itaat altına aldıktan sonra Sâsâniler üzerine sefer yapma niyeti, araştırmacılar tarafından cihan hakimiyeti düşüncesi olarak yorumlanmaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 82.

¹⁰⁵ Kafesoğlu, *TMK*, s. 104.

¹⁰⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 106.

Türkler dünyayı yedi iklim olarak görüyorlardı. Bu anlayışın Osmanlılara kadar uzandığı anlaşılmaktadır. 598 yılında Batı Göktürklerin lideri Tardu Bizans'a gönderdiği mektubunda kendisini şöyle tarif etmekteydi: “dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi iklimin hükümdarı Hakan'dan Roma imparatoruna...”¹⁰⁷ Aynı şekilde Orhun yazıtlarında geçen “*doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir.*” “*İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin ve İstemi Kağan tahta oturmuş.*” ifadeleri Türk cihan hâkimiyeti düşüncesine atıf yapmaktaydı.¹⁰⁸ Uygur yazıtları Kutlug Bilge için “*...yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar yapan bir kağan imiş.*” demektedir.¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud Türk sultanları için Tanrı'nın onları yeryüzüne hakim kıldığını ve dünya milletlerinin idaresini onlara verdiğini söylemekteydi.¹¹⁰ “*Büyük Tavgaç Buğra Han dünyaya hakim oldu, adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin.*”¹¹¹...Türkleri, yerleşik komşu toplumlarından ayıran bir özellikte bu olgunun olduğu görülmektedir. Cihan hakimiyeti düşüncesinin İslâmiyete geçtikten sonra da Türk iktidarları tarafından korunduğu ve İslâmi bir ülkü olan i'lâ-yi kelimetullah davası ile özdeşliği görülmektedir. Aşağıda görüleceği üzere Selçuklu iktidarında da bu anlayışın varlığı örnekleriyle mevcuttur.

Türklerin fethettikleri bölgelerde iktidarlarının tesisi ise şu şekilde oluyordu: fethedilen bölgelerde hanlık otağları kurularak önüne hakimiyet tuğu dikiliyordu. Artık Türk tuğunun (bayrağının) dikildiği yer Türk töresinin geçerli olduğu Türk devletinin bir parçası kabul ediliyordu.¹¹² Hakimiyet tuğunun dikildiği otağın önünden atlılar geçerek sembolik bir tören yapılmıyordu.¹¹³ Yeni fethedilen bölgelere saraylar ya da otağlar kurulup yabgu veya şadlar tayin ediliyordu. Şadlar bölgeyi bu saray ya da otağlardan hükümdar adına yönetiyordu. Bazen yerli yöneticilerin görevde kalmasına da müsaade ediliyordu. Fethedilen bölgelerde katliamlar yapılmıyordu.¹¹⁴ Bölge mamur edilecekse şehirler inşa edilip Türk aileleri iskân ediliyordu.¹¹⁵

¹⁰⁷ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 110; Ögel, *TKTG*, VI, s. 44.

¹⁰⁸ Kitabeler, Kültigin, Güney, str. 2-3, Doğu str.1 bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 2003, s. 12,14; Kafesoğlu, *TMK*, s. 266.

¹⁰⁹ B. Ögel, *TKGÇ*, I, s. 101.

¹¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s. 3.

¹¹¹ Yusuf Has Hacı, *KB*, II, s. 18-19.

¹¹² *TKTG*, VI, s. 168.

¹¹³ a.mlf., *TKGÇ*, II, s. 123,131.

¹¹⁴ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 36.

¹¹⁵ Ögel, *TKGÇ*, II, s. 130-132.

Türk iktidarının tâbilerine yaklaşımı kayda değerdir. Hunlar, Göktürkler ve daha sonraki iktidarlar döneminde Türk iktidarına bağlı birçok tâbi siyasî teşekkülün olduğu görülmektedir. Bu tâbi hükümetler, kanat yöneticilerinin kontrolünde merkeze vergi veriyor, askerî destek sağlıyorlardı. Vergiler altın, madeni para ve ayni olarak alınan yıllık vergilerdi. İktidar, tudun adı verilen görevlileri tâbi hükümdarların yanına atıyordu. Bu görevliler iktisadî ve mali işlerle ilgileniyordu. Vergisini ödemeyen tâbilerin üzerine yürünerek tekrar itaat altına alınıyordu. İçişlerinde bağımsızken dışişlerinde Türk iktidarına bağlıydılar. Ayrıca çağrıldıklarında toylarda bulunuyor, hakanın vefatı üzerine taziye törenine katılıyorlardı. Bu tâbiliğe karşı Türk iktidarı da hâmilik görevi üstleniyordu. 617 yılında Göktürkler, tâbilerine yapılan bir tecavüze derhal cevap vermişlerdi. Bazı tâbilere tuğ, davul ve unvan verildiği de görülmüştür.¹¹⁶

Töre yaşamın her alanını düzenlerken, siyasî hayat da töre kurallarına tâbiydi. Çeşitli törenler, kutlamalar, seremoniler de töre kurallarına göre düzenleniyordu. Tahta çıkma törenleri de belli bir protokole bağlı olarak yapıyordu. Çünkü meşrû bir hükümdarın tahta geçmesi ülkenin nizama ve emniyete kavuşması olarak yorumlanıyordu.¹¹⁷

İktidar sahipleri için yapılan taziye törenleri de önemlidir. Hakan ya da hanedandan bir prensin ölümü üzerine büyük taziye törenleri düzenleniyordu. Ağır bir yas havasının hakim olduğu bu törenlerin Selçuklu döneminde de izleri görülmektedir. Hakanın ölümü üzerine bütün halk yasa bürünüyor. Ağıt ve feryatlar şeklinde halk üzüntüsünü belirtiyordu.¹¹⁸

¹¹⁶ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 37, 198, 131, 250; Kafesoğlu, *TMK*, s. 277, 328; Ögel, *TKTG*, I, s. 213, 371, VI, s. 55; “Yirmi yaşında, Basım İduk Kut soyumdan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim. ...tâbi kıldım, malını çevirip getirdim.” Bkz. Kitabeler, Bilge Kağan, Doğu, str. 25 bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 28;

¹¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Has Hacıp, *KB*, II, s.19; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 176; B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 61, 152-154; a.mlf., *TKTG*, III, s. 183 Taşağıl, *a.g.e.*, s. 23.

¹¹⁸ Yuğcı ve sığıtçı denilen ağlayıcılar cenaze törenine katılıyordu.¹¹⁸ Sagu denilen yas Şiirleri okunuyordu. Törenin kendisine ise “yuğ” deniyordu.¹¹⁸ Yüzler çiziliyor, kanlı gözyaşları akıtılıyordu. Atların kuyrukları kesiliyor ve vefat eden kişinin atı onunla birlikte gömülüyordu. Aynı zamanda değerli eşyaları da birlikte gömülüyordu. Ölünün konulduğu çadırın etrafında atlılar yedi tur dönüyorlardı. Kurbanlar kesilip taziye aşısı (yuğ basan) veriliyordu.¹¹⁸ Erkeklerin başlıklarını(börk) yere çaldığı, kadınların saçlarını başlarını yolduğu, insanların “ak çıkarıp kara giymesi” de kaynaklarda zikredilmektedir.¹¹⁸ Ayrıca ölen kişinin mezarına bir örtü(eşik) seriliyordu.¹¹⁸ Mezarın başına ise ölen kişinin hayatta olduğu sürece öldürdüğü kişi adedince balbal denilen heykeller dikiliyordu.¹¹⁸ Ayrıca Türkler, ölen bir hükümdarlarının ya da prenslerinin taziye törenine komşu devlet temsilcilerinin de katılmasına çok önem vermişlerdir.¹¹⁸ Ölen iktidar mensubunun taziye törenine devletin tüm üyeleri, boy liderleri, tâbi iktidarların temsilcileri ile birlikte komşu devletlerin temsilcileri de katılırdı. Örneğin Kül Tegin’in cenaze törenine Çin, Ki’tan, Tatabi, Tibet, Soğd, Buhara, Türkiş, Kırgız vb. devlet ve kavimler özel heyetler göndermişti. Halk ve dışardan gelen temsilciler, taziye sunmak amacıyla hediyeler getirirdi. Ayrıca ölen Türk hakanı için komşu devlet saraylarında da taziye törenleri düzenlenirdi. Özellikle Göktürkler döneminde ölen Türk kağanı için Çin sarayında sık sık taziye töreni düzenlendiği görülmektedir. 735 yılında Bilge Kağan’ın ölümü üzerine Çin imparatoru

İktidarın dini anlayışı, eski Türk idare tarzının analizi için gereklidir. Çünkü eski Türklerde din, töre ile bütünleşmişti.¹¹⁹ Bu nedenle iktidarın dini anlayışı icraatlarına da yansımıştır. Eski Türk dini Gök-Tanrı dini idi. Gökte tek bir Tanrı olduğuna inanılıyor ve hükümdarların idare yetkilerini bu Tanrıdan aldığı düşünülüyordu. Fakat çeşitli doğa olaylarına ve tâbiat unsurlarına da Türklerin ilahî vasıf verdiği görülmektedir. Çoğu araştırmacı tarafından müstakil bir din olarak kabul edilmeyen Şamanizm kültü de Türklerin dini hayatını düzenliyordu. Şaman ya da kam ismi verilen kişiler, ruhani varlıklarla iletişime geçiyor, hastaları tedavi ediyor, tören ve ayinlerde rol oynuyor, toplumsal hayatın düzenlenmesinde görev alıyorlardı. Yukarıdaki olgular dikkate alındığında Gök-Tanrı dininin Türklerin iktidar anlayışında önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Ayrıca İslâmiyet ile Gök-Tanrı dini arasındaki bazı benzerliklerin Türklerin İslâmiyete geçmesinde kolaylaştırıcı olduğu tarihi bir vakadır.

Hakana yapılan tazim davranışları da Türk iktidarının imajını analiz etmek için önemlidir. Türkler, hakani ilahî bir şahsiyet olarak görmemelerine rağmen ona tazim hareketlerinde bulunmuşlardır. Örneğin attan inme, börk ve başlık çıkarma, baş eğme, diz çökme, fermanı başına götürme, yer öpme, el öpme iktidara karşı yapılan tazim hareketleriydi.¹²⁰

Eski Türk iktidarında yönetim kademesindekilerin çeşitli unvanlarının olduğu görülmektedir. İlk olarak Hunlarda hükümdara Tan-hu (Çin kaynaklarına göre Şan-yü) denildiği görülmektedir.¹²¹ Ayrıca Mete'nin unvanlarından biri Tanrı Kutu'dur.¹²² Göktürkler dönemine gelindiğinde Türk hükümdarına “kağan” unvanı verildiği görülmektedir. İl-kağan, bilge kağan gibi unvanların bu zamanda türetildiği anlaşılmaktadır.¹²³ Han, hakan, gibi hükümdar unvanlarının da bu dönemlerde oluşmaya unvanları da zaman zaman kullanılmıştır.¹²⁴ İlig unvanı da Hunlar zamanından beri

sarayında yas ilan etmişti. Taziye katılmama Türk iktidarı açısından bir saygısızlık ve düşmanlık emaresi olarak görüldü.

¹¹⁹ Hatta Said Başer, töreyi ilahi nizam olarak eski Türk dinini kabul etmektedir. Bkz. *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töreden sevgi toplumuna*, s. 125-126.

¹²⁰ *Dede Korkut*, s. 91 ;“Hun selâmı” hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Kafesoğlu, *TMK*, s. 320; Uygurlarda attan inme için bkz. Ögel, *TKGÇ*, s. 124; Baş eğme, diz çökme, fermanı başa götürme için bkz. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 35, 101; DLT, II, s. 21, 164; Türklerde iktidara tazim anlamına da gelen “yükünç”(baş eğme) için Bkz. DLT, III, s. 375; Ögel, *TKTG*, I, s. 125; Yer öpme, Dede Korkut kitabında geçmektedir. Bu eserin kaleme alındığı tarih göz önüne alınırsa bu olgunun İran etkisiyle Türklere geçmiş olabileceği görülmektedir. Bkz. *Dede Korkut*, s. 106.

¹²¹ B. Ögel, Şan-yü unvanının “sonsuzluk ve bütün cihanı içine alan” anlamına geldiğini söylemektedir. Bkz. *TKGÇ*, II, s. 62.

¹²² Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 21, 34.

¹²³ Kafesoğlu, *TMK*, s.110; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 15.

¹²⁴ Ögel, *TKGÇ*, II, s. 82, Reşat Genç, *KDT*, s.79-80; R. Genç'e göre idikut unvanı Uygurlardan Karahanlılara geçmiştir. Bkz. a.mlf., “Kâşgarlı Mahmud'a göre XI.yüzyılda Türk illerinin siyasi ve etnik durumu”, s.197.

kullanılmakla birlikte en yaygın olarak Uygur ve Karahanlılar döneminde kullanılmıştır.¹²⁵ Ayrıca Uygurlar Turfan bölgesinde yerleşik hayata geçince, yerleşik iktidar anlayışının bir gereği ve de belki kaybedilen siyasi gücün unvanlarla telafi edilme kaygısından dolayı unvanların çok uzadığı görülmektedir¹²⁶: "*Kün Ay Tengride Kut Bulmuş, Ulug Kut Ornanmış, Alpın, Erdemin İl Tutmuş, Alp Arslan, Kutlug, Bilge-Tengri Han*".¹²⁷ Turfan Uygurları ile birlikte Arslan-Han unvanının öne çıktığı ve bu unvanın Karahanlılara da geçtiği anlaşılmaktadır.¹²⁸ İktidar hiyerarşisinde yer alan prens ve görevliler de çeşitli unvanlara sahiptir. Bu unvanlar yabgu¹²⁹, şad, tegin, ilteber, tarhan, tudun, erkin, çor, subaşı vs. olarak sıralayabiliriz.¹³⁰ Bu unvanlar yüzyıllar boyunca var olmuş ve İslâmiyetten sonraki Türk iktidarları tarafından da bazıları kullanılmaya devam etmiştir. Ayrıca bu idarî-askerî unvanlar sistemli bir devlet yapısına işaret etmektedir.¹³¹

Eski Türk iktidarında çeşitli sembol, imge ve alametlerin ayırt edici özellik olarak kullanıldığı müşahade edilmektedir. Hunlardan Karahanlılara ve Oğuzlara uzanan süreçte al ve ak renklerinin yönetici kesimiyle özdeşleştiği görülmektedir.¹³² Halkın rengi ise siyahtır (kara kemik, budun)¹³³. Sonuçta iktidar rengi olarak Eski Türklerde ak ve al renklerinin ön planda olduğu görülmektedir.¹³⁴ Eski Türklerin en önemli iktidar alametleri ise otağ, tuğ (bayrak) ve davul (kös, kövrüg) dur.¹³⁵ Bunlardan tuğ, özellikle devlet içindeki atamalarda kullanılıyordu. Kağan tarafından tayin edilen komutan ve valilere rütbelerine göre belirli sayıda tuğ verilirdi. Bu tuğlar görevli kişinin otağının önüne dikilirdi.¹³⁶ Bunların dışında, taht (örg-orun), börk (başlık), kotuz, ok, yay, yazıt

¹²⁵ Genç, *KDT*, s.130.

¹²⁶ Abbâsîler de siyasi ve askerî güçlerini kaybettikçe kendilerini unvanlarla kutsal bir atmosfere sokmaya çalışmıştır. Ayrıca çevredeki siyasi iktidarlara unvanlar vererek onları teskin edip, hayatiyetini devam ettirmeyi amaçlamıştır.

¹²⁷ Manası, "Güneş ve Ay Tanrısından talih bulmuş, büyük bir talih ile tahta çıkmış, kahramanlığı ve fazileti ile memleketi idare etmiş, Alp Arslan, Kutlu, Bilgin-Tanrı Han'dır". Bkz. Ögel, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹²⁸ a.mlf., *TKGÇ*, II, s.141; *DLT*, III, s. 412.

¹²⁹ Ögel, yabgunun "başvekil" olduğunu belirtmektedir. Bkz. *TKGÇ*, s. 67, 92.

¹³⁰ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 16; ilteber unvanı hakkında bkz. Ögel, *a.g.e.*, s. 87-88.

¹³¹ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 16.

¹³² *Kutadgu Bilig*, 2080. beyit; Reşat Genç, *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, sayı 118, Ankara 1997, s. 13, 15-16, 21, 40; Ögel, *TKGÇ*, II, s. 138, 148, a.mlf., *TKTG*, VI, s. 401, 413, 415, VII, s. 32, 49;

¹³³ Ögel, *TKTG*, VI, s. 381.

¹³⁴ Ögel, *TKTG*, VI, s. 34.

¹³⁵ Bayraksız (Tuğsuz) otağ, otağısız bayrak olamazdı. Otağın önüne tuğ dikildikten sonra davullar vurulurdu. Bkz. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 136. Eski Türkler için tuğ ve bayrak kavramları arasında nüans vardı. Tuğ daha çok bağımsızlık sembolü olarak devlet hiyerarşisinde, atamalarda kullanılan adeta resmi bir ferman gibiydi. Bayrak ise köklerini dinden ve sihirden alan milletin tümüne hitap eden sembolik bir alametti. Bkz. *a.g.e.*, s.143; Taşağıl, *a.g.e.*, s. 174; *DLT*, I, s. 479; tuğ ve davul hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *DLT*, III, s. 127; Ögel kövrüğün vezirlere veren davullara dendiğini ifade etmektedir. Bkz. *TKTG*, VIII, s. 122, *Kutadgu Bilig*, 1036. Beyit.

¹³⁶ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 145; Ögel, *TKTG*, VI, s. 13; Türk prensleri, şadları, beyleri en son ölüm-kalım savaşına otağ bayraklarının altında girerdi. Bkz. Ögel, *TKTG*, VI, s. 21, 46, 74. Ayrıca tuğun bir savaş imgesi olarak savaşlarda orduya manevra vermek için taktiksel kullanıldığı da bildirilmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 126; Tuğ tamamen Türk iktidar anlayışına özgü bir alametti ve Türklerin bütün hayat dinamiklerine yansımıştı. Bkz. *a.g.e.*, s. 302.

(bengü), bando (nevbet), kemer, kuşak, saray (karşı), boru(buk), tamga, tuğra, altın, kaftan, sorguç, çizme, keçe yaygı (halı), günlük (çetr), yüzük, eyer örtüsü (örtüg, çikten, teğelti), kamçı, kadeh, kurt, avcı kuşlar (kartal), aslan diğer eski Türk hâkimiyet alametleridir.¹³⁷ Okun bir atama sembolü olduğu da tarihi kayıtlarla sabittir.¹³⁸ Bu alametlerin bazılarının aşağıda değinileceği gibi Selçuklu döneminde de kullanıldığı görülmektedir.

2. İran-İslâm Devlet Geleneğinde Hükümlanlık Anlayışı

Malum olduğu üzere Selçuklular İran-Horasan bölgesine geldiklerinde İran'da hâkim dinin İslâm olması dolayısıyla İran-İslâm¹³⁹ hükümlanlık anlayışının bir sentezi ile karşılaştılar. Bu sentezin kökleri daha eski dönemlere uzanmasına rağmen, Abbâsîler döneminde olgunlaşıp kurumsallaştı.¹⁴⁰ Bununla birlikte Abbâsîlerin siyasi ve askeri güçleri, dolayısıyla merkezi otoritesi zayıflayınca İslâm dünyasında, tavaifü'l-mülûk denilen parçalı bir siyasi yapı ortaya çıktı. Bunlardan İran'da hüküm süren Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Büveyhîler ve Gazneliler kurumsal yapının yanı sıra, İran-İslâm

¹³⁷ Kafesoğlu, *TMK*, s. 268, 299, 342. "Altın kuşak" için bkz. Ögel, *TKGÇ*, s. 16, a.mlf., *TKTG*, V, s. 74; a.mlf., *TKTG*, VI, s. 364; keza Göktürk ve Uygurların "altın otağı" hakkında bilgi için Bkz. a.mlf., *TKGÇ*, II, s. 123, 136; "...Oğuz Han'ın altın otağı dikildi." Bkz. *Şecere-i Terakime*, s. 44; Türklerin tahta orundan başka "orunlug", "ot", "ornag", "tor" dedikleri de kaydedilmektedir. Bkz. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 140. Aslanlı altın tahtlar hakkında bilgi için bkz. a.g.e., s. 141; Altın tahtlar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. a.mlf., *TKTG*, I, s. 273-277, a.mlf., *TKTG*, VI, s. 364; Sorguç hakkında bilgi için bkz. a.g.e., s. 144; "Altın kemer" için Bkz. a.mlf., *TKTG*, V, s. 75; Taşağıl, a.g.e., s. 29; Türklerde yay hakimiyet sembolü iken ok bağlılık sembolüydü. Türk iktidarı tâbilerine ok vererek kendisine bağlı olduğunu ifade ediyordu. Bkz. Taşağıl, a.g.e., s. 285; Saray (karşı) için bkz. *DLT*, I, s. 423; Tamga için Bkz. *DLT*, I, s. 424; a.g.e., III, s. 363; Eyer örtüsü (çikten) için Bkz. *DLT*, I, s. 81, 435; Ögel, *TKTG*, III, s. 187, 189, 239. Ögel eyer örtüsünün Türklerde al renkte olduğunu bildirmektedir. Bkz. *TKTG*, VI, s. 9; Kâşgarlı Mahmud, tuğranın yalnızca Oğuzlarda bulunduğunu, diğer Türklerin bunu bilmediğini söylemektedir. Bkz. *DLT*, s. 462; Börk hakkında bilgi için bkz. *DLT*, II, s. 281; Oğuzlardaki çetr (günlük) için bkz. Ögel, *TKTG*, III, s. 241; "...burması tunç borular çalındı." Bkz. *Dede Korkut*, s. 27; Ögel, *TKTG*, VI, s. 15; Keçe yolluklar ile otağ ve saray halıları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. a.mlf., *TKTG*, III, s. 159; Kadeh ve bir hakimiyet sembolü olarak "altın kadeh" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. a.mlf., *TKTG*, IV, s. 160, 167, 173, 175, 176, 192, a.mlf., *TKTG*, VI, s. 365; Bir hükümdarlık alameti olarak "kırmızı çizme" için bkz. a.mlf., *TKTG*, V, s. 115; Kaftan hakkında bilgi için Bkz. a.mlf., *TKTG*, V, s. 6; "Bütün Türk devletlerinde hakanlık sembollerinin çoğu altındandır." Bkz. a.mlf., *TKTG*, VI, s. 363; Altınluca(altınlu) kamçı için Bkz. a.g.e., s. 371; a.mlf., *TKTG*, VIII, s. 2; Ok-yay sembolleri bağlamında Türkler yayı metbu, oku tâbi olarak telakki etmiştir. Bu nedenle yay sahibi olan iktidar tâbilerine ok göndererek onları huzuruna çağırıyordu. *Şecere-i Terakime*'deki şu ifadeler bu bağlamı açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Bizden evvel geçen halklar yayı padişah yerinde bilmişlerdir, oku elçi yerinde. Onun için ki, yay oku hangi tarafa çekip gönderirse, ok oraya gider... (yay sahipleri) Bozok neslinden her kim kabiliyetli ise, halk onu padişah kılsın... (ok sahipleri) Üçoklar sol olsunlar, evin sol tarafında otursunlar ve dünya son buluncaya kadar maiyetliğe razı olsunlar, diye söyledi." Bkz. *Şecere-i Terakime*, s. 42.

¹³⁸ "On-okların başındaki çorlar ve erkinler de kendilerine, merkeze bağlı olduklarını belirlemek üzere kendilerine verilen birer ok verilerek gönderilen başbuğlardı." Bkz. Kafesoğlu, a.g.e., s. 276; Hakimiyet sembolü olarak Türk yazıtları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel, *TKGÇ*, s. 22-27, 105.

¹³⁹ Her ne kadar İslâmın bir din, İran'ın da bir ülke ismi olması dolayısıyla bu tanımlama sorunlu ise de bu anlayışı en iyi yansıtabilecek olan ifade bu olduğu için İran-İslâm tanımı tercih edilmiştir. Elbette bu anlayışı şekillendiren Sünnî İslâm hukuku ile eski İran devlet gelenekleri idi.

¹⁴⁰ Hamid Dabaşı, *İslâm'da Otorite: Peygamber'in Gelişinden Emevi İdaresine Kadar*, çev. Süleyman E. Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 148; Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi: (XV. asra kadar)*, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1996, s. 113.

hükümlerlik anlayışını da sürdürdüler. Selçukluların siyaset sahnesine çıkışı İslâm dünyasının işte bu dönemine rast gelmektedir.

“İslâm Devleti”nin¹⁴¹ nüvesinin Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkmaya başladığı kabul edilmektedir.¹⁴² Onun vefatını müteakip teorik bakımdan tartışılan bir konu olarak; Müslüman toplumun yönetimi ve onu üstlenen devlet başkanlığı kurumu ortaya çıkmıştır. İslâm hukukçularının ilk dönemlerde devlet kavramı ile kastettikleri de bizatihi devlet başkanlığı kurumudur.¹⁴³ Burada önemli olan husus dinin korunması, düzenin devamı ve toplumun refahıdır. İslâm hukukçularına göre bu durum ancak devlet başkanının yani halifenin mevcudiyetine bağlıdır. Bu nedenle bu makama gelecek kişilerde bazı özellikler aranmıştır. Bunlar ilim, adâlet, ahlâk, zekâ, akıl, soy (kureyşlilik¹⁴⁴), fazilet, tedbir, cesaret, merhamet, ihsan, kuvvet, vücut azalarının tam olması vs. gibi sıralanabilir.¹⁴⁵ Bazı Hâricî, Mu'tezilî gruplar ve bazı çağdaş müellifler dışında İslâm âlimlerinin çoğu devlet başkanlığını zaruri görmüşlerdir.¹⁴⁶ Bu çerçevede devlet başkanının uymak zorunda olduğu İslâm hukuku ortaya çıkan yeni ihtiyaç ve problemler doğrultusunda gelişmiştir. Hicretin ilk üç asrında kaynağını Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden alan İslâm idare hukuku, Hulefâ-yi Râşidîn¹⁴⁷ uygulamaları ve İslâm âlimlerinin içtihatları ile olgunlaşmıştır. Bununla birlikte fetihlerle devletin sınırlarının genişlemesi, farklı ülke ve kültürlerle temas etmesi bazı yeni idari ihtiyaçlar ortaya çıkardı. İslâmiyet'in zuhurundan hemen önce Yakındoğu'da Doğu Roma (Bizans) ve Sâsâni (Fars) idari anlayışları mevcuttu. Bu nedenle yöneticilerin hâkim oldukları

¹⁴¹ İslâm devleti tanımı İslâmiyet bir din olduğu için sorunlu bir ifade olmakla birlikte, daha iyi bir karşılık bulunamadığı için idari işlerde İslâmî hüküm ve esaslara dayanan devlet anlamında kullanılmıştır.

¹⁴² Bazı araştırmacılar İslâm anlayışında ortaya çıkan devlet yapısının kökenlerini Akabe biatleri, Medine Anayasası gibi olaylara bağlamaktadırlar. Bkz. M. Niyazi Özdemir, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 123; Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, *DİA*, IX (1994), s. 236.

¹⁴³ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 1995, s. 116.

¹⁴⁴ Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilâfet için Kureyş kabilesine mensup olunmasını öne çıkardığı görüşler için bkz. N. Kahveci, *a.g.e.*, s. 74-76.

¹⁴⁵ Fârâbî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Basım, İstanbul 2017, s. 107-110; Mâverdi, *el-Ahkamü's-sultaniyye: İslâm'da hilâfet ve devlet hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 6-7; İmam Gâzzâlî, *Nasihatü'l-mülûk: Devlet başkanlarına*, haz. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul 1969, s. 32-40, 86; M. Akif Aydın, *a.g.e.*, s.123-126; Ayrıca Mâverdi dönem şartlarına bağlı olarak halifelerin öne çıkan özelliklerine göre seçilmesi gerektiği kanaatindedir. Örneğin isyan ve savaşların yoğun olduğu bir dönemde cesareti ve kuvveti ile öne çıkmış aday halife seçilir, sapık mezhep ve düşüncelerin, bidatların yoğun olduğu bir dönemde ise ilimce üstün olan aday halife seçilmelidir. Bkz. Mâverdi, s. 8.

¹⁴⁶ Mâverdi'ye göre hilâfet Allah'ın hükümlerinin yürütülmesi için devletin temel müessesesidir. Milletin uyacağı kaidelerin tatbiki ancak onun başta bulunması ile mümkündür. Bkz. Mâverdi, s. 3; İmam Gazzâlî, Fudayl adlı bir alimden örnek vererek onun en zalim idareyi bile başsızlığa tercih ettiğini belirtmiştir. Bkz. İmam Gâzzâlî, *Nasihatü'l-mülûk*, s. 59-60; M. Akif Aydın, *a.g.e.*, s. 116, not 7; M. Niyazi Özdemir, *a.g.e.*, s. 55; N. Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 153, 285; Ali Abdürrâzık, *İslâm'da iktidarın temelleri: bir ideolojik devlet eleştirisi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 23-111.

¹⁴⁷ İslâm tarihinde ilk dört halife Hulefâ-yi Râşidîn olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda müçtehit sayılan bu halifelerin uygulamaları Hz. Peygamber'e yakınlıklarından dolayı hukuki kabul edilip örnek alınmıştır. Bkz. M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 51; Bkz. Hamid Dabaşı, *İslâm'da Otorite*, s. 127.

toplumların siyaset anlayışı ve geleneklerinden etkilenmeleri kaçınılmaz ve doğaldır.¹⁴⁸ Emeviler döneminde devletin merkezi olan Şam bölgesinde Roma idare gelenekleri baskınken,¹⁴⁹ Abbâsîlerin devlet merkezini Irak'a taşımasıyla iktidarın Fars idari geleneklerinin etkisine girdiği görülmektedir. Bu etkileşimler neticesinde bir sentez olarak İran-İslâm hükümlerlik anlayışı teşekkül etmiştir.

Devletin yönetim anlayışı üç temel esasa dayanıyordu. Bunlar devletin dini esaslara dayanması, sınırlı iktidar ve şûra prensibidir.¹⁵⁰ Dini esaslar, kaynağı Kur'an, sünnet ve içtihatlar olan İslâm idare hukukudur. Bu anlamda İslâm devletinin kanuni hâkimiyet tarzına sahip bir hükümlerlik anlayışının olduğu söylenebilir. Devlet başkanının görevi kanun yapmak değil onlara uymak ve uygulamaktır. Devlet başkanı (halife) mutlak hâkim ve sınırsız yetki sahibi değildir. İdare dini esaslara dayanmakla birlikte, devlet başkanının kutsi bir yönü yoktur. Masum ve günahsız değildir. İdaresi ancak dinin hükümlerine bağlı kaldığı ve kamu hizmeti yaptığı sürece meşrudur.¹⁵¹ Devlet başkanı Allah'ın temsilcisi değildir. Sonradan bu anlayışın yozlaştığı ve halifelerin Halifetullah (Allah'ın halifesi), Zıllullah fi'l-Arz (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) gibi unvanları aldığı görülmektedir.¹⁵² M. Niyazi Özdemir'e göre Emeviler ve Abbâsîler insanoğlunun yeryüzünün halifesi olduğuna dair ayeti bilerek veya bilmeyerek maksatlı yorumlamışlar ve insan kavramına karşı devlet başkanı olgusunu getirmişlerdir.¹⁵³ N. Kahveci'ye göre ise ilk halifeler iktidarlarının meşruiyetini biatten alırken, Emeviler kader inancı üzerinden otoritelerine kutsallık izafe etmeye çalışmış; Abbâsîler de iktidarlarının tabiatının ilahi olduğu fikrini öne çıkararak aynı yolu izlemişlerdir. Bu sayede iktidarlarına itaati her şartta zorunlu kılmayı hedeflemişlerdir.¹⁵⁴ Ayrıca İslâm yönetim anlayışına İranî geleneklerin etkilerinin de olduğu düşünülmektedir. Özellikle

¹⁴⁸ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 47,68; M. Niyazi Özdemir, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 22, 117.

¹⁴⁹ N. Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 90.

¹⁵⁰ M. Akif Aydın, *a.g.e.*, s.132-36; M. Niyazi Özdemir Özdemir, *a.g.e.*, s. 187- 218; N. Kahveci'ye göre devletin dayandığı unsurlar Kur'an'a dayalı siyasi ilkeler, adâlete dayalı hukuk üstünlüğü ve iktidarın kaynağının dayandığı halk unsurudur. Bkz. Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 325; N. Kahveci'ye göre iktidar sınırlamasını Kur'an-ı Kerim aracılığıyla Allah yapıyordu. Hz. Peygamber'in siyasetinin esası biat ve şuraydı. Bkz. Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 69, 326.

¹⁵¹ İmam Gâzzali, Allah'ın emrine aykırı emirler veren hükümdara itaat edilmemesi gerektiğini söylemiştir. Bkz. İmam Gâzzali, *Nasihatü'l-mülûk*, s. 99; Hz. Ebu Bekir eğer Allah ve Resulünün yolundan ayrılırsa ona kimsenin itaat borcu olmadığını söylemiştir. Bkz: M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 130, 134; M. Niyazi Özdemir, *a.g.e.*, s. 41-44, 123, 187-89; H. Dabaşı, *İslâm'da Otorite*, s. 135; N. Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 69, 70, 149.

¹⁵² İslâm âlimlerinin çoğu halifeye kutsiyet atfeden unvanların kullanılmasını uygun görmemişlerdir. Bkz. Mâverî, s. 19; *Nasihatü'l-mülûk*, s. 73; Gâzzali de devlet başkanını yeryüzünde Allah'ın gölgesi olarak tanımlamıştır. Ama bu tanımlamada başkanı kutsamaktan ziyade onu Allah'ın hükümlerini uygulayan kişi olarak öne çıkarma maksadı vardır. Bkz. *Nasihatü'l-mülûk*, s. 52; M. Akif Aydın, *a.g.e.*, s.132-33; Barthold, *Halife ve Sultan*, s. 49-50 ; Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 114, 279; Halifenin ruhani talimat verme yetkisi yoktur. Bkz. H. Dabaşı, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁵³ M. Niyazi Özdemir, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 40-41, 151-152.

¹⁵⁴ N. Kahveci, *a.g.e.*, s. 109, 329-330.

bazı araştırmacılar tarafından Zıllullah fi'l-Arz gibi kutsi unvanların Sasani geleneğinden alındığı düşünülmektedir.¹⁵⁵ Bunun yanında eski İran'da "kut"a da benzetilen "hvarena"(xvarena)'nın iktidarın önemli dayanaklarından biri olduğu ifade edilmektedir. Buna göre İran hükümdarları hükmetme yetkisini Tanrı'dan alıyorlardı. Ancak kut Türklerde soyut bir kavram iken, İran'da somut öğelerle sembolize edilmekteydi. Bu sembol genellikle hükümdarın tacındaki bir alametti. Ayrıca bu anlayış İran hükümdarlarına Tanrı'dan aldığı yetkiyle yasama gücü veriyordu.¹⁵⁶ Bu durum İran hükümdarlarına tanrısal bir güç kazandırıyor ve onu ağızından çıkan her sözün kanun sayıldığı mutlak bir hükümdar yapıyordu.

Oysa İslâm hukuku ve şûra prensibi, uygulamada örnekleri çok bulunmamakla birlikte, İslâmî devlet sisteminde başkanı sınırlayan temel değerler olarak tasavvur edilmiştir.¹⁵⁷ İslâm hukukçularının çoğu halifenin şeriata uygun olmayan halleri görüldüğü zaman azledilmesi gerektiği yönünde hemfikirdirler.¹⁵⁸ Şûra prensibinin kaynağı da Kur'an ve sünnettir.¹⁵⁹ Bu nedenle İslâm hukukçuları idari işlerde istişare ve danışmayı elzem görmüşlerdir. Ancak hilâfetin saltanata dönüşmesinden sonra şuraların gittikçe keyfileşmesi ve bağlayıcılığının olmaması bu prensibin kurumsallaşmasına engel olmuştur. Nitekim Abbâsî halifesi Mansûr'un "bizim idare tarzımız danıştıktan sonra hükmetmektir" dediğine bakılarak istişarenin ferdi de olsa sürdüğü söylenebilir.¹⁶⁰

Devlet başkanını belirleme yöntemleri seçim ve veliahtlıktır. İlk halifeler sınırlı sayıda kişinin katıldığı bir şurada seçim yoluyla ya da önceki halifenin tayin etmesiyle başa geçmişlerdir. Emevi ve Abbasi döneminde ise irsi veliahtlık yoluna gidilmiş ve

¹⁵⁵ M. Niyazi Özdemir, *İslâm Devlet Felsefesi*, s.

¹⁵⁶ Mehmet Tezcan, "Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti", s. 167-193.

¹⁵⁷ Devlet başkanı devlet işlerini yürütmeye ancak Allah'ın hükümlerine başvurur ve ancak onlarla yürütür. Bkz: Mâverdi, s. 3-4; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 134; Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 125-126, 228, 341; "Hz. Ebu Bekir'in halifeliği seçimle sabit olmuş, biatla meşrûiyet kazanmıştır." Bkz. H. Dabaşı, *İslâm'da Otorite*, s. 135.

¹⁵⁸ İslâm âlimleri şeriata mugayir hareket eden halifenin azledilmesi görüşünde birleşmişlerdir. Fakat bir fitne çıkma ihtimali ve kanlı hadiselerin yaşanma olasılığı varsa kerhen azledilmemesini belirtmişlerdir. Bu durumda İslâm tarihinin ilk dönemlerinde yaşanan büyük acı ve kanlı hadiselerin tekrarından sakınma vardır. Bkz. M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 135, 213; M. Niyazi Özdemir, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 47; Ayrıca Mâverdi gibi bazı İslâm âlimleri adâletten ayrılma, inanç bozukluğu, şehvet düşkünlüğü, bedeni noksanlıklar (akıl ve görme kaybı, sağırılık, dilsizlik vs.) gibi sebeplerden dolayı da halifeliğin meşruiyetinin düşeceğini belirtmişlerdir. Bkz. Mâverdi, s. 21-22.

¹⁵⁹ Şûrâ Süresi, 38; Hz. Peygamber'in birçok idari işi çevresindekilerle istişare ettikten sonra yaptığı bilinmektedir. Nitekim Uhud'da Hz. Peygamber'in reyî farklı yönde olmasına rağmen şûra sonucu oluşan çoğunluğun kararına uymuş ve savaşa çıkmıştır.

¹⁶⁰ M. Akif Aydın, *a.g.e.*, s. 136; N. Kahveci de Müslümanların yönetim anlayışında istişarenin olduğunu ama tasarrufun devlet başkanında olduğunu ve istişare sonucunun bağlayıcı olmadığını söylemektedir. Bkz. N. Kahveci, *a.g.e.*, s. 82.

hükümdarlık babadan oğula geçen tipik bir saltanat karakterine bürünmüştür.¹⁶¹ İran-İslam hükümdarlık anlayışında yeni devlet başkanının meşruiyetini sağlayan en önemli kavram “biat” müessesesidir. Biat yeni halifenin İslâm hukuku çerçevesinde yönetim göstereceğine ve halkın da ona itaat edeceğine dair yaptığı sözleşmedir.¹⁶² Böylece yeni halifenin meşruiyeti tasdik ediliyor ve halkın da ona itaat edeceğine dair söz alınıyordu.

İslâm fetihleri daha Hulefâ-yi Râşidîn döneminde batıda İspanya’dan doğuda Hindistan’a kadar uzanmıştı. Öyle ki Müslümanlar, devrin iki büyük gücünden biri olan Sâsâni İmparatorluğunu yıkarken, Bizans İmparatorluğunun Ön Asya’daki topraklarını fethedip; İstanbul’u karadan ve denizden kuşatacak kadar zayıflatmışlardı. Yapılan fetihlerin temel dayanaklarını İslâmiyet’teki “cihad” ve “i’lâ-yi kelimetullah” olguları ile açıklamak yerinde olacaktır. Cihad geniş çerçeveli bir kavram olmakla birlikte¹⁶³ özel anlamlarından biri gayrimüslimlerle yapılan savaştır. Müslümanlar devletlerine kasteden ve din davetini engelleyenlerle mücadele ederler. Bu konuda Müslümanların ilerleyişine dinamizm katan diğer bir amil, i’lâ-yi kelimetullah’dır. Allah’ın sözünü yüceltme, yükseltme; yani Allah’ın dinini duyurmak, yaymak demektir¹⁶⁴. Dolayısıyla cihatla da yakından ilişkilidir. Fakat fiili duruma bakıldığında sık sık beşeri ihtirasların ve iktidar mücadelelerinin hâkim olduğu çatışmaların da yaşanmış olduğu bir vakıadır.

İslam tarihinin ikinci asrından itibaren mezhep ayrılıklarının arttığı, siyaseten oluşan farklılıkların dini-ideolojik boyuta dönüştüğü görülmektedir. Bu durum Abbasi döneminde de yoğun bir şekilde yaşanmış ve sık sık mezhep çatışmaları görülmüştür. Abbasi hilafeti Sünni bir çizgiye sahip olmuştur. Sünni İslam dünyasında Hanefî, Şafî, Hanbelî mezhepleri yaygındı. Bunların dışında 11. asırda gittikçe kuvvetlenen Şii mezhebi Abbasi hilafeti için büyük bir tehlike oluşturuyordu. Ayrıca Batınî ve Rafizî gibi bidat ehli sayılan diğer mezhepler de yaygınlaşmış, İslam dünyası parçalanmış bir vaziyette çatışmaların içinde kalmıştı. Hakeza Sünni mezhepler arasında bile çatışmaya dönüşen çekişmeler oluyordu. Selçuklular henüz İslam dünyasına girdiklerinde böyle bir ortamla karşılaşmışlardı. Fakat şunu da belirtmek gereklidir ki, Selçuklular gelmeden önce Bağdat, Horasan ve Maverâünnehr’de yargı sisteminde Hanefî alimlere yer

¹⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mâverdî, *a.g.e.*, s. 7, 10-11, 17; M. Akif Aydın, *a.g.e.*, s.117-120; H. Dabaşı, *a.g.e.*, s. 20; M. Niyazi Özdemir, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 52, 81-87; Kahveci, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁶² M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 117; M. Niyazi Özdemir, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 26-27; Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 272-273;

¹⁶³ Ahmet Özel, “Cihad”, *DİA*, VII(1993), s. 527-28.

¹⁶⁴ Metin Yurdagör, “İ’lâ-yi Kelimetullah”, *DİA*, XXII, 2000, 62-63.

verilmesi, bu mezhebin Selçuklular tarafından benimsenmesi için zemin hazırlamıştır.¹⁶⁵ Aşağıda da anlatılacağı üzere Selçuklular bu vaziyet karşısında Sünni İslam dünyasının hamiliğine soyunmuş, Abbasi hilafeti üzerinden meşruiyet devşirmeye çalışırken, Şii teşekkülleri hedeflerine yerleştirmişlerdir.

İran-İslâm iktidar anlayışında hazineye beytûlmâl denmiştir. Vergilerin ganimetlerin ve diğer gelirlerin toplandığı yerdir. İslâm hukukuna göre hükümdarın şahsi malı bu hazineden ayrıdır. Beytûlmâldan yapılacak harcamalar kamu yararına olmak zorundadır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde titizlikle uygulanan bu prensip sonraki dönemlerde gevşemiştir.¹⁶⁶ İslam âlimleri, hükümdarın beytûlmâl konusunda çok dikkatli olması gerektiğini, israftan kaçınmasını, harcamaları şahsi çıkarı için değil kamu yararı için yapmasını, çünkü iktidarda yükselmesi veya düşmesini beytûlmâla bağlı olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷ İslâm hukukunda beytûlmâlde toplanan vergi kalemleri ve gelirleri öşür, haraç, zekât, cizye, gümrük vergisi, ganimet ve hukukun hükümdara koyma hakkı tanıdığı diğer vergiler olarak sıralanmaktadır.¹⁶⁸ Hazinedeki gelirler kamu ihtiyaçları, yoksulların, yolcuların korunması, yol, köprü, kanal yapımı ve ordunun gereksinimleri, ilim adamları için harcanmaktadır.¹⁶⁹ Vergisini vermeyen kişiler âsi sayılmış ve onlarla savaşılması meşrû görülmüştür.¹⁷⁰

Toprak mülkiyetinin ikiye ayrıldığı görülmektedir. Buna göre tasarruf hakkı tamamen devlet başkanına (halifeye) ait olan devlet (mîrî) arazi ve şahıslara ait olan mülk araziler vardı.¹⁷¹ Devlete ait olan arazilerin gelirleri doğrudan hazineye bağlanabilir ya da ikta edilerek şahıslara verilebilirdi. Şahıslara verilen arazi de hazine fey hakkı (öşür, haraç, cizye, gümrük vergisi vs.) hakkı alırdı. Fakat ikta edilen arazilerin miras olarak devredilmesi söz konusu değildi.¹⁷²

İslâm devletinde atama ve azilleri halifenin yetkisindedir. Halifenin yetkisini kullandırma hakkı vermesiyle diğer devlet görevlileri de atama ve azil işlemlerinde bulunabilir. Buna göre halifenin dışında vezirler ve eyalet valileri de atama ve azillerde

¹⁶⁵ M. Akif Aydın, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁶⁶ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 255.

¹⁶⁷ *Nasihâtü'l-mülûk*, s. 78-82.

¹⁶⁸ Mâverdî, s. 243; İslâm ulemâsı her zaman vergi alınırken halkın durumuna göre adil ve insafî bir miktarda vergi alınmasını, israftan kaçınılmasını tavsiye etmişlerdir. Bkz. *Nasihâtü'l-mülûk*, s. 75.

¹⁶⁹ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 243- 244; *Nasihâtü'l-mülûk*, s. 78.

¹⁷⁰ N. Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 71.

¹⁷¹ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 217, 237.

¹⁷² Mâverdî, *a.g.e.*, s. 217-218, 221.

bulunabilir.¹⁷³ Önemli olan atamalar yapılırken liyakata önem verilip makamların ehil kişilere verilmesidir. İslam âlimleri bu konu üzerinde önemle durmuştur.¹⁷⁴ Yazılı bir atama/azil emri verilmişse imzalı ve mühürlü olması gerekmektedir.¹⁷⁵ Yerleşik bir medeniyet olduğu için eski Türk idare anlayışının aksine İran-İslâm idare anlayışında yazılı bürokrasinin oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir. Yöneticilerin menşur ve fermanları emir telakki edilmiş ve halkın bu fermanlara itaat etmesi zorunlu görülmüştür. İmam Gazzâlî'nin hükümdarların huzuruna çıkmamayı ahd etmesine rağmen Sencer'in fermanıyla onun huzuruna çıkması bu konuda çarpıcı örneklerden biridir.¹⁷⁶ Ataması yapılan kişiye ayrıca bir hilat (kaftan) giydirilip ve bir miktâr para verilerek görev yerine gönderilirdi.¹⁷⁷

Diğer devletler gibi İslâm devleti de kendi iktidarını sembollerle ifade etmiştir. Bu anlamda İran-İslam hükümlanlık anlayışında en önemli semboller hutbe ve sikke olmuştur. Bunların yanında hil'at (tırız), hırka, unvan, sancak, menşur, çetr, gâşiye, saray, hediye, saç, kılıç, mühür, yüzük, asâ gibi unsurlar da hakimiyet alameti olarak kullanılmıştır.¹⁷⁸

3. Türk ve İran-İslam Hükümlanlık Anlayışlarına Göre Selçuklu İktidarının Meşruiyet Temelleri

3.1 Selçukluların Türk İktidar Anlayışındaki Meşruiyet Kaynağı (Kut)

Selçuklu iktidarı, eski Türk iktidar anlayışından İran-İslâm iktidar anlayışına evrilerek önemli bir değişime uğramıştır. Bu çerçeveden bakıldığında Selçuklu iktidarının meşruiyet kaynaklarını bu iki temel üzerinde şekillendirdiği görülmektedir.

Selçuk Bey liderliğinde Oğuz Yabguluğu'ndan ayrılarak, İslam dünyasının bir uç şehri olan Cend'e gelen Selçuk Oğuzları, burada Müslümanlığı seçtiler. Eski Türk iktidar telakkisine sahip olmalarına rağmen bu yeni geldikleri yerde ayakta kalmak için bu yeni dünyanın dinamiklerine intibak etmeleri gerektiğini biliyorlardı. Gelişmelerin gidişatına da bakıldığında Selçukluların, Samaniler, Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki

¹⁷³ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁷⁴ *Nasihâtü'l-mülûk*, s. 61, 106.

¹⁷⁵ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁷⁶ *Nasihâtü'l-mülûk*, s. 9-10.

¹⁷⁷ *a.g.e.*, s. 104.

¹⁷⁸ Mâverdî, s. 192; M. Niyazi Özdemir, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 106.

münasebetlere dahil olarak kendilerine bir meşruiyet zemini oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir.

Selçukluların bu girişimleri neticede sonuç verdi ve 23 Mayıs 1040 Dandanakan Savaşı ile nihai zaferlerini kazanıp Horasan’da hakimiyetlerini kesin olarak tesis ettiler.¹⁷⁹ Horasan’ı elde ettikten sonra halifeye yazdıkları bir mektupta kendilerini efsanevi Türk hükümdarı Afrasiyab’a dayandırıyorlardı. Onlara göre yerini aldıkları Gazne sultanları köle kökenli oldukları için hiyerarşide daha alt seviyedeydi ve Selçuklular, Horasan’ın meşru hükümdarları olmaya daha layık idiler.¹⁸⁰ Bu Selçukluların, iktidarlarının Türk iktidar telakkisine göre meşru olduğu ve İslam dünyasında da meşru olması gerektiğine yönelik İslam dünyasının manevi liderliğine yönelik bir mesajdı.

Horasan ve İran’da topraklarını genişletmeye devam eden Selçuklular, iktidarlarının meşruiyet kaynağını, yukarıda da değinildiği gibi eski Türk hükümdarlarının soyuna dayandırdıkları görülmektedir.¹⁸¹ Çünkü Türk hükümlanlık anlayışında soyca eski hükümdar ailelerine mensup olmak önemli bir meşruiyet kaynağıydı. Kut ancak hanedan mensuplarına gelebilirdi. Selçuklular henüz Maverâünnehr’de iken Karahanlı Yusuf Kadir Han, Gazneli Mahmud’la yaptığı görüşmede (1025) Selçukoğullarının kendi kavmi arasında çok itibar sahibi olup, padişahlık davasında olduklarını söylemişti.¹⁸² Türk iktidar anlayışında soy bakımından meşruiyeti olmayan bir ailenin hükümlanlık iddiasında bulunması düşünülemezdi. Horasan’a göçten sonra Gazne vezirinin “bugüne kadar işimiz çobanlarlaydı, şimdi ülkeler fetheden emirler geldi” demesi o dönem için Selçuklu ailesinin hükümlanlık iddiasının bir karşılığı olduğunu göstermektedir.¹⁸³ Bunun yanında Selçuk Bey’in oğlu Arslan İsrail’in ve daha sonra Musa’nın “yabgu” unvanını taşıması, Arslan Yabgu’nun esir düştükten sonra yeğenlerinin iktidar mücadelesine devam etmesini istemesi, Selçukluların hâkimiyet davasında olduklarını düşündürmektedir. Bu iddianın en temel

¹⁷⁹ Ali Sevim, “Dandanakan Savaşı”, *DİA*, VIII, (1993), s. 456-457; O. Turan, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁸⁰ Tuğrul Bey 1043 yılında halifeye gönderdiği bir elçi vasıtasıyla şöyle diyordu: “Ahaliyi, seleflerim olan (Gazneli) Mahmud ve Mesud’un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de herhangi suretle seleflerimin madunu değilim. Onlar da halifenin bir takım ülkelerini idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evladım ve Hün’lerin kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırt eden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum.” Bkz. Ebü’l Ferec, s. 299; O. Turan, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁸¹ Bkz. not. 6

¹⁸² O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 90; Faruk Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 366.

¹⁸³ Ebü’l-Fazl el-Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, trc. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırılancı, TTK, Ankara 2019, s. 437; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 68.

dayanağı da kutlu soy idi ve Selçuklular iktidarlarının kaynağını bu olguya dayandırıyorlardı.¹⁸⁴

Üzerinde egemen oldukları ama bürokraside istihdam etmek mecburiyetinde kaldıkları toplumların kurumsal ve yoğun kültürel etkisiyle adeta bir İran-İslâm İmparatorluğu'na dönüşmesine rağmen; Selçuklu sultanları eski Türk iktidar anlayışına uygun olarak sık sık hâkimiyetlerini Tanrı'dan aldıklarını ifade etmişlerdir. Alparslan'ın "Allahü Teâlâ sizi benim üzerime değil, beni sizin üzerinize serdar kılmıştır." ifadesinde belki eski Türk iktidar anlayışındaki kut algısının izleri sürülebilir.¹⁸⁵ Nitekim Sencer de 1133 tarihinde halifeye gönderdiği mektubunda "Tanrı bu dünyayı bizim tasarrufumuza ve emanetimize tevdi eyledi..." diyordu.¹⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, kut anlayışı nedeniyle Büyük Selçuklu hükümdarlarının dünyevi hakimiyeti halifelere devretmediğini ve kendi uhdelerinde muhafaza ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre, hakimiyet anlayışındaki bu ayrılık İslam tarihinde ilk defa Selçuklular zamanında ortaya çıkmıştır.¹⁸⁷

3.2. Selçukluların İran-İslam İktidar Anlayışında Meşruiyet Kazanması

Selçuklu iktidarının meşruiyeti, İran-İslâm hükümlanlık anlayışında da bir zemine oturtulmuştur. İslâm dininin ve eski Fars devlet geleneklerinin şekillendirdiği İran-İslâm iktidar anlayışı da Selçuklu iktidarına meşruiyet sağlamıştır. Aslında İslâm devletinin siyasî lideri olarak imam yani halife meşru hükümdar olarak tanınıyordu. Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte devlet başkanlığı makamına halifeler geçmiştir. Fakat Abbâsî Halifeliği döneminde siyasî hâkimiyetin zayıflaması, İslâm dünyasında çeşitli güç odaklarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Siyasî ve askerî yönden zayıf düşen Abbâsîler, yine de Hz. Peygamber'in soyundan gelmelerine dayanmak suretiyle bir nevi kutsiyet atfederek kendilerini diğer güç odakları üzerinde bir mevkie taşımışlardır. Böylece diğer emir veya melikliklerin meşruiyetini tasdik eden, daha dini güce dayanan bir şekle dönüşmüşlerdir.¹⁸⁸ İslâm hukuku, yukarıda da değinildiği gibi seçimle ya da atama yoluyla gelen iktidarlara meşru görmüştür. Bu şekilde iktidara gelen yöneticiye halkın da

¹⁸⁴ Ravendî Arslan Yabgu'nun esir düştükten sonra yeğenlerine şu şekilde öğüt verdiğini nakletmektedir: "Benden ümidi kesiniz ve kardeşlerime [yeğenlerime] şöyle söyleyin: Hükümdarlık elde etmeye çalışınız, sizi on defa yenseler bile ümitsizliğe düşmeyiniz ve fikrinizden dönmeyiniz. Çünkü bu hükümdar kul, köle oğludur. Soyü sopu yoktur ve zalimdir. Onun için hükümdarlık elinde kalmayacaktır ve sizin elinize düşecektir." Bkz. Ravendî, I, s. 90.

¹⁸⁵ *Siyasetnâme*, s. 234

¹⁸⁶ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 238.

¹⁸⁷ *TMK*, s. 360.

¹⁸⁸ Gülay Ögün Bezer, "Selçuklular Döneminde Devlet", s. 155- 156.

biati sağlanarak iktidar tesis edilmiştir.¹⁸⁹ Sonraki dönemlerde bazı İslâm hukukçuları seçim ve ahd yolları dışında cebren iktidarı ele geçirme yöntemini de meşru görmek zorunda kalmışlardır. Çünkü yaşanan fiili durum, hukukçuları bu durumu formüle etmeye zorlamıştır.¹⁹⁰ Akan kanı durdurmak da bu gayretin temel dayanaklarından biri olmuştur. Tavaif-i Mülûk denilen siyasi yapılar (Tahirîler, Saffarîler, Sâ mânîler vs.) bu çerçevede meşruiyet kazanmıştır. Selçukluların kuruluş dönemine gelindiğinde ise Abbasilerin artık hayati tehlikelerle karşı karşıya kalacak kadar zayıfladığı görülmektedir. Şii Büveyhilerin boyunduruğunda olan Sünni hilâfet, batıda Şii Fatimi halifeliği ve onlarla temas kurmaya başlayan Bağdat'taki Türk komutanların (Besasiri) tehdidi altında varlık mücadelesi veriyordu.¹⁹¹ Bu nazik durum karşısında hilâfet, hayatiyetini devam ettirmek için Selçukluları çıkar yol olarak gördü. Selçuklular da ilk zamanlardan itibaren hilâfet üzerinden İslam dünyasına intibak etmek için bir meşruiyet arayışı içindeydiler.¹⁹² Bu çerçevede Bağdat'a gelen Selçuklular İslâm devletinin iktidarını ele geçirdiler. Hukukî olarak Abbâsî halifesinin yanında Selçuklu sultanının iktidarı meşrulaştırıldı. Bu anlamda dönem hukukçularının fiili durumu hukukî zemine oturtmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim Mâverdî bir bölgenin yöneticiliğini cebren ele geçirmiş bir kişinin velayetinin, dini hükümlerin yerine getirilmesi, düzenin sağlanması ve kamu menfaatinin haleldar olmaması için halife tarafından onaylanabileceğine söyler. Bu durum çağdaşı olduğu ve görmezden gelemeyeceği Selçuklu iktidarını meşrulaştırma girişimidir.¹⁹³ Gazzâlî de halifenin yanında sultanların saltanatını meşru görmüş, fakat bunu sultanın halifeye biati ve halifenin de sultanın saltanatına onay vermesi şartına bağlamıştır.¹⁹⁴ İbn Haldun da cebren iktidara gelen bir kişinin hükümlerliğini, dine ve adâlete uygun hareket ettiği müddetçe meşru görmüştür.¹⁹⁵ Barthold, Selçukluların İslam dünyasının iktidarını ele geçirmesiyle birlikte halifeyi dünyevi yetkileri elinden alınmış bir imam, Selçuklu sultanlarını ise “Allah'ın gölgesi” olarak konumlandırmıştır.¹⁹⁶ Böylece Selçuklu

¹⁸⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁹⁰ Niyazi Kahveci, *a.g.e.*, s. 285.

¹⁹¹ Ebü'l-Ferec, İbnü'l-İbrî (Barhebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, 2. baskı, I, Ankara 1987, s. 295; İbnü'l-Esir, IX, s. 463; Erdoğan Merçil, “Besâsiri”, *DİA*, V, 1992, s. 528-29.

¹⁹² Tuğrul Bey'in 1038'de Nişabur'u yağmalatmama gerekçesi de buna dayandırılabilir. Tuğrul Bey 1043'te henüz Bağdat'a gelmeden önce Rey'den halifeye gönderdiği bir elçi vasıtasıyla kendi iktidarını hilâfet üzerinden nasıl meşrulaştırdığını şöyle ifade ediyordu: “Ben Arap saltanatının (hilâfet) başında bulunan zatın (halife) vekiliyim, (yahut bendesiyim) Hâkim olduğum bütün ülkelerde halifenin adını ilan ettim.” Bkz. Ebü'l-Ferec, s. 299; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 79.

¹⁹³ Mâverdî, s. 39- 40.

¹⁹⁴ N. Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 280-281, 341; Birçok Sünni alim de ancak halifenin tasdik ettiği iktidarlara meşrû görmüştür. Bkz. *a.g.e.*, s. 340.

¹⁹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 488; M. Akif Aydın, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁹⁶ V.V. Barthold, *Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 58.

iktidarının meşruiyeti kabul edilmiştir.¹⁹⁷ Hilâfet merkezi Bağdat'ta Selçuklu sultanlarının adı halifeyle birlikte hutbede okunuyor ve müşterek sikke kesiliyordu. Aynı şekilde sultanların iktidarının halifeler tarafından onaylanması uygulaması da devam etti.¹⁹⁸ Ayrıca Tuğrul Bey, Halife el-Kâim'in kızıyla evlenerek¹⁹⁹ meşruiyet zeminini genişletme çabasında bulunmuştur. Böylece İslâm dünyasının iktidarını ele geçiren Selçuklular, Abbâsîler üzerinden meşrulaştırıldılar.

4. Selçuklu İktidarının Sınırları

Bu çalışmanın giriş bölümünde de değinilen devlet ve iktidar teorisinin araştırma konularından biri iktidarın yetki ve güç sınırı meselesidir.²⁰⁰ Bu konuda yapılan araştırmalara ve tarihi kayıtlara bakıldığında tarih boyunca gelmiş geçmiş iktidarların farklı mahiyette hükümlanlık anlayışlarına sahip olduğu görülmektedir. Antik Mısır, Mezopotamya, İran gibi kimi iktidarlar mutlak hükümlanlık anlayışını benimserken, Antik Yunan ve Roma gibi kimi iktidarlar da kısıtlı ve süreli iktidar anlayışını benimsemiştir. Mutlak iktidarlarda, iktidarı temsilen hükümdar vardır ve hükümdarın yetkilerini, gücünü sınırlayan herhangi bir şahıs ya da kurum söz konusu değildir. Hükümdarın sözü kanundur, o kanun koyucudur ama koyduğu kanunlara uymak zorunda değildir. Bu tarz iktidarların sıkça kendilerini kutsi bir özellik ile donattığı ve yetkilerini Tanrı'dan aldıklarına dair görüşlerle öne çıktıkları görülmektedir. Bu nedenlerle onlar sorgulanamaz ve toplum onlara her şartta itaat etmek zorundadır. Kısıtlı yetki tanınmış iktidarlar ise, genelde seçimle işbaşına gelmiş, senato ya da meclis gibi bir kurumla kontrol edilen ve belirli bir süreliğine ya da süresiz seçilen iktidarlardır. Kanun ya da gelenek gibi bir mefhumla kısıtlanmışlardır. Bu toplumlarda genelde asillerin oluşturduğu bir senatörler sınıfı vardır. Lider bunlardan biri seçilir, onun kutsi bir özelliği yoktur. İcraatlarını ancak meclisin onayını aldıktan sonra uygulayabilir. Yetkileri kısıtlanmış böyle bir iktidar anlayışının temel sorunu ise, kırılğan bir yapıya sahip olmasıdır. Mutlak

¹⁹⁷ Hilafetle birlikte Selçuklu saltanatının meşrulaştırılması hakkında ayrıca bakınız: O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 307-308; a.mlf., *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 31.

¹⁹⁸ Abbâsî hilâfetinin hayatiyetinin devam etmesi Selçuklu iktidarının varlığına bağlıydı. Buna karşılık halifeler sahip oldukları makamın meşruiyetini kullanarak Selçukluları sınırlandırmaya çalışmışlardır. 436/1044'te halifenin Tuğrul Bey'e gönderdiği bir mektupta şu şartlar sıralanmıştı: Tuğrul Bey'in zapt etikleri dışında hiçbir bölgeyi işgal etmemesi, halifenin emirlerine uyacağına, aksi takdirde eşlerinin boş kölelerinin azat, mallarından mahrum olacağına dair ant içmesi, elde tuttuğu memleketlerin vergilerini halifeye göndermesi. Abbâsî halifesi ancak bu şartları sağladığı durumda Tuğrul Bey'in sultanlığını meşrulaştıracağını söylemektedir. Bkz. Ebü'l-Ferec, s. 302.

¹⁹⁹ Sibt, *Mirat'üz Zaman*, s. 108.

²⁰⁰ İktidarın muhtevası hakkında ayrıntılı bilgi için ilgili bölüme bakınız. s. 1-4.

itaat söz konusu olmadığı için kolayca devrilebilirler. Bu nedenle istikrarlı bir hükümet kurmaları zordur.

Yukarıdaki teorik tanımlardan sonra Selçuklu iktidar anlayışına gelinirse, bu iktidarın iki ana temel üzerinden bir anlayış geliştirdiği görülmektedir. Bunlar kuruluş döneminde baskın olan eski Türk hükümlanlık anlayışı ve iktidarın olgunluk çağında baskın hale gelen İran-İslam hükümlanlık anlayışıdır. Bu nedenle Selçuklu iktidarının sınırlarını analiz etmek için, bu iki iktidar anlayışının sınırları analiz edilmelidir.

4.1 Türk İktidarının Sınırları (Töre)

Eski Türk hükümlanlık anlayışının temel esasları kut, töre ve toy (kurultay, meclis)dir. Kut, Tanrı'nın Türk hükümdarına verdiği yönetme erkidir. Yani Türk hükümdarı yönetme yetkisini, Tanrı'dan almaktadır. İlahi bir menşe dayandığı için bu anlamıyla karizmatik bir hakimiyet anlayışına benzemektedir. Bu karizma, sadece Türk iktidar ailesine sahip bir kişide vücut bulabilir. Fakat bu durum Türk iktidar anlayışını mutlak bir hükümlanlığa dönüştürmemektedir. Çünkü kut ırsi bir özellik olmasına rağmen, devamı hizmete bağlıdır. Türk iktidarı, bozkır hayat şartlarında, yüzyıllar içinde oluşmuş bir “töre” (kanun) anlayışı çerçevesinde çeşitli sorumluluklar ve vazifeler yüklenmiştir. Temel olarak “aç halkını doyurmak, çıplak milletini giydirmek” olarak ifade edilecek bu sorumlulukların yerine getirilmesi Türk iktidarının meşruiyeti ve devamı için şarttır. Töre, işte bu tüm sorumluluk ve vazifeleri belirleyen tüm siyasi, sosyal, askeri, ekonomik hayatı düzenleyen sözlü kurallar bütünüdür.²⁰¹ Yani kut sahibi iktidarı denetleyen ve sınırlayan temel kavramdır. Hakanın otoritesi, törenin altındadır.²⁰² Türk hükümdarı töre gereğince milletine hizmet etmezse kutunu kaybetmiş sayılır ve

²⁰¹ KDT, s. 75; Taşağıl, s. 28.

²⁰² “Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır.” Bkz. KB, s. 19; Ayrıca yine *Kutadgu Bilig*'de “kanunlara riayet eden doğru bey, gerçekten bir saadettir”, “beylik kanun ile ayakta durur.” ifadeleri geçmektedir. Bkz. KB, s. 253; KDT, s. 103-104; Taşağıl, s. 30; İ. Kafesoğlu, Türk hakanının kanunlara uyma mecburiyeti nedeniyle Türk iktidar anlayışının şahıslar-üstü bir idare anlayışına sahip olduğunu söyler ve bu durum başka milletlerden pek rastlanmayan bir durumdur. Yüksek otorite meselesi töreyle halledilmiştir. Bkz. *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 18-30; “Türklerde kanunsuz ve hükümdarın şahsi iradesine bağlı bir irade şekli bahis konusu olmamıştır.” Bkz. KDT, s. 109; Tanrı hükümdarı adalet için başa geçirmiştir. Bkz. S. Başer, *a.g.e.*, s. 98; Halil İnalçık, “*Kutadgu Bilig*’de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri”, s. 259- 271; A. Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 53; Sait Başer’in *Kutadgu Bilig* üzerinden yaptığı çalışmaya göre, törenin hükümdara koyduğu yasaklar şunlardır: Töreyle ve adaleti tatbik etmesi, çevresindeki kişileri kötülerden oluşturmaması, tabiatı avam insanlar gibi olmaması, içki içmemesi, kumar oynamaması, dedikoducu ve müfterileri kendisinden uzak tutması, yola girmemekte ısrar eden kötüleri kılıç ve sopayla yola getirmesi, mağrur, kabadayı, kibirli, hasis olmaması, küstah, aceleci ve zevzek olmamalı, sözünde durmalı, zulüm ve gafletten uzak durmalı. Bkz. S. Başer, *Kutadgu Bilig*’de Kut ve Töre, s. 118-120.

iktidarını kaybeder.²⁰³ Törenin uygulanmasını denetleyen kurum ise kurultay (toy, meclis) dir. Hükümdarın istek, talep ve teklifleri kurultayda görüşülür, töreye uygun bulunmazsa reddedilir. Görüldüğü üzere Türk hükümdarlık anlayışında kut, iktidar kaynağı iken, töre ve törenin uygulanmasını denetleyen meclis iktidarı sınırlayan iki temel esastır. Bu nedenle, Türk iktidarı mutlak yetkilere sahip, müstebit bir diktatörlüğe dönüşmemektedir. Demek ki, Türk iktidar anlayışı hem karizmatik hakimiyet anlayışına hem de kanuni hakimiyet anlayışına sahiptir.²⁰⁴ Türk iktidar telakkisi, hakana kut sahibi olduğu için törede bazı düzenlemeler ve değişiklikler getirme hakkı tanımıştır. Fakat törenin könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik), kişilik (insanlık) den oluşan esasları değişmezdir. Hakanın bunlar üzerinde tasarruf hakkı yoktur.²⁰⁵

Selçukluların içinden çıktığı Oğuzlarda da, Türk töresi mucibince, hükümdarın sınırsız yetki sahibi olmadığı görülmektedir. Oğuz hükümdarı, törenin ona yüklediği vazifeleri yapmakla mükelleftir. Beyler, hükümdarın bazı aşırı davranışlarına karşı sesini yükseltebilmektedir.²⁰⁶ Nitekim menkıbe derecesinde anlatılsa bile, Selçuklu hanedanının cediti Dukak, Oğuz yabsunun bir ülkeye yapmak istediği sefere karşı çıkmış ve yabguyla tartışmıştır. Hatta tartışma fiziksel yaralamaya kadar uzanmıştır. Durum ancak araya Oğuz beylerinin girmesi ve ikiliyi barıştırmasıyla yatışmıştır.²⁰⁷

Türkler İslamiyete geçtikten sonra da dine aykırı olmayan töre normlarını uygulamaya devam etmiştir ki bu durum Selçuklu iktidarına da yansımıştır.

²⁰³ *TMK*, s. 256, 266; *KDT*, s. 71; “Bey, adalet tesis etmezse beyliği yıkılır.” Bkz. *KB*, s. 160; Kutun sürekli el değiştirebildiği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S. Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, s. 54, 57, 63; A. Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 53; M. Tezcan, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti”, s. 179-80; Türklerde il mefhumunun (ülke, devlet) kağandan önce geldiği, törenin de ilden önce geldiği görülmektedir. Bkz. not. 56, 57; B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 52, 74; “İl gider, töre kalır.” II. Göktürkler, yıkılmış olan devletlerini I. Göktürklerin töresine göre kurmuşlardı. Bkz. B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 74; Töre asıl ulaşılması gereken amaçtır. “Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler.”, “O (İlteriş Kağan), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı.” Bkz. Taşağıl, s. 28; S. Başer, *a.g.e.*, s. 121-123; Kağan ise bu amacı yerine getirmesi gereken yöneticidir. Bkz. Türk iktidar anlayışını temeli millet, il ve töreye dayanıyordu. Kağan ise bunu tamamlayıcı unsurdur. “Kağanlı budun”. Bkz. B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 52; Tanrı kutunu ancak töreye uyan kişilere vermedeydi. Sait Başer, töreyi “ilahi nizam” olarak tanımlamaktadır. Bkz. S. Başer, *a.g.e.*, s. 57-58

²⁰⁴ *TMK*, s. 258; A. Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 53.

²⁰⁵ *TMK*, s. 266; Taşağıl, s. 30, 33; A. Donuk, *a.g.m.*, s. 54; Sait Başer, hükümdarların kutlandıktan sonra töre koyma salahiyetine kavuştuklarını belirtmektedir. Yani töreyi düzenleme yetkisi sadece kut sahibinindir. Fakat yukarıda değinildiği gibi törenin değiştirilemez esaslarını hakan da değiştiremez. Bkz. S. Başer, *a.g.e.*, s. 125-126.

²⁰⁶ *TMK*, s. 237, 257; Dede Korkut’ta anlatılan bir hikaye de beyin mutlak hükümdar olarak algılanmadığı, bey olması ve bey olarak kalması için bazı başarılar kazanması, üstün meziyetler taşıması gerektiği anlatılmaktadır: (Kazan Salur Bey oğlu Uraz’a dedi ki) “...On altı yaş yaşladın, yay çekmedin, ok atmadın, baş kesmedin, kan dökmedin, kanlı Oğuz içinde ganimet almadın, yarın ki gün zaman dönüp, ben ölüp sen kalınca, tacımı, tahtımı sana vermezler diye sonumu andım ağladım oğul”. Bkz. *Dede Korkut*, s. 55.

²⁰⁷ Abdülkerim Özaydın, “Selçuk Bey”, *DİA*, XXXVI, 2009, s. 364.

4.2 İran-İslam İktidarının Sınırları

4.2.1 Eski İran İktidarının Sınırsız Otoritesi

İslamiyet öncesi eski İran iktidar anlayışına bakıldığında, bu anlayışta mutlak hükümlerliliğin olduğu fark edilmektedir. M. Ö. 550'lerden itibaren Akamenidlerin Yakındoğu'da büyük bir imparatorluk kurmasıyla oluşan İran yönetim anlayışı, kurumsallaşmış ve yüzlerce yıllık bir birikimle Sasaniilere tevarüs etmiş, bu anlayış onlar tarafından da sürdürülmüştür. Mutlak hükümlerlilik anlayışının esas olduğu bu iktidar anlayışında, hükümdar en yüksek otorite olarak tanınmış, yetkilerini kısıtlayıcı herhangi bir müessese ya da kanun olmamıştır.²⁰⁸ Türklerdeki kut anlayışına benzer şekilde eski İran iktidar anlayışında da hükümlerliliğin Tanrı tarafından verildiği inancı bulunmaktadır.²⁰⁹ Bu anlayışa hvarena ya da ferr denildiği kaydedilmektedir.²¹⁰ Fakat muhteva olarak kut ile hvarena anlayışlarının farklı olduğu görülmektedir. Türklerde Tanrı, hükümdara töreyi uygulaması ve düzenlemesi için kut verirken, İranlılarda hükümdar, Tanrı'nın onu seçmesiyle saltanata geçmiş ve kendi yasalarını uygulamıştır.²¹¹ Yani Türklerde en yüksek otorite kanun (töre) olarak görülürken, İranlılarda Tanrı'nın vekili olarak hükümdarın iradesi görülmektedir.²¹² Bunu İran, Behistun kitabelerindeki şu ifadelerden anlamak mümkündür: "...Kral Darius der ki: (Tanrı) Ahuramazda'nın arzusuyla kralım. Ahuramazda bana krallık verdi... Ahuramazda'nın izniyle bu ülkeler benim yasalarımına hürmet gösterdiler."²¹³ Burada kral kendisini yasa koyucu olarak ifade etmektedir. Onun iradesi ve sözü toplum için kanundur. Fakat kendisi kanuna uymak zorunda değildir. Arzu ettiğinde bu kanunları da kendi isteğine göre değiştirebilir. Yani Tanrı'dan aldığı yetkiyle kendisini kanunun üstünde en yüksek otorite olarak görmektedir. Bu nedenle yetkileri sınırsızdır. Türklerde ise hükümdar, kanun koyucu değil kanunu uygulayıcıdır. Törede yapmak istediği düzenlemeler için de meclisin iznin almak zorundadır. Yani Türk iktidarının üzerinde yüksek otorite olarak kanun ve meclis

²⁰⁸ A. Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", s. 38-39; "Eski Hind-İran devlet geleneğinde teorik bir siyasi doktrin mevcut olmadığından devlet, hükümdarın güç ve otoritesinden başka bir şey değildir." Bkz. Zencanî, *Alaaddin Keykubat'a Sunulan Siyasetname*, haz. H. Hüseyin Adalıoğlu, s. 265; a. mlf., "Bir Siyasetname olarak Kutadgu Bilig", *Doğumunun 990. yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, Türk Dil Kurumu Yayınları*, 26-27 Ekim 2009, Ankara 2011, s. 34-35.

²⁰⁹ İktidarın Tanrı tarafından verildiğine dair, kuta benzer anlayışların eski Çin, İran, Hind, ve Yunan medeniyetlerinde de olduğu belirtilmektedir. Bkz. M. Tezcan, "Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti", s. 180.

²¹⁰ M. Tezcan, a.g.m., s. 167-184.

²¹¹ İran hükümdarı, Tanrı'dan aldığı yetkiyle sınırsız bir salahiyyete kavuşmaktadır. Bkz. Zencanî, s. 264.

²¹² A. Donuk, a.g.m. s. 39.

²¹³ M. Tezcan, a.g.m., s. 178.

bulunmaktadır. Açıklandığı üzere eski İran iktidar anlayışında hükümdarın sınırsız yetkiye sahip olması, devlet adamları ve filozofları bu yetkiyi en azından biraz frenleme arayışına sokmuştur. İran-Hint geleneğinde yazılan pendnâmelerin (öğütnâme) bu amaca yönelik yazıldığı ve hükümdarlara sunulduğu görülmektedir. Pendname yazarları adalet vurgusuyla, hükümdarı dizginlemeye çalışmış, adaletli olmanın faziletini ve iktidar için elzemliğini öne çıkarmaya çalışmışlardır.²¹⁴ Ama bu girişimlerin bağlayıcı bir özelliği yoktur. Hükümdar, isterse adaletle uygun davranabildiği gibi, isterse aksi yönde de hareket edebilir. Çünkü adalet hükümdarın üzerinde bir otorite değil, hükümdarın lütfu ve bağışdır.²¹⁵ Yüzlerce yıllık gelen bir birikimle oluşmuş bu anlayış, İslamiyetten sonra da devlet anlayışına yansımış ve özellikle Abbâsîler döneminde İran-İslam hükümdarlık sentezinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

4.2.2. İslam Devletinde İktidarı Sınırlandıran Temel Esaslar (İslam Hukuku)

İslam hukuku hayatın her alanını düzenlediği gibi devlet hukukunu da düzenlemiştir. Kur'an, hadis ve sünnet devlet hukukun esasını oluşturmuştur. İslam hukukuna göre devlet başkanının yetkileri sınırlıdır ve yönetimi sadece şeriate bağlı olduğu sürece meşrudur.²¹⁶ Bu anlamda hükümdarın otoritesi üzerinde din yani kanun vardır. Özellikle Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, halifelerin bu sınırlı yetkiyle hareket etmeye çalıştıkları görülmektedir. İlk halifeler “halifetullah” (Allah’ın halifesi) unvanını almaktan kaçınmışlar bunun yerine “halifeti Resulullah” ve “emirü’l mü’minin” gibi daha mütevazî unvanlar tercih etmişlerdir. Nitekim İslam hukuku da, devlet başkanlarına Müslümanların düzenini ve işlerini yönetme sorumluluğu dışında üstün kutsî bir özellik yüklemeyi. İlk halifeler, toplumun kendilerine sadece şeriatle yönetim gösterdikleri sürece itaat etmelerini istemiştir. Bu anlamda İslam iktidar anlayışının, hükümdarlığı sınırlandırdığı ve kanunu en üst otorite kabul ettiği görülmektedir. Ayrıca yine İslam hukukunun öngördüğü şura prensibi de iktidarı sınırlayan bir başka unsurdur.²¹⁷

4.2.3. Emevî ve Abbasî Hilafeti Döneminde İktidarın Sınırları Meselesi

²¹⁴ Burada da adalet olgusunun pragmatik bir amaçla kullanıldığı belirtilmektedir. Eğer hükümdar adaletli olmaz düzen temelden sarsılır, vergiler toplanamaz, hazineye para girmez ve hükümdar askerine para veremediği için zayıflar. Yani hükümdarın adaletle hükmetmesi yine onun çıkarıdır. Bkz. Zencanî, s. 102, 265.

²¹⁵ Hükümdara sürekli af ve adalet telkin edilerek iktidarı sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bkz. Zencanî, s. 227, 228, 231; Halil İnalcık, “*Kutadgu Bilig*’de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri”, s. 259- 271; H. Hüseyin Adalıoğlu, “Bir Siyasetname olarak *Kutadgu Bilig*”, s. 34-35; Türk iktidar anlayışında ise töre (kanun) üstün otorite sayılarak, adalat insaf duygusundan kurtarılmıştır. Bkz. *TMK*, s. 258; Taşağıl, s. 30.

²¹⁶ İran-İslam iktidar anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için ilgili bölüme bakınız. s. 38-42.

²¹⁷ İstişare ayeti ve hadisleri için bkz. Zencanî, s. 204.

Fakat daha sonraki dönemlerde siyasi anlaşmazlıkların ortaya çıkması, kanlı hadiselerin yaşanması, otorite, itaat ve birlik sağlama problemleri, İslam dünyasındaki iktidarları farklı söylemlere itmiştir. Emevî hanedanıyla başlayan bu süreçte halifeler, halifetullah unvanını alarak kendilerine kayıtsız şartsız teslimiyet ve itaat beklemişlerdir. Kader anlayışının öne çıkarıldığı bu süreçte, her ne kadar kanun üstünlüğü kabul edilse de, devlet başkanlarının Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak yansıtılması, onların otoritesinin sorgulanamayacağı bir anlayışı ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Emevî hanedanını devirerek yerine geçen Abbâsîler de benzer bir meşruiyet kaygısı ile hareket etmişler ve İslam dünyasının her tarafında ortaya çıkan farklı siyasi akımlarına karşı otoritelerini bu zeminde kurmaya çalışmışlardır. Ayrıca devlet merkezini Suriye'den Irak'a taşımaları, Müslüman bir iktidarın, İran devlet geleneklerinden etkilenmesi adına bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu bölge eski İran hükümetlerinin de yönetim merkezidir ve binlerce yıllık İran devlet geleneği hala canlılığını korumaktadır. Bu zeminde Abbâsîlerin hızla İran devlet geleneklerini benimsediği görülmektedir. Bunda devlet bürokrasisinde İranlı devlet adamlarına yer verilmesinin etkisi büyük olmuştur. Pehlevi yazılan ve eski İran devlet geleneklerini yansıtan pendname (öğütname) ve siyasetname kitapları bir yandan Arapçaya çevrilirken, bir yandan da bu dönemde yazılan siyasetname kitapları İran-Hint devlet geleneklerine göre kaleme alınmıştır. Halifelere sunulan bu eserler, onların zihin dünyasındaki iktidar algısının oluşmasında büyük rol üstlenmiştir. Bürokraside yer alan İranlı devlet adamlarının uygulamaları ve bu uygulamaları halifelere de tavsiye etmeleri İran devlet geleneklerinin İslam devleti tarafından benimsenmesine yol açmıştır. Neticede temeli İslam hukuku ve İran devlet geleneklerine dayanan İran-İslam iktidar anlayışı ortaya çıkmıştır. Elbette iktidarın sınırı meselesi, bu sentez anlayışının konularından biri olmuştur. Özellikle Abbâsî halifelerinin kendilerini "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (zıllullah fi'l-arz) olarak göstermeleri ve siyasi, askeri kuvvetleri zayıfladıkça bekaları için bu vurguyu artırarak kullanmaları ve kendilerini kutsi bir statüye yerleştirmeleri, iktidarı toplum nezdinde mutlaka itaat edilmesi gereken bir aygıt haline dönüştürmeyi amaçlamıştır.²¹⁸ Bu durumun da kanunun iktidar üzerindeki otoritesini zayıflattığı açıktır. Bütün bunlara rağmen İslam hukukçuları, kanunun önemini vurgulamış ve devlet başkanının sorumluluklarıyla özelliklerini belirten eserler kaleme almışlardır. Fakat İslam tarihinin özellikle ilk dönemlerinde yaşanan kanlı hadiseler ve kargaşalar, bu hukukçular üzerinde de en kötü idarenin bile anarşiden ve

²¹⁸ Zencanî, s. 264; H. K. Sherwani, "Gazzâlî'ye Göre Nazari ve Tatbiki Siyaset", s. 31.

başsızlıktan iyi olduğu görüşünün benimsenmesine yol açmıştır. Bu nedenle alimler, zalim ve sınırsız iktidarları meşru olarak görmese de, anarşi ve başıbozukluğa karşı ehveni şer olarak bu idareleri kerhen tercih etmişlerdir. Zalim idareye karşı silahlı ayaklanmayı meşru görmemişlerdir. Düzen ve otorite kaygılarından dolayı ortaya çıkan bu durum, iktidarın sınırlarının vurgulanması konusunu ikincil plana atmıştır. Fakat Abbâsîlerin zaten pratikte kaybolan otoritesi, onları çevredeki güçlere karşı bir denge siyasetine yöneltmiş, dilediği ve arzuladığı her uygulamayı yapmaktan men etmiştir. Bu anlamda Abbâsî iktidarı, mutlak, müstebit, katı bir iktidar tipine dönüşmemiştir. Selçukluların İslam dünyasında girmeleri böyle bir ortamda gerçekleşmiştir. Halifeler, Allah'ın temsilcisi olarak vurgulansa da, asıl güç İslam dünyasındaki hükümdarların elindedir. Bu iktidarlar ise İslam dininin kuralları ve halifelerin manevi nüfuzuyla terbiye edilmek ve sınırlandırılmak istenmiştir.

4.2.4. Selçuklu Dönemi İktidarın Sınırları

Yukarıda değinildiği gibi Selçukluların İslam dünyasına girdikleri 11. yüzyılın başı, teorikte devletin başında olan halifelerin, güç kaybettiği ve çevredeki hükümdarların tahakkümüne girdiği bir dönemdir. Ayrıca bu dönemde Sünni Abbâsî hilafetine karşı Şii akımların güçlenmesi, Mısır'a Şii Fatımî halifeliğinin yerleşmesi ve Bağdat'ta dahil olmak üzere Irak'ın Şii mezhebine mensup olan Büveyhîlerin kontrolüne geçmesi, Abbâsî hilafetini mezhepsel olarak da bir varlık tehdidi içerisinde bırakmıştır. İktidarlara çok sınırlanan Abbâsî halifeleri, sadece İslam dünyasındaki iktidarların bir tasdik makamına dönüşmüş ve meşruiyet sağlayan manevi bir otoritenin ötesine geçememişlerdir. Böyle bir ortamda iktidarlarını tesis eden Selçuklular, Sünni İslam dünyasına hakim olmuşlar, Bağdat'ta Şii Büveyhi varlığına son vererek Abbâsî halifelerini kendi himayelerine almışlardır.

Zemin olarak yukarıda değinilen bir ortamda iktidarını inşa eden Selçuklu iktidarının sınırları olduğu görülmektedir. Nitekim Selçuklu iktidarı, Türk iktidar anlayışı ile İran-İslam iktidar anlayışının bir sentezinden oluşuyordu. Yukarıda belirtildiği gibi bu iki hakimiyet anlayışında da iktidarı sınırlayan bazı olgular vardır. İran-İslam anlayışında İslam hukuku, kanun olarak iktidarı sınırlarken, Türk anlayışında töre, kanun olarak iktidarı sınırlamaktadır. Bu nedenle Selçuklu iktidarının da bu sınırlamalara tabi olması oldukça makuldür. Aşağıda, Selçuklu iktidarını sınırlayan teorik (hukuksal) faktörler

incelenecek, bunun yanında hukuksal olarak olmasa da fiili olarak iktidarı sınırlayan temel meselelere değinilecektir.

Selçukluların kuruluş aşamasında Türk hakimiyet telakkisine sahip olduğu ve bu yönde uygulamalar (Kurultay, ülüş vs.) yaptıkları bilinmektedir. Fakat daha ilk hükümdar olan Tuğrul Bey döneminden itibaren İran-İslam dünyasına hızlı bir intibak sürecine girdikleri görülmektedir. Maverâünnehr ve Horasan'daki kuruluş mücadeleleri sırasında Selçuklu liderleri kendilerine tabi olan Oğuzları, Türk töresi icabı, doyurmak, giydirmek zorundaydı. Bu noktada Selçuklu iktidarının Türk töresince sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Horasan'daki şehirlerde akınlar ve yağmalar yapıyordu. Çünkü Selçuklu liderleri biliyorlardı ki, tebaalarını doyurmazlarsa, onların hükümlerinin meşruluğu kalmaz ve itaate layık olmazlardı. Fakat bunun yanında Selçuklu liderleri, asli tebaası Türk olmayan, yeni bir coğrafyada hakimiyetlerini tesis etmek zorunda olduklarının da farkındaydı. Bu yeni dünyaya hızlıca intibak etmeleri gerekiyordu. Çünkü tutunup kalıcı olabilmeleri ve hakimiyetlerini tesis etmeleri ancak bu yolla mümkündü.²¹⁹ Neticede bu iki iktidar anlayışı için kaçınılmaz olan çatışma, ilk olarak 1038 yılında Nîşâbur'un yağmalanması meselesinde açığa çıktı. Selçuklular, Nîşâbur'u ele geçirdikten sonra Çağrı Bey bu şehri yağmalamak istemişti. Çünkü o, emrindeki askerlere itaat etmeleri ve liderliğinde savaşmaları için birşeyler sunmak zorundaydı. Yani bu Türk töresinin icabıydı. Tuğrul Bey ise yeni geldikleri dünyanın dinamiklerine göre hareket etmek istiyordu. Ona göre hakimiyetlerini tesis etmek istiyorlarsa kamuoyu nezdinde bir meşruiyet sağlamaları lazımdı. Bu nedenle Tuğrul Bey, Nîşâbur'u yağmalamak isteyen kardeşi Çağrı Bey'e halifeden de elçi geldiğini öne sürerek karşı çıktı.²²⁰ Kardeşler arasındaki bu tartışmanın oldukça sert geçtiği ve kendini öldürme tehdidine kadar uzandığı görülmektedir. Neticede Çağrı Bey, Nîşâbur'lulardan toplanacak bir vergi karşılığında yağma yapmaktan vazgeçerek uzlaşma sağlanmıştır.²²¹ Bu çatışmanın tarafları olarak Türk iktidar anlayışının Çağrı Bey'in şahsında temsil edildiği anlaşılırken, İran-İslam iktidar anlayışının Tuğrul Bey'in şahsında temsil edildiği

²¹⁹ Selçukluların bu intibak ve meşruiyet arayışı, kuruluş dönemindeki faaliyetlerinde görülmektedir. Onlar, henüz Gaznelilerle Dandanakan öncesinde çetin bir çatışma içindeyken, halifeye mektup yazarak kendilerinin hükümdar soyundan, Gazneli hükümdarlarının ise köle soyundan geldiğini ifade etmişler ve hükümlerine kendilerinin daha layık olduğunu belirtmişlerdi. Bu Selçukluların halife nezdinde İslam dünyasında bir meşruiyet arayışında olduklarını göstermektedir. Bkz. Ebu'l Ferec, s. 299.

²²⁰ Tuğrul Bey'in yağma yaptırmamak için kardeşine halifeden elçi geldiğini öne sürmesi, Selçuklu iktidarının Tuğrul Bey kolunun halifenin manevi otoritesiyle sınırlandırıldığını göstermektedir. Aslında bu durum, Tuğrul Bey'in halife nezdinde İslam dünyasında meşruiyet kazanma arayışından başka bir şey değildir.

²²¹ Ebu'l Ferec, s. 296; İbnü'l Esîr, IX, s. 349.

anlaşılmaktadır. Bu hadiseden çıkarılacak sonuç şudur: Selçuklu iktidarı ilk başlarda Türk iktidar saikleriyle hareket ederken de, daha sonra İran-İslam iktidar anlayışı saikleriyle hareket ederken de çeşitli sınırlamalarla karşı karşıyadır. Türk iktidar anlayışında, töre, hükümdarı sınırlayıcı unsurdur. Törenin hükümdara yüklediği temel vazife ise “aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek”tir. İran-İslam iktidar anlayışında ise İslam hukuku ve halifenin manevi otoritesi Selçuklu iktidarını sınırlamaktadır. Nitekim Nîşâbur’a ilk girdikleri zamanın Ramazan ayı olması dolayısıyla yağmayı bayramdan sonraya ertelemeleri dinin ve dini değerlere hürmetin, Selçuklu iktidarını kısmen de olsa sınırladığını göstermektedir.²²²

Selçuklu iktidarının Dandanakan Savaşından sonra hızla hakimiyetini geniş coğrafyalara yayması ve yine hızlı bir şekilde İran-İslam iktidar anlayışını benimsemesi beraberlerindeki Türkmen zümrelerin tepkisini çekmiştir.²²³ Çünkü Türkmenler, törenin hükümdara yüklediği vazifeleri, Selçuklu sultanından beklemektedir. Yani hükümdar onları doyurmalı, kazandıklarını paylaşmalı ve iktidarın olanaklarından onları faydalandırmalıdır. Selçuklu sultanlarının ise hızla onları tasfiye ederek, yerlerini, askeriyede gulam kökenli komutanlara, bürokraside ise İran asıllı bürokratlara vermesi, Türkmenler için kabul edilemez bir durumdur.²²⁴ Nitekim töre gereği kendilerini haklı gören Türkmen kitleleri her fırsatta Selçuklu sultanına karşı ayaklanan Selçuklu şehzadelerinin yanında yer almışlardır. Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal, Alparslan ile Kutalmış, Melikşah ile Kavurd mücadeleleri hep bu çizgi doğrultusunda gelişmiştir. Türkmenlerin isyan öncesi, İbrahim Yınal’a itaat ederken onun kendilerine sormadan atama yapmamasını şart koşmaları ve Yınal’ın bunu kabul etmesi, iktidarın Türkmenlerce nasıl sınırlandırılmak istendiğinin göstergesidir. Fakat bu mücadelelerden İran-İslam iktidar anlayışını benimseyen sultanlar galip çıkmış, Türkmenler ya öldürülmüş ya da Anadolu ve Suriye gibi bölgelere sürülmüşlerdir.

Tuğrul Bey zamanında Yakınoğlu’da Oğuzların yaptığı istila ve yağma hareketlerine karşı halifenin sultana bu hadiseler için şikayetçi olması Selçuklu iktidarının sınırları hakkında iyi bir örnektir. Tuğrul Bey, cevabında askerlerinin çokluğundan ve onları zapt edemediğinden bahsederek halifeden özür dilemiştir.²²⁵ Ayrıca Tuğrul Bey,

²²² Aksarayî, s. 9.

²²³ Halil İnalçık, “*Kutadgu Bilig*’de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri”, s. 259-71.

²²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 111-123.

²²⁵ İbnü’l Esîr, IX, s. 475.

kardeşi Çağrı Bey'den de ülkesini harap ettiğine dair serzeniş eden bir mektup almış ve karşı cevabında ülkesinin düşmanlarla çevrili olduğunu, askerlerini doyuramadığını ve bu gibi zaruriyetler nedeniyle bu tarz olumsuz hadiselerin cereyan ettiğini söylemiştir. Buradan Tuğrul Bey döneminde Selçuklu iktidarının sınırlı bir hakimiyet anlayışına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Tuğrul Bey döneminde Emir Hezaresb'in hakimiyetindeki Beled şehrini, sultanın askerleri yağmalamak istemiş, sultan ise bunun doğru bir hareket olmadığını söylemiştir. Fakat askerlerinin ısrarlı tutumu karşısında Tuğrul Bey, Hezaresb'den zarar görmemesi için halkını şehirden çıkarmasını istemiştir. Hezaresb halkı şehirden çıkardıktan sonra askerler şehre girerek yağmada bulunmuşlardır.²²⁶ Bu anlamda Selçuklu iktidarının, istemese de bazı davranışlara göz yummak zorunda kaldığı, yani iktidarının sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.

Selçuklu iktidarını sınırlayan iki temel esasın İslam hukuku ve töre olduğunu yukarıda belirtmiştik. Fakat Selçukluların giderek merkezileşerek gittikçe mutlak bir hükümlanlık karakteri kazanmaya başlaması, eski İran kisralarına benzemesi²²⁷, dönem alimlerini bu iktidar anlayışını sınırlamaya çalışan eserler yazmaya yöneltmiştir. Selçuklu sultanlarına sunulan siyasetname kitaplarında öne çıkarılanlar şeriatın tesisi, istişare prensibi, adaletin önemi ve sultanların vazifeleridir.²²⁸ Onlara göre din ve devlet birbirinin ikizidir ve sultan onları korumakla mükelleftir.²²⁹ Yani hükümdar sadece istekleri ve arzuları istikametinde uygulamalar yapan müstebit bir yönetici değildir. Onun yerine getirmesi gereken sorumlulukları vardır. Kanunla yetkileri sınırlanmıştır. O, siyasi iktidara tamamen hakim olmakla birlikte halifelerin manevi nüfuzlarını tanımaktadır. İmam Gazzali, adaletsiz ve merhametsiz yöneticiyi şeytanın vekili olarak tasvir etmiştir.²³⁰ Nitekim İmam Gazzali'yle birlikte Ali Şihâb, Necmeddin Râzi gibi dönemin alimleri adaleti iktidarı sınırlayan unsur olarak tarif etmişlerdir.²³¹ Fakat bu dönemin alimleri de genel İran-İslam iktidar çizgisine uygun düşecek şekilde, zorba bir iktidarı, anarşist bir düzen ve başsızlığa tercih etmiştir. Yani hukuksal olarak Selçuklu iktidarı

²²⁶ İbnü'l Esîr, IX, s. 476.

²²⁷ Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri", s. 259-271.

²²⁸ *Siyasetnâme*, s. 15-17; "Nizamülmülk adalet bahsiyle, iktidarın toplum karşısındaki sınırlılığına dikkat çeker." Bkz. M. Kömürcüoğlu, Ş. Kömürcüoğlu, "Güç ve Adalet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizamülmülk ve Siyasetname'si", s. 59; İmam Gazzâlî, danışma meclisini zaruret olarak görür. H. K. Sherwani, a.g.m., s. 36; Sultanın adalet yoluyla iktidarı toplum karşısında sınırlıdır. Bkz. Kömürcüoğlu, a.g.m. s. 59; Nizamülmülk'e göre devlet "paternalist" (halkın babası) bir devlettir. İktidarın ve halkın birbirlerine karşı sorumlulukları vardır. Bkz. Canatan, "Geleneksel Siyaset Ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak "Siyasetname" , s. 219.

²²⁹ *Siyasetnâme*, s. 78; Canatan, a.g.m., s. 204.

²³⁰ Anna K. S. Lambton, "Gazzâlî'nin Nasihatı'l-Müluk'unda Saltanat Teorisi", s. 213-14.

²³¹ A.g.m., s. 214.

kanunla sınırlandırılmıştır. Fakat kanunları uygulamada ve adaleti tesis etmede kusurları olursa, anarşi ve kıtal yaşanmaması için, bunları öne sürerek ona isyan etmek meşru değildir.²³² Dönem hukukçularının Selçuklu iktidarını sınırlamak için çizdiği hukuksal (teorik) tablo işte budur.

Selçuklu iktidarını sınırlayan pratik unsurlara bakılacak olursa, burada iktidarı sınırlayan en önemli unsurun, nüfuzları artan emirler olduğu görülecektir. İktidarın güçlü olduğu dönemlerde (özellikle Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah) böyle bir tahakkümün yıkıcı etkisi hemen hemen söz konusu değildir. Fakat Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan fetret döneminde taht kavgalarının gittikçe uzaması ve saltanatı isteyen şehzadelerin gittikçe nüfuzlu emirlerin gücüne mahkum olması, iktidara hukuksal olarak olmasa da pratikte yeni bir sınırlama getirmiştir. Taht kavgalarının uzamasını kendi çıkarları için uygun gören emirler de, iktidar üzerindeki güçlerini ve nüfuzlarını artırmıştır.²³³ Artık Selçuklu hükümdarları, emirlerin desteğini almadan başa geçemiyor ya da iktidARLARINI devam ettiremiyordu. İktidARLARININ devamını sağlamak için emirlerin istek ve arzularına boyun eğmek zorunda kalıyorlardı. Mesela daha Berkıaruk zamanında emirler o kadar güçlenmiştir ki, emirlerin, sultanın naıplerini öldürdüğü, fakat buna karşı sultanın onları korumak için bir şey yapamadığı fark edilmektedir.²³⁴ Bu durum Selçuklu iktidarını oldukça sınırlamış ve hükümdARları nüfuzlu emirlerin elinde adeta bir kukla konumuna getirmiştir. Özellikle Irak Selçuklularının tüm hakimiyet dönemi neredeyse bu şekilde geçmiştir. Sultanlar, nüfuzlu emirlerin ittifakıyla tahta çıkabiliyor ve onların politikalarına uygun hareket edebiliyorlardı. Çıkarlarını yeni bir hükümdARda gören emirler ise yanlarına bir Selçuklu şehzadesi alarak ayaklanabiliyordu. Bu konuda birkaç çarpıcı örnek vermek gerekirse, bunlardan biri, Irak Selçuklu hükümdARı Mesud'un Azerbaycan emiri Karasungur'un dayatmasıyla veziri Kemaleddin'i öldürmesi hadisesidir. Sultan Mesud, bu emirin tehditlerine karşı vezirini öldürmek zorunda kalmıştır. Vezirin kesik başı da Karasungur'a gönderilmiştir ki bu hadise emirlerin sultanlar üzerindeki tahakkümünün nerelere vardığını göstermektedir.²³⁵ Irak Selçuklu hükümdARı Arslanşah'ın ise atabeği İldeniz karşısında sultan olmasına rağmen muktedir olamadığına dair annesine yaptığı şikayette başka bir örnektir. Annesi Arslanşah'a

²³² Kömürcüoğlu, "Güç ve Adalet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizamülmülk ve Siyasetname'si", s. 58.

²³³ A. Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 17; Anna K. S. Lambton, a.g.m., s. 216.

²³⁴ İbnü'l Esîr, X, s. 309.

²³⁵ İbnü'l Esîr, XI, s. 65.

tutumunu değiştirmemesini, çünkü saltanatını İldeniz’e borçlu olduğunu söylemiştir.²³⁶ Son Irak Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul zamanında iş daha da ileriye gitmiş ve Atabeg Kızıl Arslan, sultanı tahtından ederek yerine kendini sultan ilan etmiştir.²³⁷ Bu anlamda emirlerin iktidarı neredeyse sonlandırarak kadar Selçuklu iktidarını sınırlandırdığı görülmektedir. Bu durum, hukuksal olarak ngrlmese bile, Selçuklu iktidarının yapısı, sistematik problemleri ve hanedan ii taht kavgaları böyle bir durumun ortaya çıkmasına ve Selçuklu iktidarını fiili olarak sınırlandırmasına yol açmıştır.

Hükümdarların yemin etmesi de onların iktidarını sınırlayan bir durumdur. Çünkü mutlak bir hükümdarın tebaasına karşı verdiği her söz, sadece bir lütuf ve bağıştır. Yemin etmek ise karşılıklı ahidleşmeye dayanan ve sözün hilafına davranmayı men eden bir davranıştır. Bu yüzden mutlak bir hükümdarın yemin etmesi beklenemez. Fakat Selçuklu döneminde, emirlerin nüfuzlarının hızla artması neticesinde sultanların emirlere güvence vermek için sık sık yemin ettikleri gözlenmektedir.²³⁸

Türkiye Selçuklu iktidarının da Büyük Selçuklularda olduğu gibi hukuksal olarak sınırlandırıldığı belirtilmektedir. şeriatı uygulama, hükümdarın otoritesinin üzerindedir. Bununla birlikte Türkiye Selçuklu iktidar anlayışının Büyük Selçuklu iktidar anlayışına göre daha fazla İranileştiği de farkedilmektedir. İktidar sisteminin Büyük Selçuklularda olduğu gibi yine emirlerin tahakkümüne yol açtığı görülmektedir. Çünkü Türkiye Selçuklularında da veliahtlardan ziyade nüfuzlu emirlerin desteğini alan şehzadelerin tahta geçtiği görülmektedir. Emirler, sultanın kendi sayelerinde başa geçtiğini söyleyerek pervasızca davranıyorlar ve istek ile arzularını hükümdarlara yaptırıyorlardı. Bu durum sultanların iktidarını fiili olarak çok sınırlıyordu.

Türkiye Selçuklu iktidarını, Büyük Selçuklularda olduğu gibi sınırlayan unsurlardan biri halifenin manevi otoritesidir. Sultanlar siyasi iktidarı ellerinde tutmakla birlikte kamuoyunda meşruiyetlerini sağlamak için halifelere tazim konusuna çok önem vermişlerdir. Bu anlamda bu durum, hukuken iktidarı sınırlayan unsurlardan biri olarak sayılabilir. Fakat bu sınırlama protokol kuralı düzeyinde kalmakta ve siyaseten sultanları sınırlamamaktadır. I. Keykavus ve I. Keykubad’ın halifeden gelen elçilere karşı gösterdikleri büyük tazim bu bağlamda dşnlmelidir.²³⁹

²³⁶ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 251.

²³⁷ Aksarayı, s. 20; O. Turan, *a.g.e.*, s. 252.

²³⁸ Sultanların yemin ettikleri vakalar hakkında örnekler için bkz. A. zaydın, *Muhammed Tapar*, s. 42.

²³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bıbı, s. 251-252, 275-277.

Türkiye Selçuklu iktidarını sınırlayan unsurlardan biri de ulema sınıfıdır. Rükneddin II. Süleymanşah, filozofları seven ve himaye eden bir hükümdardı. Bir gün huzurunda bir filozofla bir fakih tartışmış ve fakih filozofu tokatlayarak huzuru terketmiştir. Hükümdarın, huzurunda gerçekleşen bu olaya hiç ses çıkarmaması, filozofun tepkisini çekmiş ve neden ses çıkarmadığını sormuştur. Hükümdar ise bir şey söylemesi halinde kendisi de dahil hepsinin öldürüleceğini söyleyerek iktidarının sınırlarını göstermesi açısından oldukça çarpıcı bir cevap vermiştir.²⁴⁰ Ayrıca, I. Keykavus, Minşar kalesinde hapsettiği kardeşi I. Keykubad'ı öldürmek istemiş, fakat buna hocası Şeyh Mecdeddin İshak mani olmuştur.²⁴¹ Yani ulemanın iktidarı, sınırlandırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Karahanlı örneğinde görüldüğü bu nedenle tahttan indirilen ve öldürülen hükümdarlar vardır.²⁴²

İran-İslam iktidar anlayışında danışma (şura) prensibi olmasına rağmen bunun bir bağlayıcılığı olmadığı görülmektedir. Bu durum Türkiye Selçuklu iktidarı için de geçerlidir. Eğer İbn Bîbî'nin verdiği ifadeler doğruysa, I. Keykavus, Halep üzerine açmayı tasarladığı sefer için bir istişare meclisi düzenlemiş ve konuyu emirlerine açmıştır. Emirlerin büyük çoğunluğunun böyle bir sefer yapılmaması yönündeki beyanlarına rağmen, sultan emirlerini dinlememiş ve seferi düzenlemiştir.²⁴³ Bu anlamda danışma prensibinin Selçuklu iktidarı için sadece fikir alma düzeyinde kaldığı ve bağlayıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Yani bu prensip, iktidarı sınırlayan bir unsur değildir.

Sultanların yemin etmesi hadisesi Türkiye Selçuklularında da görülmektedir. Bu durumun daha çok sultanların emirlerine, tabi hükümdarlarına güvence vermek için yaşandığı görülmektedir. I. Keykâvus'un tabisi Ermeni tekfurı Leon ile anlaşma yaparken, anlaşmaya bağlı kalacağına dair yemin etmesi²⁴⁴, mutlak hükümlanlık anlayışının gerekleriyle bağdaşmamaktadır. Çünkü bu anlayışta, hükümdarın, tabilerine ve tebaasına karşı yaptığı bütün uygulamalar bir lütuf ve bağıştır. Onu bağlayıcı bir hükmü yoktur. Oysa yemin vermek ise bağlayıcı bir hükümdür. Emir Seyfeddin Ayaba'nın ise I. Keykubad'ı tahta çıkarırken sultana ettirdiği yeminler, iktidarın ne kadar sınırlandığını göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır. Ayaba, sultana önce kendine hayatı boyunca dokunmayacağına dair sözlü yemin ettirmiştir. Bununla yetinmeyen

²⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Müneccimbaşı, I, s. 206, II, s. 32; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 263-264.

²⁴¹ O. Turan, *a.g.e.*, s. 326.

²⁴² Bkz. not. 22.

²⁴³ İbn Bîbî, s. 201-204; Müneccimbaşı, II, s. 52-53.

²⁴⁴ İbn Bîbî, s. 190, 206.

Ayaba, sultandan bu yeminini yazılı hale getirmesini istemiştir. Yazılı yeminle de yetinmeyen Ayaba, en son sultanın kitaba el basarak yemin etmesini istemiştir. Bu yeminini de aldıktan sonra ancak sultana biat etmiş ve onu hükümdarlığa çıkarmıştır.²⁴⁵

Hukuki bir kabulü olmasa bile şartların el vermesi neticesinde nüfuzları artan emirlerin sultana tahakkümü meselesi Türkiye Selçuklularında da yaşanmıştır. Örneğin, I. Keykubad'ın ilk dönemlerinde nüfuzlarını iyice artıran bazı emirler, sultandan daha gösterişli yaşamaya başlamış ve sultana çok sınırlı bir iktidar alanı bırakmışlardır. Bu durumun bu şekilde gidemeyeceğini anlayan I. Keykubad, bir eğlence meclisinde tertiplediği bir düzenle bu emirleri tasfiye etmiştir. Bunlardan en mühimi de yukarıda yemin bahsinde sözü edilen emir Seyfeddin Ayaba'dır. I. Keykubad'ın bu emirleri tasfiye ettikten sonra gerçek manada saltanata geçtiği ve bu arızî durumun ortadan kalktığı görülmektedir. Nitekim bu tertipte sultana yardımcı olan emirlerden Hokkabazoğlu, emirlerin tutuklanmasından sonra, sultanın huzuruna çıkmış ve “siz şahımıza saltanat hayırlı uğurlu olsun.” diyerek bu hakikati vurgulamıştır.²⁴⁶ Selçuklu tarihinde ilk defa yaşanan bir hadise olarak üçlü saltanat uygulaması ise iktidarı sınırlandıran bir başka hadisedir. Üç şehzade de hükümdar ilan edilerek hepsine Celaleddin Karatay atabeg olarak atanmış ve devlet yönetimi onun rey ve görüşlerine bırakılmıştır.²⁴⁷ Pervane Muineddin'in ise Moğollarla anlaşarak Sultan Rükneddin'i tahttan indirirken karıştığı hadiseler başka bir örnektir. Pervane, Sultan Rükneddin'e, aynı Ayaba'nın I. Keykubad'a dediği gibi, kendisi sayesinde hükümdar olduğunu, fakat sultanın onun kıymetini ve hukukunu tanımadığını ifade etmiştir. Bir emirinin bu yöndeki azarlamasına maruz kalan sultan ise bu tutum karşısında büyük bir şaşkınlık ve üzüntü yaşamıştır. Olayların devamı da Sultan Rükneddin'in tahttan indirilmesi ve öldürülmesiyle son bulmuştur.²⁴⁸

Türkiye Selçuklularının Köseadağ Savaşından sonra Moğollara tabiyeti onları tamamen vasal bir hükümdarlık düzeyine sokmuştur. Türkiye Selçuklu iktidarı tabi bir hükümetin, metbusuna ne yapması gerekiyorsa onu yapmıştır. Bu anlamda Türkiye Selçuklu iktidarı hukuken tamamen sınırlanmış, Moğol (İlhanlı) hanlarının iradesinin tabisi olmuştur.²⁴⁹

²⁴⁵ İbn Bîbî, s. 224-225; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 327.

²⁴⁶ İbn Bîbî, s. 283-286.

²⁴⁷ Aksarayî, s. 27-28; O. Turan, *a.g.e.*, s. 466-472.

²⁴⁸ Aksarayî, s. 65; O. Turan, *a.g.e.*, s. 530-31.

²⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aksarayî, s. 45-244; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 443-626.

II. BÖLÜM

SELÇUKLU İKTİDARININ SEMBOLLERİ

Her iktidar gibi Selçuklu iktidarının da kendini tanıtmak, ifade etmek üzere kullandığı soyut ve somut semboller bulunmaktadır. İktidarın gücü ve varlığının yansıtıldığı başlıca göstergeler hâkimiyet alametleridir. Bunun yanı sıra resmi merasimlerle bu merasimlerin doğal bir uzantısı olan ihtiram gösterileri de iktidarın kendini tanıtmak ve imajını canlı tutma yolları olarak çok önemlidir. Bu bölümde hâkimiyet alametleri, merasimler ve ihtiram gösterileri eski Türk ve İran-İslâm hükümlerlik anlayışından gelen imgesel manaları ile analiz edilerek Selçuklu iktidarında sembolik anlamları ile incelenmiştir. Bu anlamda kaynaklar ve araştırma eserlerinde geçen bütün bilgilerin sıralanmasından ziyade önemli görülen örnekler seçilerek, Selçuklu iktidarında bu olguların nasıl kullanılıp, dönüşüm geçirdiği araştırılmıştır.

1. Hâkimiyet Alametleri

1.1. Somut Alametler

1.1.1. Taht

Taht bu çerçevede iktidarın en önemli hâkimiyet sembollerinden biridir. Tarih boyunca birçok millette olduğu gibi, Türk ve İslâm dünyasında hüküm süren yöneticiler de saltanat alameti olarak tahtı kullanmışlardır.²⁵⁰ Hükümdarlar devlet işlerinin görüşülmesi, elçi kabullerinde, çeşitli toplantı ve törenler sırasında tahta otururlardı. Bu başlıkta tahtın eski Türk hükümlerlik ve İran-İslâm hükümlerlik anlayışından gelen imgesel manası analiz edilerek Selçuklu iktidarında bir imge olarak tahtın varlığı incelenecektir.

İslâm öncesi hüküm sürmüş olan eski Türk hanedanlarında tahtın iktidar sembolü olarak büyük önemi vardı. Bu sembolün kökleri takip edildiğinde izleri eski Türk mitolojisine kadar dayanmaktadır. Türkler tahtın bulunduğu yeri, devletlerinin ve dünyanın merkezi olarak tasavvur etmişlerdi. Ayrıca altın (sarı) rengi Türkler için merkez rengi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle altın taht ve otağ en önemli iktidar sembolleri olmuştur. Hunlardan Uygur, Karahanlı dönemine kadar Türkler tahta örgin, altun örgin, altunlug örgin, orun, orunlug, ornag, ot, tor gibi isimler vermişlerdir.²⁵¹ Karahanlılar

²⁵⁰ Tahtlar hakkında geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, “Taht”, *DİA*, XXXIX, (2010), s. 434-436; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara 2007, s. 73-83.

²⁵¹ Ögel, *TKTG*, I, s. 275-277, II, s. 140; Kafesoğlu, *TMK*, s. 268; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 29; Genç, *Türk İnanışlarında Renkler*, s. 31-32; a. mlf., *KDT*, s. 147. Türklerin yönleri renklerle ifade ettiği bilinmektedir.

döneminden itibaren Farsça taht ve Arapça kürsî kelimelerini kullandıkları görülmektedir.²⁵² Hakan bu tahta oturur, devleti idare eder, toplantıları yönetir, elçileri kabul eder, merasimlere katılırdı. Eski Türklerin doğu yönüne atfettikleri kutsallık sebebiyle hakanların tahtlarında doğuya dönük oturdukları tespit edilmiştir.²⁵³ Devlet görevlileri hakan tahta oturduktan sonra mevkilerine göre yerlerini alırlardı. Göktürk ve Uygur tahtlarının aslan motifli, görkemli bir yükseklikte, basamaklı ve dört ayaklı olduğu bilinmektedir.²⁵⁴ Ayrıca tekerlekli olarak yapılan tahtların varlığı ve otağla birlikte taşınabildiği de tespit edilmektedir.²⁵⁵ Bununla birlikte Türk hükümdarının tek bir tahta sahip olduğu söylenemez. Zira Türkistan'ın batısında Türkler şehirleştikçe buralarda iktidarın mevcudiyetini vurgulamak amacıyla sembolik tahtlar yapıldığı bilinmektedir. Yeni ele geçirilen yerlerde devlet konağı (sarayı) inşa ediliyor ve içerisine taht konuluyordu. Böylece hakan uğramasa bile bu taht, Türk iktidarını hatırlatıp sembolize ediyordu.²⁵⁶ Görüldüğü üzere eski Türk iktidarı döneminde taht, iktidar için imgesel olarak büyük bir önem taşımaktaydı.

İran-İslâm siyaset geleneğinde de tahtlar iktidar için önemli imgelerdir. Bu tahtlar genelde mücevher ve değerli taşlarla süslü olup altın ya da gümüş kaplama olacak şekilde ahşaptandı. Özellikle çok köklü bir devlet geleneğine sahip İranlı (Pers/Fars) hükümdarlar da eski dönemlerden itibaren gösterişli tahtlar kullanmışlardır. İslâm'dan önce hüküm sürmüş bazı Arap meliklerinin de taht kullandığı fakat İslâm'dan sonraki dönemde ilk olarak Muâviye b. Ebû Süfyân'ın tahta oturduğu kaydedilmektedir. Nitekim Emevi ve Abbasi halifeleri hayli gösterişli tahtlar kullanmışlardır. Abbasilerin zayıflamasıyla İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan ve iktidarlara halife tarafından onaylanan sultan ve emirlerin de geleneği sürdürdükleri görülmektedir. Görüldüğü üzere taht, Müslüman iktidarlara için de çok önemli bir iktidar imgesidir.²⁵⁷

Selçuklu dönemine gelindiğinde ilk olarak Tuğrul Bey'in 1038'de Nişâbur'u ele geçirdikten sonra, Gazne sultanlarının tahtına oturduğundan bahsedilmektedir. Tuğrul Bey, Nişâbur'a girdikten sonra bu tahta oturmuş ve şehrin ileri gelenlerini kabul

²⁵² Ögel, *TKTG*, III, s. 263.

²⁵³ Kafesoğlu, *TMK*, s. 252; Erdoğan Merçil, "Taht", *DİA*, XXXIX, (2010), s. 434-435.

²⁵⁴ Arslan han unvanının da tahttaki bu sembolden türediği düşünülmektedir. Bkz. Genç, *KDT*, s. 133; Aynı zamanda Uygurlarda taht çetiri de görülmektedir Ögel, *TKGÇ*, II, s. 141; a.mlf., *TKTG*, I, s. 274, III, s. 265; *Kutadgu Bilig*'de tahtın gümüş ve üç ayaklı olması İran-İslâm etkisini akla getirmektedir. Çünkü eski Türk tahtları dört ayaklı idi. Bkz. *KB*, s. 66, 68-69.

²⁵⁵ İstemi Kağan'a elçi olarak gelen Bizans elçisi Zemarkhos yabgunun tekerlekli tahtından bahsetmiştir. Bkz. Ögel, *TKTG*, I, s. 273; Hazarların altın otağı ve tahtı için bkz. Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 123.

²⁵⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 268.

²⁵⁷ Müslüman hükümdarların kullandığı tahtlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Taht", s. 434-435.

etmişti.²⁵⁸ Sultan Mesud, Selçuklulara karşı harekete geçirip Nîşâbur'u ele geçirmiş ve hâkimiyetinin sona erdiğini göstermek için Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı yıktırmıştı.²⁵⁹ Tuğrul Bey de Selçukluların bağımsızlıklarını ilan ettikleri kurultayda tahta oturtularak Horasan hükümdarı olarak selamlanmıştı.²⁶⁰ Tuğrul Bey, fethettiği şehirlerdeki tahtlara da oturmuştur. Bu çerçevede 1042-3'te Rey'e girdiğinde saltanat tahtına oturmuştu.²⁶¹ Bağdat'a geldiğinde de sultan, burada kendisine yaptırdığı sarayda kalmış, bu süre içinde de halifenin gönderdiği tahta oturarak ileri gelenleri kabul etmişti.²⁶² Bu anlamda Selçukluların İran-İslâm devlet anlayışındaki tahtlara çabuk adapte olduğu, eski Türk iktidar anlayışına dayanan yeni tahtlar kurdurmak yerine, halihazırda mevcut olan İran-İslâm iktidar anlayışına dayanan tahtları kullandığı görülmektedir. Tuğrul Bey'den itibaren tüm Selçuklu hükümdarları tahtı bir iktidar imgesi olarak kullanmışlardır.

Selçuklu sultanları devlet idaresinde, istişare meclislerinde, toplantılarda, seferlerde, cülûs, düğün, fetih/zafer törenlerinde, elçi kabullerinde, mezalim mahkemelerinde, eğlence meclisleri ve ziyafetlerde tahtı bir iktidar imgesi olarak kullanmışlardır.²⁶³ Nitekim tahtın sembolik öneminden dolayı devlet görevlileri sultan tahtına oturduktan sonra protokol çerçevesinde, mevkilerine uygun olarak tahtın sağında veya solunda yerlerini alırlardı.²⁶⁴ Aşağıda tahta çıkma törenlerinde de anlatılacağı üzere Selçuklu sultanları tahta oturarak saltanatlarını ilan ederlerdi. Taht o kadar önemli bir imge olmuştur ki, hükümdarla özdeşmiş, dönemin birçok müellifi iktidara geçmeyi, saltanat ilan etmeyi tahta oturmakla sembolize ederken iktidardan düşmeyi tahttan inmek olarak sembolize etmiştir. Ravendî'nin Sencer hakkında söylediği onun hükümdarlara uygun gösterişli elbiseler giyme konusunda itina göstermese bile, saltanata mahsus olan tahttan hiç vazgeçmemesi ve her zaman tahtta oturması oldukça çarpıcı bir örnektir.²⁶⁵

Selçuklu sultanlarının huzurlarına gelen muteber kişiler için jest maksadıyla tahtlarından kalktığı da görülmektedir. En önemli iktidar imgelerinden biri olan tahttan inilerek muhatabın ne kadar saygın olduğu gösterilmiş oluyordu.²⁶⁶ Bu muteber kişiler

²⁵⁸ İbnü'l Esîr, IX, s. 350; Ravendî, s. 95; Reşîdüddin Fazlullah, *Camiü't Tevârih*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 88; Sümer, *Oğuzlar*, s. 86.

²⁵⁹ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 15.

²⁶⁰ İbnü'l Esîr, IX, s. 369; Sümer, *a.g.e.*, s. 91.

²⁶¹ Aksarayî, s. 10.

²⁶² Ebü'l-Ferec, s. 308; Müneccimbaşı, I, s. 22.

²⁶³ Selçukluların tahtı iktidar imgesi olarak nasıl kullandıkları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, MEB, II, Ankara 1995, s. 18; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, s. 73-83.

²⁶⁴ İbn Bîbî, s. 194, 227; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011, s. 108.

²⁶⁵ Nizâmülmülk'ün ifadesiyle tahta hiçbir dönemde hükümdarlardan başka kimse sahip olmamıştır. *Siyâsetnâme*, s. 264; Aksarayî, s. 35, 53, 66, 97; Merçil, *a.g.e.*, s. 73; Ravendî, s. 167.

²⁶⁶ Merçil, *a.g.e.*, s. 73.

daha çok alimler, hilafet elçileri, hanedanın büyükleri ve tabi hükümdarlar oluyordu. Selçuklu sultanları bu kişiler için tahtlarından ayağa kalkmış, onları kendi tahtlarına ya da özel olarak hazırlattıkları bir başka tahta oturtmuşlardır.²⁶⁷ Büyük Selçuklularda Melikşah, amcası Emir ül-ümera Osman huzuruna geldiğinde tahtından inerek amcasını karşılamış ve onu yanında tahta oturtmuştur.²⁶⁸ Sencer, İmam Gazzali huzuruna geldiğinde tahtından inmiş, onu büyük bir saygıyla karşılayarak kendi tahtına oturtmuştur.²⁶⁹ Türkiye Selçuklularında I. Alaaddin Keykubad, halifenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yi karşılariken saygı gereği tahtından kalkmış, halifenin hediye olarak gönderdiği atın rikabını öptükten sonra İbnü'l-Cevzî tarafından tekrar tahtına oturtulmuştu. Bu arada İbnü'l-Cevzî için de sultanın tahtının yanında bir taht (kürsi) hazırlanmıştı.²⁷⁰

Selçuklu sultanlarının önemli kişilerin taziye törenlerinde tahtlarından kalktıklarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Nitekim I.Aladdin Keykubad, Bahaeddin Veled'in ölümünü haber aldığında çok üzölmüş ve tahtından kalkıp hasıra oturarak yas tutmuştur.²⁷¹ Bu durum ölüm karşısında hükümdarların bile daha mütevazî davrandığı, tahtın ihtişamına gerek duymadan yas tuttıkları şeklinde yorumlanabilir.

Düğün merasimlerinde sultanların ya da eşlerinin tahta oturduğu görölmektedir.²⁷² Büyük Selçuklularda, Tuğrul Bey'in 454/1062 yılında halifenin kızı es-Seyyide ile evlenmesi münasebetiyle yapılan düğün töreninde verilen ziyafet sırasında Tuğrul Bey bir tahta oturmuştu.²⁷³ Daha sonra gelin saltanat sarayına getirilmiş altın kaplamalı bir tahta oturtulmuş, sultan ise onun önünde yer öperek tazimde bulunmuştur.²⁷⁴ Seyyide'ye yapılan bu ihtiram hareketleri, hilafete duyulan saygıyı göstermek içindir. Türkiye Selçuklularında ise I. İzzeddin Keykavus'un, Mengücek Emiri Behramşah'ın kızıyla yaptığı evlilik merasiminde tahta oturarak eğlenceler düzenlettiği görölmektedir.²⁷⁵

Seferlerde sultanların tahtlarını birlikte taşıdığı bilinmektedir. Seferdeyken durulan konaklama bölgelerinde sultanların otağı kurulup, tahtı yerleştiriliyordu. Büyük

²⁶⁷ I. Alaaddin Keykubad-Bahaeddin Veled örneği için bkz. Merçil, *a.g.e.*, s. 83.

²⁶⁸ el-Hüseynî, Nâsr İbn Ali, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lûgal, Ankara 1943, s.40; Merçil, *a.g.e.*, s. 76.

²⁶⁹ Resul Kesenceli, "Muhammed Gazzâlî'nin Büyük Selçuklu Devletiyle İlişkisi ve Manevi Etkileri", *Somuncu Baba*, Mart 2006, s. 62.

²⁷⁰ İbn Bîbî, s. 276-277.

²⁷¹ Merçil, *a.ge.*, s. 82, 83.

²⁷² Düğün / evlenme törenlerinde kullanılan taht hakkında detaylı bilgi için bkz. Merçil, *a.g.e.*, s. 73-83.

²⁷³ Sibt, s. 108.

²⁷⁴ Müneccimbaşı, I, s. 26.

²⁷⁵ İbn Bîbî, s. 194-196; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 81.

Selçuklularda, Alparslan, Malazgirt Savaşından sonra esir aldığı imparatoru Romanos Diogenes'i ertesi gün tahtına oturmuş olarak kabul ederken imparatorun savaş meydanında bulunan tahtını kurdurarak onu da yanına oturtmuştur.²⁷⁶ Muhammed Tapar, İsfahân bölgesinde bulunan Batınî kalesini kuşattığında tahtını kalenin batısındaki dağın zirvesine kurdurmuştu.²⁷⁷ Türkiye Selçuklularında I. İzzeddin Keykavus, Sinop kalesini kuşattığında Tekfur Kir Aleksi yakalanarak sultanın tahtının önüne getirilmiş ve yer öpmüştü.²⁷⁸

Selçuklular zamanında veliaht ilan edilen şehzadeler de tahta oturtularak kamuoyu nezdinde meşruiyeti sağlamlaştırılmaya çalışılırdı. Büyük Selçuklularda, Alparslan oğlu Melikşah'ın veliahtlık töreninde onu altınla süslenmiş bir tahta oturtmuştu. Muhammed Tapar da vefat edeceğini anlayınca veliaht oğlu Mahmud'u tahta oturtturarak emirlerden onun için biat almıştı. Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan da oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i veliaht ilan ederken onu tahta oturtturarak emirlerden biat almıştı.²⁷⁹

Araştırmacılar, Selçuklu tahtlarında eski Sâsâni sanatının etkisi olduğunu söylemektedir.²⁸⁰ Selçuklu tahtlarının altından veya gümüşten yapıp değerli mücevherlerle süslendiği, iki kişinin oturabileceği kadar geniş olduğu, belirli bir yüksekliğe sahip olup bir iskemleyle çıkıldığı, dört ayaklı olduğu dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır.²⁸¹ İbn Bîbî'deki "*balış*" ifadesinden ve minyatürlerden hükümdarın yastık veya minderlere oturduğu ya da yaslandığı anlaşılmaktadır.²⁸²

Selçuklu döneminde bu imge için taht kelimesi yaygın olarak kullanılmakla birlikte daha az olsa da kaynaklarda kürsi, serir, çeharbalış kelimelerine rastlanmaktadır.²⁸³

Taht, hükümdarlık sembolü olarak dönemin o kadar vazgeçilmez bir iktidar aracıdır ki, Sencer esir düştüğü halde, Oğuzlar tarafından tahta oturtulmaya devam

²⁷⁶ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 17.

²⁷⁷ *İbnü'l Esîr*, X, s. 346.

²⁷⁸ İbn Bîbî, s. 178.

²⁷⁹ Merçil, *a.g.e.*, s. 76-77, 79.

²⁸⁰ Saad Mahir, "Mâverî'nin Selçuklu Sanatına Etkisi", çev. Ahmet Çaycı, s. 377.

²⁸¹ Ebü'l-Ferec, s. 299, 308; İbn Bîbî birçok kez eserinde sultan için "tahtından indi" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadelerden tahtın belli bir yüksekliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. I. Alaaddin Keykubad'ın halifenin elçisini kabul merasimindeki tahttan inme örneği için bkz. İbn Bîbî, s. 275-277; Ebü'l-Ferec, Tuğrul Bey'in halife huzurunda oturduğu tahtının bir adam boyu yüksekliğinde olduğunu bildirmektedir. Buna karşılık halife daha yüksek bir tahta oturmuştu. Bkz. Ebü'l-Ferec, s. 311; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 77; Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 113.

²⁸² İbn Bîbî, s. 276.

²⁸³ Çeharbalış için bkz. İbn Bîbî, s. 276; Serir için bkz. Hüseyinî, s. 40; Merçil, *a.g.e.*, s. 83.

edilmiştir. Bu durum Oğuzların devlet olmadıkları halde eski Türk ve İran-İslâm yönetim gelenek ve icaplarından haberdar olduklarını göstermektedir. Fakat Sencer, Oğuz beylerinin elinde sadece bir meşrûiyet aracı olduğunu görünce saltanata tövbe edip tahttan inerek, bir süre Merv hankâhına çekilmiştir.²⁸⁴

1.1.2. Taç (Kûlah, Sarık, Börk)

Başlıca iktidar imgelerinden biri olan taç, genellikle altından yapılan, değerli taşlarla tezyin edilerek imal edilen ve hükümdarların başına konulan bir eşyadır. Yakındoğu-İran yönetim geleneğinde önemli bir yeri olan taç kelimesinin kökeni de Farsçadır.²⁸⁵ Selçuklu sultanları taçla birlikte kûlah, sarık, börk gibi başlıkları iktidar imgesi olarak kullanmışlardır.²⁸⁶

İslâm'dan önceki dönemde Türk hükümdarlarının üç yaprak dilimli taçları olduğu hakkında bilgiler vardır. Bu taçların Hunlardan itibaren Türkistan'daki tüm Türk iktidarları döneminde kullanıldığı ve Selçuklulara kadar uzandığı düşünülmektedir.²⁸⁷ Fakat bozkır hayat tarzı gereği Türklerin çoğunlukla at sırtında olmaları nedeniyle ağır taçların pek de işlevsel olmadığı açıktır.²⁸⁸ Eski Türk hakanları genellikle başlarına börk denilen keçeden yapılmış başlıklar takıyorlardı. Börklerin üzerine takılan sorguç ya da kotuz denilen bir tutam at veya sığır kılı bu börkü diğer insanların taktığı börklerden farklı kılıyordu.²⁸⁹ İslâm'dan önceki bu dönemle ilgili diğer önemli bir husus, taç üzerindeki İran etkisidir. Türkistan'ın İran'a yakın olan batı bölgelerinde Türk hükümdarlarının didim ismi altında taç kullandıkları bilinmektedir. Nitekim bu döneme ait Türk prens mezarlarında börklerle birlikte taçlara da rastlanmakla birlikte, taçların İran menşeli olduğu tespit edilmiştir. İran nüfuzunun etkili olduğu yerlerdeki Türk hükümdarlarının taç kullandıkları; nitekim Müslüman Araplar Türk bölgelerine girdikleri dönemde bazı Türk hükümdarlarının tacının olduğu bilgisiyle teyit edilebilmektedir.²⁹⁰ Oğuzların ise

²⁸⁴ İbnü'l Esîr, XI, s. 155; Müneccimbaş, I, s. 125; Sümer, *Oğuzlar*, s. 115; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, TTK, II, 5. Baskı, Ankara 2017, s. 415.

²⁸⁵ Nebi Bozkurt, "Taç", *DİA*, XXXIX, (2010), s. 362-363.

²⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 83-89.

²⁸⁷ Detaylı bilgi için bkz. Zühre İndirkaş, *Türklerde Taç Geleneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, Basılmamış Doktora Tezi, s. 28-73; Zühre İndirkaş, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde Taç Geleneği", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 151-156.

²⁸⁸ Ögel, *TKGÇ*, II, s. 148.

²⁸⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 268-269; Sümer, *Oğuzlar*, s. 409; Ögel, *TKGÇ*, II, s. 144, 149; Kaşgarlı Mahmud, Türklerin milli bir başlık olarak benimsedikleri börk hakkında "tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas" = "Acemsiz Türk olmaz, başsız börk olmaz." deyişini kullandıklarını belirtmektedir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s. 349-350; Türkistan'ın İran'a yakın olan kısımlarında yüksek taçlara tac-ı börki denildiği de kaydedilmiştir. Bkz. Zühre İndirkaş, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde Taç Geleneği", s. 151-156.

²⁹⁰ Kafesoğlu, *TMK*, s. 269; Ögel, *TKGÇ*, II, s. 148; Ögel, *TKTG*, VI, s. 401; Emel Esin, Şüli'ler: İslâm ile Karşılaşan İlk Türkler "Şul"(Çöl?,Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar denizi kıyılarındaki Oğuzlara dair", *İTED*,

börk dışında taç kullandıkları hakkında bazı İslam tarihçilerinin verdiği bilgilere ve Dede Korkut'ta geçen kayıtlara şüpheyle yaklaşılmalıdır.²⁹¹ Taç daha çok yerleşik kültürlerle özgü törensel bir hâkimiyet alametidir.

Tacın kökeni Yakındoğu'daki antik medeniyetlere kadar gitse²⁹² de İran devlet teşrifatında mühim bir hâkimiyet alameti olarak kullanıldığı görülmektedir. Değerli mücevher ve incilerle süslenen ve oldukça ağır olan taçlar²⁹³, bir iktidar ilanı olarak taç giymekle (taç giyip tahta oturmak) sembolize edilmiştir. Öyle ki Sasani devletinde taçlar hükümdarlara özgü olmuş, tahta çıkan her hükümdar kendisi için yapılan tacı takarak iktidarını ilan etmiştir.²⁹⁴ Eski İran'da tacın görkemsel öneminden dolayı ağırlığı yüzünden başta taşıması zor olup tavana asılarak kullanılan hükümdar taçları olan asma taçlar da vardır.²⁹⁵ Nitekim İran hükümdarlarının yetkisini Tanrı'dan aldığına dair olan hvarena anlayışında, bu yetki hükümdarın tacı üzerindeki bir alamet ile sembolize ediliyordu.²⁹⁶ Müslüman Arap devletinin ilk dönemlerinde halifelerin tahta oturmadıkları gibi, taç da takmadıkları görülmektedir. Fakat daha sonra özellikle Abbasi döneminde İran tesiri ile halifelerin taç kullandığı²⁹⁷; emir ve meliklere de hilafete bağlı olmak şartıyla onları tanıdıklarını sembolize eden taçlar gönderdikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemle birlikte taç, İran-İslâm hükümlanlık anlayışında önemli bir iktidar imgesi olmuştur.

Kaynaklarda Selçuklu hanedanından ilk olarak Arslan Yabgu'nun başlığı hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud ile görüşmesine başında Türkmen külâhı ile gittiği belirtilmektedir. Arslan Yabgu, Türk adetine göre yiğitlik göstergesi olarak külâhını bir yana eğmiş ve sultanın huzuruna çıkmıştır.²⁹⁸ Tuğrul Bey 1038'de Nîşâbur'a girerken başında bir sarık bulunuyordu.²⁹⁹ Selçuklularda

VII, sayı 3-4, İstanbul 1979, s. 48; Zühre İndirkaş, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde Taç Geleneği", s. 151-156.

²⁹¹ "Beyler tacım tahtım için ağlarım, bir gün olacak düşeceğim, öleceğim, yerimde yurumda kimse kalmayacak." "Yay çekmedin ok atmadın baş kesmedin kan dökmedin Kanlı Oğuz için ganimet almadın. Yarınki gün zaman dönüp ben ölüp sen kalınca tacımı tahtımı sana vermezler diye sonumu andım ağladım oğul" Bkz. *Dede Korkut*, s. 55; "[Oğuz hükümdarı] "meclisinde insanlar toplanınca başına taç giyer." Gerdizi, Zeyn ül Ahbar'dan naklen Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, TTK, Ankara 2001, s. 81; Zühre İndirkaş, *Türklerde Taç Geleneği*, s. 65-66.

²⁹² Zühre İndirkaş, *Türklerde Taç Geleneği*, s. 8.

²⁹³ Nebi Bozkurt, "Taç", *DİA*, XXXIX, (2010), s. 362.

²⁹⁴ Tahtını kaybedip tekrar tahta çıkan hükümdarlar da tekrar taç yaptırmak durumunda kalmıştır. Sasani devletinde tacın bireyselliği her zaman katı bir kural olmuştur. Bkz. Zühre İndirkaş, *Türklerde Taç Geleneği*, s. 12.

²⁹⁵ Zühre İndirkaş, *Türklerde Taç Geleneği*, s. 13-14.

²⁹⁶ Bkz. Not 253.

²⁹⁷ Zühre İndirkaş, *a.g.e.*, s. 14, 62.

²⁹⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, I, s. 150; Nesa Savaşı'ndan sonra Selçuklularla anlaşmak isteyen Sultan Mesud'un bu amaçla gönderdiği hediyeler arasında külâh da vardı. Bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 79.

²⁹⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 409.

taç kullanılmasına ilk olarak Tuğrul Bey'in halife tarafından Bağdat'ta huzuruna kabul edilme töreninde rastlanmaktadır. Halife sultana çok değerli hediyeler sunup yetkilerini devrettikten sonra onun başına bir taç giydirmişti. Değerli taşlarla süslenmiş olan bu tacın oldukça ağır olduğu ve bu nedenle Tuğrul Bey'in halifenin huzurunda eğilip yer öpemediği kaydedilmektedir. Kaynaklarda bu tören sırasında Tuğrul Bey'e ayrıca altın işlemeli bir sarık giydirilmiş olması; taç ve sarığın Tuğrul Bey'de birleştiği, bu şekilde Arap ve Arap olmayan milletlerin hükümdarı olduğuna işaret edildiği nakledilmektedir.³⁰⁰ Burada sarıkla kastedilenin Arapların, taçla kastedilen ise Acemlerin iktidarı olduğu açıktır.

İran devlet geleneklerine bağlılığıyla bilinen vezir Nizâmülmülk, tacı adeta hükümdarla özdeşleştirirken, altın taca hiçbir devirde hükümdarlar dışında kimsenin sahip olamadığını söyler.³⁰¹ Ayrıca Melikşah ve Sencer'in yazdığı kabul edilen bazı şiirlerde mezkûr sultanların, hükümdarlık sahibi olmayı taçla sembolize ettiği görülmektedir.³⁰²

Tuğrul Bey'den itibaren kaynaklar hemen hemen tüm Selçuklu hükümdarlarının bir tacı olduğunu söylemektedir.³⁰³ Bu taçlar genellikle üç yaprak dilimli taçlardı.³⁰⁴ Bu durum da Selçuklu taçları üzerinde eski Türk hükümdarlık anlayışının etkisinin devam ettiğini düşündürmektedir. Fakat resmîyette Selçuklu sultanlarının sadece başlık olarak ağır, madeni taçlar taktıklarını söylemek yanıltıcı olacaktır. Selçuklu sultanları tacın dışında devlet işlerinde sarık, külâh ve börtü de kullanmıştır. Bu anlamda klasik manadaki bir taç (ağır, madeni, işlemeli) Selçuklu iktidarı için taht kadar değişmez bir iktidar imgesi olmamıştır.³⁰⁵ Alparslan'ın uzun bir külâhı olduğundan ve bu külâhı giyerek heybetli bir şekilde elçileri kabul ettiğinden bahsedilmiştir. Öyle ki Alparslan'ın

³⁰⁰ Bu törende Tuğrul Bey'in başına altınla işlenmiş siyah bir sarık giydirilip üzerine kıymetli taşlarla yapılmış iki sümbul ile işlenmiş bir tacın geçirildiği ve her taşın üzerinde değerli on beş incinin ve bunların uçlarında iki altın bağı olduğu kaydedilmektedir. Ebü'l Ferec, s. 312; Tuğrul Bey nezdinde taç ve sarığın birleştirilmesi "el-müteveccülmuammem" (taçlı sarıklı) diye adlandırılmıştır. Bkz. Bûndarî, s. 11; İbnü'l Cevzî, s. 32; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 83.

³⁰¹ *Siyasetnâme*, s. 264.

³⁰² Melikşah'a izafe edilen "Cihan hükümdarları içinde ben öyle bir şahım ki, sadece bana nasip oldu dünyaya hükmetmek, şahırlara taç ve taht ihsan ettim...", Sencer'e izafe edilen "Dolaştım rüzgâr gibi dünyanın dört bucağını, Nice taç sahiplerinin kellesini gördüm ayaklar altında. Kimse emrimden çıkamadı; zira,..." Bkz. O. Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I, sayı 2, 2014, s. 44- 47.

³⁰³ Türkiye Selçuklu devrinin en önemli kaynağı İbn Bîbî bu durumu teyit etmektedir. Her ne kadar eserinde mecazi bir dil kullansa da ifadelerinden Türkiye Selçuklu sultanlarının taç kullandığı anlaşılmaktadır. Türkiye Selçuklularında da hükümdarlar tahta geçtiklerinde, törenlerde, elçi kabullerinde taç giyorlardı. İbn Bîbî, "padişahlık tacını" giyerek..., "saltanat tacını" takarak... gibi ifadelerle durumu anlatmıştır. Bkz. İbn Bîbî, s. 194, 199; Büyük Selçuklu, Irak Selçuklu ve Türkiye Selçuklu sultanlarının sahip olduğu taçlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, 83-88.

³⁰⁴ Merçil, *a.g.e.*, s. 88; bkz. not 3.

³⁰⁵ Sencer'in taht hassasiyeti için bkz. not 342.

huzuruna çıkan elçiler onun heybetli görüntüsünden dolayı büyük korku yaşıyorlardı.³⁰⁶ Türkiye Selçuklularında ise, I. Alaaddin Keykubad'ın sefer (yolculuk) sırasında başında külâh olduğu kaydedilmiştir.³⁰⁷

Selçuklu sultanlarının tabilerine başlık göndererek onları tanıdıkları ya da affettikleri konusunda dönem kaynaklarında kayıtlar bulunmaktadır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'deki ilginç bir kayda göre Alparslan, tabisi Fars hâkimi Fazluye'ye aman verme ve affetme anlamına gelen bir börk (şapka) vermişti.³⁰⁸ Bu olay eski Türk iktidar anlayışındaki tabiye gönderilen okun yerini börkün aldığını düşündürmektedir. Melikşah'ın müellifi olduğu düşünülen bir şiirde ise, sultan tabi hükümdarlarına mecaz manasıyla da olsa taç ihsan ettiğini bildirmektedir.³⁰⁹ Sencer ve halifenin, Danişmend hükümdarı Emir Gazi'ye taç göndererek onu melik olarak tanıdıkları ifade edilmiştir.³¹⁰

Yukarıda da ifade edildiği gibi, tahta çıkma ve düğün törenleri tacın imge olarak öne çıktığı yerlerdendi. 1062'de Tuğrul Bey ile halifenin kızının evlenme merasiminde sultanın başında bir sarık olduğu kaydedilmektedir.³¹¹ 1087'de Melikşah'ın kızının halife ile evlilik töreninde Melikşah'a halife tarafından taç giydirildiği ve sultanın ağırlığından dolayı bu taçtan muzdarip olduğu kaydedilmektedir.³¹² 1092'de Rey Reisi Ebû Müslîm, Berkıyaruk'a Rey'de taç giydirerek sultan ilan etmişti.³¹³ 1118'de Selçuklu Sultanı Mahmud tacı ve iki bileziği ile tahta çıkmıştı.³¹⁴

Selçuklu taçları üzerine İran tesiri konusunda Zühre İndirkaş çarpıcı bir bilgi vermektedir. Buna göre Câmîu't-tevârîh'teki hükümdar betimlemeleri arasında Berkıyaruk başındaki tacı tavana asılmış bir şekilde tahtta oturmaktadır. Bu durum Sasani geleneğinden gelen ağır, asma taçları anımsatmaktadır.³¹⁵

Halifeler, Selçuklu sultanlarına taç giydirerek ya da göndererek onları sultan olarak tanıdığını ya da saltanatlarının devamını onayladığını göstermiştir. Yukarıda halife tarafından Tuğrul Bey'e taç giydirilmesine değinilmişti. 1134'te halife Sencer'e bir taç

³⁰⁶ Ravendî, Alparslan'ın külâhının ucu ile sakalının ucu arasındaki mesafenin iki gez geldiğini belirtmiştir. İran'da kullanılan bir çeşit arşın (zer') olan "gez" 46,2 santimetrelik şer'i arşına tekabül ediyordu. Bu durumda Alparslan'ın külâhının ucu ile sakalının ucu arasındaki mesafe 92,4 cm olması gerekir. Bkz. Ravendî, s. 115; Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, III (1991), s. 412.

³⁰⁷ İbn Bîbî, s. 234

³⁰⁸ Sıbt, s. 160.

³⁰⁹ Bkz. not. 390.

³¹⁰ Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vekayinâmesi*, çev. Hrant Andreasyan, İkinci Kısım (1042-1195), TTK, Basılmamış, 1944, s. 104.

³¹¹ Sıbt, s. 108.

³¹² İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 98; H. Hüseyin Adalıoğlu, "Kâşgarlı Mahmud ve Abbâsî Halifeliği", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 39, 2008-2009, s. 34.

³¹³ Ravendî, s. 137; *Câmîü't Tevârih*, s. 144; A. Özyayın, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. ?

³¹⁴ İbnü'l Esîr, X, s. 417.

³¹⁵ Zühre İndirkaş, *Türklerde Taç Geleneği*, s. 69

göndererek onu sultan olarak tanımaya devam ettiğini göstermişti.³¹⁶ Bu aynı zamanda Irak Selçuklu şehzadelerine halifenin sultan olarak sadece Sencer'i tanıdığına yönelik bir mesajdı.

Selçuklu hükümdarları gösterilere, oyunlara, toplantılara taçla katılarak, bir iktidar imgesi olarak bu nesneyi kullanırlardı. Böylece kamuoyuna iktidarın saygınlığı ve önemi gösterilmiş olurdu. Türkiye Selçuklularından I. Alaaddin Keykubad, Şam seferine hazırlanırken Meşhed meydanında yapılan gösterilere başında tacı ile katılmıştı.³¹⁷

Bu başlıklar, Selçuklu-hilafet ilişkilerinde de iktidar imgesi olarak kullanılmıştır. 456/1064'te saltanatının tasdiki için halifeye baskı yapıp saltanat hil'atı talep eden Alparslan, hilafet makamından, talebinin yerine getirilmesi çok acilse hil'at yerine geçecek sarık ve bayrağın gönderilebileceği cevabını almıştır.³¹⁸

Selçuklu taçlarının yapısının eski Türk iktidar adetleri ile eski Sasani iktidar adetlerinin harmanlanması biçiminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Zühre İndirkaş, üç yaprak dilimli taçları Türklerin çok eski dönemlerden itibaren kullandığını ve Selçukluların da bu tarz taçları kullandıklarını, hatta bazı araştırmacıların bu taçlara Selçuklu taçları dediğini belirtmektedir.³¹⁹ Bu anlamda Selçukluların eski Türk iktidar geleneklerini sürdürdükleri görülmektedir. Yukarıda değinilen Tuğrul Bey ve Melikşah'ın ağır taçlar giymesi, minyatürlerde Berkyaruk'un asma taç kullanması gibi örnekler ise, bu imge üzerinden İran tesirinin Selçuklular üstündeki etkisini anımsatmaktadır. Bu sembole tacın yanı sıra didim, dihim ve efser de dendiği de kaydedilmektedir.³²⁰

1.1.3. *Sikke*

İran-İslam hükümlerlik anlayışının hutbeyle birlikte en önemli hâkimiyet sembollerinden biri de sikkedir. Ağırlığı önceden ayarlanmış, hükümdarın isim ya da tasviri ile damgalanmış, devlet tarafından bastırılan madeni ödeme aracıdır. Sikke kelimesi, köken itibarıyla Arapçadır. Hâkimiyet alameti olması nedeniyle tahta çıkan hükümdarların yaptıkları ilk işlerden biri kendi adlarına sikke basmaktır. Paranın başlıca fonksiyonu bir mübadele (takas) aracı olması ise de; hükümdarın hâkimiyet ve bağımsızlığının sembolü olarak iktidarın ülkede tanıtılmasını sağlayan önemli bir rolü

³¹⁶ Ebü'l Feret, s. 366-67; Ayrıntılı bilgi için bkz. Merçil, *a.g.e.*, s. 85.

³¹⁷ İbn Bîbî, s. 443; Merçil, *a.g.e.*, s. 87.

³¹⁸ Sibt, s. 132.

³¹⁹ Zühre İndirkaş, *Türklerde Taç Geleneği*, s. 68

³²⁰ Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 88.

daha vardır. Paranın tartışılmaz iktisadi değeri nedeniyle, hükümdarlar toplum nezdinde itibarı olan sikkeler bastırmışlardır. Ortaçağ boyunca Yakınoğu’da altın, gümüş, bakır alaşım sikkelerin kullanıldığı görölmektedir.³²¹

Tarihi kayıtlardan tespit edilebildiğı kadarıyla Türklerde madeni para olarak ilk sikkenin kullanımı Asya Hun İmparatorluğu’nun dağılmasından sonra Kuzey Çin’de ortaya çıkan Hun devletçiklerine (IV-V. asır) dayanmaktadır. Çinlilerde olduğı gibi ortası dörtgen şeklinde delik, yuvarlak madeni paralar, sonraki dönemin para sistemini etkilemiştir.³²² Göktürkler zamanına ait Çince ve runik alfabeyle Türkçe yazılmış sikkelerin varlığı bilinmektedir. Yine bu dönemin sikkelerinde damgalar da önemli rol oynamaktadır. Damgalar sikkenin kime ait olduğı konusunda ayırt edici özelliklere sahiptir. Batı Göktürk ve onlara bağı tabi devlet paralarında yay, lir, çift kılıç, olta ucu gibi şekillere benzeyen damgalar (𐰽𐰺, 𐰽𐰺, 𐰽𐰺) bulunmaktadır.³²³ Aşağıda da değinileceğı gibi Türk hükümrancılık gelen damga anlayışının Selçuklularda da devam ettiğı görölecektir. Bu arada Batı Türkistan’da dönemin tüccar milleti olarak adlandırılan Soğdluların da para basımında Göktürklerle etkileşim içinde olduğunu zikretmek gereklidir.³²⁴ Bu dönemde Batı Göktürk merkezlerinde ve Türkistan’da onlara bağı şehir yönetimlerinde yoğun bir şekilde sikke basımının gerçekleştiğı gözlenmektedir. Bu paraların bir kısmında çift olarak kağan ve hatun, bağdaş kurarak tahtta oturan hükümdar tasvirleri gibi betimlemeler vardır.³²⁵ Göktürklerin ilk dönemlerine ait paralara tabilik-metbuluk ilişkilerinin de yansıdığı görölmektedir. Doğuya bağılılık nedeniyle Batı Göktürk hükümdarları sikkelerde “yabgu” unvanı ile anılmıştır. Batı Göktürklerle bağı olan yöneticiler ise ancak tegin, iltegin, ilteber ve tudun gibi unvanlar kullanabilmişlerdir.³²⁶ Göktürklerden sonra Uygurlar Batı Türkistan’da ise Türgişler

³²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuz Tekin, “Sikke”, *DİA*, XXXVII, 2009, s. 179- 184; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 89; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, III, 6. baskı, Ankara 2016, s. 79; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995, s. 501; Ulaş Töre, “Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma- Bizans Etkisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, I, sayı: 2, 2014, s. 7.

³²² Kenan Çetin, “İran’dan Anadolu’ya Selçuklu Paraları, (Selçuklu sikkelerinin özellikleri ve İran’dan Anadolu’ya görölen değışiklikler)”, *ATÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 29, Erzurum 2006, s. 185; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s. 1-2.

³²³ Gaybullah Babayar, “Batı Köktürk ve Orta Asya Bozkır Hanlıklarının Sikkelerindeki Damgalar”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I, sayı 1, 2014, s. 12-17.

³²⁴ G. Babayar, *a.g.m.*, s. 19- 23.

³²⁵ K. Çetin, “İran’dan Anadolu’ya Selçuklu Paraları”, s. 185; G. Babayar, “Batı Köktürk Sikkelerinde Damgalar”, s. 11, 18-19.

³²⁶ G. Babayar, *a.g.m.*, s. 11, 14-15.

benzer anlayışla sikke darp etmişlerdir.³²⁷ Karahanlılar İslam'dan önce Uygur tarzı paralar bastırırken, Müslümanlığın kabulünden sonra Abbasi tarzı para formlarına yönelmişlerdir.³²⁸

Sikke basma geleneğinin İran-İslam dünyasında da köklü bir geçmişi vardır. İslâm'ın yayılmaya başladığı ilk dönemlerde, Yakındoğu'da devrin en büyük gücü olan Bizans (Roma) ve Sasani imparatorluklarının paraları tedavüldeydi. Dört Halife ve Emevilerin ilk dönemlerinde bu paralar kullanılmaya devam edilmiştir. Bu durumun Arapların Bizans ve Sasanilerle rekabet edebilecek iktisadi güce sahip olmamaları ve paranın güvenilirliği meselesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.³²⁹ Örneğin Muaviye döneminde üzerinde bazı değişiklikler yapılarak bastırılan sikkeler sahte olduğu düşüncesiyle halk tarafından kullanılmak istenmemiştir. Fakat Emevi hükümdarı Abdülmelik b. Mervan döneminde 696 yılında para reformu yapılmış ve söz konusu paralar yerine İslami paralar tedavüle sokulmuştur.³³⁰ Bizans ve Sasani sikkelerindeki tasvirler yerine³³¹ bazı ayet,³³² Kelime-i Tevhid, para biriminin adı (dinar ya da dirhem), basım tarihi ve yeri, halifenin ismiyle unvanlarının bulunduğu orta alan ve çevre yazılarından oluşan özgün paralar kullanılmaya başlanmıştır.³³³ Sikkenin bu dönemden itibaren iktisadi araç olmanın yanı sıra hutbe gibi hâkimiyet ve bağımsızlık sembolüne dönüştüğü görülmektedir.³³⁴ Abbasiler döneminde de bu anlayış küçük farklılıklarla devam etmekle birlikte³³⁵ bu paralarda Helenistik-Roma, Hint-İran ve hatta Orta Asya geleneklerinden bir takım etkiler görülebilmektedir.³³⁶

³²⁷ Kenan Çetin Uygurların madeni paralarla birlikte kâğıt para da kullandığını söylemektedir. Bkz. *a.g.m.* s. 185-186; Zeki Velidi Togan, "Göktürk Paraları", *Çınaraltı*, V,128. sayı, İstanbul 1944, s.6; Türgiş paralarında aslan simgesi olduğu kaydedilmektedir. Bkz. K. Çetin, *a.g.m.*, s. 185.

³²⁸ K. Çetin, *a.g.m.*, s. 186; Ö. S. Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, s. 396.

³²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, s. 179; U. T. Sivrioğlu, "Ortaçağ İslam Sikkelerinde Helen, Roma-Bizans Etkisi", s. 3-21; K. Çetin, *a.g.m.*, s. 184.

³³⁰ U. T. Sivrioğlu, "Ortaçağ İslam Sikkelerinde Helen, Roma-Bizans Etkisi", s. 1-8

³³¹ Bu durum İslamiyet'in tasvir, heykel vs. gibi olgulara hoş gözle bakmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bkz. Oğuz Tekin, "Sikke", s. 179.

³³² Emevi ve Abbasi döneminde paralarda kullanılan ayetler: et-Tevbe 9/33, el-İhlas 112/1-3, Rum 4-5. ayetler; Üzerinde ayet yazan sikkeler, bazı Müslümanlar tarafından gayrimüslimlerin de kullanması ve yere düşmesi gibi sebepler nedeniyle hoş karşılanmamış, mekruha olarak adlandırılmıştır. Bkz. U. T. Sivrioğlu, *a.g.m.*, s. 8.

³³³ Oğuz Tekin, "Sikke", s. 179; Dinar ve dirhem terimleri Yunan-Roma geleneğinden alınmıştır. Denarius → Dinar (altın), Drahmi/Drahmus → Dirhem (gümüş). Bkz. U. T. Sivrioğlu, "Ortaçağ İslam Sikkelerinde Helen, Roma-Bizans Etkisi", s. 3,6.

³³⁴ Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, s. 179-180.

³³⁵ Bazı dönemlerde Abbasi paralarına velihtin ve parayı basan görevlinin de adı eklenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, s. 180; İbrahim Artuk, "Abbasiler ve Endülüs Emevileri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III, sayı: 5-6, İstanbul 1953, s. 143.

³³⁶ Örneğin Emeviler döneminden itibaren yüzyıllarca kullanılmayan tasvirli paralar, Abbasiler tarafından 10. asrın başlarından itibaren nadiren de olsa kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde bastırılan bazı Abbasi sikkelerinde bağdaş kurup oturan ve elinde kadeh tutan hükümdar tasvirleriyle süvari tasvirlerinin olduğu görülmüştür. Orta

Abbasilerin zayıflamasıyla birlikte ortaya çıkan Tahirîler, Saffarîler, Sâmânîler ve Gazneliler gibi siyasi iktidarlar da Abbasi geleneğini ufak değişikliklerle sürdürmüşlerdir. Bu sikkelerde tabiyet ifadesi olarak önce halifenin adı sonra bağlı hükümdarın adı ve unvanları yazılmaktaydı.³³⁷ İslami paralara bundan sonra tabilik-metbuluk statüsüyle ilgili bilgilerin yansıdığı görülmektedir.

Tezin konusu olan Selçuklu döneminde de Abbasi geleneğinin sürdürüldüğü görülmektedir. Selçuklu sultanları bu çerçevede bastırdıkları paralarda unvanlarını yazıyorlardı.³³⁸ Bununla birlikte eski Türk hükümlerlik anlayışına uygun olarak Kınık boyunun damgası olan ok ve yayı da paralarda kullanmışlardı.³³⁹ Selçukluların bastırdığı ilk sikke muhtemelen Arslan Yabgu'ya aittir. 1024-25 yılında Kermîne'de (Buhara-Semerkand arasında bir yer) bastırılan bu bakır (fels) sikkede Arslan Yabgu'nun unvanları olan yabgu ve mu'zzüddeve lakablarıyla Selçuklu hanedanının sembolleri ok-yay ve kılıç tasvirleri bulunmaktadır.³⁴⁰ Tuğrul Bey'in bastırdığı ilk dinarlar ise diğer tarihi kayıtlarla teyit edilemese bile muhtemelen 1037 tarihli ve Nişâbur'da bastırılmıştır.³⁴¹ E. Merçil ise Selçukluların bastırdığı ilk sikkenin, Tuğrul Bey'in 1041-42'de Nişâbur'da bastırdığı sikke olduğunu belirtmektedir.³⁴² Başlangıçta el-emirü'l-ecel, el-emirü's-seyyid gibi mütevazı unvanlar kullanan Tuğrul Bey, hâkimiyet alanının genişlemesiyle es-sultanü'l-muazzam, şâhinşâh, gibi iddialı unvanları tercih ettiği görülmektedir.³⁴³ Selçukluların kuruluş dönemindeki paraların Türk devlet geleneğinden gelen ülüş prensibine göre bastırıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre her Selçuklu şefi kendi hakimiyet sahasında kendi adına para bastırmıştır. Bu anlamda Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu'nun önce Abbasi halifesini anmak şartıyla³⁴⁴ hâkimiyet bölgelerinde kendi adlarına sikke kestirmişlerdi.³⁴⁵ Nitekim Çağrı Bey Merv'de, Musa Yabgu da Herat'ta

Asya geleneklerine dayanan bu tasvirler, Abbasi hilafetinde Türklerin etkinliğinin artmasına bağlanmaktadır. Fakat bu paraların yaygınlaşmadığı ve çok sınırlı sayıda olduğu da belirtilmelidir. Bkz. U. T. Sivrioğlu, *a.g.m.*, s. 8, 13.

³³⁷ Barthold, *Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2006, s. 53.

³³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tabakat-ı Nasiri*, s. 80; Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, s. 179.

³³⁹ Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, s. 181; O. Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, TTK, IX, sayı: 35, Ankara 1945, s. 315; N. M. Lowick, "Fars'daki Selçuklu Hâkimi Resultegin'in Bir Altın Sikkesi", s. 57; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 505.

³⁴⁰ Sadi S. Kucur, "Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler", *Derin Tarih*, Özel Sayı 12, s. 101.

³⁴¹ S. Kucur, *a.g.m.*, s. 101.

³⁴² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 91; K. Çetin, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", s. 183.

³⁴³ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB, 1. Baskı, İstanbul 1976, s. 83; S. Kucur, "a.g.m.", s. 101.

³⁴⁴ Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII, sayı 35, Ankara 2004, s. 167.

³⁴⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 107; Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında", s. 547-567; S. Kucur, "a.g.m.", s. 101-102.

kendi adlarına para darp etmişlerdi.³⁴⁶ Diğer Selçuklu melikleri ve tabi hükümdarlar ise faaliyet gösterdikleri bölgeye göre bu üçünü paralarında metbu hükümdar olarak zikretmişlerdir. Örnek olarak Kirman meliki Kavurd ve Belh meliki Alparslan, babaları Çağrı Bey'in vefatına kadar metbu hükümdar olarak onun adına para kestirmişlerdi. Bu paralarda Tuğrul Bey'in adının zikredilmemesi yukarıda anlatılan durumu teyit etmektedir.³⁴⁷ Tuğrul Bey'in hâkimiyet sahasında ise örnek olarak Resultegin'in 1052-53'de bastırdığı para da Tuğrul Bey'i metbu olarak tanıdığı görülmektedir.³⁴⁸ Kakuye Emiri Feramurz'un 1042-43'ten itibaren İsfahân'da es-sultanu'l-muazzam Tugrul Beg unvanı ile Tuğrul Bey adına sikke bastırıp tabiyete girdiği bilinmektedir.³⁴⁹

Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a girdiğinde Abbasi halifeliğinin merkezinde de adına sikke kestirmiştir.³⁵⁰ Böylece Sünni İslam dünyasında Selçukluların saltanatı tescil edilmiştir.

Çağrı Bey'in ölümünden sonra, Tuğrul Bey'in merkeziyetçi bir siyaset takip ettiği ve bu durumun sikkelere de yansıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Çağrı Bey'in halef tayin ettiği Alparslan'ı ve Kirman meliki Kavurd'u kendisine bağlamasıyla başlayan bu politika, Alparslan'ın Musa Yabgu'nun hâkimiyetine son vermesiyle büyük ölçüde tamamlandı. Yukarıda ifade edildiği üzere Selçuklu sikkelerinde tıpkı hutbede olduğu gibi halife, sultan, varsa Selçuklu meliki ve en son tabi hükümdar sıralaması takip edilmekteydi.³⁵¹ Bundan dolayı büyük sultanın adı olmadan hiçbir Selçuklu meliki ve tabi hükümdara sikke basma izni verilmemiştir. Ayrıca bazı Selçuklu emirlerine de izinle sikke bastırma salahiyeti tanınmıştır.³⁵² Selçuklular güçlenip genişledikçe o dönemin önemli siyasi güçlerini de hâkimiyetleri altına alarak adlarına hutbe okutup, para basılmasını sağlamışlardı. Melikşah döneminde Karahanlı hükümdarı Muhammed b.

³⁴⁶ Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında", s. 557-558; Özgüdenli, "Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Meselesi", s. 160; E. Merçil, *Selçuklularda Hakimiyyet Alametleri*, s. 89-91.

³⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 80; O. Gazi Özgüdenli, "Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Meselesi", s. 160-164; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 89-90; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 127, 131; Selçuklu şefleri kendi hakimiyyet sahasında fütihat yapan meliklerden adına hutbe okutup, para bastırmalarını istiyordu. Örneğin Kirman Selçuklu Meliki Kavurd, Kirman'da babası adına para bastırırken, Şiraz'ı ele geçirdiğinde bu bölgeyi kendi hâkimiyet sahasında kabul eden Tuğrul Bey'in itirazı üzerine parayı Tuğrul Bey adına bastırmıştır. Bkz. *a.g.e.*, s. 131-132; N. M. Lowick, "Fars'daki Selçuklu Hakimi Resultegin'in Bir Altın Sikkesi", s. 59; Fakat Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın paralarında metbu olarak babasını tanıdığına dair bir bilgi tespit edemedik.

³⁴⁸ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 114, not. 102.

³⁴⁹ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 94.

³⁵⁰ E. Merçil, *Selçuklularda Hakimiyyet Alametleri*, s. 91.

³⁵¹ İ. Artuk, C. Artuk, *İslami Sikkeler Kataloğu*, I, MEB, Seri: III, No: 7, İstanbul, 1970, s. 342-349; Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 93; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 501.

³⁵² S. Kucur, "Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler", s. 104.

İbrahim (1089-90) Melikşah adına para bastırmıştı.³⁵³ Sencer döneminde ise Gazneliler Selçuklu tabiyetine girmiş ve Gazne hükümdarı Behramşah, Sencer'in adına sikke bastırmıştır.³⁵⁴

Alparslan'dan itibaren sikkelerin büyük bir değişime uğramadan Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklularının yıkılışına kadar formatlarının devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu sikkeler Abbasi geleneğinde kullanılan sikkeler formatındadır. Abbasi geleneğini devam ettiren Büyük Selçuklu paralarının genel formu şöyledir: Ön yüzde Kelime-i Tevhid'in ilk kısmı, Abbasi halifesinin adı, para biriminin adı, sikkenin basım yeri ve tarihi, ok-yay işaretinden oluşan tamga (damga), dış çevrede Kur'an'dan ayetler,³⁵⁵ arka yüzde Kelime-i Tevhid'in ikinci kısmı, damga, sultanın isim ve unvanları Kur'an'dan ayetler bulunmaktadır.³⁵⁶

Büyük Selçuklu hükümdarlarının özel gün ve olaylar vesilesiyle bastırdıkları az sayıda hatıra para da bulunmaktadır. Bu anlamda Tuğrul Bey'in 1063'te Bağdat'ta halifenin kızıyla evliliği hatırasına sınırlı sayıda bastırdığı madalyon oldukça ilginçtir. Nitekim eski Türk anlayışına uygun olarak bağdaş kurup oturan hükümdar tasviri vardır.³⁵⁷ Alparslan'ın 1068-69'da Merv'de bastırdığı para da Allah'ın doksan dokuz ismi olan esmâ-i hüsnâ yazılıdır.³⁵⁸

Paralardan metbu sultanın adının çıkarılması bağımsızlık arzusuyla başlatılan isyanın göstergesiydi.³⁵⁹ 1049-50'de İbrahim Yinal'ın Hemedân'da Tuğrul Bey'in adı olmaksızın para bastırması da onun isyan teşebbüsüyle ilgiliydi.³⁶⁰ Kutalmış'ın kardeşi Resultegin'in 1063'te İstahr'da kendi adına para bastırması bağımsızlık isteğiyle mi yoksa Kutalmış'ın isyanına destek olmak amacıyla mı olduğu açık değildir.³⁶¹ Kavurd da 1067 yılında Kirman'da Alparslan'ın adını çıkararak kendi adına para bastırıp isyan

³⁵³ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı: Karahanlılar*, Paradigma Akademi, Eylül 2015, s. 268; Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Sevim-E. Merçil, *a.g.e.*, s. 118; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 91.

³⁵⁴ *Tabakat-ı Nasiri*, s. 88; S. Kucur, "a.g.m.", s. 103.

³⁵⁵ Rûm Süresi XXX/3-4.

³⁵⁶ Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, s. 179-184; K. Çetin, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", s. 186-189; Özgüdenli, "Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Meselesi", s. 168-170; Sadi S. Kucur, Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler", s. 101.

³⁵⁷ K. Çetin, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", s. 188.

³⁵⁸ K. Çetin, bu sikkenin muhtemelen Alparslan'ın Kafkasya zaferi nedeniyle kestirildiğini düşünmektedir. Bkz. *a.g.m.*, s. 187-188, not 15.

³⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 83-84; İran-İslam hükümlerlik anlayışında bu algı çok eski olup Emevi dönemine kadar uzanmaktadır. Hakeza eski Türk hükümlerlik anlayışında paralarda metbu hükümdarın adı yer almış olup, adın çıkarılması itaatsizlik olarak görülürdü. Bkz. Ulaş Töre, "Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma- Bizans Etkisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, I, sayı:2, 2014, s. 7.

³⁶⁰ Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında", s. 552, 558.

³⁶¹ N. M. Lowick, "Fars'daki Selçuklu Hâkimi Resultegin'in Bir Altın Sikkesi", çev. Erdoğan Merçil, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 28-29, İstanbul 1975, s. 55- 62; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 90.

etmiş, af dileyince de yerinde bırakılmıştı.³⁶² Katvan Savaşında yenilen Sencer'a karşı harekete geçen Harizmşah Atsız, kısa bir süre Horasan'ı işgal ederek Sencer'ın adını paralardan çıkarmak istemişti.³⁶³ Lakin Sencer'ın toparlanarak üzerine yürümesi nedeniyle tekrar tabiyet arz etmek zorunda kalmıştır.

Birçok kurum ve geleneği Büyük Selçuklulardan tevarüs eden Türkiye Selçuklularının ilk iki sultanı Süleymanşah ve I. Kılıçarslan dönemine ait para henüz bulunamamıştır. Fakat o dönemin yönetim anlayışında sikkenin başlıca hâkimiyet sembolü olduğu ve bağımsız olmayan tabi hükümdarların da para darp ettikleri bilinmektedir.³⁶⁴ Nitekim Süleymanşah, Antakya'yı fethettiğinde siyaseten de olsa Sultan Melikşah adına para kestirmekte olduğunu söylemiştir.³⁶⁵ Bundan da anlaşılacağı üzere Süleymanşah ve I. Kılıçarslan da şimdilik tespit edilememiş olsa para basmış olmalıdırlar.

Bu dönemde parası tespit edilebilen ilk hükümdar Mesud olup, bu bakır paranın ön yüzünde Bizans imparatorunun portresi, arka yüzünde “es sultanü'l-muazzam” unvanıyla “Mes'ud bin Kılıçarslan” yazılıdır. Basım yeri ve tarihi siliktir.³⁶⁶ Abbasi halifesinin adı ise yer almamaktadır.³⁶⁷ Bizans imparatorunun tasviri olması, Anadolu'nun mevcut iktisadi şartlarıyla açıklanabilir. Nitekim Büyük Selçuklularının aksine kalabalık gayri Müslim tebaaya sahip olan Türkiye Selçuklu sultanlarının bir dönem paranın tedavülü için ahali tarafından tanınırlığı hususuna dikkat ettikleri kuvvetle muhtemeldir. Abbasi halifesinin adının bulunmaması ise henüz Türkiye Selçuklularının Abbasi halifeliğiyle henüz istikrarlı bir ilişki kurmamış olmalarıyla ilgili görünmektedir. Türkiye Selçuklu sultanlarına ait ilk altın sikke ise II. Kılıçarslan'a³⁶⁸ ait olup Abbasi halifesi Müstazî Biemrillâh'ın adı da bulunmaktadır.³⁶⁹

³⁶² A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 303; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 89.

³⁶³ E. Merçil, *Selçuklularda Hakimiyet Alametleri*, s. 93.

³⁶⁴ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 98.

³⁶⁵ *Aksarayî*, s. 14.

³⁶⁶ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 194; Şevket Nezihi Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri*, I, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 187; M. Kesik, *I. Mesud*, s. 121-122; U. T. Sivrioğlu, “Ortaçağ İslam Sikkelerinde Helen, Roma-Bizans Etkisi” s. 9; Ayşe Sarıhan, Konya Ereğli Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri adlı çalışmasında Türkiye Selçuklularında tespit edilen ilk sikkenin 1092 yılında I. Kılıçarslan tarafından bastırılan bakır paralar olduğunu söylemektedir. Ayrıca yine o, I. Mesud'dan önce kardeşi Melikşah (Şahinşah)'ın sikkesi olduğunu söylemekte ve katalog bilgilerini vermektedir. Bkz. Ayşe Sarıhan, *Konya Ereğli Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019, s. 12,16, 20-24.

³⁶⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 99; K. Çetin, *a.g.m.*, s. 184.

³⁶⁸ U. T. Sivrioğlu, *a.g.m.*, s. 11.

³⁶⁹ Şevket Nezihi Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri*, I, s. 190-191; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 99; S. Kucur, “Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler”, s. 104.

Türkiye Selçuklu sikkelerinin Bizans ve İran etkisiyle Büyük Selçuklu sikkelerinden bazı farklılıkları olduğu görülmektedir. Bu durum Anadolu'nun İslam'la görece yeni tanışması nedeniyle Abbasi etkisinden daha uzak olması; Anadolu'da çok farklı etnik ve dini grupların bulunmasından kaynaklanmaktadır.³⁷⁰ Bazı tasvir ve resimlerin Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinde çokça görülmesi, Emevi para reformundan yüzyıllar sonra İslam dünyasında tekrar ortaya çıkan, eski Bizans ve Sasani etkisiyle açıklanmaktadır.³⁷¹ Özellikle başlangıçta Bizans imparator tasvirleri ön plana çıkarken daha sonraki dönemlerde kökenleri eski İran-Hint ve Orta Asya geleneklerine dayanan güneş (hurşid), aslan (şîr), yıldız, hilal, süvari, bağdaş kuran hükümdar tasvirleri öne çıkmaktadır.³⁷² Büyük Selçukluların Türk hükümlerlik anlayışından gelen ok-yay tamgaları (damga) Türkiye Selçuklu sikkelerinde kullanılmamıştır.³⁷³ Ayrıca Türkiye Selçuklularında I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde kullanılmaya başlanan “el-Minnetullah” ifadesi daha sonra yaygınlaşıp gelenek haline gelmiştir.³⁷⁴ Türkiye Selçuklu sikkelerine çeşitli isimler verildiği görülmektedir. Örneğin I. Aladdin Keykubad'ın unvanına nispetle “sikke-i Alâî” veya “sikke-i Keykubâdî” denilen altın sikkeler Yakındoğu'da uzun zaman tedavülde kalmıştır.³⁷⁵ Gümüş dirhemlere ise genel olarak “akça-i Rûm” denmiştir.³⁷⁶

Türkiye Selçuklu paralarında da metbuluk-tabilik statüsü görülmekte olup, II. Kılıçarslan döneminden itibaren Abbasi halifesi, Türkiye Selçuklu sultanı, Selçuklu meliki veya tabi hükümdar sıralamasıyla para basılmıştır.³⁷⁷ Örneğin Alaaddin Keykubad'ın 1211-12'de Tokat'ta melik iken bastırdığı paranın ön yüzünde Halife Nasır Lidinillah'ın adı yer alırken, arka yüzünde Keykubad'ın unvan ve adları yer almaktadır.³⁷⁸ Ağabeyi Sultan İzzeddin Keykubad'a isyan halinde olduğu için onun adı

³⁷⁰ K. Çetin, “İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları”, s. 189; U. T. Sivrioğlu, “Ortaçağ İslam Sikkelerinde Helen, Roma-Bizans Etkisi” s. 13; O. Turan, Danişmendîlilerin iktisadi kabullerinden dolayı Anadolu'da Rumca para bastırdığını kaydetmektedir. Bkz. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 146.

³⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. U. T. Sivrioğlu, *a.g.m.*, s. 8; K. Çetin, *a.g.m.*, s. 189-192.

³⁷² K. Çetin, *a.g.m.*, s. 184-193; Halit Erkiletlioğlu, “Sultan I. Aladdin Keykubad Adına, Metbu Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, sayı: 3, Konya 1988, s. 89; U. T. Sivrioğlu, *a.g.m.*, s. 12; S. Kucur, “Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler”, s. 105.

³⁷³ K. Çetin, *a.g.m.*, s. 193.

³⁷⁴ S. Kucur, “Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler”, s. 104.

³⁷⁵ O. Turan, *a.g.e.*, s. 399.

³⁷⁶ Nezihî Aykut, “Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri” *Belleten*, TTK, LII, sayı 203, Ankara 1988, s. 481, 482.

³⁷⁷ Metinde verilen örnekler dışında ayrıntılı bilgi için bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 251, 260, 277, 316, 416, 419, 420; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 100-102; II. Kılıçarslan ülkeyi 11 oğlu arasında paylaştığında herbir melik kendi bölgesinde divana (hükümete) sahip olmuş, hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır. Fakat bu sikkelerde tabiyet dolayısıyla sultan unvanını kullanamamış, melik unvanıyla yetinmişlerdir. Bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 217-218; Halit Erkiletlioğlu, *a.g.m.*, s. 89.

³⁷⁸ O. Turan, *a.g.e.*, s. 325-326; Halit Erkiletlioğlu, *a.g.m.*, s. 89.

bulunmamaktadır. Türkiye Selçuklularına tabi olan Ermeni Tekfurı Hetum'un parasının ön yüzünde Ermeni harflerle kendi adı yazılıyken, arka yüzünde Arap alfabesiyle metbu sıfatıyla I. Keykubad'ın unvanı ve adı yazılıdır. Bu parada Ermeni Krallığı Müslüman bir iktidar olmadığı için Abbasi halifesinin adı yoktur.³⁷⁹ Yine Türkiye Selçuklularına bağlı olan Hasankeyf ve Amid Artuklu beyi Mesud Rükneddin Mevdud'un 1227 tarihinde bastırdığı sikkenin ön yüzünde Abbasi halifesi Mustansır ve Melik Mesud'un adı yer alırken, arka yüzünde metbu hükümdar I. Keykubad'ın unvan ve ismi yer almaktadır.³⁸⁰

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra üç oğlu Emir Celaleddin Karatay'ın çabalarıyla müşterek olarak tahta çıkarılmış, adlarına hutbe okunup, sikke kestirilmiştir.³⁸¹ Bu durum iktidarın paylaşım şekli bakımından Selçuklu tarihinde istisnai bir örnek teşkil eder.

Türkiye Selçukluları Köseadağ Savaşından (1243) sonra Moğol (İlhanlı) tabiyetine girmiştir. Fakat Gazan Han (1295-1304) dönemine kadar bu tabiyet sikkelere yansımamıştır. İlk olarak III. Aladdin Keykubad'ın 1299-1300'de bastırdığı sikkelerde İlhanlı hükümdarı Gazan Han metbu hükümdar olarak yer almıştır. Türkiye Selçuklu sultanlarına ait tespit edilebilen son sikke II. Mesud adına olup 1302-03 yılına tarihlenmektedir.³⁸²

Büyük Selçuklularda olduğu gibi, Türkiye Selçuklu hâkimiyet anlayışında da paralardan metbu hükümdarın adını çıkarmak istiklal ve isyan göstergesi sayılmıştır. Nitekim Türkiye Selçuklularına tabi Artuklu meliki Mesud, sikkeden I. Keykubad'ın adını çıkarıp Eyyubi melikin adını koyarak tabiyetten ayrılmıştı; I. Keykubad üzerine yürüyerek onu tekrar itaati altına almıştır.³⁸³

1.1.4. Otağ, Saray

Selçuklu iktidarının önemli hâkimiyet sembollerinden biri de otağ (çadır) dır. Çadırlar esas itibariyle göçebe toplumların kolay kurulup taşınabilen barınaklarıdır. Otağ kelimesi de sıklıkla çadır manasında kullanılmış olup keçe, kıl, yün ve pamuk gibi

³⁷⁹ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 346-47; Halit Erkiletlioğlu, "Sultan I. Aladdin Keykubad Adına, Metbu Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler", s. 90; Kucur, "Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler", s. 105.

³⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Erkiletlioğlu, "Sultan I. Aladdin Keykubad Adına, Metbu Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler", s. 89, 91- 92, 95; Kucur, "Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler", s. 105.

³⁸¹ *Aksarayi*, 28; O. Turan, *a.g.e.*, s. 467-468; İ. Artuk, C. Artuk, *İslami Sikkeler Kataloğu*, s. 370-371.

³⁸² Mehmet Çayırdağ, "Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri", s. 186-190; Kucur, "Selçuklu'nun İktidar Alameti Sikkeler", s. 105.

³⁸³ İbn Bibî, s. 295- 310 ; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 347-49; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 101.

malzemelerden yapılmış çeşitli şekil ve formları var olmuştur.³⁸⁴ Türk tarih ve devlet hayatında otağ ya da çadırların önemli bir yeri vardır. Türkler barınak karşılığı olarak ev/üy, oba, keregü/kerege, çerger, alaçuk, çatır/çaşır, çum, kapa ve çuvaç gibi birçok kelime daha kullanmışlardır. Bunlardan en yaygın olarak kullanılan ise kubbeli çadırlardır.³⁸⁵ Türk mitolojisi ve kozmogonisine bakıldığında otağın çok köklü bir yeri olduğu görülmektedir. Buna göre kâinat, silindirik gövdeli kubbeli bir otağa benzemektedir. İnsanoğlu ise gök kubbe ile yer arasında yaratılmıştır. Bütün cihan, otağ biçimindeki gök kubbenin altındadır. Bundan dolayı yeryüzünde de göğe benzeyen bir hakanlık otağı bulunmaktadır.³⁸⁶ Bu anlayış Türklerin cihan hâkimiyeti düşüncesinin de temelini oluşturur. Oğuz Kağan Destanında “güneş tuğumuz, gök de otağımız olsun” ifadesi bu anlayışı çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.³⁸⁷ Ayrıca kökenlerini Türk mitolojisinden aldığı anlaşılan “altun (altın) otağ”, yüzyıllar boyu Türk hükümdar çadırı manasında kullanılmıştır.³⁸⁸ Hanlık otağı hakanın hem evi hem de devlet işlerinin yürütüldüğü yerdir. Toylar otağda yapılır, bu toylara kağanla birlikte şadlar, teginler, boy beyleri ve önemli devlet adamları katılırdı.³⁸⁹ Elçilerin kabulü de otağda olup, yalnız itimat belgesi getiren elçiler otağın içine alınırdı.³⁹⁰ Bu durum Selçuklu döneminde otağ anlamında kullanılan “bârgâh” (izin alınarak girilen yer) olgusuna benzemektedir. Ayrıca merasimler, törenler, ziyafetler için de ayrı han otağlarının kurulduğu bilinmektedir.³⁹¹ Otağlar doğuya açılacak

³⁸⁴ Çadır hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, “Çadır”, *DİA*, VIII, 1993, s. 158-162.

³⁸⁵ Nebi Bozkurt, “Çadır”, s. 160; Reşat Genç, *KDT*, s. 146; B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 317.

³⁸⁶ Türklerin otağ-kâinat tasavvuru hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Çadır kubbesi gök kubbeyi temsil etmekteydi. Bkz. Nebi Bozkurt, “Çadır”, s. 162; Ali Ahmetoğlu-Hüseyin Şen, “Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXIX, 234.sayı, s. 62; Hasan Aksoy, “İslam Öncesi Türk Kozmolojisinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *X.Uluslararası Türk Kültürü, Sanat ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri, 21-27 Eylül, Ulanbatur/Moğolistan*, 2016, s. 311-313; Hakanın şehri küçük bir evren gibidir. Bkz. *a.g.m.*, s. 312; Eski Türklerin tasavvurunda çadırın direği göğün direği gibidir. Bkz. Adem Gül, *Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri: Hun, Göktürk, Hazar ve Uygurlar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015, s. 12; Eski Türklerde çadır, yeryüzü ile gökyüzünü birleştiren bir mana taşıyordu. Bkz. Mehmet Kaplan, “Bir Padişah Çadırı Tasviri”, s. 10; Türklerin çadır tasavvuru eski Türklerden Osmanlılara kadar uzanmıştır. Şair Nabi'nin Sultan Mehmet Han'ın Padişahlık Çadırı Üzerine Tarih adlı manzumesinde geçen “Ne yüksek hükümdar çadırıdır ki, kurulduğunda yeryüzü altında bir küçük halı kadar kaldı”, “Bu çadırın gökyüzüne ulaştığını görenler, elmaslar saçan gök kubbesini sekiz kat sanırlar” beyitleri bu anlayışı ortaya koyan dikkat çekici bir örnektir. Bkz. Mehmet Kaplan, “Bir Padişah Çadırı Tasviri”, s. 13-14.

³⁸⁷ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 1-2.

³⁸⁸ İ.Kafesoğlu, *TMK*, s. 268; Uygurların sıkı düşmanı olan Kırgız hükümdarı şöyle demiştir.” Uygur kağanının altın çadırını alacağım ve önüne bayrağımı dikerek atlarıma geçit resmi yaptıracağım. Bkz. B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 123; *a.mlf.*, *TKTG*, VII, s. 235.

³⁸⁹ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 66; Adem Gül, *Otağdan Başkente*, s. 13.

³⁹⁰ M.Ö.101’de Çin elçisi itimat belgesi ve mektubu Hun memurlarına teslim etmediği için otağ dışında kabul edilmişti. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 10; Ayrıca elçi kabullerinde otağda kimlerin olduğu da önemlidir. Elçi kabulünde otağda hükümdardan başka, hatun, hanedan üyeleri ve devletin ileri gelenleri bulunurdu. Bilge Kağan, Çin elçisini otağında kabul ettiğinde, içerde hatunu, kardeşi Kül Tigin, vezir Tonyukuk ve diğer devlet adamları vardı. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 49, 336.

³⁹¹ B. Ögel, *TKTG*, I, s. 271; B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 51-52.

şekilde kurulurdu ki, bu güneşten dolayı doğu yönüne izafe edilen kutsallıkla ilgili olmalıdır.³⁹²

Türkistan'ın batısında şehirleşme başlayınca altın taht-otağ yerini saraya bırakmıştır.³⁹³ Yeni fethedilen bölgelere devlet sarayı (konağı) inşa edilerek hakan uğramasa bile Türk iktidarının hakimiyeti sembolize ediliyordu.³⁹⁴ Uygur ve Karahanlı dönemlerinden itibaren saray karşılığı olarak “karşı” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.³⁹⁵

Selçukluların mensup olduğu Oğuzlarda da göçebeliğin yaygın olduğu bilinmektedir. Dede Korkut'taki kayıtlardan mesken olarak kullanılan çadırlar dışında ziyafet ve çeşitli merasimler için ayrı otağların/çadırların bulunduğu ve altın işlemeli otağın da varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.³⁹⁶

Selçukluların kuruluş aşamasında eski göçebe ananelerine sıkı bir şekilde bağlı oldukları müşahade edilmektedir. Nitekim bu dönemde Oğuzlara riyaset eden Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu'nun çadırlarda kaldığı bilinmektedir. 23 Mayıs 1040 tarihinde Dandânakân savaşında Gaznelileri yenilgiye uğratan Selçuklular, hâkim oldukları toprakların geleneklerine uyarak sarayları kullanmaya başlamış olmakla birlikte otağlarından da vazgeçmemişlerdir. Nitekim savaştan hemen sonra Türk hükümlanlık anlayışı gereği Tuğrul Bey için bir otağ kurulmuş ve Horasan emiri ilan edilmiştir.³⁹⁷ Selçuklular, Horasan'da iktidarlarını tesis ettikten sonra ilk olarak Gazne saraylarını kullandılar.³⁹⁸

Devrin kaynaklarında Selçuklu otağını ifade etmek üzere hayme, nevbeti, suradık, seraperde, bârgâh ve dehliz gibi Arapça ve Farsça karşılıklar kullanılmıştır.³⁹⁹ Selçuklu sultanları otağı bir hâkimiyet sembolü olarak devlet işlerini yürütürken, elçileri kabul

³⁹² Kafesoğlu, *TMK*, s. 252; B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 16; Ahmetoğlu-Şen, “Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi”, s. 48, 65.

³⁹³ B. Ögel, *TKTG*, I, s. 277, VII, s. 85.

³⁹⁴ B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 130-31.

³⁹⁵ *DLT*, s. 423; B. Ögel, *TKTG*, I, s. 278; R. Genç, *KDT*, s. 144; B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 131-132.

³⁹⁶ *Dede Korkut*, s. 54, 69, 122, 132 ; Ayrıca Oğuzlarda en itibar gören otağın ak renkli otağ, an aşağı seviyedekinin de kara otağ olduğu Dede Korkut hikayelerinde geçmektedir. Bu durum sancak ve hükümdar kıyafetleri için de görülmektedir ki, Türkler iktidar rengi olarak ak rengi benimsemişlerdir. Dede Korkut'taki bu bilgiler de bu anlayışla örtüşmektedir. Bkz. *Dede Korkut*, s. 5; Nebi Bozkurt, “Çadır”, s. 160-161; Mehmet Kaplan, “Bir Padişah Çadırı Tasviri”, s. 10-11.

³⁹⁷ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 16; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 206.

³⁹⁸ İbnü'l Esîr, IX, s. 350.

³⁹⁹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 205-207; A. Sevim- E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 504; B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 236, 243-244, 267.

ederken, seferde, av sırasında, ziyafet ve çeşitli merasimler sırasında kullanmışlardır.⁴⁰⁰ Hayli büyük olan otağların önüne sancak dikilir ve nevbet vurulurdu. Otağlara ancak izin verilen kişilerin girebildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰¹

Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a geldiğinde otağında konaklamıştır.⁴⁰² Tuğrul Bey'den itibaren neredeyse bütün Selçuklu hükümdarlarının otağları hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁴⁰³

Selçuklu döneminde saltanat otağlarının kırmızı renkte olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun eski İran devlet gelenekleriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Çünkü Türkler hükümdar otağı için daha çok "altun otağ" ve "ak otağ" ifadelerini kullanıyorlardı. Zencani'nin anlattığı bir hikâyede, bir İran hükümdarı yaşlanıp kulakları iyi duyamaz hale geldiğinde adalet isteyen kişileri görmesi için kırmızı giymesini emrettiği nakledilmektedir.⁴⁰⁴ Nitekim Melikşah da kendisinden adalet isteyen bir kimseye kırmızı bir çadıra girip beklemesini söylemiştir. Selçuklular döneminde kırmızı otağ kurma izni sultanlar dışında kimseye verilmemiştir. Devrin kaynaklarında Emir Üner'in böyle bir otağ kurdurarak Berkyaruk'a isyan ettiği kaydedilmektedir.⁴⁰⁵ Sencer'in tabiyetine aldığı yeğeni Mahmud'a kırmızı otağ kurmayı yasaklaması da dikkat çekici bir örnektir.⁴⁰⁶

Sultanlara otağ hediye etmek bir adetti. Sultanların tabi hükümdarlara otağ vermesi ya da kurdurduğu otağlarda kalmaları da bir tabiyet alâmetidir. 1057'de Musul emirler Kureyş ve Hille emiri Dübeys yeniden Tuğrul Bey'in tabiyetine girerken sultanın gönderdiği çadırda misafir edilmişlerdi. Köymen o dönemin hâkimiyet anlayışına göre bunun bir teveccüh nişanesi olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁷

Ayaklanmalarda hâkimiyet sembolü olan otağın izzetinin çiğnendiği de görülmektedir. Çünkü sultan otağı ancak izinle girilen yerdir. Berkyaruk zamanında Batını olmakla suçlanan devlet adamlarından Mecdülmülk Balasani (Kummî), sultanın

⁴⁰⁰ Münecimbaş, s. 96; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 206-211; Berkyaruk vefat ettiğinde Emir Ayaz'ın sultanın oğlu Melikşah için hazırladığı saltanat eşyaları arasında çadır da vardı. Bkz. *a.g.e.*, s. 215; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 174.

⁴⁰¹ B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 106; Köymen, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁰² Ebü'l Ferec, s. 306; E. Merçil *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri.*, s. 206.

⁴⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 205-216.

⁴⁰⁴ Zencanî, s.106.

⁴⁰⁵ Ravendî, s. 142.

⁴⁰⁶ Ravendî, s. 166; A. Sevim- E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 157; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 208-210; Kırmızı otağ geleneğinin Osmanlılarda da devam ettiği görülmektedir. Bkz. *a.mlf.*, *a.g.e.*, s. 208.

⁴⁰⁷ Köymen, *a.g.e.*, s. 87.

otağına sığınmıştı. Sultan, Balasani'yi teslim etmeyince ayaklanan askerler, saltanat alametine olan saygıyı kaldırıp otağa girmişler ve Balasani'yi feci şekilde öldürmüşlerdir. Zaten taht kavgaları nedeniyle zayıf bir durumda bulunan Berkjaruk bu durum karşısında üzüntüyle Emir İnanç'ın çadırına gitmiştir.⁴⁰⁸

Otağlar gibi saraylar da hakimiyet alametlerindendir. Selçuklu sultanlarının başkent olarak kullandıkları Rey, İsfahân, Merv ve Hemedân'da sarayları olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1055'te Bağdat'a giren Tuğrul Bey, hilâfet merkezinde kendisine ait bir saray inşa ettirmişti.⁴⁰⁹ Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın 1121-22'de başkent İsfahan'da sarayı yanmıştır. Sultan bu sarayı uğursuz sayarak tekrar inşa ettirmemiştir.⁴¹⁰ 1135-36'da ise Bağdat'ta sultanın sarayı yağma edilmiştir.⁴¹¹ III. Tuğrul halifeye haber gönderip harabe haline gelen Bağdat'taki Selçuklu sarayını tekrar inşa ettirmek istese de talebi reddedilmişti.⁴¹² Saraylar, esas olarak iki bölümden oluşurdu. Resmi toplantı, görüşme ve kabullerin yapıldığı, kararların alındığı yer selamlık bölümüydü. Hükümdarın aile efradıyla birlikte hususi hayatını yaşadığı yer ise harem bölümüydü.⁴¹³

Selçuklu döneminde sadece sultanların değil ileri gelen devlet görevlilerin de saraylarda kaldıkları görülmektedir. Örneğin meşhur Bağdat şahnesi Gevherayin sarayda ikamet etmekteydi. Demek ki, Selçuklu iktidarı kendisiyle aynı ölçü ve görkem de olmasa da görevlilerine iktidar sembollerini kullanıyordu. Çünkü bu saraylar aynı zamanda o bölgedeki Selçuklu iktidarının hakimiyetini de gösteriyordu.⁴¹⁴

Hükümdar otağlarının önünde bazı ceza infazların da gerçekleştirildiği tespit edilebilmektedir. Berkjaruk, Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ü otağının önünde öldürmüştü. Dübeyş b. Sadaka'nın infazı da Sultan Mesud'un otağı önünde gerçekleştirilmişti.⁴¹⁵

Türkiye Selçuklularının da Büyük Selçuklu geleneğini sürdürerek sefer, savaş, av, gezi ve seyahat vesileleriyle otağ kullandığı bilinmektedir. Süleymanşah'tan itibaren

⁴⁰⁸ Mîrhând, s. 161, 162; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 209.

⁴⁰⁹ Ebü'l Ferec, s. 311; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 39; a. mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 26.

⁴¹⁰ Müneccimbaşı, s. 137.

⁴¹¹ İbnü'l Esîr, XI, s. 41.

⁴¹² İbnü'l Esîr, XI, s. 442; Müneccimbaşı, s. 195-96.

⁴¹³ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 64.

⁴¹⁴ Şahnelere saray verilmesi hakkında bilgi için Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", s. 483.

⁴¹⁵ A. Sevim- E. Merçil, *a.g.e.*, s. 148, 249; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 209-211.

Türkiye Selçuklu sultanlarının otağ kurdurduğu ve insanların tazim gösterip önünde yer öptükleri kaydedilmektedir.⁴¹⁶ Yine Büyük Selçuklularda olduğu gibi, izinle girilebilen bu otağlarda devlet işleri görüşülür, elçiler kabul edilir ve ziyafetler verilirdi.

Türkiye Selçuklularında otağın savaş imgesi olarak ön planda olduğu görülmektedir. Türkiye Selçuklu sultanları Konya'dan sefere çıkarırken otağlarını Ruzbe ovasında, Kayseri'den sefere çıkarken Meşhed meydanında kurarlardı. Ülkenin çeşitli yerlerinden gelen ümera ve ordu hazır olunca saltanat otağı kurulup sefere çıkılırdı. Sefer boyunca, savaşlarda ve kuşatmalar sırasında sultanlar bu otağda kalırdı.⁴¹⁷ 1214 Sinop kuşatması sırasında Trabzon Rum İmparatoru I. Aleksios Komnenos esir edilince bağlı olarak Sultan I. İzzeddin Keykavus'un otağına getirilmişti.⁴¹⁸ Yine Keykavus'un Eyyubilerle yaptığı savaşta otağında olduğu ve otağının yerini iki kere değiştirdiği kaydedilmektedir. Yassıçemen Savaşında da I. Aladdin Keykubad'ın üç direkli olan otağındaki tahtında oturduğu kaydedilmiştir ki, bu durum Selçuklu sultanlarının tahtlarının da otağlarıyla birlikte taşındığını göstermektedir.⁴¹⁹ Köseadağ Savaşından (1243) sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev otağını savaş alanında bırakarak kaçmış ve bu otağ Moğolların eline geçmişti.⁴²⁰

Büyük Selçukluların olduğu gibi Türkiye Selçuklularının da önemli saraylar inşa ettirdikleri belirtilmektedir. Özellikle başta başkent Konya olmak üzere Kayseri, Sivas ve Aksaray gibi şehirlerde Türkiye Selçuklu saraylarının olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bu dönemde inşa edilip kullanılan Kubadabad, Keykubadiye sarayları oldukça meşhurdur.⁴²¹

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da otağ göndermek bir tabiyet sembolüdür. Ermeni Kralı Hetum'a (ö. 1270) verilen tabilik alametleri arasında çadır da bulunmaktaydı.⁴²² Sultan I. Keykubad'ın üzerine yürüyeceğinden korkan

⁴¹⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 212.

⁴¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, s. 170, 212; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 308, 329, 495; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 212, 214; Selçuklu sultanlarının seferlerde çadır-hamamları da olduğu kaydedilmektedir ki Osman Turan bunları "çerge" olarak adlandırmaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 370.

⁴¹⁸ İbn Bîbî, s. 178; Ayrıca, Sultan I. Alaaddin Keykubad'ın Kolonoros (Alaiye) kalesini fethederken kale tekfurı Kyr Vart'ın sultanın otağına gelerek teslim olduğu kaydedilmektedir. Bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 336.

⁴¹⁹ B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 244; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 212-214.

⁴²⁰ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 436, 437.

⁴²¹ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 294; Mehmet Büyükçanga, "Selçuklulardan Günümüze Konya'da Kartal Arması", s. 69, *EKLER*, s. 72.

⁴²² Bu çadırın muhtemelen I. Alaaddin Keykubad tarafından verildiği kaydedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 215-216, not. 1204.

Mengücek beyi Davudşah, sultana Kayseri’de hediyelerle birlikte itaatini sunmuş ve tabi hükümdarlara has bir şekilde sultan tarafından hazırlatılan otağda konaklamıştı.⁴²³

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçukluların çöküş döneminde de sultanlar adına otağlar kurulmaya devam edilmiştir. Türkiye Selçukluların Moğolların tabiyetine girdiği bir dönemde de varlığı artık sadece sembolik olarak muhafaza edilen Moğol komutanlardan Abışga Noyan, III. Alaaddin Keykubad adına Yabanlu’da saltanat otağı kurdurmuştur.⁴²⁴

1.1.5. Hilat, Tırâz

“Hil’at hükümdarın bir göreve atadığı ya da taltif etmek istediği kimseye verdiği kıymetli elbisedir.”⁴²⁵ Ortaçağ İslam dünyasında önemli bir hâkimiyet sembolü olduğu görülmektedir. Teşrif adı da verilen ve Daruttırâz⁴²⁶ denilen atölyelerde sanatkârlar tarafından özel olarak hazırlanan bu elbiselere, hükümdar giydiği zaman tırâz; bir başkasına verdiği zaman hil’at denmekteydi.⁴²⁷ Hil’atler sarayda camehane (elbiselik) bölümünde bulunurdu.⁴²⁸ Sarayda icra edilen törenlerde ve seferler sırasında hil’at verildiği tespit edilebilmektedir.⁴²⁹ Bu elbiselerin kenarlarına hükümdarın ad ve lakapları şerit şeklinde işlenirdi.⁴³⁰ Hil’at olarak verilen elbiselerin rengi Selçuklular döneminde genellikle siyah ya da kırmızı olurdu.⁴³¹ Hil’at ve teşrif kelimelerinin çoğulu hila’ ve teşrifat olup, verildikleri kişi ve amaca yönelik olarak sadece elbise olmayıp, bayrak, kılıç, at, para, sarık, eyer takımı, davul, külâh, kalkan vs. gibi parçalardan oluşabilirdi.⁴³² Dönem kaynaklarında bütün bu unsurları içeren hediyelere de hil’at dendiği görülmektedir. Genel olarak hil’at olarak verilen elbise cübbe, ferace ya da kaftan

⁴²³ O. Turan, *a.g.e.*, s. 354; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1988, s. 302.

⁴²⁴ Aksarayî, s. 232; O. Turan, *a.g.e.*, s. 633.

⁴²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 84-87; E. Merçil, *Selçuklularda Hakimiyet Alametleri*, s. 142-187; Mehmet Şeker, “Hil’at”, *DİA*, XVIII, 1998, s. 22-25.

⁴²⁶ Mehmet Şeker, “Hil’at”, *DİA*, s. 22, 23; Nebi Bozkurt, “Tırâz”, *DİA*, XXXI, 2012, s. 112; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 140,142.

⁴²⁷ Nebi Bozkurt, “Tırâz”, *DİA*, s. 112-114; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 139-142; R. Genç, *KDT*, s. 154; Köymen, *a.g.e.*, s. 84.

⁴²⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 182.

⁴²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü’l Esîr, X, s. 28; Mehmet Şeker, “Hil’at”, *DİA*, s. 22-25; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 183; Alparslan saltanata hakim olduktan sonra devlet adamlarına ve Türkmen beylerine hil’at dağıttığı büyük bir şölen düzenletmişti. Bkz. Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 49.

⁴³⁰ R. Genç, *KDT*, s. 154.

⁴³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *a.g.e.*, s. 87.

⁴³² Köymen, *a.g.e.* s. 86-87; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 143-148.

şeklinde olup atlas, ipek, diba vs. gibi malzemelerden üretilirdi.⁴³³ Bazen hil’at olarak verilen cübbenin yanına işlenmiş bir sarığın da eklendiği görülmektedir.

Eski Türk döneminde de Selçukluların kullandığı şekilde olmamakla birlikte iktidar alameti olarak hil’at benzeri uygulamalara rastlanmaktadır. Ayrıca eski Türk hükümdarlarının kendi elbiseleri de özel olup, iktidarı temsil eden işaret ve renge sahiptir. Göktürklerde al kaftan ve cübbenin hakanlık simgesi olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁴ Bunun yanında Selçuklu sultan ve görevlilerinin Abbâsî halifesinden hil’at aldıkları gibi, eski Türk hükümdarlarının da zaman zaman meşruiyet kaynağı olarak Çin imparatorlarından hil’at benzeri elbiseler aldıkları görülmektedir.⁴³⁵ Karahanlı hakanları Müslüman olduktan sonra tırâz ve hil’atı hâkimiyet sembolü olarak kullanmışlardı.⁴³⁶ Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig tercümesinde kedüt ve ton kelimelerini hil’at olarak çevirmiştir.⁴³⁷ Aynı eserden anlaşıldığına göre vezir ataması yapılırken de hil’at verilmekteydi.⁴³⁸ Dede Korkut hikâyelerinde de başarılı hizmetleri görülen kimselere Oğuz hanın “cübbe çuha”, “cübbe ton” verdiğinden bahsedilmektedir.⁴³⁹

İslam tarihinde Ka’b b. Zühre’nin bir kaside okuması üzerine Peygamberin ona hırkasını hediye etmesi hil’at verme geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Fakat hil’at verme adetinin kurumsallaşıp iktidarın gereği ve geleneği haline gelişinin Abbâsîler döneminde olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁰ Abbâsî halifeliği zayıfladığında ortaya çıkan mahalli iktidarların meşruiyet kaynağı olarak halifeden aldıkları hil’atlar de vardı.⁴⁴¹ Saffârîler, Tâhirîler, Sâmânîler ve Gaznelilerin bu şekilde Abbâsî halifesinden hil’atlar aldıkları bilinmektedir. Hil’at bir yanıyla hâkimiyetin meşruiyetini sağlarken diğer yandan bir tabiyet alameti idi.⁴⁴²

⁴³³ Köymen, *a.g.e.*, s. 87; Merçil, *a.g.e.*, s. 140.

⁴³⁴ Salim Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig Dergisi*, sayı:54:185-210, 2010, s. 198-99.

⁴³⁵ Mehmet Şeker, “Hilat”, *DİA*, s. 23.

⁴³⁶ R. Genç, *KDT*, s. 52, 140, 154.

⁴³⁷ Mehmet Şeker, “Hilat”, *DİA*, s. 23.

⁴³⁸ *KB*, II, s. 135.

⁴³⁹ *Dede Korkut*, s. 114.

⁴⁴⁰ Mehmet Şeker, “Hilat”, *DİA*, s. 23.

⁴⁴¹ Abbâsî halifesi Gazne sultanları Mahmud ve Mesud’a hilatlar göndermişti. Bkz. *Tabakat-ı Nasırî*, s. 39; 1044 tarihinde Halife el-Kaim’in Tuğrul Bey’e gönderdiği mektupta, Tuğrul Bey’den itaat beklerken, bunun karşılığında ona saltanat hil’atları giydireceğini ve unvanlar vereceğini vaat ediyordu. Bkz. Ebu’l Ferec, s. 302; Müneccimbaşı, halifeden saltanat hil’atı alan kişilere sultan dendiğini söylemektedir. Bkz. Müneccimbaşı, s. 177; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 37.

⁴⁴² Gazneli Mahmud’un Hint racasına öne sürdüğü tabiyet şartlarından biri de ona gönderdiği hil’atı giymesi idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu’l Ferec, s. 293; Nitekim İbnü’l Esir de 1050’li yıllarda bazı Arap meliklerinin Abbâsî ve Selçuklu tabiyetinden ayrılarak Fatımi halifesinin gönderdiği hil’atları giyerek ona tabi olduklarını söylemektedir. Buna göre kim bir hükümdarın gönderdiği hil’atı giyerse onun tabisi oluyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü’l Esir, IX, s. 474; E. Merçil, *Selçuklular’da Hakimiyet Alametleri*, s. 174-175.

Abbâsî halifelerinin devletin ileri gelenlerine ve ümeraya hil'at vermesi gibi, yukarıda adı sayılan tâbi melikler de kendi hizmetlerinde bulunan emirlere taltif veya tabiyet gereği hilat vermişlerdi.

Sultan Mesud, Nesa savaşını kazanan Selçuklu liderleri Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgunun her birisine hilatler göndermiş; fakat rivayete göre Selçuklular bu hilatleri yerlere atmak suretiyle sultanı alaya almışlardı.⁴⁴³ Abbâsî Halifesi el-Kaim Biemrillah ise 1038'de elçisi Ebu Bekr Tûsî'yi, Nişabur'u ele geçirmiş olan Selçuklulara gönderip onlara bazı tavsiyelerle birlikte hil'atler de vermişti. Selçuklular halifenin elçisinin gelişini meşruiyet kazandıkları şeklinde yorumlamış oldukları için çok sevinmişler ve onlar da elçiyi de hil'atlemişlerdi.⁴⁴⁴

Selçuklular 1040'ta hâkimiyetlerini kesin olarak ilan ettikten sonra diğer Müslüman iktidarlar gibi hil'ati bir alamet olarak devlet idaresinde kullanmışlardır. Dönemin anlayışına uygun olarak Selçuklu sultanları halifeler tarafından verilen hil'atleri kabul ederken, kendileri de devlet görevlilerine, meliklere, tâbi hükümdarlara ve ümeraya tabilik, hediye, jest, affetme, ödüllendirme vesilesiyle hil'atler vermişlerdir.⁴⁴⁵ Bunun dışında Selçuklu hükümdarları da hil'at olarak yorumlanabilecek hediyeleri halifelere, halife vezirlerine ve yakın adamlarına zaman zaman göndermişlerdir.⁴⁴⁶

1058'de Tuğrul Bey'in Halife el-Kaim'in huzuruna çıkma töreni teşrifat kuralları açısından oldukça gösterişli olmuş, halife tarafından Tuğrul Bey'e yedi kat siyah elbise giydirilerek hil'atlenmiştir.⁴⁴⁷ Sultan Alparslan, hâkimiyetini meşrulaştırmak için halifeden sultanlık hil'atı istemiştir. Bu dönemde Abbâsî hazinesi boş olduğu için sultani hil'atın hazırlanmasının zaman alacağı Alparslan'ın elçisine bildirilmiştir. Fakat neticede Alparslan'ın baskısıyla bu hil'atler hazırlanmış ve sultana gönderilmiştir. Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer, saltanat tasdiki, veliahtların

⁴⁴³ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 79.

⁴⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bündarî, s. 4; Reşidüddin, s. 97; Aksarayî, s. 9; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Münecimbaşî, s. 177; *Kabûsnâme*, II, s. 118; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 139-183; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 124.

⁴⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 85; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 145, 146, 153.

⁴⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Cevzî, s. 32; Ayrıca Sibt, Tuğrul Bey'in halifenin huzuruna girerken üzerinde siyah ipekten bir kaftan olduğunu belirtmektedir. Bkz. Sibt, s. 42; Ebü'l Ferec, s. 312; İbnü'l Esîr, IX, s. 480-481; Münecimbaşî, s. 22; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 97; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 105; Mehmet Şeker, "Hilat", *DİA*, s. 23.

onayı ile ve çeşitli vesilelerle sebebiyle halifelerden hil'at almışlardır.⁴⁴⁸ 1072'de halife, Melikşah'ın veliahtlığını tasdik eden bir hil'at göndermiştir.⁴⁴⁹ Melikşah sultan olarak 1087 yılında Bağdat'a gelmiş ve halifenin huzuruna çıkma merasimi düzenlenmiş, halife Melikşah ile birlikte veziri Nizamülmülk'ü ve emirlerini de hil'atlemiştir.⁴⁵⁰ Evlilik töreni nedeniyle sultanın halife tarafından hil'atlandığı görülmektedir. 1087'de Melikşah'ın kızıyla evlenen Halife Muktedî, sultanı hil'atlemiştir.⁴⁵¹ Bunun yanında bu görüşmenin akabinde halife Melikşah'ın eşi Terken hatun ve diğer hatunlara da hil'at göndermiştir ki⁴⁵², halife tarafından Selçuklu hatununa gönderilen böyle bir hil'at, devrin kaynaklarında istisnai bir örnek teşkil eder. Irak Selçuklu hükümdarlarından ise Sultan Mahmud, Mesud, Davud'un halifenin huzuruna çıktığı ve hil'atlandığı kaydedilmektedir.⁴⁵³ Abbâsî halifelerinin siyasi ve askeri yönden güçlenip, Selçuklu memurlarını Bağdat'tan çıkardığı dönemlerde halifelerin Selçuklu şehzadelerini çıkarları doğrultusunda hil'atlemeye devam ettiği görülmektedir. 1156'da yaptığı hâkimiyet mücadelelerinden yenik düşmüş bir şekilde Bağdat'a gelen Süleymanşah b. Muhammed Tapar ancak eşini ve oğlunu halifeye rehine vererek şehre girebilmiştir. Halife bir merasim düzenletmiş, Süleymanşah'a bağlılık yemini ettirdikten sonra onu sultan ilan ederek hil'atlemiştir.⁴⁵⁴ Bu durum, Selçuklu-hilafet ilişkilerinde statünün değiştiğini, Selçuklu iktidarının zayıf düştüğünü ve halifelerin bu durumdan faydalanmak istediğini göstermektedir.

Dönemin İslam dünyasındaki hâkim olan telakkiye göre hil'at verilmesinin önemli sebeplerinden biri de gerçekleştirilen atamalardır.⁴⁵⁵ Vezirlik, valilik, şahnelik,

⁴⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l Ferec, s. 335; İbnü'l Esir, X, s. 195, 202; *Tabakat-ı Nasirî*, s. 87; Müneccimbaşı, s. 48; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 17, 27; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 165, 245; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 43.

⁴⁴⁹ İbnü'l Esir, X, s. 76; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 77; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 5.

⁴⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Cevzî, s. 143; İbnü'l Esir, X, s. 142; Müneccimbaşı, s. 58; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁴⁵¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 98; H. Hüseyin Adalıoğlu, "Kaşgarlı Mahmud ve Abbâsî Halifeliliği", s. 34.

⁴⁵² Hatunlara halife tarafından hil'at gönderilmesine diğer Müslüman devletlerde rastlanılmamaktadır. Bu durum Terken Hatun'un iktidardaki rolünün önemine bağlanabilir. Terken Hatun bir Karahanlı prensesi idi. İslam dünyasına yeni intibak eden Selçuklu iktidarı da eski Türk idare anlayışından izler taşıymaktaydı. Terken Hatun'un idarede ve protokolde böyle önemli bir rol oynaması eski Türk iktidar anlayışında devlet protokolünde önemli bir yeri olan hatunun durumunu andırmaktadır. Bunun yanında kişisel ihtiraslarının da devreye girmesiyle iktidarda söz sahibi olan bir hatun profili ortaya çıkmaktadır. Bu durumu gözden kaçırmayan halife, Terken Hatun'un da gönlünü kazanmak istemiş ve ona hil'at göndermiştir. Nitekim Abbâsî halifesi ile kendi kızının evliliği konusunda söz sahibi olduğu da belirtilmektedir. Bkz. İbnü'l Esir, X, s. 146; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 89-91.

⁴⁵³ İbnü'l Esir, X, s. 470.

⁴⁵⁴ İbnü'l Esir, XI, s. 177; Müneccimbaşı, s. 185; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 268-269.

⁴⁵⁵ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. *Kabûsname*, II, s. 113; İbnü'l Esir, X, s. 121, 239; Müneccimbaşı, s. 25, 55, 65; Ebu'l Ferec, s. 383; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 85-87; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 38.

komutanlık gibi mevkilere atama yapılırken Selçuklu iktidarı atanan kişileri hil'atlemiştir. Tuğrul Bey, Gaznelilerin tarafından kendi safına geçen Ebu'l Kasım adlı bir emiri bir şehre vali tayin etmiş ve onu hil'atlemiştir.⁴⁵⁶ Alparslan ve Melikşah, Nizamülmülk'ü kendi vezirleri tayin ederken onu hil'atlemiştir.⁴⁵⁷ Muhammed Tapar ise Nizamülmülk'ün oğlu Ahmed'i (1107) ve Ebû Mansur'u (1118) veziri tayin ederken hil'atlemiştir.⁴⁵⁸ Sencer de iki vezirini tayin ederken onları hil'atlemiştir. Aynı zamanda onun Belh şahnesini atarken yeni şahneyi hil'atlediği bilinmektedir.⁴⁵⁹ Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud da vezirlerini atarken onları hil'atlemiştir.⁴⁶⁰ Mahmud'dan sonra iktidara gelen kardeşi Mesud, Hucendioğullarından bir kimseyi İsfahan reisliğine atarken hil'at vermiştir.⁴⁶¹ Irak Selçuklularının son dönemlerinde gulam emirlerin oldukça güç kazandığı ve beldelerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdıkları görülmektedir. Öyle ki Selçuklu sultanları oluşan bu pratik durumu kabullenmek zorunda kalmışlar ve Selçuklu iktidarı, emirlerin görevlerini ve yerlerini hil'at vererek tasdik eden bir makama dönüşmüştür. Örneğin Azerbaycan Erran Emiri olan Karasungur yerine Çavlı Candar'ı atamış ve Selçuklu hükümdarı Mesud, hil'at vererek bu atamayı onaylamıştır.⁴⁶²

Hil'at göndermenin önemli sebeplerinden biri de tabilik uygulamasıdır.⁴⁶³ O dönemin hâkimiyet anlayışına göre herhangi bir sultanın gönderdiği hil'atı kabul ederek giyen hükümdar, o sultanın tabisi oluyordu. Nitekim Tuğrul Bey, Abbâsî veziri İbnü'l Müslime'ye söylediği "...hükümdarların hepsi, benim verdiğim hil'atı giyerek bana itaat ettiler." sözüyle bu gerçeği ortaya koyuyordu.⁴⁶⁴ Hil'at giyme tabilik olarak kabul edildiği gibi, hil'atı kabul etmeme ya da başka bir hükümdarın hil'atını giyme itaatsizlik ve isyan kabul ediliyordu. Tuğrul Bey, Irak'a geldiğinde tabiliğine aldığı Arap meliklerinden Kureyş b. Bedran, Ebu'l Feth b. Verram, Mahmud b. Akram, Dübeys b. Mezyed gibi emirlere hil'at giydirmişti. Daha sonra bu meliklerden bazıları Besasiri olayında taraf değiştirerek Tuğrul Bey'in tabiyetinden çıkmış ve Mısır Fatımî halifesinin gönderdiği hil'atleri giymişlerdi. Tuğrul Bey duruma tekrar hâkim olduğunda af istemişler, Tuğrul

⁴⁵⁶ E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 143.

⁴⁵⁷ Sibt, s. 130; İbnü'l Esîr, X, s. 83; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 19; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 146.

⁴⁵⁸ İbnü'l Esîr, X, s. 351; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁵⁹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 152-153.

⁴⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 154; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 239.

⁴⁶¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 155.

⁴⁶² E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 155; A.Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 255.

⁴⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. not. 550; İbn Kalanisi, s. 30-31; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 85.

⁴⁶⁴ Sibt, s. 45.

Bey de onları af ederek tekrar hil'atlemiştir.⁴⁶⁵ Alparslan tabiyetine aldığı Mervani hükümdarı Nizameddin'e hil'at göndermişti.⁴⁶⁶ Melikşah amcası Kavurd'u taht mücadelesinde yenilgiye uğrattıktan sonra Kirman Selçuklularının kendisine tabi olarak yaşamasına müsaade etmiş ve Kavurd'un oğulları olan Kirman meliklerine hil'at göndermiştir.⁴⁶⁷ Sencer tabisi iken isyan edip tekrar affedilen Harizm emiri Atsız tekrar tabiyetini arz etmiş, Sencer de bunu kabul ederek Atsız'ı hil'atlemiştir.⁴⁶⁸ 1163'de, Atabeg İldeniz'in de etkisiyle Horasan'a hâkim olan Müeyyed Ayaba, Irak Selçuklu hükümdarı Arslanşah b. Tuğrul'un tabiyetine girip, adına hutbe okutup sikke bastırmış ve onun gönderdiği hil'atı giymiştir.⁴⁶⁹

Başarılı hizmetleri görülen kişiler de Selçuklu iktidarı tarafından hil'atlenirdi.⁴⁷⁰ Tuğrul Bey, halifenin kızıyla evlenmesinde başarılı bir rol oynayan veziri Amidülmülk'ü hil'atlemiştir.⁴⁷¹ Alparslan, Malazgirt Savaşı'nda Bizans imparatoru Romanos Diogenes'i esir alan gulamı hil'atlemiştir.⁴⁷² Melikşah da taht mücadelesi sırasında büyük hizmetlerini gördüğü Nizamülmülk'ü hil'atlemiştir.⁴⁷³ Irak Selçuklu hükümdarı Mesud, Fars hâkimi Emir Bozaba'yı sindirdikten sonra yanına gelen Emir Karasungur'u hil'atlemiştir.⁴⁷⁴ Irak Selçuklu hükümdarı Arslanşah, Kirman seferinde başarılı hizmetleri görülen Emir Cemaleddin'i ödüllendirerek hil'atlemiştir.⁴⁷⁵

Selçuklu iktidarı, saltanat gereği olarak birçok sebepten dolayı hil'at vermiştir. Bu saltanat gereklerinden biri de huzura çıkan değerli kimselere emirlere, komutanlara, alimlere, şairlere hil'at verilmesidir.⁴⁷⁶ Alparslan, Şeddadoğullarından Fazl b. Ebu'l Esvar, Hille emiri Dübeys b. Mezyed, Mirdasi emiri Mahmud gibi melikler itaat ve hizmet için huzuruna çıktıklarında onları kabul etmiş ve hil'atlemiştir.⁴⁷⁷ Trablus hâkimi İbn Ammar, Haçlılara karşı yardım istemek için Bağdat'a gelerek Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkmıştır. İbn Ammar'ı çok iyi karşılayan sultan onu hil'atlediği gibi

⁴⁶⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 143-144.

⁴⁶⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁶⁷ İbnü'l Esîr, X, s. 82; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 15.

⁴⁶⁸ İbnü'l Esîr, XI, s. 179; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 151.

⁴⁶⁹ İbnü'l Esîr, X, s. 239; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 156.

⁴⁷⁰ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. *Siyâsetnâme*, s. 312; Ravendî, s. 222-223; *Kabûsnâme*, II, s. 118; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 144-145, 156.

⁴⁷¹ Sibt, s. 113; İbnü'l Esîr, X, s. 41; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁷² *Zübde*, 30; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁷³ İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 16.

⁴⁷⁴ Ravendî, s. 222-223; Reşîdüddin, s. 205; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 155.

⁴⁷⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 156.

⁴⁷⁶ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Reşîdüddin, s. 253.

⁴⁷⁷ Sibt, s. 139, 162; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 85-86; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 146-147.

önemli birkaç komutanını da onunla birlikte göndermiştir.⁴⁷⁸ 1116'da hakkında çıkan dedikodulara son vermek için Dımaşk Atabegi Tuğtekin, Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkarak itaatini arz etmiş, sultan da onu iyi karşılayarak hil'atlemiş ve görev yerine geri göndermiştir.⁴⁷⁹ Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud, huzuruna çıkan Musul hâkimi Atabeg Zengi'yi hil'atlemişti.⁴⁸⁰ Yine kardeşi Sultan Mesud, huzuruna gelen Rey hâkimi Emir Abbas'ı hil'atlemişti.⁴⁸¹

Devrin hâkimiyet anlayışında hil'at vermenin affetme manasına geldiği de görülmektedir.⁴⁸² Bir itaatsizliği ya da isyanı görülen bir emirin af talebi kabul edilirse, iktidar tarafından hil'atlenebilirdi. Yukarıda da değinildiği gibi önceleri Tuğrul Bey'in tabisi iken Besasiri'nin tarafına geçen devrin Arap melikleri daha sonra Tuğrul Bey'den af talep etmişlerdi. Bunun üzerine Tuğrul Bey bu melikleri affedip onları hil'atlemişti.⁴⁸³ Alparslan Malazgirt Savaşı'nda esir aldığı Bizans imparatoru Romanos Diogenes'i affederken hil'atlemişti.⁴⁸⁴ Melikşah esir aldığı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ı ülkesine iade ederken hil'atlemişti.⁴⁸⁵ Sencer de tıpkı Alparslan gibi 1152'de mağlup ettiği Gur Hükümdarı Aladdin Hüseyin'i hil'atleyerek affetmişti.⁴⁸⁶

Selçuklu şehzadeleri ülkenin herhangi bir bölgesine atandıklarında hil'atlenebilirlerdi. Tuğrul Bey, 1057-58'de üvey kardeşi İbrahim Yınal'a Musul ve bağlı yerlerin yönetimini bırakırken onu hil'atlemişti.⁴⁸⁷ Melikşah kardeşi Tekiş'i Belh'e atarken onu hil'atlemişti.⁴⁸⁸ Sencer sırasıyla Irak Selçuklu hükümdarı olarak ilan ettiği yeğenleri Mahmud, Tuğrul ve Mesud'un iktidarlarını tasdik ederken onları hil'atlemiştir.⁴⁸⁹

Selçuklu iktidarı birçok nedenden olduğu gibi tören ve merasimlerde de devletin ileri gelenlerini ve emirleri hil'atlemiştir.⁴⁹⁰ Cülus, evlilik ve veliahtlık törenleri bunlara

⁴⁷⁸ İbnü'l Esîr, XI, s. 97; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 150; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 193.

⁴⁷⁹ İbnü'l Esîr, X, s. 408; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁸⁰ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 154; A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 240.

⁴⁸¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 155.

⁴⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 172-173.

⁴⁸³ Ebu'l Ferec, s. 309; Müneccimbaşı, s. 20; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁸⁴ Reşidüddin, s. 119; Müneccimbaşı, s. 73; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 32; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁸⁵ E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 149.

⁴⁸⁶ İbnü'l Esîr, XI, s. 144; Müneccimbaşı, s. 122; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 152.

⁴⁸⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 144.

⁴⁸⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 148.

⁴⁸⁹ Ravendî, s. 171; Reşidüddin, s. 177; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 151; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 244.

⁴⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 150.

örnek olarak verilebilir. Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenirken yaptığı düğün töreninde birçok emiri hil'atlemiştir.⁴⁹¹ Alparslan cülus töreni için Rey sarayında büyük bir ziyafet düzenlemiş ve emirlere hil'at dağıtmıştır.⁴⁹² 1066'da Alparslan oğlu Melikşah için büyük bir veliahtlık merasimi düzenlemiş ve emirlerini hil'atle taltif etmişti.⁴⁹³ Berkayaruk da vefat etmeden önce veliahtı ilan ettiği oğlu Melikşah'ı ve atabeği Ayaz'ı hil'atlemiştir.⁴⁹⁴

Selçuklu iktidarı dini meşruiyetini sağlamak için Hicaz bölgesinde hutbe okutmaya büyük önem vermiştir. Bu amaçla Mekke emirlerine Sünni hutbe okutup Selçuklu hükümdarlarının adını anmak şartıyla değerli hediyeler ve hil'atler gönderilmiştir. Alparslan ve Melikşah, Mekke emirinin Sünni Selçuklu hutbesi okutması üzerine ona hil'atler göndermiştir.⁴⁹⁵

Bazı Selçuklu vezirlerinin ve nüfuzlu emirlerin de çeşitli vesilelerle hil'at verdiği bilinmektedir. Özellikle şahsi hizmetlerindeki kimseler ve şairler bu anlamda öne çıkmaktadır. Selçuklu vezir ve emirlerinden Amidülmülk, Nizamülmülk, el-Hatir, Dergüzini, Karasungur, Çavlı Candar'ın hil'at verdiği bilinmektedir.⁴⁹⁶

İktidarın gönderdiği hil'atı kabul etmemek, itaatsizlik, hizmetten ayrılma hatta isyan sayılabilirdi. 1085 yılında Artuk Bey, Melikşah'ın kendisine olan müspet düşüncelerinin değiştiğini hissedince sultanın hizmetinden ayrılarak Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un yanına gitmek için yola çıkmıştır. Bunu haber alan Melikşah, Artuk Bey'in gönlünü almak ve onu kendine geri çevirebilmek için adamlarıyla birlikte ona hil'at ve değerli hediyeler göndermiştir. Fakat Artuk Bey, gönderilen hil'at ve hediyeleri kabul etmemiş, Melikşah'ın hizmetinden ayrılarak Suriye'de Tutuş'un hizmetine girmiştir.⁴⁹⁷ Harizm emiri Atsız, Katvan Savaşı'ndan sonra Horasan'ı işgal ettiğinde, hutbe ve sikkenin yanında tırâzda da Sencer'in isminin kaldırılıp kendi isminin konulmasını istemiştir.⁴⁹⁸

⁴⁹¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁹² Sıbt, s. 129-130; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 62.

⁴⁹³ İbnü'l Esîr, X, s. 59; Müneccimbaşı, s. 38; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 146.

⁴⁹⁴ Müneccimbaşı, s. 94; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁹⁵ İbnü'l Esîr, X, s. 68-69; Müneccimbaşı, s. 39; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁹⁶ Azerbaycan Erran Emiri Çavlı Candar, beğendiği Hasbeg Belengeri adlı gulamı hil'atlemiş ve Sultan Mesud'un hizmetine göndermiştir. Hasbeg daha sonra Irak Selçuklu hükümrانlığında çok önemli roller oynayacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 153, 156.

⁴⁹⁷ Ebu'l Ferec, s. 332; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁹⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 142.

Türkiye Selçuklularının da Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları gibi aynı amaç, kapsam ve doğrultuda hil'atler verdiği görülmektedir. Ayrıca istikrarlı bir ilişki her zaman kurulamamakla birlikte bazı Türkiye Selçuklu sultanları da halifelerden hil'atler giymişlerdir.⁴⁹⁹ Bir iktidar alameti olarak hil'at ve tırâzın Türkiye Selçuklularında da çok önemli olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁰ Türkiye Selçuklu sultanlarının giydiği tırâzın oldukça süslü olup, hükümdarın unvanlarının ve adının işlendiği bilinmektedir. Örneğin I. Aladdin Keykubad'ın altın sırmalı diba bir tırâzı olup üzerinde "Alâ el-Dünya ve'd-Din Ebu'l-Feth Keykubad bin Keyhusrev, burhan-ı emir el-müminin" yazılıdır.⁵⁰¹

Türkiye Selçukluları Anadolu'da hâkimiyetlerini kesin olarak sağladıktan sonra Abbâsî hilafeti ile de ilişkilere girmiştir. Bu anlamda halifelerin Türkiye Selçuklu sultanlarına hil'atler gönderdiği görülmektedir. Kafesoğlu, Süleymanşah'ın Abbâsî halifesinden hil'at aldığını belirtmektedir.⁵⁰² I. Mesud'un Abbâsî halifesinden hil'at ve sancak aldığı bilinmektedir.⁵⁰³ I. Alaaddin Keykubad da Abbâsî halifesinden hil'at almıştır.⁵⁰⁴

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da atama yapılırken hil'at verildiği görülmektedir. II. İzzeddin Keykavus, Sahip Ata Fahreddin Ali'yi vezirliğe atarken ona hil'at giydirmiştir.⁵⁰⁵

Tabiliğe alınan meliklere metbu olarak hil'at giydirme uygulaması Türkiye Selçuklularında da devam etmektedir.⁵⁰⁶ Rükneddin II. Süleymanşah 1203'de Eyyubi meliki Efdal'i tabiyetine almış ve ona hil'at göndermiştir.⁵⁰⁷ I. Keykavus, Sinop'u fethettikten sonra aman verdiği Trabzon Rum İmparatoru Aleksios'a hil'at vererek tabiliğine almıştı.⁵⁰⁸ Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Harizmşahlar devletinin yıkılması üzerine bazı Harizm emirleri Türkiye Selçuklu tabiyetine girmiş ve bu tabiyet yapılan resmi bir merasimle gerçekleşmişti.⁵⁰⁹

⁴⁹⁹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 183.

⁵⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Şeker, "Hil'at", *DİA*, s. 23-24.

⁵⁰¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 142.

⁵⁰² İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 68.

⁵⁰³ Aksarayî, s. 22; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 186.

⁵⁰⁴ İbn Bibî, s. 251; O. Turan, *a.g.e.*, s. 330, 333.

⁵⁰⁵ Aksarayî, s. 47; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 170.

⁵⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu'l Ferec, s. 499.

⁵⁰⁷ İbnü'l Esîr, XI, s. 156; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 260.

⁵⁰⁸ O. Turan, *a.g.e.*, s. 305.

⁵⁰⁹ O. Turan, *a.g.e.*, s. 417; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 164, 181.

Başarılı hizmetleri görülen kimselere hil'at verme uygulaması aynı Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da devam etmektedir.⁵¹⁰ I. İzzeddin Keykavus, kardeşine karşı 1211'de yaptığı Kayseri müdafasının başarıya ulaşmasında hizmetleri olan emirleri hil'atlemişti.⁵¹¹ Nitekim kardeşini Ankara'da kuşatıp teslim aldıktan sonra hizmeti geçen emirlerine hil'at giydirmişti.⁵¹² 1214'te Sinop'un fethi ile neticelenen sefere katılan emirlere I. Keykavus hil'at vermişti.⁵¹³ 1215 yılında yapılan Ermeni seferinden başarıyla dönen Emir-i Meclisi karşılarken kendi tırâzını çıkararak ona giydirmiş ve ona büyük bir şeref ile itibar kazandırmıştır.⁵¹⁴ I. Keykubad Alanya ve Alara kalelerinin fethedilmesinde emeği geçen emirleri hil'atlemişti.⁵¹⁵ Ayrıca Moğol istilası tehditine karşı o, Konya surlarını inşa ettirmiş ve bu inşaatın başarıyla tamamlanmasından sonra emeği geçen emirleri hil'atlemişti.⁵¹⁶ II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Babai isyanının bastırılmasında emeği geçen emirlere hil'at giydirmişti.⁵¹⁷

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da iktidar tarafından merasime katılan önemli kişilere hil'atler verilirdi. II. Kılıçarslan oğlu I. Keyhüsrev'in veliahtlık merasimi sırasında emirlere hil'atler giydirmişti.⁵¹⁸ I. Keykavus, Mengücek Emiri Behramşah'ın kızıyla yaptığı evlilikte hizmeti geçen kadı ve emirlere değerli hil'atler hediye etmişti.⁵¹⁹ Cülus törenlerinde Türkiye Selçuklu sultanlarının ileri gelen devlet adamı ve emirlere hil'atler verdiği bilinmektedir. I. Keykavus ve I. Keykubad'ın tahta çıkma merasiminde devlet adamları ve emirlere hil'atler dağıtılmıştı.⁵²⁰ I. Keykubad'ın Eyyubi prensesi ile evlenme töreninde Eyyubi emirlerine hil'atler giydirilmişti.⁵²¹

Türkiye Selçuklularında da affedilen tabi hükümdar ve emirlerin hil'atlendiği görülmektedir.⁵²² Tabilikten ayrılan Ermeni tekfur, yenilip tekrar itaatini arz ettiğinde

⁵¹⁰ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 419; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 165-167, 170.

⁵¹¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 163.

⁵¹² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 163.

⁵¹³ İbn Bîbî, s. 182; O. Turan, *a.g.e.*, s. 306; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 163.

⁵¹⁴ Sultan Emir-i Meclise kendi elbisesini giydirmekle yetinmemiş, sefere katılan diğer emirlere de hil'atler vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, s. 187; Müneccimbaş, II, s. 51; O. Turan, *a.g.e.*, s. 315; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 164.

⁵¹⁵ İbn Bîbî, s. 269; O. Turan, *a.g.e.*, s. 336; Moğol istilası tehditine karşı Abbâsî halifesi I. Keykubad'a elçi göndererek askeri yardım istemiştir. Elçi halifenin gönderdiği değerli bir hil'atı da sultana sunmuştur. Bkz. İbn Bîbî, s. 276-277; O. Turan, *a.g.e.*, s. 333.

⁵¹⁶ İbn Bîbî, s. 273-274; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 332; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 164.

⁵¹⁷ O. Turan, *a.g.e.*, s. 423-424; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 164.

⁵¹⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 161.

⁵¹⁹ İbn Bîbî, s. 196; O. Turan, *a.g.e.*, s. 324.

⁵²⁰ İbn Bîbî, s. 228; O. Turan, *a.g.e.*, s. 294, 297, 328-329; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 161-162.

⁵²¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 182.

⁵²² Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. İbn Bîbî, s. 180-181; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 174-178.

Sultan I. İzzeddin Keykavus tarafından affedilmiş ve kendisi ile ileri gelen adamlarına hil'atler verilmiştir.⁵²³ Bir emiri affetmek, mevkisini yükseltmek ve onu şerefliendirmek için de sultanlar hil'atler verirdi. I. Keykubad, kendi döneminde gözden düşen emirlerden Kemaleddin Kamyar'ın gönlünü almak ve mevkisini yükseltmek için ona değerli bir hil'at vermiştir.⁵²⁴

Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklularında olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da nüfuzlu emirlerin hil'at verdiği görülmektedir. Bahaeddin Kutlugca, Kemaleddin Kamyar, Ziyaeddin Karaaslan, Pervane Muineddin Süleyman, Hüsameddin Çoban gibi emirlerin çeşitli vesilelerle hil'at verdiği bilinmektedir.⁵²⁵

Türkiye Selçuklularında da sultan tarafından verilen hil'atı reddetmek itaatsizlik, isyan sayılır ve iktidara saygısızlık olarak görülürdü. I. Keykubad Harput kuşatması sırasında aman verdiği Eyyubi emiri Şemseddin Sevaab'a hil'at göndermişti. Fakat Emir Sevaab bu hil'atı reddetmiştir. Buna hiddetlenen I. Keykubad, yurtlarına dönecek olan Eyyubilere binek hayvanı verilmesini yasaklamış, onları yaya olarak ülkelerine dönme cezasına çarptırmıştır.⁵²⁶

1.1.6. Bayrak (Tuğ, Sancak, Alem, Livâ, Râyet, Moncuk, Perçem, Bend)

Bayrak, günümüzde modern anlamıyla bir milletin, askeri bir grubun veya kuruluşun simgesi olarak kullanılan renk ve biçimle özelleşmiş kumaş parçası olarak tanımlanmaktadır.⁵²⁷ Tarih boyunca birçok siyasî iktidar, bayrağı hakimiyet sembolü olarak kullanmıştır. Türkler Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan yolculuklarında bayrak kavramını karşılayacak şekilde birçok farklı sözcük kullanmıştır. Bunlar batrak (bayrah), tuğ, sancak, alem, livâ, râyet, moncuk, perçem, bend, tağuk, yelek (celek), orunggu,

⁵²³ İbn Bîbî, s. 190-91; O. Turan, *a.g.e.*, s. 315.

⁵²⁴ İbn Bîbî, s. 290; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 172.

⁵²⁵ E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 169-171.

⁵²⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 173; O. Turan'a göre sultan başta Şemseddin Savab olmak üzere Eyyubî emirlerini hil'atlemişti. Bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 381.

⁵²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. "Bayrak", TDK Güncel sözlük; Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *DİA*, V, 1992, s. 247; Mahmut Enes Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2010, s. 209-239.

(vurungu) vs. diye sıralanabilir.⁵²⁸ İslâm'dan önce Türkler, bayrak ve mahçelerinde⁵²⁹ kurt, avcı kuş, hilal, aslan, ejder, kartal gibi imgeleri kullanırken, İslâm'dan sonra özellikle Selçuklu döneminde bayrak ve mahçelerinde ayet, Kelime-i Şehadet, hilal gibi ibareler ve semboller kullanmışlardır.⁵³⁰

Selçuklu iktidarının kökenlerinin uzandığı eski Türk hakimiyet anlayışında bayrağın önemli bir hakimiyet sembolü olduğu görülmektedir.⁵³¹ Bu kavram için günümüzde de kullanılan “bayrak” ve “sancak” kelimeleri Türkçe kökenlidir. Eski Türkler bayrağı kendileri için anlamı büyük olan gök ile ilişkilendiriyorlardı. Türkler için bayrak, dibi yerin derinliklerinden başlayıp, başı göğün katmanlarına ulaşan kutsal bir semboldü.⁵³² Türkler bayrağa tazim gösteriyor onun adına kurban kesiyorlardı.⁵³³ Eski Türk destanlarında geçen “ala bayrak, kızıl tuğun dibini (tübün) yere çakınız, başını göğeyayınız”⁵³⁴, “bayrak gökten bir bozdoğan kuşu ile düşmüştür.”⁵³⁵ gibi ifadeler bu ilişkiyi açıklamaya yardımcı olurken, bayraklarda kullanılan rengin ve avcı kuş figürlerinin⁵³⁶ kökenleri konusunda da fikir veriyordu. Ayrıca şu anki bayrağımızda görülen ay-yıldız imgesinin de Eski Türk destanlarında mevcudiyeti bulunmaktadır.⁵³⁷ Türkler için bayrağın dikildiği yer vatan sayılıyordu. Artık orada Türk idaresinin kuralları geçerliydi.⁵³⁸ Eski Türklerin bayraklarında kullandıkları renkler ise bazı araştırmacılara göre mitoloji kökenlidir.⁵³⁹ Al ve ak renklerin Türklerin ilk ortaya çıktığı dönemden İslâm

⁵²⁸ Orhan F. Köprülü bayrak kelimesinin Selçuklular döneminde Oğuzlardan Farsça metinlere geçtiğini, köken olarak Türkçede batmak-batırmak kökünden geldiğini belirtmektedir. Ayrıca sancak kelimesinin kökeni ise Türkçede saçmak-sançmak kökünden gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, “Bayrak”, *DİA*, s. 247; İlhan Şahin, “Sancak”, *DİA*, XXXVI, 2009, s. 97; Alem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Enes Soysal, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, s. 214-215; Aslında taḡukun bayrağın kendisi değil, mızrağın ucuna bağlanan küçük ipek kumaş parçası olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 357; Vurmak kökünden vurgu-vurungu için bkz. B. Ögel, *a.g.e.*, s. 347.

⁵²⁹ Mahçe: Bayrak direğinin başında bulunan sembole denir. Selçuklu dönemi kaynaklarında muncuk-i rāyet, muncuk-i rāyet-i Selçuki, mahçe-i sancak, mahçe-i livā, mahçe-i alem, mahçe-i tuğ-ı zafer gibi ifadeler bulunmaktadır. Muncuk kelimesinin mahçeyi kastettiği anlaşılmaktadır. Mahçeler adı üzerinde olduğu gibi genel olarak hilal şeklinde oluyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bibi, 66; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 280, 299; Sargon Erdem, “Alem”, *DİA*, II, 1989, s. 353.

⁵³⁰ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 308; Mahmut Enes Soysal, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, s. 218.

⁵³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 34-505.

⁵³² B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 1; Abdülkadir İnan, “Tuğ-Bayrak (Sancak)”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Türk Kültürü Dergisi*, sayı: 46, yıl: IV, Ağustos 1966, s. 871.

⁵³³ B. Ögel, *a.g.e.*, s. 152, 208; Kırgız Kağanı A-jo otağına al bayrak diyor ve herkes bu bayrağa tazim gösteriyordu. Bkz. B. Ögel, *a.g.e.*, VII, s. 31.

⁵³⁴ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 347; Tülin Çoruhlu, “Tuğ”, *DİA*, XXXI, 2012, s. 331.

⁵³⁵ B. Ögel, *a.g.e.*, s. 3.

⁵³⁶ “Atilla'nın bayrağında yırtıcı bir kuş olan “Tuğrul kuşu” görülmüştü”. B. Ögel, *a.g.e.*, s. 17.

⁵³⁷ Eski bir kuzey Türk destanında bayrak mefhumu ile birlikte “ay kaşında bir yıldız” ibaresi gözükmektedir. B. Ögel, *TKTG*, s. 6; Mahmut Enes Soysal, Eski Türk kültüründe ay-yıldız sembolünün sık olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz. Mahmut Enes Soysal, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, s. 223-224.

⁵³⁸ B. Ögel, *a.g.e.*, VI, s. 168, 241.

⁵³⁹ R. Genç'e göre Türklerin ak renge verdikleri önem, Şamanist Türklerin hayır ilahı olan Ülgen'e dayanıyordu. Mitolojik unsurlara dayanan bu özellik daha Hunlar zamanında ak rengin iktidar rengi olarak yerleşmesiyle benimsenmiştir. Bu nedenle eski Türkçede “ak kemik” deyiimi beyleri ifade ederken, “kara kemik” deyiimi sıradan

sonrası döneme kadar yüzyıllar boyunca Türklerin manevi dünyasında iktidar ve savaş imgesi olarak kullanılan renkler olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴⁰ Bu anlamda ak rengin iktidar rengi, kırmızı rengin de savaş rengi olarak ön plana çıktığı görülmektedir.⁵⁴¹ *Kutadgu Bilig*'de geçen "ak renk hükümdarlara mahsustur", Kaşgarlı Mahmud'da geçen "al tuğ", "kırmızı tuğ" gibi ifadeler bunu göstermektedir.⁵⁴² Eski Türklerde bayrak kavramı hem renkli kumaş parçası bağlanmış mızrağı hem de at kuyruğu bağlanmış mızrak olarak ifade edilen tuğu kapsıyordu.⁵⁴³ At kuyruğu bağlanmış mızrak olarak tanımlanan "tuğ" Türklerin iktidar anlayışında daha ön plandadır. Kaynaklarda sürekli davulla birlikte anılan tuğ, Türklerin bağımsızlık sembolüydü.⁵⁴⁴ Türk devletinin resmi bayrağı olan tuğ, kağanın otağının önüne dikilirdi.⁵⁴⁵ Hakanlık tuğ ve davulu, kağanın ölümüyle birlikte yeni kağana geçerdi.⁵⁴⁶ Türk kağanının otağının önüne dikilen bu tuğun Göktürkler zamanında altın kurt başlıklı tuğ olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁴⁷ Çin imparatoru bu bayrağı Türk kağanına göndererek onu hukuken tanımış olduğunu bildiriyordu.⁵⁴⁸ Bu durum aşağıda da görüleceği üzere aynı Selçuklu döneminde sultanların Abbâsî halifelerinden bayrak alarak meşruiyet kazandıkları duruma benzemektedir. İslâm'dan

halkı ifade ediyordu. Bkz. R. Genç, *Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler*, s. 9; Al renk de mitoloji kökenliydi ve ateşe dayanıyordu. Bkz. R. Genç, *a.g.e.*, s. 15.

⁵⁴⁰ Türkler özellikle kırmızı rengi savaşlarda kullanıyorlardı. Komutanların askerî kıtaların olduğu gibi askerlerin de şahsî kırmızı kumaşlı bayrakları olurdu. Bkz. : R. Genç, *a.g.e.*, s. 43; "Türklerde şehit mezarına beyaz renkli bir bayrak asılırdı. Normal ölenler için ise kara renk kullanılırdı." Bkz. B. Ögel, *a.g.e.*, s. 31.

⁵⁴¹ B. Ögel, *a.g.e.*, s. 3.; Fakat Türklerin törende, barışta ve savaşta farklı renklerde bayraklar kullandığı da bilinmektedir. Bkz. R. Genç, *a.g.e.*, s. 1-74.

⁵⁴² DLT, III, s. 127; R. Genç, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁴³ DLT, III, s. 92; Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *DİA*, V, 1992, s. 247; Tülin Çoruhlu, "Tuğ", *DİA*, s. 330.

⁵⁴⁴ B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 145; Abdülkadir İnan, "Tuğ-Bayrak (Sancak)", s. 873; Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *DİA*, V, 1992, s. 248; Tülin Çoruhlu, "Tuğ", *DİA*, XXXI, 2012, s. 330; Türklerde "tuğ", bayrak ve sancak manasında kullanılmıştır. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 55.

⁵⁴⁵ A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 279; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 274, 330.

⁵⁴⁶ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 63.

⁵⁴⁷ B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 25, 359; A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 279; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 98, 274, 330; Altın kurt başlı kuyruğu muhtemelen yalnız kağan ve hanedan üyeleri taşıyabiliyordu. (Çünkü altın bir iktidar sembolü idi. Bkz. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 211) Memuriyet, komutanlık ve vasal hükümdarlık vermek için kullanılan kurt başlı bayrak büyük ihtimalle altın değildi. Her ne kadar İ. Kafesoğlu altın kurt başlı bayrağın daima Göktürklerin doğu kanadındaki kağana mahsus olduğunu söylemekte ise de (İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 274) Bizans elçisi Zemarkos'un bildirdiğine göre Göktürklerin batı kolu yöneticisi İstemi Yabgu'nun otağında da altın kurt başlı bayrak vardı. Buradan şu sonuç çıkıyor ki: altın kurt başlı sancak sadece doğu kanadındaki kağana ait değildi, hanedan üyelerinin de olabilirdi. Araştırmacılar Çin imparatorunun İstemi'nin oğlu Tardu'ya kurt başlı bayrak göndermesini Türk iktidarında ikilik çıkarmak olarak yorumlamışlardır. Fakat Tardu'nun zaten babasından kalma bir altın kurt başlı bayrağa sahip olması gerekirdi. (Bayrağın veraseti hususu Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 63) Burada ikilik çıkmasının nedeni Türk prensinin Çin imparatoru tarafından meşrû hükümdar olarak tanınma olgusudur. Yani kurt başlı sancak zaten vardı, onu özel kılan Çin imparatorundan gönderilmiş olmasıydı. Bu nedenle bu bayrağın sadece doğu kanattaki kağana mahsus olduğu bilgisi doğru değildir; Firdevsî, *Şehname*'de kurt başlı bayraklardan bahsediyordu. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 309; Abdülkadir İnan, "Tuğ-Bayrak (Sancak)", s. 872; Mahmut Enes Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", s. 216; Selçuklularda kurt başlı bayrağa ve kurt olgusuna Süryani Mihail'in belirttiği bir anekdot dışında rastlanmamaktadır.

⁵⁴⁸ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 9; Taşağıl, *a.g.e.*, s. 105; olan Tardu'ya gönderdikleri kurt başlı bayrak bu amaçlıydı. Bkz. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 89; İsyan eden bir Türk prensinin ilk işi de kendisine bir bayrak bularak hareketini meşrulaştırmaktı. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 90.

önce Türkler meşruiyet kaynağı olarak Çin'i görüyorken, Selçuklu döneminde bu arayışın Abbâsî hilafetine uzandığı gözlemlenmektedir.

Tuğ, her zaman Türk kağanının yanında taşıdığı bir hâkimiyet alameti iken kanat yöneticilerine de verilir, bürokraside memuriyet, komutanlık, vasal hükümdarlık verme gibi amaçlar için kullanılırdı.⁵⁴⁹ Türk kağanı tarafından tevcih edilen tuğların sayısı verilen kişinin meziyetleri ve hiyerarşideki sırasına göre değişirdi.⁵⁵⁰ Ferman konusunda da değinildiği gibi “tuğ, adeta bir canlı ferman idi.”⁵⁵¹ Bu anlamda Göktürk yazıtlarında görülen “üç tuğlu Türk budunu” ifadesini Osmanlı'da “üç tuğlu sadrazam”, “üç tuğlu paşa”, “üç tuğlu vezir” olarak görmek, zaman ve coğrafya değişikliğine rağmen Türk tarihinde iktidar alameti olarak “tuğun” ne kadar canlı kaldığını göstermektedir.⁵⁵² Bu nedenle eski Türkler ve Osmanlı'da görülen tuğ anlayışının Selçuklularda olmadığını iddia etmek pek mümkün değildir.⁵⁵³

Selçukluların içinden çıktığı Oğuz boyları da eski Türk iktidar telakkisini sürdürüyordu. Oğuz boylarının sembolleri avcı kuşlardı. Fakat bu kuşların Oğuzların bayraklarında olmadığı belirtilmektedir.⁵⁵⁴ Muhtemelen Oğuzlar da kumaşlı bayrak yerine at kılından yapılmış tuğları hakimiyet alameti olarak kullandıkları için bu uygunlu bayraklar kaynaklarda zikredilmemiştir. S. Divitçioğlu'na göre her Oğuz boyunun olduğu gibi Selçuklu ailesinin mensup olduğu Kınık boyunun da kendine ait bir sancağı (tuğu) bulunuyordu.⁵⁵⁵ Oğuz Türklerinin destansı hikayelerinin anlatıldığı Dede Korkut hikayelerinde ise “ak sancak”, ak alem” şeklinde geçen ifadeler Oğuz beylerinin sahip olduğu bayraklar olarak birçok kez zikrediliyordu.⁵⁵⁶ Oğuzların perçem⁵⁵⁷ olarak ifade ettiği kelime ise savaş zamanlarında Oğuz askerinin mızrağının ucuna taktığı ipek parçasını veya at kuyruğunu ifade ediyordu. Buradan da çıkarılmaktadır ki, perçem

⁵⁴⁹ B. Ögel, *a.g.e.*, s. 352.

⁵⁵⁰ B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 145; Fazla tuğ sahibi olmak bir imtiyaz sebebiydi. Tuğ verilen kişi veya topluluğun siyasi statüsü tanınmış oluyordu. Bkz. a. mlf., *TKTG*, VI, s. 55.

⁵⁵¹ A. mlf., *TKGÇ*, II, s.143.

⁵⁵² Tuğ eski Türk hakimiyet anlayışında o kadar önemli bir rol oynamıştır ki bazı araştırmacılar tarafından Orta Asya'da ilk Türk siyasi birliğini kuran Hunların hükümdar ailesi olan “Tu-ku” sülalesinin ismi, tuğ kelimesiyle ilişkilendirilmiştir. Tu-ku=Tuğ-lu=Tuğ'lu=Tuğ sahibi, baş kabile. Bkz. İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 69.

⁵⁵³ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 46, 337; Selçuklu dönem kaynaklarında tuğ kelimesine rastlanmamaktadır. Fakat muncuk, perçem, râyet gibi terimlerin tuğu da kapsadığı düşünülmektedir. Özellikle Selçukluların ilk ortaya çıktığı dönemde Arslan Yabgu örneğinde görüldüğü gibi Türkler asker toplamak için ok gönderiyorlardı. Bu kadar yoğun bir şekilde yaşanan eski Türk iktidar anlayışına göre Selçuklu şeflerinin tuğ taşımadığını düşünmek pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Selçukluların içinde çıktığı Oğuzların da kuyruk veya kıl bağlanmış bayraklara perçem dediği bilinmektedir. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 260.

⁵⁵⁴ B. Ögel, *TKTG*, VI, s.17.

⁵⁵⁵ Kınıkların ongunu ise avcı kuşlardan çakrı idi. Bkz. S. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s. 245.

⁵⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Dede Korkut*, s. 103; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 235.

⁵⁵⁷ Eski Türkler beçkem diyordu. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 63, 260, 273.

Oğuzlar da tuğu karşılıyordu. Oğuz destanı içinde geçen “ Güneş tuğumuz, gök de otağımız olsun”⁵⁵⁸ sözü Oğuzların cihan hakimiyeti mefkuresi ile bayrak arasında nasıl bir bağ kurduklarını gösteriyordu. Çünkü eski Türklerde tuğ dikilen her yer vatan sayılıyordu. Güneşi tuğ kabul etmek onun doğup battığı bütün cihanın Oğuzların vatani olması gerektiği tasavvurunu aşıyordu. Bu cihan devleti anlayışının Oğuzların içinden çıkmış Selçukluları da yeni fetihlere girişmeye motive ettiği anlaşılmaktadır.

Selçukluların iktidar olduğu İran-İslâm dünyasında da bayrak önemli bir hakimiyet alameti olarak görülüyordu. Aynı zamanda askeri birlikleri sembolize ediyordu.⁵⁵⁹ Fakat bu dünyada at kuyruğundan yapılmış tuğ yerine kumaşlı bayraklar hakimdi.⁵⁶⁰ Abbâsîler iktidar rengi olarak bayraklarında siyah renk kullanıyorlardı. Abbâsîlerin zayıflamasıyla birlikte kurulan diğer İslâm dünyasındaki iktidarlarda da Sünni hilafete saygı sebebiyle siyah bayraklar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat siyah bayraklarla birlikte farklı renklerde bayraklar kullandıkları da olmuştur. İktidar rengi olarak siyah bayrak kullandığı bilinen Gaznelilerin, cülus merasiminde bayrak yükselterek saltanat ilan ettikleri anlaşılmaktadır.⁵⁶¹ Ayrıca Gaznelilerde muhtemelen Türk kökenli oldukları için iktidar tarafından gulam komutanlara kızıl bayrak veriliyordu.⁵⁶² Bu bayraklarda arslan motifi olduğu da kaydedilmektedir.⁵⁶³

Selçuklular Tuğrul ve Çağrı Bey’ler önderliğinde Horasan’a indikten sonra onların bayrakları ile ilgili ilk bilgilere kaynaklarda rastlanmaktadır. Bu döneme bakıldığında Selçukluların Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu’nun liderliğinde üç şefli bir teşkilatlanma halinde hareket ettikleri görülmektedir. Kaynaklardaki bilgilerden bu üç şefin de kendisine ait bayrağı olduğu anlaşılmaktadır. 1039 yılında Talhâb’da Gaznelilerle yaptıkları savaşta üç Selçuklu liderinin de kendisine ait ayrı bayraklara sahip olduğu ve bu bayrakların siyah renkte olduğu kaydedilmektedir.⁵⁶⁴ Ayrıca Selçukluların

⁵⁵⁸ Oğuz destanı dipnotu bul. B. Ögel, *TKTG*, VI, s.1-2.

⁵⁵⁹ İlhan Şahin, “Sancak”, *DİA*, s. 97.

⁵⁶⁰ “Kumaş bayrakların kullanılması Orta Çağ’da başlamıştır.” Bkz. Mahmut Enes Soysal, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, s. 229.

⁵⁶¹ 366/977’de Sebüktegin Gazne tahtına çıkarılırken Gazne kalesinden kırmızı alemler yükselterek saltanatı ilan edilmişti. Bkz. *Tabakat-ı Nasırî*, s. 27; Orhan F. Köprülü, “Bayrak”, *DİA*, V, 1992, s. 249.

⁵⁶² R. Genç, *Türk İnanışlarında Renkler*, s. 40; Orhan F. Köprülü, “Bayrak”, *DİA*, V, 1992, s. 249; Ahmet Kırkkılıç, “Türk Kültüründe Bayrak ve Kullanımı”, *Ekev Akademi Dergisi*, I, sayı:1, Kasım, 1997, s. 147; Nitekim Nesa Savaşı’ndan sonra Gazne Sultanı Mesud, Selçuklulara İran-İslâm dünyasında kabul edilen hakimiyet alametleri gönderirken, bunların yanında Türk iktidar anlayışında kabul edilen alametler de gönderiyordu. Bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 79.

⁵⁶³ Orhan F. Köprülü, “Bayrak”, *DİA*, V, 1992, s. 249.

⁵⁶⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 14; E. Merçil, *Selçuklular’da Hakimiyet Alametleri*, s. 123, 139; Siyah renkli bayrakların kullanılma sebebi muhtemelen Abbâsî hilafeti üzerinden meşruluk kazanma gayretidir. Fakat Tuğrul Bey’in bayrağının kırmızı renkte olduğu yönünde bilgiler de bulunmaktadır. Köymen bundan yola çıkarak

Horasan'da bir güç olarak belirmesiyle birlikte çevredeki güçlerin de onlara bayrak gönderdiği görülmektedir. Gazne Sultanı Mesud, Selçukluların Gaznelilere karşı ilk galibiyeti olan 1035 yılındaki savaştan sonra onlarla anlaşma yoluna gitmiş, birçok iktidar alameti ile birlikte onlara sancaklar da göndermiş ve Horasan'da bazı şehirleri idarelerine vermiştir.⁵⁶⁵ Bunun yanında 1038 yılında Nişâbur'u ele geçiren Selçuklulara halife tarafından bir elçi gönderilmiş, gelen elçi bir hilat ve livâ (sancak) getirerek halifenin Selçuklu iktidarını tanıdığını bildirmiştir.⁵⁶⁶

Selçuklular Horasan'da hakimiyetlerini kesin olarak tesis ettikten sonra (1040 Dandanakan Savaşı ile) kısa süre içinde hakimiyetlerini geniş alanlara yaydılar. 1055'de Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle Selçuklular Bağdat'ta hakimiyetlerini tesis ettiler ve tehditlere son vererek Abbâsî hilafetinin şeklen devamını sağladılar. Bu dönemde halifelerin birçok iktidar alametiyle birlikte bayraklar da göndererek Selçuklu iktidarını meşrulaştırdığı görülmektedir. Şunu belirtmek önemlidir ki, Türk kağanlığı İslâmiyetle tanışmadan önce Türkistan'dayken meşruiyet kaynağını Çin'de arıyor ve Çin'den aldığı bayraklarla (kurt başlı tuğ) meşruiyet kazandığını iddia ediyordu.⁵⁶⁷ Aynı meşruiyet aracının İslâmiyetten sonra Selçuklu iktidarı döneminde de kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda değişen meşruiyet merkezi olup (Çin'den Abbâsîlere), meşruiyet aracı olarak bayrağın önemi değişmemiştir. Hemen hemen tüm Büyük Selçuklu hükümdarlarının halifelerden bayraklar aldığı hakkında kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır.⁵⁶⁸ 1058 yılında Tuğrul Bey, Halife el-Kâim Biemrillâh'ın huzuruna kabul edilmiş, büyük bir merasim düzenlenerek, siyasi hakimiyetin Tuğrul Bey'e tevdi edildiği halife tarafından açıklanmıştır. Bu merasim sırasında halifenin Tuğrul Bey'e, tıpkı Çinlilerin eski Türk kağanlarına verdiği gibi, Türklerin alameti olan al (şarap) renkli bayraklar verdiği kaydedilmektedir.⁵⁶⁹ 1064 yılında Selçuklu iktidarını ele geçiren Alparslan, Abbâsî

Alparslan'ın bayrağının da kırmızı renkte olduğunu düşünmektedir. Bkz. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, s. 88; Mahmut Enes Soysal, Büyük Selçukluların ilk başlarda beyaz çift kartal sembolü ve siyah çizgili gerilmiş yay ve ok resmi olan mavi bir bayrağı kullandıklarını, daha sonra Abbâsî etkisiyle siyah bayraklar kullandıklarını söylemektedir. Bkz. Mahmut Enes Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", s. 218; Ahmet Kırkkılıç, Selçuklu bayraklarında ok ve yay figürünün olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ahmet Kırkkılıç, "Türk Kültüründe Bayrak ve Kullanımı", s. 147. Anlaşılmaktadır ki Selçuklu iktidarı dönüştükçe bayrağı da çeşitli renk ve formlara dönmüştür.

⁵⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 95; F. Sümer, *Oğuzlar*, s.79.

⁵⁶⁶ Aksarayî, s. 9.

⁵⁶⁷ Bkz. not. 30; Çin bazen bu durumu Türk iktidarında taht kavgası çıkarmak için de kullanırdı. İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu'ya da kurt başlı sancak göndererek onu tanıdığını belirtmişti. Bu bayrağı alarak cesaretlenen Tardu da doğudaki kağana olan bağlılığını koparmış ve bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bkz. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 89.

⁵⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tabakat-ı Nasırî*, s. 87; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 123- 139.

⁵⁶⁹ İbnü'l Cevzi, halifenin Tuğrul Bey'e şükür yazan üç bayrak verdiğini belirtmiştir. Bkz. İbnü'l Cevzi, s. 32; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 123; O.Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 135; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s.105.

hilafeti tarafından sultan olarak tanınmayı çok önemli görüyordu. Bu anlamda halifeden saltanat hilatı almak için gönderdiği elçinin halifeye baskı yapması üzerine, halife, hilatın hazırlanmasının uzun süreceğini, bunun yerine hilat yerine geçecek sarık ve sancağın gönderilebileceğini söylemiştir ki, bu durum sancağın iktidar alameti olarak görüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁷⁰ Aynı şekilde Melikşah da saltanata geçtiğinde halife ona saltanatını tasdik eden bir livâ (sancak) göndermişti.⁵⁷¹ Ayrıca Melikşah'ın 1087 yılındaki halifenin huzuruna kabul edilme töreninde de halife tarafından sultana üç sancak verilmişti.⁵⁷² Sencer, 1133 tarihli halifeye gönderdiği mektupta cihan padişahlığını babasından (Melikşah) ve verdiği sancak ile halifenin dedesinden aldığını söylüyordu ki, burada hakimiyet alameti olarak halifenin verdiği sancağın zikredilmesi önemlidir.⁵⁷³ Irak Selçuklu hükümdarlarının da halifelerden sancaklar aldığı kaydedilmektedir. Irak Selçuklu hükümdarı Mesud'a halife tarafından iki sancak verilmiştir.⁵⁷⁴ Önceki Selçuklu hükümdarlarına verilen üç bayrağın yerine Mesud'a iki bayrak verilmesi akla Selçuklu iktidarının hilafet nezdinde güç ve itibar kaybettiği ihtimalini getirmektedir.

Selçuklu iktidarının hakimiyet alameti olarak bayraklara büyük önem verdiği görülmektedir. Selçuklu sultanlarının ve meliklerinin şahıslarına ait ayrı bayrakları olduğu gibi, emirlerin, askeri birliklerin de Selçuklu döneminde kendilerine ait bayrakları olduğu görülmektedir. Bu dönemde kullanılan bayraklarda manevi bağlılık ve meşruiyet kaygılarından dolayı Abbâsîlerin kullandığı siyah bayraklar baskındır.⁵⁷⁵ Fakat Selçuklular siyah bayrağın yanında kırmızı (kızıl), sarı, yeşil, ak, al renklerde bayraklar da kullanmışlardır.⁵⁷⁶ Bunlardan özellikle ak ve kızıl rengin eski Türk iktidar anlayışından Selçuklulara tevarüs ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü ak renk Türk telakkisine göre iktidar rengi iken, kızıl renk savaş rengidir.⁵⁷⁷ Selçuklu ordusunda kırmızı renkli bayrakların baskın olduğu bilinmektedir. Arslanşah'ın ordusunda kullanılan bayrakların kırmızı olduğu kaydedilmektedir.⁵⁷⁸ Ayrıca eski İran hükümdarlık anlayışında da kırmızı rengin iktidar rengi olduğu anlaşılmaktadır. Zencânî'nin I. Keykubad'a sunduğu siyasetnamede İran hükümdarlarının iktidar renginin kırmızı olduğu ve bu hükümdarlardan birinin

⁵⁷⁰ Sıbt, s. 132; Daha sonra hazırlanan hil'atlerle birlikte halife sultana livâ (sancak) göndermiştir. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 149.

⁵⁷¹ İbnü'l Cevzî, s. 89, 115; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 124; O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 166.

⁵⁷² O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 206.

⁵⁷³ O. Turan, *a.g.e.*, s. 238.

⁵⁷⁴ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 126.

⁵⁷⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 139.

⁵⁷⁶ Bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 127-128, 139; R. Genç, *a.g.e.*, s. 28.

⁵⁷⁷ Bkz. not. 15, 16.

⁵⁷⁸ R. Genç, *Türk Geleneklerinde Renkler*, s. 40.

başkalarına bu rengi kullanmayı yasakladığı belirtilmektedir.⁵⁷⁹ Neticede kırmızı rengin Selçuklu iktidarı tarafından bayraklarda kullanılması, eski Türk ve İran hükümlerlik anlayışının köklerine dayandırılabilir.

Selçuklu iktidarının bayrakları savaş, merasim, sefer, yolculuk, elçi kabulü gibi her durumda kullanılırdı. Sultanın hemen yanı başında sancağı taşıyan kişiye alemdar, emir-i alem gibi isimler denirdi.⁵⁸⁰ Bazı Selçuklu sultanlarının bayraklarında çeşitli tasvir ve motiflerin olduğu kaydedilmektedir. Örneğin Sencer ve Irak Selçuklu hükümdarı Arslanşah'ın bayrağında arslan motifi olduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır.⁵⁸¹ Bunun dışında ay, ejderha, pelenk ve hüma gibi şekillerin olduğu da bilinmektedir.⁵⁸² Saltanat bayraklarının itibarına ve prestijine büyük önem verilirdi. Selçuklu veziri Amîdûlmülk Kündürî, 1062'de Reis-ül Irakeyn'e yazdığı mektupta Selçuklu devletinin her şeye hakim olan kahredici bayraklarının Irak'a yöneldiğini bildiriyordu.⁵⁸³ 1084'te Melikşah'ın emriyle Diyarbekir bölgesine yönelen Artuk Bey, Musul emiri Müslim b. Kureyş'in karşılıklı çekilme teklifine, "ben sultanın bayraklarını savaş alanından geri çekmem" diyerek reddetmiştir.⁵⁸⁴

Büyük Selçuklu sultanlarının tabi meliklere de başta sancak olmak üzere bazı hakimiyet sembolleri göndererek onların emirliğini tasdik ettiği görülmektedir. Sencer, 1134'te Anadolu'nun önemli bir kısmında hakimiyetini kuran Danişmendli Emir Gazi'ye sancak ve davul gibi hakimiyet alametleri göndererek onun emirliğini tasdik etmiştir.⁵⁸⁵

Savaşlarda bayrağın çetle birlikte büyük bir psikolojik unsur olduğu anlaşılmaktadır. Hükümdarın hemen yanı başında yükseltelen çetr ve bayrak, askerlerin hükümdarın yanında toplanarak savaşma azmini kuvvetlendirirken, aynı zamanda orduya manevra vermek için de kullanılıyordu. Yukarıda da değinildiği gibi eski Türk geleneklerinden gelen anlayışla Selçukluların orduda kırmızı renkli bayraklar kullandığı anlaşılmaktadır. Selçuklu döneminde yaşamış bir Şîi alimi olan Abdülcélil Kazvinî, Selçuklu sultanlarının orduda Abbâsî sembolü olan siyah rengi değil, kırmızı, yeşil ve

⁵⁷⁹ Zencanî, s. 106; Çin imparatoru da sarı rengi kendi rengi olarak benimsemiş, başkalarının kullanmasını yasaklamış ve emre uymayanları isyanla isnat etmiştir. Sencer de yendiği yeğeni Mahmud'un kırmızı rengi kullanmasını yasaklamıştı. Bkz: Bûndarî, s. 124.

⁵⁸⁰ Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *DİA*, V, 1992, s. 250; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 136.

⁵⁸¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 126-127.

⁵⁸² Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *DİA*, V, 1992, s. 250; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 312.

⁵⁸³ Sibt, s. 104.

⁵⁸⁴ Sibt, s. 259; Kardeşî II. Tuğrul vefat ettiğinde Irak emirleri Mesud'a haber göndererek saltanata oturması için uğurlu bayrağını beklediklerini söylemişlerdir. Bkz. Ravendî, s. 217.

⁵⁸⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 289; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 212; a. mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 172.

sarı renkleri kullandıklarını belirtmiştir.⁵⁸⁶ Bahaeddin Ögel'e göre siyah (kara) renk Türkler için iktidar rengi değildi. Türkleri savaşta harekete geçirmek için kıvılcık gibi onların manevi mirasında önemli olan renkleri kullanmak gerekirdi. Selçukluların da bu doğrultuda hareket ettikleri anlaşılmaktadır.⁵⁸⁷ Bayrak ve çetrenin yere düşmesi ise ordunun maneviyatı için menfi bir etki yaparak askerlerin dağılmasına yol açabiliyordu. Nitekim Köymen, Alparslan ile Kutalmış arasındaki savaşta, Alparslan'ın emirlerinden Sungurca'nın Kutalmış'a hamle yaparak çetreni aldığını ve bayraklarını indirdiğini, bu nedenle de Kutalmış'ın bozguna uğradığını söylemektedir.⁵⁸⁸ Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nda sancakları olduğu kaydedilmektedir ki, savaşın sona eren esir edilen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e tabilik alameti olarak üzerinde kelime-i şahadet yazan bir bayrak verdiği kaydedilmektedir.⁵⁸⁹ Bayrağın savaşlarda ne kadar önemli bir unsur olduğu Berkyaruk-Tutuş mücadelesinde de görülmektedir. Savaş sırasında Berkyaruk'un babası Melikşah'a ait sancağı açması, Tutuş'un ordusundaki askerlerin saf değiştirmesine sebep olmuş ve neticede Tutuş mağlup olup öldürülmüştür.⁵⁹⁰ Eski Türk iktidar anlayışında bayrak ve davul gibi hakanlık alametlerinin babadan oğula geçtiği bilinmektedir.⁵⁹¹ Berkyaruk'un da babası Melikşah'ın sancağını kullanması bu anlayışı andırmaktadır. 1135'te Sencer'in yeğeni Mesud'la girdiği savaş öncesinde, Sencer'in emirleri sultanın "yüce bayraklarını" (râyât-ı ala) yükseltmesini, bu sayede Mesud'un ordusundaki askerlerin saf değiştireceğini öne sürmüştü.⁵⁹² Bayrağın düşmesi ya da ters çevrilmesi yenilgi ya da firar anlamına gelirdi. Emir Ayaz, Berkyaruk'la girdiği taht savaşlarından birini kaybeden kardeşi Muhammed Tapar'ın sancağını ele geçirmiş ve ters çevrilmiş bir vaziyette Berkyaruk'a getirmişti.⁵⁹³

Bayrağın fetih sembolü olarak da kullanıldığı görülmektedir. Fethedilen kalenin burçlarına ya da surlarına dikilen bayraklar, o kalenin bayrak sahibinin hakimiyetini girdiğini gösterirdi. Kuşatılan kale sahipleri teslim olacaklarsa bayrak isteyip kale

⁵⁸⁶ R. Genç, *Türk İnancında Renkler*, s. 28.

⁵⁸⁷ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 31, 429.

⁵⁸⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 88.

⁵⁸⁹ İbnü'l Cevzi, s.105; Sibt, s.172; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 185; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 125.

⁵⁹⁰ E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 125, 138; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 204.

⁵⁹¹ Bkz. not. 25.

⁵⁹² *Tabakat-ı Nasirî*, s. 91.

⁵⁹³ Fakat Berkyaruk'un bu davranışı hoş karşılamadığı ve Emir Ayaz'ı azarladığı kaydedilmektedir. Berkyaruk tarafından sergilenen bu tutumun muhtemelen Selçuklu hanedanının itibarını korumaya yönelik bir hareket olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonraki dönemde sultan Muhammed Tapar'ın Gazne tahtına müdahale etmemesi için Horasan meliki Sencer'e gönderdiği elçiye, kardeşinin sefere çıkmış olduğunu görmesi halinde mani olmasını tembih etmesi, iktidarın hanedanının itibarını korumaya yönelik bir harekettir. Bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 126;

burçlarına asarak hakimiyeti kabul ettiğini sembolize ederdi. Nitekim 1057’de Tuğrul Bey, Tekrit’i kuşattığında kale komutanı teslim olarak sultanın kullandığı siyah bayrağı kale burçlarına asmıştı.⁵⁹⁴

Selçuklu iktidarının vezirlere ve devlet emirlerine bayraklar verdiği görülmektedir. Bu bir anlamda o kişinin iktidar tarafından yetkilendirildiği anlamına gelirdi. Melikşah’ın Nizamülmülk’e, Diyarbekir emirliğine atadığı İbn Cüheyr’e bayrak verdiği bilinmektedir. Emir Ebu’l Mehasin’in da alemi (bayrak) vardı.⁵⁹⁵ Osman Turan, Danişmendli Melik Ahmed Gazi’nin Melikşah tarafından Selçuklu bayraklarıyla Anadolu’ya gönderildiği hakkındaki bir rivayeti zikretmektedir.⁵⁹⁶ Daha sonraki dönemde Çavlı Candar ve Cemâleddin gibi emirlerin de bayrakları olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında emir-i hareslerin bayrakları olduğu bilinmektedir.⁵⁹⁷

Selçuklu sultanlarının kendi bayrakları altında cezalandırma işlemleri yaptığı anlaşılmaktadır. Bu bir anlamda iktidarın, otoritesini göstermesi için sembolik olarak önemli bir harekettir. Sencer, kendisine karşı isyan eden eski emiri Ali Çetîrî’nin infazını sancağı altında yaptırmıştı.⁵⁹⁸ Irak Selçuklu hükümdarı Mesud’un Azerbaycan emiri Karasungur’un baskısıyla veziri Kemâleddin’i bayrağı altında infaz ettiği kaydedilmektedir.⁵⁹⁹

Türkiye Selçuklu iktidarının da çeşitli bayrakları olduğu hakkında kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Türkiye Selçuklu sultanları ve meliklerinin seferler, savaşlar merasimler, elçi kabulleri, gezintiler, avlar, oyunlar, karşılama ve uğurlama törenlerinde bayraklar kullandığı ve bu bayrakları alemdar denilen görevlilerin taşıdığı bilinmektedir.⁶⁰⁰ Türkiye Selçuklularında bayrak kelimesinin karşılığı olarak sancak-ı bayrak, sancağ-ı hümayun, sancağ-ı saltanat gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.⁶⁰¹

⁵⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁹⁵ İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 38; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 125.

⁵⁹⁶ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 113.

⁵⁹⁷ *Siyasetnâme*, s. 199; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 128; Aydın Taneri, “Emîr-i Hares”, *DİA*, XI, 1995, s. 134-135; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁹⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 126; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 279.

⁵⁹⁹ Ravendî, s. 222; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bibî, s. 178, 194, 230, 251, 414; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 131-136; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 330, 341.

⁶⁰¹ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 337.

Büyük Selçukluların olduğu gibi Türkiye Selçuklularının da Abbâsî hilafetine manevi bağlılıktan dolayı siyah sancaklar kullandığı görülmektedir.⁶⁰² Nitekim Kahta kalesinin fethinde I. Keykubad'ın siyah sancakları (draş-i siyah) burçlara dikilmişti.⁶⁰³ Bunun yanında Selçuklu sultanlarının ve meliklerinin de kendilerine ait sancakları olduğu ve bu sancakların ayırt edici özelliklere sahip olduğu kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Örneğin I. İzzeddin Keykavus, kardeşi Alaaddin Keykubad'ı Ankara kalesinde kuşatıp amanla teslim almıştı. Bu sırada kale burçlarına I. Keykavus'un saltanat bayrakları çekildiği bildirilmektedir ki⁶⁰⁴, buradan I. Keykavus'un bayrağının kardeşinin bayrağından farklı olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklularda bir iktidar bayrağıyla birlikte (siyah bayrak), şahıs bayraklarından da bahsetmek isabetli olacaktır.

Türkiye Selçuklu sultanlarına da halifelerin sancaklar gönderdiği bilinmektedir. İlk olarak Türkiye Selçuklularının kurucusu Süleymanşah'a 1078'de halife tarafından menşur ve hil'atle birlikte sancak gönderilmiştir.⁶⁰⁵ Abbâsî halifelerinin I. Mesud'a, II. Süleymanşah'a, I. Alaaddin Keykubad'a hil'at ve sancaklar gönderdiği bilinmektedir.⁶⁰⁶

Tıpkı Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da kuşatılıp teslim alınan kalelerin hakimiyet altına alındığı, burç ya da surlara dikilen bayraklarla sembolize ediliyordu. İbn Bîbî'deki kayıtlardan Antalya, Sinop, Çinçin, Merzuban, Raban, Tell-başır, Alaiye, Alara, Erzurum, Harput kalelerinin fethinin bu şekilde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.⁶⁰⁷

Selçuklu iktidarı tarafından yetkilendirilen kişi ve gruplar da saltanat sancaklarını kullanabilirdi.⁶⁰⁸ I. Keykavus'un, Mengücekli Behramşah'ın kızını istemek için gönderdiği elçilik heyetinin saltanat sancakları taşıdığı bilinmektedir.⁶⁰⁹ I. Keykubad'ın Moğol tehdidine karşı Abbâsî hilafetine gönderdiği askeri birliğin saltanat sancakları taşıdığı kaydedilmektedir.⁶¹⁰ Aynı şekilde Türkiye Selçukluların tek deniz aşırı seferi

⁶⁰² Ahmet Kırkkılıç, "Türk Kültüründe Bayrak ve Kullanımı", s. 147; Mahmut Enes Soysal, Türkiye Selçuklularının siyah bayrağın yanında al bayraklar kullandığını ifade etmektedir. Bkz. "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", s. 218.

⁶⁰³ İbn Bîbî, s. 298; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 133; Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *DİA*, V, 1992, s. 250.

⁶⁰⁴ İbn Bîbî, s. 166; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 130; Erzurum Selçuklu Meliki Cihanşah'ın elinden Erzurum kalesi alındığında da kaleye Sultan I. Keykubad'ın sancakları asılmıştı. Buradan da anlaşılmaktadır ki Selçuklu melikleri de kendilerine ait sancaklara sahipti. Bkz. İbn Bîbî, s. 343.

⁶⁰⁵ Süryani Mihail, s. 29; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 284; a. mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 63; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 68.

⁶⁰⁶ Aksarayî, s. 22, 24; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 291; a. mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 186, 263-64; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 129.

⁶⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, s. 180, 205-206, 266, 269, 352, 343, 412, 442; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 129-135.

⁶⁰⁸ İlhan Şahin, "Sancak", *DİA*, s. 97.

⁶⁰⁹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 131.

⁶¹⁰ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 133.

olan Suğdak seferinde, Emir Hüsâmeddin Çoban'ın saltanat sancaklarını taşıdığı anlaşılmaktadır.⁶¹¹ Emir Kemâleddin Kâmyar, Ahlat ve Harran'ı fethettiğinde bu şehirlere Sultan I. Keykubad'ın sancaklarıyla (sancak-ı sultan) girmişti.⁶¹²

Eski Türklerde ölen önemli kişilerin mezarlarına at kuyruğu ya da bez bayrakların asıldığı bilinmektedir. Selçuklularda bazı hükümdarların türbelerine hürmet ifadesi olarak bayraklarının konulması bu geleneği anımsatmaktadır.⁶¹³

Yukarıda belirtildiği gibi dönemin hakimiyet telakkisine göre metbudan bayrak almak tabilik kaidesiydi. Selçuklular tabilerine bayrak gönderirken, Köseadağ Savaşı'ndan sonra Türkiye Selçukluları İlhanlıların tabiyetine girmiş ve onların gönderdiği bayrakları kabul etmişlerdir. III. Alaaddin Keykubad İlhanlı ordusunda bulunurken, handan izin istemiş ve ondan bayraklar alarak ülkesine dönmüştür.⁶¹⁴

1.1.7. Çetr

Çetr, güneşten korumak için baş üzerinde tutulan güneşlik ve şemsiyedir. Kelimenin kökeni Sanskritçe olup, Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Şemse ve mizalle de denir. Hükümdarların hakimiyet sembolü olup eskiçağdan itibaren Yakındoğu'da kullanılmaktadır. Atlas, ipek veya altın sırmalı kadifeden yapılan çetr, bir mızrağın ucunda küçük kubbe şeklinde açılan saltanat şemsiyesidir. Kubbenin tepesinde bir alem (moncuk) da bulunur. Hükümdarlar sefere ya da herhangi bir yere gittiklerinde çetrdar (çetri taşımakla görevli kimse) çetri hükümdarın başı üzerinde tutardı.⁶¹⁵

Çetr tarzı kubbeli bir saltanat şemsiyesi eski Türklerde görülmemektedir.⁶¹⁶ B. Ögel, Uygurlar döneminde taht çetrinin görüldüğünü belirtmekle birlikte, bu klasik anlamdaki çetr imgesinden uzaktır.⁶¹⁷ Hazarlarda çetr tarzı bir olgunun olduğundan

⁶¹¹ E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 133.

⁶¹² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 134-135; Ayrıca aynı şekilde Sadeddin Köpek'in Sümeysat kalesini fethi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 135.

⁶¹³ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 65, 225-226; Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *DİA*, V, 1992, s. 250.

⁶¹⁴ Aksarayî, s. 227.

⁶¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Çetr", *DİA*, VIII, 1993, s. 293; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 103-106; İhsan Arslan, "İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl:16, sayı: 51, Bahar 2012, s. 87-88; Çetrdarlık makamının Selçuklu bürokrasisinde önemli bir mevki olduğu anlaşılmaktadır. Sencer'in çetrdarı olan Ali Çetrî, Herat valiliğine kadar yükselmiş, daha sonra Gur hükümdarı Alaaddin Hüseyin ile birleşerek isyan etmiştir. Sencer yapılan savaşı kazanmış ve Ali Çetrî'yi sancağının altında öldürmüştür. Bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 106; Bkz. not. 722.

⁶¹⁶ B. Ögel, eskiden Anadolu'da kullanılan "günlük" adlı kelimenin güneşlik anlamı yanında çetr manasına geldiğini söylüyorsa da eski Türk hükümdarlarının böyle bir hakimiyet alametini kullandıklarından bahsetmemektedir. Günlük kelimesi eğer çetr manasına geliyorsa bu muhtemelen Türkler İslamiyeti kabul edip, Yakındoğu'ya geldikten sonra gerçekleştirmiş olmalıdır. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, III, s. 241.

⁶¹⁷ B. Ögel, *TKTG*, I, s. 274.

bahsedilmekle birlikte bu çetirin Hazar hükümdarı için olmadığı vurgulanmaktadır.⁶¹⁸ İlk olarak Karahanlı hükümdarlarının bilindiği manasıyla çetr kullandığı görülmektedir. Kafesoğlu, Karahanlıların İslamiyete geçtikten sonra İran-İslam dünyasından aldıkları hakimiyet alametleri arasında çetri de saymaktadır ki bu durum çetirin İran-İslam menşeli olduğunu göstermektedir.⁶¹⁹ Karahanlılar döneminde kullanılan çetirin ve bayrağın kırmızı renkte olduğu kaydedilmektedir.⁶²⁰

İran-İslam coğrafyasında hakimiyet alameti olarak kullanılan çetirin kökleri Yakındoğu'daki eski medeniyetlere kadar uzanmaktadır. Sâsânilerde de saltanat alameti olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶²¹ İslâmiyetten sonra Müslüman hükümlerliklerin çetr kullandığı bilinmektedir. Bu anlamda Abbâsîler siyah sancak ve çetr kullanmışlardır. Gaznelilerin de çetr kullandığı bilinmekte olup Sultan Mahmud'dan itibaren bu çetrler siyah renklidir.⁶²²

Selçuklularda ilk olarak, Tuğrul Bey'in 1038'de Nîşâbur'a girerken çetri olduğu hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu çetr Karahanlılarda olduğu gibi kırmızı renklidir.⁶²³ Kırmızı (kızıl) renkli iktidar ve savaş alametleri kullanmak eski Türk hakimiyet anlayışından gelen bir gelenektir. Bu arada ilk başlarda üçlü şef sistemi halinde teşkilatlanmış Selçuklularda her üç liderin de çetri olduğu anlaşılmaktadır.⁶²⁴ Daha sonra Selçukluların Abbâsîler üzerinden meşruiyet kazanma çabalarından dolayı çetirin rengi siyaha dönüşmüş olmalıdır. Araştırmalar, bayrak ve sancakların aynı renkte olduğunu söylemektedir.⁶²⁵ 1057 Tekrit kuşatmasında Tuğrul Bey'in bayrağı Abbasîlerin siyasi gücünü ele geçirdiği için siyah renkte olduğuna göre muhtemelen çetri de siyah renge dönüşmüş olmalıdır.

Tuğrul Bey'den itibaren kaynaklarda hemen hemen bütün Selçuklu hükümdarlarının çetri olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Selçuklu sultanları savaşlarda, gezintilerde, yolculuklarda, merasimlerde siyah çetri iktidar alameti olarak

⁶¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 36.

⁶¹⁹ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 358.

⁶²⁰ Aydın Taneri, "Çetr", s. 293; R. Genç, *KDT*, s. 149; İhsan Arslan, "İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri", s. 87; Kaşgarlı Mahmud, *yuğruş* denilen Karahanlı vezirine siyah ipekten bir çadır (şemsiye?) verildiğini kaydetmektedir. Fakat bunun çetr olduğu şüphelidir. Bkz. *DLT*, III, s. 41.

⁶²¹ Aydın Taneri, "Çetr", s. 293; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 104.

⁶²² Aydın Taneri, "Çetr", s. 293.

⁶²³ Aydın Taneri, "Çetr", s. 293; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 104.

⁶²⁴ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 107, 305; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Kirman Selçuklu Meliki Kavurd'un da çetri olduğu kaydedilmektedir. Bkz. A. Sevim, E. Merçil, *a.g.e.*, s. 305; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 113, not 95.

⁶²⁵ Aydın Taneri, "Çetr", s. 293; İhsan Arslan, "İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri", s. 87.

kullanmışlardır.⁶²⁶ Büyük Selçuklularda çetirin üzerinde Selçukluların hanedan imgesi olan ok-yay sembolünün olduğu da kaydedilmektedir.⁶²⁷ Bunun yanında Sencer'in çetri üzerinde arslan motifinin olduğu belirtilmektedir.⁶²⁸ Selçuklu iktidarının haşmetinin çetirle sembolize edildiği görülmektedir. Selçuklu döneminin alimlerinden Necmeddin Razî, Müslümanların emniyet, asayiş ve rahatı, Selçuklu hanedanının mübarek çetirleri gölgesinde bulduklarını ifade etmiştir.⁶²⁹

Çetirin savaşlarda önemli bir hakimiyet sembolü olduğu anlaşılmaktadır. Hükümdarın başı üzerinde tutulan çetr, savaşlarda sultanın yerini belli ederek ordunun onun etrafında kenetlenmesini sağlardı. Bu anlamda savaş alanında sultanın çetrinin gözükmesi askerler için büyük bir psikolojik destek sağlayarak, hükümdarın sebatla savaştığını gösterirdi. Çetirin düşmesi ise ordu için tam tersi bir etki yapardı. Çetirin düştüğünü gören askerler, hükümdarın başına bir şey geldiğini düşünerek, savaşma motivasyonlarını kaybedebilir ve dağılabilirlerdi. Nitekim Alparslan'ın Kutalmış'la yaptığı mücadelede, Kutalmış'ın çetr ve sancığının düşürülmesi, onun ordusunda panik oluşturmuş ve mağlubiyetine zemin hazırlamıştır.⁶³⁰ 1141 Katvan Savaşı'nda Sencer'in çetrinden bahsedilmektedir. Buna göre Selçuklu ordusunun yenilmekte olduğunu gören Sîstan Emiri Ebü'l Fazl, sultanın esir düşmemesi için onun yerine geçerek çetrinin altında durmuştur.⁶³¹ Bu anlamda çetirin savaşlarda mühim bir rol oynadığı ve sultanın yerini gösteren hakimiyet alameti olduğu anlaşılmaktadır.

Selçuklu sultanlarının yanında bazı Selçuklu meliklerinin de çetr kullandığı görülmektedir. Bu melikler, ya iktidar tarafından kendisine verilen izinle ya da isyan edip taht kavgalarına girdikleri için çetr kullanmışlardır.⁶³² Melikşah amcası Emirü'l-ümera Osman'a bazı hakimiyet alametleri ile birlikte çetr kullanma imtiyazı da tanımıştı.⁶³³ Sencer'in de Horasan meliki iken çetri olduğu bilinmektedir.⁶³⁴ Bu durumun onun

⁶²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, XI, s. 145; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 392; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 107; Melikşah'ın çetri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 367; a.mlf., *Sultan Melikşah*, s. 14; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 104-105; Sencer'in çetri hakkında bkz. İbnü'l Esîr, XI, s. 36; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 367; Mesud'un çetri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 106-107; Arslanşah'ın çetri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 106, 108; III. Tuğrul'un kullandığı çetri hakkında beyit: "Avaz/ses Rey'e ulaştı, Sultan geldi O mübareğin çetri Hemedân'a geldi" Bkz. *Tabakat-ı Nasîrî*, s. 103; Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 108-109.

⁶²⁷ Aydın Taneri, "Çetr", s. 293; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 401; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 106.

⁶²⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 105, not. 640.

⁶²⁹ O. Turan, *Meşkûre*, s. 191; a.mlf., *Selçuklular Tarihi*, s. 408.

⁶³⁰ E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 104; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 86.

⁶³¹ Aydın Taneri, "Çetr", s. 294; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 105.

⁶³² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 104-105.

⁶³³ *Ahbar*, s. 41; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 198-199; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 104.

⁶³⁴ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 105.

Horasan'daki güç ve prestijinden kaynaklandığı düşünülebilir. Çünkü Sultan Muhammed Tapar döneminde dahi Sencer, Horasan'da adeta bağımsız bir hükümdar gibi yönetim sergilemiştir. Saltanat davasına giren Selçuklu şehzadeleri çetr kullanmıştır. Yukarıda Kutalmış'ın çetri anlatılmıştır.⁶³⁵ Berkyaruk, vefat etmeden önce küçük yaştaki oğlu Melikşah'ı veliaht atamış, Emir Ayaz'ı da ona atabeg yapmıştır. Berkyaruk'un vefatından sonra Emir Ayaz'ın Melikşah için saltanat alametlerini hazırlattığı ve bunlar arasında çetrin de olduğu kaydedilmektedir.⁶³⁶ Emir Bozaba'nın etkisiyle amcaları Sultan Mesud'a karşı saltanat mücadelesine giren Şehzade Muhammed ve Melikşah başları üzerinde çetr taşıyordu.⁶³⁷ İsyan edip saltanat davasına kalkışan emirlerin de kendilerine çetr hazırlattığı görülmektedir. Berkyaruk döneminde Emir Üner, isyan ederek saltanata sahip olmak istemiş ve kendisine saltanat otağı ve çetri hazırlatmıştır. Fakat isyanı bastırılarak öldürülmüştür.⁶³⁸

İktidarın yetkilendirdiği kişi ya da heyetler de saltanat çetrlerini kullanabiliyordu. 1152'de Halife Muktefi'nin veliahtı Müstencid için yapılan veliahtlık töreninde Sencer'i temsilen Selçuklu heyeti çetr taşıyordu.⁶³⁹

Hükümdarın başından çetrinin indirilmesi onun tahttan indirildiği anlamına da geliyordu. III. Tuğrul ile Atabeg Kızıl Arslan arasındaki taht mücadelesinde Irak emirleri Kızıl Arslan'ın tarafını tutmuştu. Bu emirlerden biri olan Kutlug Karakızı, sultanın çetrine kılıç vurarak düşürmüş ve diğer emirlerle birlikte, Sultan Tuğrul ve oğlunu tutsak alarak hapsedmiştir.⁶⁴⁰

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da çetrin çok önemli hakimiyet alametlerinden biri olduğu görülmektedir. Savaşlarda, yolculuklarda, merasimlerde, karşılama ve uğurlama törenlerinde, oyunlarda Türkiye Selçuklu sultanlarının çetr kullandığı belirtilmektedir.⁶⁴¹ Emirler ve tabi melikler saltanat çetrine

⁶³⁵ Bkz. not. 13.

⁶³⁶ Müneccimbaşı, s. 96; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 39; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 104-105.

⁶³⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 107; Ayrıca Emir Mesud Billah'ın Arslanşah'ı tecritten çıkararak saltanat çetri ile başkente göndermesi hakkında bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 107; Horasan'da ve Irak'ta tutunamayan Süleymanşah b. Muhammed Tapar, halifenin izniyle başı üzerinde çetri olduğu halde Bağdat'a girmiştir. Bkz. İbnü'l Esir, XI, s. 177; Müneccimbaşı, s. 185; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 108.

⁶³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 105.

⁶³⁹ Aydın Taneri, "Çetr", s. 293; E. Merçil bu olayı biraz farklı anlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 107.

⁶⁴⁰ III. Tuğrul, hapisten kurtulduktan sonra Emir Karakızı'yi çetrine yaptığı saygısızlıktan dolayı öldürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 108-109.

⁶⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 110; I. Keyhüsrev'in çetri hakkında bilgi için bkz. 113; I. Keykubad'ın çetri hakkında bilgi için bkz. İbn Bibi, s. 230, 251, 266-267, 275-276; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 336, 341; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 110-111, 116; Rükneddin IV. Kılıçarslan çetri hakkında bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 468.

saygı gösterir, onu uzaktan gördüklerinde attan inerek yaya olarak sultanın yanına giderlerdi.⁶⁴² Türkiye Selçukluları da Sünni hilafete manevi bağlılıktan dolayı siyah çetr kullanmışlardır.⁶⁴³ Ayrıca İbn Bîbî'deki ifadelerden çetr üzerinde kartal şeklinde bir alem (moncuk) olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴⁴ Bu dönemde saltanat çetrlerine, çetr-i cihângir-i saltanat, çetr-i mansûr, çetr-i şehinşâh, çetr-i hümayun, çetr-i mübarek gibi isimler verilmiştir.⁶⁴⁵

Abbâsî halifesinin Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin II. Süleymanşah'a hakimiyet sembolü olarak gönderdiği alametler arasında çetrin bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁴⁶ Büyük Selçuklularda ise böyle bir örneğe rastlanamamıştır. Fakat saltanat hilatı olarak gönderilen eşyalar arasında çetrin de olması olasıdır.

Yukarıda değinildiği gibi, Türkiye Selçuklu hükümdarları da siyah renkli çetr kullanmıştır. Bu konuda tek istisna çetrin, II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde kısa bir süre maviye çevrilmiş olmasıdır ki, bu durumun yaşanmasında meşhur emir Sâdeddin Köpek'in entrikalarının rol oynadığı anlaşılmaktadır. Emir Sâdeddin, sultanı mavi çetr kullanmaya ikna ettikten sonra, Abbâsî hilafetine haber göndermiş ve sultanın Abbâsîlerin sembolünü kullanmaktan hicap duyduğunu bildirmiştir. Sâdeddin'in bu hareketle, sultanın Abbâsîlerle arasını açmayı hedeflediği ve onun tahttan inmesi için uygun zemini oluşturmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.⁶⁴⁷

Savaşlarda çetrin kritik bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Savaştan önce çetr çıkarılır ve ordu etrafında toplanırdı.⁶⁴⁸ Rükneddin II. Süleymanşah'ın Gürcülerle yaptığı savaşta, çetrdarının atının ayağının takılarak, çetrin düşmesi, orduda bir panik havası yaratmış ve mağlubiyete sebep olmuştur.⁶⁴⁹ I. İzzeddin Keykâvus, Eyyubilerle yaptığı savaşta emirlerin savaşmaktaki isteksizliğini görünce, sultanın çetrinin yerinde durduğunu söyleyerek emirlerini nankörlük ve korkaklıkla suçlamıştır.⁶⁵⁰ Açıktır ki, buradaki kasıt, sultanın çetri durduğu sürece, ordunun savaşması gerektiğidir. Sultan

⁶⁴² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 115.

⁶⁴³ Aydın Taneri, "Çetr", s. 294; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 112, 113.

⁶⁴⁴ "Hükümdar çetrinin kartalı sultanların güneşine talih kanadını ve tüylerini gerdi ve kudret gölgesini yaydı". Bkz. İbn Bîbî, s. 234; Aydın Taneri, "Çetr", s. 293; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁴⁵ Aydın Taneri, "Çetr", s. 294; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 109-110.

⁶⁴⁶ Aksarayî, s. 24; Aydın Taneri, "Çetr", s. 294; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 263; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁴⁷ Aydın Taneri, "Çetr", s. 294; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 114; O. Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, s. 275.

⁶⁴⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 112.

⁶⁴⁹ İbn Bîbî, s. 104; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 258; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁵⁰ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 111.

kendisinin savaş alanında mücadele ettiğini, bu nedenle emirlerin de mücadele etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ayrıca Türkiye Selçuklu sultanlarının sancak ve çetrllerinin türbelerine konulduğu belirtilmektedir.⁶⁵¹

1.1.8. Nevbet

Nevbet, hükümdarın sarayının kapısında ya da otağının önünde askeri bando tarafından davul vurarak çalınan müziğin adıdır.⁶⁵² Selçuklu döneminin önemli hakimiyet sembollerinden biridir. Nevbet vurulurken başta davul (kös, nekkare) olmak üzere, ney, kerrenay, nefir, bûk (boru), debdab, zurna ve zil gibi çalgı aletleri kullanılmıştır.⁶⁵³ Nevbeti çalanlara nevbetiyan, nevbet takımı ve heyetinin bulunduğu yere ise nevbethâne denmektedir.⁶⁵⁴ Aşağıda da inceleneceği üzere hükümdarlar çeşitli zamanlarda ya da çeşitli nedenlerden dolayı nevbet çaldırmışlardır.

İslamiyet öncesi dönemde Türklerde askeri bandonun ve davulun çok önemli bir iktidar alameti olduğu görülmektedir. Eski Türk iktidarının en önemli iktidar sembollerinden olan sancak ve davulun Hunlardan itibaren hakimiyet alameti olarak kullandığı anlaşılmaktadır.⁶⁵⁵ Orhun yazıtlarında “köbürge” olarak ifade edilen⁶⁵⁶ saltanat davulunun altından (altın kövrüg) olduğu da kaydedilmektedir.⁶⁵⁷ Davulların çeşitli boyutları olmakla birlikte hakan davullarının oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁸ Hakanlık nevbeti özellikle bir savaş imgesi olarak sefere çıkılırken, savaş sırasında ve

⁶⁵¹ Aydın Taneri, “Çetr”, s. 294; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 65; Cimri lakabıyla meşhur olan Aladdin Siyavuş, Konya’da tahta oturduktan sonra uğur getirsin diye I. Keykubad’ın türbesinde bulunan çetrini kullanmıştı. Bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁵² Nevbetin tanımı için bkz. Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII, 2007, s. 38-39; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 88; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 392; E. Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, s. 116; Ayrıca nöbet şeklinde de ifade edilir.

⁶⁵³ Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 123; Timur Vural, “Türkiye Selçukluları Dönemi Nevbet Geleneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V, sayı : 23, Güz 2012, s. 449; B. Ögel, mehterin (nevbet) kökü ve esasının davul olduğunu belirtmektedir. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 115.

⁶⁵⁴ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 392; E. Merçil, *Selçuklular’da Hakimiyet Alametleri*, s. 116, 122; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39; Timur Vural, “Türkiye Selçuklularında Nevbet”, s. 449.

⁶⁵⁵ *KB*, s. 18; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39; Nebi Bozkurt, “Davul”, *DİA*, IX, 1994, s. 53; Bkz. not. 222, 223; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 9, 13, 15, 21, 29, 55, VIII, s. 2, 15, 40, 41, 167; a.mlf. *TKGÇ*, II, s. 145; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 268, 342; A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 29, 105, 174; Timur Vural, “Büyük Selçuklularda Nevbet Geleneği”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, V, Aralık 2012, s. 564.

⁶⁵⁶ Kâşgarlı, davulu “tovıl” olarak ifade etmektedir. Bkz. *DLT*, III, s. 165; Nebi Bozkurt, “Davul”, *DİA*, IX, 1994, s. 53; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39; R. Genç, *KDT*, s. 153-54; Arapça tabl kelimesi Türkçeye davul olarak geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, “Davul”, s. 53-55; B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 270-71.

⁶⁵⁷ Ayrıca nevbette kullanılan boruların da altın başlı olduğu kaydedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 53, 196.

⁶⁵⁸ Bazı davulların çaplarının 1 m’ye kadar ulaştığı kaydedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 2, 52; Nebi Bozkurt, “Davul”, s. 54.

merasimler sırasında,⁶⁵⁹ sancağın altında ve otağın önünde vurulmaktaydı.⁶⁶⁰ İbn Haldûn, Türklerin nevbet çalmaya çok önem verdiklerini belirtmektedir.⁶⁶¹ Savaşlarda davul ve köslerin susması ise tuğ ve sancakların tehlikede olduğunu işaret etmektedir.⁶⁶²

İslâmî dönemde Karahanlılarda davulun tuğla birlikte hakimiyet alameti olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud, davula “kövrüg” demektedir.⁶⁶³ Türk ordusu düşmanla karşılaştığında ilk olarak hanlık otağı kurulur, otağın önüne tuğlar dikilir ve davul vurulurdu.⁶⁶⁴ Kâşgarlı Mahmud’un “tuğ uruldı (vuruldu)” ifadesi⁶⁶⁵ ve Kutadgu Bilig’de geçen “gök güreledi, nevbet davulunu vurdu” cümlesi, nevbetin sesinin gök gürlmesine benzediğini anlatmaktadır.⁶⁶⁶ Karahanlılar döneminde hükümdarın yanında hatun, vezir ve kumandanların da nevbet vurdurdukları belirtilmektedir.⁶⁶⁷

Dede Korkut hikâyelerinde de davulun bir savaş imgesi, müjde işareti ve merasim aleti olarak kullanıldığına yönelik ifadeler vardır.⁶⁶⁸

İslâm tarihinde nevbet takımının askeri bando şeklinde ortaya çıkışının Abbâsîler döneminde İran etkisiyle⁶⁶⁹ olduğu tahmin edilmektedir. Bu dönemde nevbetin beş namaz vaktine bağlandığı, yani günde beş kez nevbet çalındığı belirtilmektedir.⁶⁷⁰ Ayrıca savaş, müjde, fetih, isyan bastırma, merasim/tören, nikâh ve bayram gibi çeşitli nedenlerle de nevbet çalınmıştır.⁶⁷¹ Nevbet merasimi hilafet sarayının kapısında icra edilmekteydi. Abbâsî İmparatorluğunun parçalanması üzerine ortaya çıkan melikliklerin de iktidar imgesi olarak nevbet geleneğini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Nitekim Büveyhî emirleri,

⁶⁵⁹ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 29, VIII, s. 3, 19, 101-103, 128; Timur Vural, “Büyük Selçuklu Nevbeti”, s. 573-574; Davul, Eski Türklerde bir savaş imgesi olarak saldırlarda, duraklamalarda, manevralarda sıkça kullanılmıştır. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 3; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39; Ayrıca kös ve davulların hükümdarın ölmesi üzerine yerine geçen kişiye intikal ettiği belirtilmektedir. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 63.

⁶⁶⁰ B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 2.

⁶⁶¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 662; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39.

⁶⁶² B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 115

⁶⁶³ *DLT*, s. 479; Haydar Sanal, “Kös”, *DİA*, XXVI, 2002, s. 270-271.

⁶⁶⁴ B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 19, 106.

⁶⁶⁵ *DLT*, III, s. 127; R. Genç, *KDT*, s. 153; B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 3, 122; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, *DİA*, s. 39; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁶⁶ *KB*, s. 18; B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 4; Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, s. 111; Nebi Bozkurt, “Davul”, s. 54.

⁶⁶⁷ B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 52; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, *DİA*, s. 39; Kutadgu Bilig’de hükümdarın vezir atarken verdiği hediyeler arasında davul da sayılmaktadır. Bkz. *KB*, s. 86; R. Genç, *KDT*, s. 153-54.

⁶⁶⁸ “Gümbür gümbür nekkareler dövdü, burması tunç borular çalındı.” Bkz. *Dede Korkut*, s. 27, 52; Nebi Bozkurt, “Davul”, s. 54; Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 100, 115, 162, 243; Ayrıca müjdeli bir haber alınınca da davulların vurulduğu ve boruların çalındığı belirtilmektedir. Bkz. *Dede Korkut*, s. 122.

⁶⁶⁹ Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39; Nuri Özcan, “Mehter”, *DİA*, XXVIII, 2003, s. 545; İbn Haldun, nevbet çalmanın hakimiyet alameti olarak kullanılmasının halifelüğün hükümdarlık şeklini almasından sonra başladığı görüşündedir. Bkz. *Mukaddime*, II, s. 6; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁷⁰ Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39.

⁶⁷¹ Nebi Bozkurt, “Davul”, s. 53.

tabiyet alameti olarak başlangıçta Bağdat'ta üç defa nevbet çalma imtiyazı elde etmiş; ancak nüfuzları artınca kendileri ve vezirleri beş kez nevbet çaldırır hale gelmişlerdi. Fakat nevbet konusu doğal olarak halifelerle Büveyhî emirleri arasında gerginliğe de sebep olmuştur.⁶⁷² Bu hak Gazne sultanlarına da tanınmıştır.⁶⁷³

Tüm adetlerinde olduğu gibi, Eski Türk yönetim anlayışını da bir ölçüde Yakındoğu'ya taşımış olan Selçuklular'da başlangıçta nevbet ve davulun eski Türk geleneklerinde olduğu gibi, bir savaş imgesi olarak ön plana çıktığı görülmektedir. 1035 Nesâ Savaşı'nda Selçukluların kaçtığını zanneden Gazne ordusu yağmaya koyulduğunda, davul ve nakkareler çalınınca Selçuklu ordusu aniden hücum edip Gazne ordusunu yenmişti.⁶⁷⁴ 1039 Talhâb Savaşı'nda da nevbet kullanmışlardı.⁶⁷⁵ Keza Malazgirt Savaşında da Selçuklu ordusunun davul ve borulardan oluşan nevbetinin Bizans ordusunu uykusuz ve şaşkınlık içinde bıraktığı anlatılmaktadır.⁶⁷⁶

Selçukluların İslâm dünyasına girmesiyle birlikte nevbet vurmanın İslâmi bir form kazandığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Selçuklu sultanlarının da beş namaz vakti nevbet vurdurdukları belirtilmektedir. Araştırmalarda Tuğrul Bey'den itibaren tüm Selçuklu hükümdarlarının beş nevbet çaldırdığı hakkında malumat bulunmaktadır.⁶⁷⁷ Beş namaz vakti dışında, merasimlerde, törenlerde, düğünlerde, bayramlarda, müjde haberlerinde, sefere çıkmada, savaşlarda, isyan bastırmada, zaferlerde, fetihlerde, gezintilerde, oyunlarda, elçi kabulünde ve bunun gibi çeşitli nedenlerle Selçuklu hükümdarları nevbet çaldırmışlardır.⁶⁷⁸ Nitekim Köymen, nevbetin beş vakitle sınırlı olmadığını, hükümdarın

⁶⁷² İbnü'l Esîr, IX, s. 321; Abdülkerim Özeydın, "Nevbet", *DİA*, s. 39.

⁶⁷³ Abdülkerim Özeydın, "Nevbet", s. 39.

⁶⁷⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 29; Nebbetin savaşın gidişatını değiştirecek kadar önemli bir savaş imgesi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nebbeti", s. 568; a. mlf., "Türkiye Selçuklu Nebbeti", s. 449.

⁶⁷⁵ Beyhakî, s. 473; Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nebbeti", s. 569; Savaşlarda kullanılan davul, nekkare, köslerin askerlere manevra verebilmek, orduyu coşturmak, düşmanı korkutmak için kullanıldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Haydar Sanal, "Kös", *DİA*, XXVI, 2002, s. 271.

⁶⁷⁶ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 28.

⁶⁷⁷ İhsan Arslan, "İlk Türk- İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri", s. 88; Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 118, 120.

⁶⁷⁸ Abdülkerim Özeydın, "Nevbet", s. 40; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 392; Timur Vural, "Türkiye Selçuklu Nebbeti", s. 447, 452; T. Vural eski Türk geleneklerine dayanacak şekilde Selçuklular döneminde çalınan nevbet müziğine muhtemelen "köğ (kök)" denildiğini düşünmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nebbeti", s. 565; İ. Kafesoğlu da icra edilen müziğe eski Türklerin "ir" ve "küğ" dediğini belirtmekle birlikte Selçuklu döneminde bu ismin kullanıldığı hakkında herhangi bir yorum yapmamaktadır. Bkz. İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 342; O. Turan da çalınan müziğe "köğ" ve "yir" denildiğini kaydetmektedir. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 392; Beşâsîrî isyanı bastırılması dolayısıyla Bağdat'ta çalınan nevbet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 117, 122; Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nebbeti", s. 571; Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'nin Rey'de Alparslan'ı karşılama töreni için çaldırdığı nevbet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Timur Vural, "a.g.m.", s. 571. ; Hac kafilelerinin karşılanma törenlerinde de nevbet çalındığı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Abdülkerim Özeydın, "Nevbet", s. 40; Hatta Selçuklu sultanları ata binerken ya da attan inerken nevbet çalındığı kaydedilmektedir. Bkz. T. Vural, "a.g.m.", s. 567; Melikşah yaptığı fetihlerden sonra nevbet çaldırmıştır. Bkz.

her istediği zaman nevbet çaldırıldığını söylemektedir.⁶⁷⁹ Nevbet, hükümdar sarayda iken sarayının kapısında, seferde iken ordugâhta otağın önünde çalınmaktaydı.⁶⁸⁰ Nevbet takımı her zaman sultanın yanında hazır bulunurdu.⁶⁸¹ B. Ögel, Selçuklu hükümdarlarına ait köslerin savaş aleti olduğu için, Abbâsî halifelerinin köslerine göre çok daha büyük olduğunu belirtmektedir. Bu durum eski Türk ordu geleneklerinden kaynaklanmaktadır.⁶⁸² Ayrıca Selçuklu iktidarını temsilen eyalet merkezlerinde ve Bağdat'ta da nevbet çalınmıştır.⁶⁸³ Örneğin Bağdat'ta amid Ebu Said, sultan Tuğrul Bey adına Bağdat'ta nevbet vurdurmuştu.⁶⁸⁴

Nevbet çalma tabilik, metbuluk ilişkilerini belirlemek üzere genel kurallara bağlanmıştır. Selçuklular döneminde sultanlar beş nevbet çaldırırken, tabi hükümdarlara, meliklere, emirlere, şehzadelere, bazı devlet görevlilerine üç nevbet (sabah, akşam, yatsı) çaldırma hakkı tanınmıştır.⁶⁸⁵ Buna uygun olarak Fars hakimi Fazlûye, Huzistan emiri Hezaresb, Hille emiri Dübeys b. Sadaka, Diyarbekir seferine memur edilen İbn Cüheyr'e üç nevbet çalma izni verilmiştir.⁶⁸⁶ Bazı Selçuklu vezirleri ve devlet adamlarına da üç nevbet vurdurma hakkı verildiği görülmektedir.⁶⁸⁷ Örneğin ünlü vezir Nizamülmülk,⁶⁸⁸ Müeyyidelmülk b. Nizamülmülk, Ebu'l Mehasin, Gevherâyin, Nizameddin Togan gibi vezir ve emirler de üç nevbet çaldırmıştır.⁶⁸⁹ Bunlardan Müeyyidülmülk ve Bağdat şahnesi Gevherâyin'in nevbet çaldırması halife tarafından hoş karşılanmamış, fakat Gevherâyin sultanın buyruğu ve izni ile yaptığını bildirerek vurdurmaya devam etmişti.⁶⁹⁰ Müeyyidülmülk ise halifeden bir miktar para alarak nevbet vurdurmaya son vermişti.⁶⁹¹ Bu durum Büveyhîlerle olduğu gibi Abbâsî-Selçuklu ilişkisinde de nevbet uygulamasının

Timur Vural, "Türkiye Selçuklu Nevbeti", s. 449; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 116; Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nevbeti", s. 568; Timur Vural, "Türkiye Selçuklu Nevbeti", s. 446; Bu nevbete "nevbet-i pencâne", "nevbet-i pençgâne" denmektedir. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 391; T. Vural, "Büyük Selçuklu Nevbeti", s. 564.

⁶⁷⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 89; Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nevbeti", s. 567.

⁶⁸⁰ Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", s. 39; Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nevbeti", s. 568.

⁶⁸¹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 392; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 367; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", s. 40.

⁶⁸² B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 49, 99, 113, 158-159, 164.

⁶⁸³ E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 116; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", s. 39.

⁶⁸⁴ Ebu Said'in bu uygulamayı Tuğrul Bey'in ölümünden sonra da yapmaya devam ettiği kaydedilmektedir ki, bu durum Bağdat'ta Selçuklu hakimiyetinin devam ettiğini göstermek için yapıliyordu. Bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 88; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁸⁵ Müneccimbaşı, s. 177, 200; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", *DİA*, s. 39; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 12; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 391; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 116; Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nevbeti", s. 567.

⁶⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sıbt, s. 139; İbnü'l Esir, X, s. 121; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 365; a.mlf., *Sultan Melikşah*, s. 38; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", s. 39-40; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 117-118;

⁶⁸⁷ Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", s. 40; B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 24.

⁶⁸⁸ Timur Vural, "Büyük Selçuklu Nevbeti", s. 573.

⁶⁸⁹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁹⁰ Sıbt, s. 224; İbnü'l Esir, X, s. 108; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", s. 40; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 118.

⁶⁹¹ İbnü'l Esir, X, s. 121; Müneccimbaşı, s. 54.

gerginliğe neden olduğunu göstermektedir. Ayrıca Selçuklularda emir-i hares adı verilen üst düzey görevlinin de üç nevbet vurdurduğu kaydedilmektedir.⁶⁹² Bunların yanında sultanın özel izniyle bazı kişilere beş vakit nevbet vurma izni verilmiştir ki, Köymen, bunların istisnai örnekler olduğunu dile getirmektedir.⁶⁹³ Sultan Melikşah, amcası Osman b. Çağrı'ya beş nevbet vurma izni vermiştir.⁶⁹⁴

Selçuklu sultanlarının hukuken bağılıklarının onaylandığı anlamında tabilerine de davul göndermelerinin⁶⁹⁵ eski bir Türk âdeti olduğu anlaşılmaktadır. Atama yaparken de Selçuklu iktidarının bazı eşyalarla birlikte davul verdiği görülmektedir. Bu çerçevede vezir ve şahne olarak tayin edilen görevlilere davul verilirdi.⁶⁹⁶

Günde beş kere nevbet çaldırmaya teşebbüs isyan göstergesiydi.⁶⁹⁷ Bazı Selçuklu şehzadelerinin beş nevbet çaldırarak isyan ettikleri ve saltanat kavgasına girdikleri tespit edilebilmektedir. Muhammed Tapar Berkyaruk'a karşı taht mücadelesine girdiğinde beş kez nevbet vurdurmaya başlamıştı. Daha sonra aralarında yaptıkları anlaşmaya göre ağabeyine tabii olduğunun işareti olarak üç nevbet çalmaya razı olmuş; fakat kısa süre sonra beş nevbet vurdurmak suretiyle yeniden isyan etmişti. Muhammed Tapar'a bu defa sultan gibi beş nevbet hakkı verilmesi, iktidarın bölündüğü anlamına geliyordu.⁶⁹⁸

Muhammed Tapar'ın vefatından sonra oğlu Mahmud tahta geçmişti. Fakat Sencer bu durumu kabul etmemiş ve yeğeninine üzerine yürüyerek onu mağlup etmiştir. Ama Mahmud savaştan sonra amcası tarafından affedilmişti. Fakat Sencer, kendi yanında iken Mahmud'a, saltanat merasimleri yapmayı yasaklamıştır ki, nevbet vurdurmak da bunlardan biriydi. Fakat daha sonra Sencer, sultan unvanı verdiği Mahmud'a, yönetimine bıraktığı yerlerde beş nevbet çalma izni vermiştir.⁶⁹⁹

⁶⁹² *Siyasetnâme*, s. 199; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 121; Abdülkerim Özeydin, "Nevbet", *DİA*, s. 40.

⁶⁹³ Köymen, s. 88-89.

⁶⁹⁴ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 117-118; İbn Cühey'r'e de ordugahta beş nevbet çalma hakkı tanınmıştı. Fakat bu iznin Selçuklu iktidarını temsilen önemli bir sefere memur edildiği için verildiği anlaşılmaktadır. Ancak İbn Cühey'r Diyarbakir'de üç nevbet vurdurabiliyordu. Bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 118.

⁶⁹⁵ Abdülkerim Özeydin, "Nevbet", *DİA*, s. 39; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 391.

⁶⁹⁶ Abdülkerim Özeydin, "Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", s. 483; Timur Vural, "Türkiye Selçuklu Nevbeti", s. 452.

⁶⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Arslan, "İlk Türk- İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri", s. 88-89.

⁶⁹⁸ Ravendî, s. 144; Müneccimbaşı, s. 93; Abdülkerim Özeydin, "Nevbet", s. 39; a. mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, s. 22, 28-29, 35; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 118-119.

⁶⁹⁹ Ravendî, s. 166; Abdülkerim Özeydin, "Nevbet", *DİA*, s. 39; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 255; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 119; T. Vural, "Türkiye Selçuklu Nevbeti", s. 573; Ayrıca Selçuklu şehzadeleri Mesud b. Muhammed Tapar, Alparslan b. Mahmud, Muhammed b. Mahmud, Melikşah b. Mahmud ve Mahmud b. Melikşah'ın beş nevbet çaldırarak taht mücadelesine girmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bünderî, s. 189; İbnü'l Esîr, X, s. 447; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 119-120.

Berkyaruk döneminin büyük emirlerden birisi olan Üner de saltanat iddiasına kalkışıp nevbet vurdurmuş; fakat isyanı bastırılıp öldürülmüştü.⁷⁰⁰ Atabey İldeniz'in oğlu Kızıl Arslan, Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'u mağlup ettikten sonra halifenin desteğiyle beş nevbet çaldırmıştı. Fakat diğer ümera tarafından suikast neticesinde öldürülmesi onun saltanat davasını sona erdirdi.⁷⁰¹

Matem, yas ve taziye törenlerinde nevbet çalınmadığı, ileri gelen bir devlet adamının ölümü üzerine nevbet çalmaya ara verildiği görülmektedir.⁷⁰²

Türkiye Selçuklu hükümdarları da Büyük Selçuklu hükümdarları gibi beş namaz vaktinde nevbet-i padişahâne denilen ve yukarıda sayılan nedenlerle nevbet çaldırılmışlardır.⁷⁰³ Türkiye Selçuklu sultanlarının nevbethanelerini her zaman yanlarında taşıdıkları anlaşılmaktadır.⁷⁰⁴

Türkiye Selçuklularında da önemli hizmetleri görülen ümeraya nevbet çalma izni verildiği görülmektedir. Suğdak seferine çıkan Emir Hüsameddin Çoban'a nevbet takımı verilmiş; II. Gıyaseddin Keyhüsrev de başarılı ümerayı taltif için nevbet çalma izni vermişti.⁷⁰⁵

Nevbetin Türkiye Selçuklularında da savaş imgesi olarak kullanıldığı görülmektedir.⁷⁰⁶ Türkiye Selçuklu kaynaklarında geçen “nay-ı Türkî”, “bük-i Türkî” gibi ifadeler, Selçuklu nevbeti içerisine eski Türk hükümdarlarının kullandığı nevbet aletlerinin girdiğini göstermektedir.⁷⁰⁷ Türkiye Selçuklu ordusunda savaş, kuşatma ve zafer kutlamalarında, nevbet savaş imgesi olarak kullanılmıştır. 1243 Köseadağ Savaşında,

⁷⁰⁰ Abdülkerim Özeydin, “Nevbet”, s. 40; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 119.

⁷⁰¹ İbnü'l Esîr, XII, s. 73; Aksarayî, s. 20; Abdülkerim Özeydin, “Nevbet”, s. 40; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 120.

⁷⁰² Abdülkerim Özeydin, “Nevbet”, s. 40; T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 453.

⁷⁰³ İbn Bîbî, s. 230; Aksarayî, s. 53; Abdülkerim Özeydin, “Nevbet”, s. 40; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 297, 328, 341; E. Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, s. 122; T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 445-446; I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in nevbeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 122; II. Süleymanşah'ın cülûs nevbeti hakkında bkz. T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 449; I. İzzeddin Keykavus'un düğün merasiminde çalan nevbet hakkında bkz. T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 450; I. Alaaddin Keykubad'ın Alanya seferinde ordusunda bulunan nevbet hakkında bkz. İbn Bîbî, s. 266, 267; T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 450; Yine I. Keykubad'ın oyun ve yarışlarda çaldırdığı nevbet hakkında bkz. T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 450; Yassıçemen Savaşı başlarken I. Keykubad'ın nevbet çaldırdığı belirtilmektedir. Bkz. T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 450; I. Keykubad'ın Abbasi elçisi ile birlikte seyrana çıkarken yanına nevbet takımını da alması hakkında bkz. İbn Bîbî, s. 251, 275-76; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 330; T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 450-51; I. Keykubad'ın Eyyubilerle savaşından önce nevbet (kös ve nay) vurdurması hakkında bkz. İbn Bîbî, s. 295; Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 107; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 122.

⁷⁰⁴ Abdülkerim Özeydin, “Nevbet”, s. 40.

⁷⁰⁵ B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 107; Abdülkerim Özeydin, “Nevbet”, s. 40; Hüsameddin Çoban'ın savaşta bu nevbeti kullandığı anlaşılmaktadır. Bkz. T. Vural, “Türkiye Selçuklu Nevbeti”, s. 450.

⁷⁰⁶ B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 99, 106.

⁷⁰⁷ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 392; T. Vural, “Büyük Selçuklu Nevbeti”, s. 566.

Moğolların savaş taktiğini anlamayarak kaçtığını zanneden Selçuklular zafer nevbeti vurmuştu.⁷⁰⁸

Yukarıda değinildiği üzere tabilik kurallarına göre tabilerin üç nevbet çaldırması gereklidir. Fakat Türkiye Selçuklu sultanlarının Moğol tabiyetine girdikten sonra da tıpkı sikke basımında olduğu gibi, beş kez nevbet vurdurmaya devam ettikleri görülmektedir. Özellikle II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra, oğulları için tatbik edilen üçlü saltanat istisnası bir örnek teşkil eder ki, bu dönemde birlikte tahta oturtulan oğulları II. Keykavus, IV. Kılıç Arslan, II. Keykubad da beş nevbet çaldırmaktaydılar.⁷⁰⁹

Nevbet yine Büyük Selçuklularda olduğu gibi bu dönemde de isyan ve taht kavgalarında hakimiyet alameti olarak kullanılmıştır. Selçuklu şehzadesi olduğu iddiasıyla Karamanoğlu Mehmet Bey'in desteğini alarak Konya'da tahta oturan Cimri lakaplı Alaaddin Siyâvuş da beş nevbet çaldırmıştı.⁷¹⁰

1.1.9. Tuğra, Tevki

Tevki ve tuğra, Selçuklu iktidarı tarafından kullanılan hakimiyet sembollerindendir. Tevki, belgelerde hükümdarın kararı, mührü anlamında olup, genellikle kısa bir dua cümlesinden oluşmaktadır.⁷¹¹ Tuğra ise hükümdarın imza ve mührü olup, sembolik bir şekilden oluşmaktadır. Dönem kaynakları ve araştırmalara bakıldığında tevki ve tuğranın iç içe geçmiş olduğu ve sık sık birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda tevki ve tuğra özdeşleşmiş, ayrıca ferman, menşur, berat, imza, mühür anlamlarında da kullanılmıştır.⁷¹²

Tevki, İslam dünyasında oluşmuş bir hakimiyet sembolü olup, aslı yazıdır. Türk hakimiyet telakkisinden gelen tuğra anlayışından bu anlamda farklıdır. Çünkü tuğranın aslı şekildir.⁷¹³ Tevkinin gelişimine bakıldığında ilk olarak eski İran (Sasani) döneminde kullanıldığı, İslamiyetten sonra ise Abbasiler döneminde müttekâmil biçimine kavuşup

⁷⁰⁸ T. Vural, "Türkiye Selçuklu Nevbeti", s. 451.

⁷⁰⁹ Aksarayî, s. 27-28; E. Merçil, *Selçuklularda Hakimiyet Alametleri*, s. 122; T. Vural, "Türkiye Selçuklu Nevbeti", s. 452; III. Alaaddin Keykubad'ın da İlhanlılara tabi olmakla birlikte beş nevbet çaldırabildiği kaydedilmektedir. Bkz. Aksarayî, s. 227, 232; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 122.

⁷¹⁰ Aksarayî, s. 101-102; Abdülkerim Özeydin, "Nevbet", s. 40; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 562; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 122; Selçuklu-Moğol ordusu tarafından Konya'dan çıkarılan Siyâvuş, yakalanarak öldürülmüş ve saltanat davasına son verilmiştir. Bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 569-70.

⁷¹¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 217, 227; a.mlf., "Tevki", *DİA*, XXXXI, 2012, s. 35.

⁷¹² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 217, 229; a.mlf., "Tevki", s. 35; Özgür Tokan, "XI. Asırda Selçuklular'da Tuğra", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, III, 1.sayı, s. 2, 6.

⁷¹³ Özgür Tokan, "a.g.m.", s. 7.

İslami bir hakimiyet sembolüne dönüştüğü görülmektedir.⁷¹⁴ Tevki, resmi belgelerde hükümdarın irade ve muvafakatını (uygununu) gösteren bir alamettir.⁷¹⁵ Meyhenî'ye göre hükümdar fermanlarının töresidir.⁷¹⁶ Genelde fermanların sonuna ya da yanlarına yazılan kısa bir dua cümlesinden ya da fermanın amacına göre kısa bir açıklama yazısından ibaret olup, sık sık ferman ve menşur anlamında da kullanılmıştır.⁷¹⁷ Abbasilerin zayıflamasından itibaren ortaya çıkan iktidarların da tevki kullandığı görülmüştür ki, Gazneliler de bu kapsama dahildir.⁷¹⁸

Tuğra, Türkçe bir kelimedir ve eski Türk hakimiyet anlayışından gelen bir iktidar alameti olup, köklerinin şekilsel olarak Hunlara kadar dayandığı düşünülmektedir.⁷¹⁹ Türk boylarının kullandığı tamgalarla (damga) ilişkilidir.⁷²⁰ Kaşgarlı Mahmud, kelimenin aslının “tuğrağ” olduğunu söylemekte, hükümdar emri ve buyrultusu anlamında sadece Oğuzlar tarafından kullanıldığını belirtmektedir.⁷²¹ Bu doğrultuda tuğranın Oğuz Yabgu Devleti'nde kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷²²

Selçuklular eski Türk hakimiyet telakkisinden gelen tuğra ile İran-İslam hakimiyet telakkisinden gelen tevkiyi sentezleyerek birlikte kullanmışlardır.⁷²³ İlk olarak Tuğrul Bey'in tuğrası olduğu hakkında araştırmalar ittifak içinde olup, bunun çomak ya da ok-yay şeklinde olduğu tartışmalıdır.⁷²⁴ Selçuklu dönemi tuğrası hakkında araştırmalar yapan Özgür Tokan, bu tuğranın çomak değil, ok-yay şeklinde olduğunu ve Kınık damgası olmadığını, tüm Oğuzları birleştiren bir hakimiyet alameti olduğunu belirtmektedir. Ona göre Selçuklular bu sembolü kullanarak tüm Oğuzlar üzerinde hükümdarlık iddia ediyorlardı.⁷²⁵ Ebu'l Ferec, Tuğrul Bey'in halifeden aldığı unvanlarla bir yayı mühür olarak kullanmasına tuğra denildiğini kaydetmektedir.⁷²⁶ Her ne olursa

⁷¹⁴ Bu anlamda ilk olarak Abbasiler döneminde bir tevki divanının oluştuğu görülmektedir. Bkz. E. Merçil, "Tevki", s. 35.

⁷¹⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 217.

⁷¹⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 217.

⁷¹⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 217, 218.

⁷¹⁸ E. Merçil, "Tevki", s. 35.

⁷¹⁹ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 278; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 229; Özgür Tokan, "XI. Asırda Selçuklular'da Tuğra", s. 2.

⁷²⁰ Fakat B. Ögel, tuğra ile tamga (damga) arasında ince bir fark olduğunu, damganın yazısız mühür, tuğranın ise imza ve mühür olduğunu belirtmektedir. Bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 71.

⁷²¹ *DLT*, s. 462; O. Turan, *Meşkûre*, s. 121; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 230; Türkçe tuğrag kelimesi Farsça nişan, Arapça tevki ve alamet kelimeleriyle karşılanmıştır. Bkz. M. Uğur Derman, "Tuğra", *DİA*, XXXI, 2012, s. 336; Özgür Tokan, "XI. Asırda Selçuklular'da Tuğra", s. 6.

⁷²² F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 53; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 229; Özgür Tokan, *a.g.m.*, s. 2.

⁷²³ Özgür Tokan, *a.g.m.*, s. 3, 16.

⁷²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 107, 132; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 62; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 230; a.m.f., "Tevki", s. 35; Özgür Tokan, *a.g.m.*, s. 2-3, 8-10.

⁷²⁵ Özgür Tokan, *a.g.m.*, s. 11-13.

⁷²⁶ Ebu'l Ferec, s. 305.

olsun Tuğrul Bey'in kullandığı bu şekilsel form, kısa zamanda tevki formatına dönüşmüş, “İ'timâdî ala'llâh” cümlesi olmuştur. Bu anlamda Selçukluların kısa zaman içerisinde İslam dünyasının hakimiyet alametlerine intibak ettiği söylenebilir. Fakat kavis biçiminde çekilen tuğranın kullanımına devam edildiği de görülmektedir.⁷²⁷ Neticede belgelerin üst kısmına konulan, hükümdarın ismi, lakaplarıyla kısa bir dua cümlesinden (tevki) ve yay kavisinden oluşan sembolün bütününe tuğra denildiği görülmektedir ki⁷²⁸, bu durum tuğranın tevkiyi de kapsadığını ya da en azından birlikte kullanıldığını göstermektedir.⁷²⁹ Nitekim Sencer'in fermanlardaki alametinin altta tuğra kavis, üstte kısa dua cümlesi (tevki) “Tevekkeltü “ala'llâh” şeklinde olduğu belirtilmektedir.⁷³⁰

Tuğrul Bey döneminden itibaren tuğranın kullanımı ile ilgili bir divan olduğu görülmektedir.⁷³¹ Bu divan ilerleyen dönemlerde inşa divanı ile birleşmiştir. Ferman ve menşurlara tuğra çeken görevliye tuğraî, tuğrakeş denilmektedir.⁷³² Ayrıca Selçuklular devlet binaları, sikkeler ve çetrler üzerinde de tuğralarını kullanmışlardır.⁷³³

Tuğrul Bey'den itibaren tüm Büyük ve Irak Selçuklu hükümdarlarının tevkişi olduğu, bunun kısa bir hamd ve dua cümlesinden oluştuğu görülmektedir. Bu anlamda en çok kullanılan tevkilerin “İ'timâdî ala'llâh”, “İste'antü Billâh”, “İ'tadadtü Billâh” olduğu görülmektedir.⁷³⁴

Büyük ve Irak Selçukluları döneminde yukarıda değinildiği gibi ferman ve menşur anlamında tevki kelimesi kullanılmıştır. Özellikle tahsisat ayırma, ikta tevcihi, atama, maliye, veliaht tayini, fetihname gibi konularda yazılı kararlar için tevki kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.⁷³⁵ Bunun yanında fermanlardaki imzalı mühür manasına geldiği de aşıkardır. Atama menşurları üzerindeki sultana ait işaretlere “alamat el-sultan” denildiği de kaydedilmektedir.⁷³⁶

⁷²⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 231.

⁷²⁸ E. Merçil, *Selçuklularda Hakimiyet Alametleri*, s. 230, 231; M. Uğur Derman, “Tuğra”, s. 336; Tuğranın besmelenin üzerine hükümdarın lakablarının yazılmasıyla meydana geldiği de kaydedilmektedir. Bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 230; Özgür Tokan, “XI. Asırda Selçuklular'da Tuğra”, s. 14.

⁷²⁹ Özgür Tokan, *a.g.m.*, s. 7, 14.

⁷³⁰ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 219, 223, 231.

⁷³¹ O. Turan, *a.g.e.*, s. 107.

⁷³² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 230-31, 232; M. Uğur Derman, “Tuğra”, s. 336; Özgür Tokan, “a.g.m.”, s. 2.

⁷³³ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 401; Özgür Tokan, *a.g.m.*, s. 14, 16.

⁷³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 222-224.

⁷³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Zübde*, s. 51; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 367; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 217, 218, 219, 220, 221; A. Özeydin, *Muhammed Tapar Devri*, s. 82.

⁷³⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 218.

Selçuklu vezirleri ve üst düzey emirlerinin de Selçuklu hükümdarlarının verdiği izinle tevki kullanabildiği görülmüştür. Bu tarz belgeler de emirname ve resmi yazı olarak kabul edilmiştir.⁷³⁷ Nizamülmülk ve oğlu İzzülmülk'ün tevkisi olduğu bilinmektedir.⁷³⁸ Sencer, yeğeni Mahmud'u mağlup ettikten sonra yanına gelip arabulucu rol oynayan Dergüzinî'yi hem kendisinin hem de yeğenin veziri ilan etmişti. Bunun üzerine Dergüzinî, Sencer'den onun tevkisinin olduğu boş kağıtlar almış ve kendi amaçları doğrultusunda fermanlar yazdırmıştır. Bu anlamda Dergüzinî'nin bu tevkili fermanları kullanarak meşhur katip İmadeddin İsfahânî'nin amcası Azîz'i öldürttüğü kaydedilmektedir ki, bu durum bu sembolün suiistimale uğrayabildiğini göstermektedir.⁷³⁹ Yine Sencer'in vezirlerinden Togan Bey ve Ebu'l Mehasin'in, Arslanşah'ın veziri Fahreddin Kaşî'nin tevkileri olduğu kaydedilmektedir.⁷⁴⁰ Bu anlamda aynı belgede hem sultanın hem de vezirin tevkisi olabilmektedir.⁷⁴¹ Bunun yanında bazı üst düzey emirlerinde tevkisi olduğu kaydedilmektedir ki, Aksungur el-Porsukî'nin tevkisi buna örnektir.⁷⁴²

Tevki ve tuğra, resmi belgelere meşruiyet sağlayan semboller olduğu için, Selçuklu iktidarı tarafından ferman ve tevkisiz (mühür) işlem yapılmaması hakkında zaman zaman emirler veriliyordu. Örneğin Sencer, Müeyyiddevle'yi Gürgan vilayetine gönderirken kimseye ferman ve tevki olmaksızın bir şey vermemesini emretmişti.⁷⁴³

Salim Küçük, Karahanlı ve Selçuklu tuğralarının kırmızı renkli olduğunu söylemektedir.⁷⁴⁴ Bu durum kırmızı (kızıl) renkle Türk hakimiyet anlayışı arasındaki bağı anımsatmakta ve tuğranın Türk iktidar anlayışından gelen bir sembol olduğunu teyit etmektedir.

Türkiye Selçuklularında da tevki ve tuğranın resmi belgelerde nişan, alamet olarak kullanıldığı görülmektedir.⁷⁴⁵ Tuğraîlik makamı da devam etmektedir. Bu anlamda ilk olarak Rükneddin II. Süleymanşah'ın tevkisi olduğu ve sultanın tevkisi olmayan kağıtların itibar görmediği kaydedilmektedir.⁷⁴⁶ Tevkilerin atama, cülus, sefere çağrı,

⁷³⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 222.

⁷³⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 224.

⁷³⁹ Bünderî, s. 155-157; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 219.

⁷⁴⁰ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 221.

⁷⁴¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 222.

⁷⁴² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 222.

⁷⁴³ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 220.

⁷⁴⁴ Salim Küçük, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, sayı: 54, s. 199.

⁷⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 228-229.

⁷⁴⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 225.

tebrik, amanname gibi amaçlarla yazılmış fermanlarda olduğu dönem kaynaklarında geçmektedir.⁷⁴⁷ Bu dönemde tevkilerin ketebey-i dergah ya da münşiyan-ı dergah denilen kişiler tarafından yazıldığı düşünülmektedir.⁷⁴⁸ Türkiye Selçuklu sultanlarının kullandığı tevkiler arasında en yaygınları “el-minnetü lillâh”, “el-mülkü lillâh” ibareleridir.⁷⁴⁹ Türkiye Selçuklu tuğralarının da Büyük Selçuklularda olduğu gibi yay kavsine benzediği ve nispeten sade olduğu belirtilmektedir.⁷⁵⁰

Tevkili fermanlara hürmet ve saygı da dönem telakkisinde mevcuttur. Bu anlamda Selçuklu sultanlarından tevkili (tuğralı) ferman alan kişilerin saygı manasıyla fermanı başına götürdüğü, tevkiyi (ya da tuğrayı) öptüğü belirtilmektedir.⁷⁵¹ Selçuklu sultanlarının da tevkileri bazen kendilerinin yazdığı ve bu işe özen gösterdikleri kaydedilmektedir. İbn Bîbî, I. Alaaddin Keykubad’ın abdest almadan fermanları imzalamadığını kaydetmektedir.⁷⁵²

1.1.10. Ok, Yay

Ok ve yay, Türk iktidar anlayışının önemli hakimiyet sembollerindendir. İktidar alameti olarak kullanılması Türk tarihinin çok eski dönemlerinde başlamış, Selçuklu hatta Osmanlı dönemine kadar uzanmıştır.⁷⁵³ Ok ve yay ilişkisine bakıldığında yayın hükümlerlik, iktidar, metbuluk alameti, okun ise bağlılık, tabilik alameti olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu anlamda Türk iktidarı kendisini yay sahibi (iktidar sahibi) olarak ifade ederken, tabilerine ok göndererek onları tabiyetine aldığını göstermiş oluyordu. İktidardan ok almak aynı zamanda bir çağrı, davet olup tabiler bu çağrıya cevap vermek zorundaydı.⁷⁵⁴ Ayrıca Türk iktidarının kullandığı yay ve oklarda hakimiyet göstergesi olarak bazı damgaların ve işaretlerin olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵⁵

⁷⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, s. 205, 238; Aksarayî, s. 66, 108; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 225-227.

⁷⁴⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 229.

⁷⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 228-229; E. Merçil, “Tevki”, s. 36.

⁷⁵⁰ E. Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, s. 232.

⁷⁵¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 227-228.

⁷⁵² İbn Bîbî, s. 246.

⁷⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 268-269; O. Turan, *Mefkûre*, s. 17; A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 29.

⁷⁵⁴ O. Turan, *a.g.e.*, s. 97; Erkan Göksu, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V, 2. Sayı, İstanbul, 2010, s. 986-1011, ; Sait Başer, yayın hakani, okun kavmi anlattığını, ok ve yayın birleşmesinin ise cihan hakimiyetini sembolize ettiğini belirtmiştir. Bkz. Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, s. 29; “okumak mastarı bugünkü manasıyla birlikte “çağırarak, davet etmek” ve “okuşmak” da “çağırışmak” manalarına gelmektedir. Türkler arasında yaygın bir gelenek olarak düğün, dernek ve özel törenlere insanları davet etmekle görevlendirilen kişilere “okuyucu” adının verilmesi de ok ile davet mefhumu arasındaki bağı göstermesi bakımından önemlidir.” Bkz. Erkan Göksu, *a.g.m.*, s. 997-998.

⁷⁵⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 415-16; Erkan Göksu, *a.g.m.*, s. 992, 995.

Türk tarihinde Hunlardan itibaren ok ve yayın hakimiyet sembolü olarak kullanılması hakkında ilk somut bilgiler gelmektedir. Asya Hun hükümdarı Mete, M. Ö. 176'da Çin hükümetine gönderdiği bir mektupta, Orta Asya'daki kavimleri hakimiyeti altına aldığını ve onların “yay gerenlerle” (yani iktidar sahibi olan Hunlarla) bir aile halinde birleştiklerini ifade etmektedir.⁷⁵⁶ Batı Göktürk boylarını oluşturan On-oklar çor ve erkin adı verilen başbuğlara sahipti ve bu başbuğlar tabilik alameti olarak Türk iktidarı tarafından kendilerine verilen bir okla görevlerini icra ediyorlardı.⁷⁵⁷ Bu anlayış Karahanlılar da devam etmiş, Karahanlı hükümdarları ordu toplarken idaresi altındaki kabilelere ok göndererek onları çağırıştır.⁷⁵⁸

Ok ve yayın hakimiyet alameti olarak kullanılması Türk iktidar anlayışı için o kadar içselleştirilmiştir ki, bu olgu destanlara kadar yansımıştır. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Han, üç büyük oğluna bir yay verirken, üç küçük oğluna birer ok vermiş ve küçük kardeşleri büyüklere tabi kılmıştır. Nitekim Oğuz Kağan, vasiyetinde halkın yayı padişah, oku elçi olarak gördüğünü, bu nedenle hükümdarlığın yay sahibi olan Bozoklarda olmasını, tabiliğin (maiyetliğin) ise ok sahibi olan Üçoklarda olmasını istemiştir.⁷⁵⁹ Bunların yanında kelime itibarıyla Oğuz sözcüğüne bakıldığında, bu kelimenin manasının “kabileler” anlamına geldiği öne sürülmektedir. Buna göre eski Türkçe'de “ok” kelimesi kabile (yönetilenler, reaya, halk) manasında olup –uz çoğul ekiyle ok-uz (oğuz) kelimesi kabileler manasına geliyordu.⁷⁶⁰ Görüldüğü üzere Türk iktidar anlayışında tabiler ya da yönetilenler ok verilenler olarak görülüyordu.

Selçukluların içinden çıktığı Oğuz Yabguluğu'nun da ok ve yayı hakimiyet sembolü olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Selçuklu hanedanının kurucusu Selçuk Sübaşı'nın babası Dukak'ın lakabının kuvveti yüzünden Temür-yalığ, yani demir- yaylı olduğu kaydedilmektedir ki, bu durum Oğuzlar arasında yayın, kuvvet ve güç sembolü olarak ifade edildiğini de göstermektedir.⁷⁶¹

⁷⁵⁶ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 61.

⁷⁵⁷ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 276; A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 293; Erkan Göksu, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri”, s. 990; Göktürk dönemi için Çin kaynaklarında anlatılan bir anekdot da bu durumu teyit etmektedir. Buna göre Sui (Çin) imparatoru, Türk geleneklerine uygun davranarak Batı Göktürk kağanına bir ok göndermiş, böylece kağanı kendisine bağladığını göstererek, sadakatini beklemiştir. Bkz. *a.g.e.*, s. 285.

⁷⁵⁸ Erkan Göksu, *a.g.m.*, s. 993.

⁷⁵⁹ *Şecere-i Terâkime*, s. 40-42; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 97; E. Merçil, *Selçuklularda'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 193; Erkan Göksu, “a.g.m.”, s. 987-990.

⁷⁶⁰ Erkan Göksu, *a.g.m.*, s. 991.

⁷⁶¹ Ebu'l Ferec, s. 292; O. Turan, *a.g.e.*, s. 55.

Selçuklularda ilk olarak Arslan Yabgu döneminde okun, eski Türk iktidar anlayışının bir uzantısı şeklinde, hakimiyet alameti olarak kullanıldığı görülmektedir. Arslan Yabgu, Gazneli Mahmud ile yapacağı görüşmeye kolunda bir yay, kemerinde iki okla gelmiştir.⁷⁶² Sultanın ihtiyaç halinde ne kadar asker gönderebileceğini sorması üzerine, sadağından bir ok çıkarmış ve bu oku kabileme gönderirsen otuz bin atlı yardıma gelir demiştir. Sultan ya yetmezse dediğinde bir ok daha çıkarmış, bunu Balhan Dağı'na gönderirsen on bin atlı gelir demiş, sultan yine yetmezse dediğinde bir ok daha çıkararak bunu Türkistan'a gönderirsen yüz bin atlı daha gelir demiştir. Arslan Yabgu'nun bu cevabına şaşırıp endişelenen Gazneli Mahmud, maaş (para) ve camegi (elbise) vermeden böyle bir ordu toplayan kişiye dikkat edilmesi gerektiğini söylemiş, ardından hemen bir hileyle yabguyu tutuklatarak Hindistan'da bir kaleye hapsettirmiştir.⁷⁶³ Bu olayda okun, eski Türk hakimiyet telakkisine uygun olarak, Selçuklular tarafından kullanılması önemlidir. Çünkü Türk iktidar anlayışında tabi Türk boylarına hükümdar tarafından ok gönderilmesi bir çağrı, davet mahiyetinde olup bu davete karşılık vermek mecburidir. Selçukluların da belki pratikte böyle olmasa bile daha o zamanda Türkler, özellikle de Oğuzlar üzerinde böyle bir hükümlanlık iddiasında oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁶⁴ Gazneli Mahmud'un ise yerleşik bir devletin hükümdarı olarak, "maaş ve elbise" vermeden asker toplanabilmesine şaşırması doğal karşılanmalıdır. Çünkü Gazneli Mahmud, İslam dünyasındaki yerleşik bir iktidarın hükümdarıdır ve Türk iktidar telakkisinden uzaktır.

Tuğrul Bey'in 1038'de Nişâbur'a girerken kolunda bir yay ve kemerinde üç ok olduğu kaydedilmektedir. Bu alametler Tuğrul Bey'in şahsi alametleri olmayıp yukarıda değinildiği gibi milletin hakimiyet alametleridir.⁷⁶⁵ İlk Selçuklu bayraklarının üstünde de ok ve yay bulunduğu düşünülmektedir.⁷⁶⁶ Tuğrul Bey, halifeye yazdığı mektupların başına (tuğra olarak) Selçuklu iktidarını temsilen ok ve yay koydurmuştur.⁷⁶⁷

Selçukluların özellikle ilk dönemlerinde ok ve yay sembolünün yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Tuğralarda, paralarda, bayraklarda, mühürlerde, çetrlerde

⁷⁶² Ravendî, s. 88; S. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s. 68.

⁷⁶³ Ravendî, s. 88; Aksarayî, s. 8; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 49, 68, 86; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 156-157.

⁷⁶⁴ S. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s. 44-45; Nitekim tuğra bahsinde değinildiği gibi Özgür Tokan, ok ve yayın bütün Oğuzları birleştiren bir hakimiyet sembolü olduğunu öne sürmüş ve Selçukluların bu alameti kullanarak Oğuzlar üzerinde hükümlanlık iddiasında bulunduklarını ifade etmiştir. Bkz. not. 862.

⁷⁶⁵ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 73; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 78.

⁷⁶⁶ E. Merçil, *Selçuklularda'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 195.

⁷⁶⁷ Ebu'l Ferec, s. 298; O. Turan, *Mefkûre*, s. 121, 202; a. mlf., *Selçuklular Tarihi*, s. 107, 132.

Selçuklu iktidarı ok ve yayı hakimiyet alameti olarak kullanmıştır.⁷⁶⁸ Tuğrul Bey'in mektuplarında, mühründe ve paralarında ok, yay sembollerinin olduğu görülmektedir.⁷⁶⁹ Ayrıca Bizans İmparatoru ile yaptığı anlaşmaya göre, İstanbul'da tamir edilecek olan camiye kendi simgesi olan ok-yay koydurması oldukça dikkat çekici bir bilgidir.⁷⁷⁰ Bu alametlerin kullanılmasına daha sonraki Selçuklu hükümdarları tarafından da devam edilmiştir. Fakat iktidarın gittikçe İran-İslam devlet geleneklerini benimsemesi bu sembolün kullanımını azaltmıştır.⁷⁷¹

Selçuklu döneminde, okun bir aman verme göstergesi olarak hükümdar tarafından verildiği görülmektedir ki, bu da eski Türk iktidar anlayışına dayanan bir durumdur. Melikşah Irak'ta iken güvence isteyen bir Arap kabilesine kendi okunu vermiş ve böylece onların güvende ve amanda olduklarını göstermek istemiştir.⁷⁷²

Yayın hakimiyet sembolü olarak Melikşah tarafından da sembolize edildiği görülmektedir. Sultan Melikşah huzuruna çıkan Karahanlı elçisine, yay sahibi olduğunu belirtmiş ve hakanın topuz ile kılıç gibi daha tali hakimiyet alametlerine sahip olabileceğini söyleyerek metbu hükümdar olduğunu göstermek istemiştir.⁷⁷³ Sencer'in Harizmşah Atsız'a gönderdiği bir mektubun yanına ok da eklemesi, bir tabilik göstergesi olarak eski Türk iktidar anlayışının bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir.⁷⁷⁴

Türkiye Selçukluları döneminde de sınırlı da olsa ok ve yayın hakimiyet alameti olarak kullanıldığına dair bilgiler vardır. I. İzzeddin Keykavus'un Antalya'yı fethi esnasında şehre girerken kolunda bir yay bulunduğu kaydedilmektedir.⁷⁷⁵ Moğollar Türkiye Selçuklularını tabiyetine alırken onlara ok göndererek tabiliğe alma şartlarını da yerine getiriyordu. Bu anlamda Gıyaseddin II. Keyhüsrev ve İzzeddin II. Keykavus'un Moğol hanlarından diğer tabilik alametleriyle birlikte ok da aldıkları belirtilmektedir.⁷⁷⁶

⁷⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 62; O. Turan, *Mefkûre*, s. 17; a.mlf., *Selçuklular Tarihi*, s. 142, 390; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 193-196; Erkan Göksu, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri", s. 998.

⁷⁶⁹ Ebu'l Ferec, s. 305; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, s. 94.

⁷⁷⁰ İbnü'l Esîr, X, s. 43; O. Turan, *Mefkûre*, s. 270; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 401.

⁷⁷¹ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 62; O. Turan, *Mefkûre*, s. 121; Erkan Göksu, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri", s. 1000.

⁷⁷² Sibt, s. 272-273; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 195.

⁷⁷³ Ahbar, s. 41.

⁷⁷⁴ E. Merçil, *Selçuklularda'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 195.

⁷⁷⁵ İbn Bibî, s. 166; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 196.

⁷⁷⁶ İbn Bibî, s. 84, 128; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 196; Erkan Göksu, *a.g.m.*, s. 996.

1.1.11. Gâşiye

Gâşiye eyer örtüsüdür. Kelime Arapça olup Ortaçağ'da kullanılan hakimiyet alametlerinden birisidir.⁷⁷⁷ Atların eyerlerinin altına konulan örtü olup, genellikle deriden mamul edilip altın sırmalı iplikle süslenirdi.⁷⁷⁸ Sultanlar herhangi bir nedenle ata bindikleri sırada atının eyerinin altına serilirdi. Özellikle bayram ve merasimlerde daha gösterişli gâşiyeler kullanılırdı. Gâşiye, rikâbdâr adı verilen görevli tarafından sultanın önünde taşınırdı.⁷⁷⁹

Selçuklulardan önce Horasan'a hakim olan Gaznelilerde gâşiyeğe önem verildiği, önemli devlet adamlarına verildiği görülmektedir. Bu görevliler dışında başkalarının gâşiyeler kullanmasına izin verilmemiştir.⁷⁸⁰

İran-İslâm iktidar anlayışında gâşiye adı altında kullanılan bu hakimiyet alametine Türk iktidar anlayışında da rastlanmaktadır. Türklerin dünyasında at kültürünün çok önemli olmasından dolayı bu da doğal bir durumdur.⁷⁸¹ Kâşgarlı Mahmud'da "al" kelimesi, turuncu renkteki hakan bayrağı manasına gelmekte olup, aynı zamanda devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yaptıkları kumaş anlamına da gelmektedir.⁷⁸² B. Ögel, bu kumaşı, Türk iktidarı tarafından devlet adamlarına verilen bir memuriyet alameti olarak nitelendirmektedir.⁷⁸³ Aynı zamanda Türkçede bu örtüye örtüg, teğelti, adhrım, çikten denildiği de kaydedilmektedir.⁷⁸⁴

Selçuklular döneminde gâşiyeyle ilgili ilk örneğe Tuğrul Bey'in Halife Kâim bi-emrillâh'ın gâşiyesini taşımasında rastlanmaktadır. Tuğrul Bey, Besâsirî'nin esaretinden kurtardığı halifeyi makamına iade etmiş, bu sırada Bağdat'ta yapılan merasimde halifenin atının dizginini tutarak, gâşiyesini omzunda taşımıştı.⁷⁸⁵ Burada gâşiye taşımanın makama saygı ve bağlılık anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Irak Selçukluları döneminde, Sultan Mesud'un esir aldıktan sonra anlaşma yaptığı Halife Müsterşid'in gâşiyesini

⁷⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 183-192; a.mlf., "Gâşiye", *DİA*, XIII, 1996, s. 398-99; Mustafa Şahin, Zekiye Tunç, "Türkiye Selçukluların Sinop'un Fethinde Gâşiye'yi Hakimiyet Alameti Olarak Kullanmaları ve Fetih İçin Gönderilen Fütüvvetnâme", *Gaziantep University Journal of Social Science*, XVII, 2. sayı, s. 705.

⁷⁷⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 184.

⁷⁷⁹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 184, 192.

⁷⁸⁰ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 191-192.

⁷⁸¹ Bkz. not. 45.

⁷⁸² *DLT*, s. 81; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 37.

⁷⁸³ B. Ögel, aynı eyer örtüsüne Arapların gâşiye dediğini de kaydetmektedir. Bkz. B. Ögel, *a.g.e.*, VI, s. 37.

⁷⁸⁴ *DLT*, s. 435; B. Ögel, *a.g.e.*, III, s. 187, 189, 239.

⁷⁸⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 184-185.

taşıdığı kaydedilmektedir ki, bu da makama saygı anlamında sembolik bir harekettir ve Selçuklu iktidarının Abbasi hilafetine olan taziminin devam ettiğini göstermektedir.⁷⁸⁶

Alparslan'ın 1066'da oğlu Melikşah için yaptırdığı veliahtlık töreninde oğlunun atının gâşiyesini taşıdığı kaydedilmektedir. Bu geleceğin sultanı olarak Melikşah'a itibar kazandırmak ve devlet adamlarının itaatini sağlamak için yapılmış bir harekettir.⁷⁸⁷

Gâşîye taşımak önemli tâbilik sembollerinden biridir. Tâbi hükümdarlar zaman zaman metbularının huzuruna çıktığında onların gâşiyesini taşıyarak tâbiyetlerini arz ediyorlardı.⁷⁸⁸ Karahanlı seferine çıkan Melikşah, Karahanlı Ahmed Han'a hakimiyetini kabul ettirip gâşiyesini taşıtmıştı.⁷⁸⁹ Bu onun bir tâbi olduğunun göstergesiydi. Irak Selçuklularında Melik Mesud da, kardeşi Sultan Mahmud'un huzuruna çıkıp, gâşiyesini taşıyarak itaatini arz etmişti.⁷⁹⁰ İldenizlilerden Kızıl Arslan, ilk tahta çıktığında III. Tuğrul'un gâşiyesini taşıyarak ona itaat ettiğini göstermişti.⁷⁹¹

Türkiye Selçuklu sultanlarının da gâşîyeyi iktidar alameti olarak kullandıkları ve rikâbdâr denilen görevlilerin bu örtüyü sultanların önünde yaya olarak taşıdıkları belirtilmektedir. I. Gıyâseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykâvus gibi sultanlar hakkında dönem kaynaklarında gâşiyelerinin omuzlarında taşındığı hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁷⁹² Özellikle tabilik ve Selçuklu iktidarına tazim anlamında çevre meliklerinin Türkiye Selçuklu sultanlarının gâşiyelerini omuzlarında taşıdığı belirtilmektedir. I. Keykâvus'a esir düşen Trabzon Rum İmparatoru Aleksios, affedildikten sonra sultanın gâşiyesini omzunda taşımıştı. Bu bir Hristiyan hükümdarın da devrin hükümrânlık anlayışının gereklerini yerine getirdiğini göstermektedir.⁷⁹³ Yassıçimen Savaşı sırasında I. Alâeddin Keykubad'la ittifak kuran Eyyubi Meliki Eşref, tazim maksadıyla sultanın gâşiyesini omzunda taşımıştı. Aynı şekilde Meyyafârikîn (Silvan) Eyyubî Emiri Melik Gazi de üzerine ordu gönderen II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e

⁷⁸⁶ İbnü'l Esîr, XI, s. 34-35; Ebu'l Ferec, s. 368-369; Müneccimbaşı, s. 155; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 185-186.

⁷⁸⁷ İbnü'l Esîr, X, s. 59; Müneccimbaşı, s. 38; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 185.

⁷⁸⁸ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 52.

⁷⁸⁹ Ahbar, s. 50; Müneccimbaşı, s. 67; Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 185.

⁷⁹⁰ Ebu'l Ferec, s. 363; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 187.

⁷⁹¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 187.

⁷⁹² İbn Bîbî, I, s. 46, 190; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 188-189.

⁷⁹³ İbn Bîbî, I, s. 190; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 188-189; Mustafa Şahin, Zekiye Tunç, "Türkiye Selçuklularının Sinop'un Fethinde Gâşîye'yi Hâkimiyet Âlameti Olarak Kullanmaları ve Fetih İçin Gönderilen Fütüvvetnâme", s. 706.

cereyan eden bu hadiseyi hatırlatıyor, kendisinin de Meyyafârikîn'den vazgeçtiği takdirde sultana tabi olacağını bildiriyordu.⁷⁹⁴

1.1.12. Hediye

Hediye teatisinin gerekliliği ve şartları o dönemde yazılmış birçok siyâsetnâme kitabının da konularından biri olmuştur. Hediye vermek ve almak iktidar alameti sayılıyordu. Tabi hükümdarlara, meliklere, devlet adamlarına, hizmetleri görülen kimselere toprak, para, mücevher, elbise, kumaş, süs eşyası, at, av hayvanı vs. gibi hediyeler veriliyordu.⁷⁹⁵

Türk iktidar anlayışında hediye vermenin bir saltanat gereği olduğu görülmektedir. Türklerin siyasî, iktisadî ve sosyal hayatında mühim bir rolü olan hediyeleşmenin birçok farklı kelimeyle karşılandığı görülmektedir. Bu anlamda Türkçe'de artut, yarmakan (armağan), belek, singüt, humaru, tanğuk gibi kelimelerin hediye anlamına geldiği kaydedilmektedir.⁷⁹⁶ Özellikle İslâmiyetten önceki Orta Asya'daki Türk iktidarlarında Çin'le hediyeleşmek yaygın bir uygulamaydı. Göktürk-Çin, Uygur-Çin hediyeleşmesi kaynaklarda sıkça zikredilmiştir.⁷⁹⁷ Ayrıca eski Türklerde iktidara hizmeti geçen bazı kimselerin hediyeyle ödüllendirildiği görülmüştür.⁷⁹⁸ Eski Türk iktidarı döneminde tahta çıkma ve taziye törenlerinde de komşu ülkelerden hediyeler gelirdi.⁷⁹⁹

Karahanlı döneminde hakandan devlet adamlarına ve halka, halktan hakana hediye teatisinin yapıldığı kaydedilmektedir. Türk iktidar anlayışında atama yapılırken atanan kişilere bazı hediyeler vermek adetti. *Kutadgu Bilig*'de hükümdar kendisine vezir atarken ona at, koşum ve hilatlerden oluşan hediyeler vermişti.⁸⁰⁰ Yine *Kutadgu Bilig*'de kapıcıbaşının görevlerinden biri, hükümdarın huzuruna çıkarttığı kimselere hükümdardan hediye ve bağışlar koparmak olduğu belirtilmiştir.⁸⁰¹

Türkmen ananesinde at hediye etmenin önemini bilen Gazneli Mesud, Nesâ Savaşından sonra Selçuklu liderlerine Nesâ, Ferâve ve Dihistan'ı iktâ edip onları hukuken

⁷⁹⁴ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 189.

⁷⁹⁵ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 89.

⁷⁹⁶ DLT, s. 109, 140, 340, 362, 408, 445; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 71; R. Genç, *KDT*, s. 189.

⁷⁹⁷ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 106; B. Ögel, *TKGÇ*, I, s. 124; A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 79, 143

⁷⁹⁸ A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 70; B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 336.

⁷⁹⁹ Göktürk hükümdarı Bilge Kağan, babası İlteriş Kağan'ın taziye törenine birçok milletten elçilerin hediyelerle geldiğini bildirmektedir. Bkz. Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Güney Cephesi, 9.-10.satır- haz. Muharrem Engin, s. 31; A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 136;

⁸⁰⁰ KB, s. 135.

⁸⁰¹ *A.g.e.*, s. 188-189.

tanırken, üç Selçuklu şefine de at, eğer takımı ve kumaşlar hediye etmiştir.⁸⁰² Fakat Selçuklu şefleri gelen hediyeleri yere atmış ve Gazneli devleti hakkında alaycı konuşmalar yapmışlardı.⁸⁰³

Hediye teatisinin tüm İran-İslam ve Türk iktidarlarında olduğu gibi Selçuklu iktidarı döneminde de önemini koruduğu görülmektedir. Selçuklu sultanları çeşitli vesilelerle tabii meliklere, devlet adamlarına, emirlere, ileri gelenlere, alimlere, hizmeti görülen kimselere hediyeler verirken, onlardan hediyeler de kabul ederdi. Bu konuda Nizamülmülk ünlü siyasetnâmesinde divandan ve hazineden çıkan hediyeler konusunda iktidarı uyarmakta, bu işi takip etmek için bir kişinin tek yetkili olması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca bu anlamda sarhoşluk anında verilen emirlere dikkat edilmesini, bu emirlerin hükümdarın huzurunda imza edilmeden icra edilmemesini tavsiye etmektedir.⁸⁰⁴

O devirdeki önemli tabilik kaidelerinden birisi tâbinin metbuya hediyeler göndermesiydi. Bir hükümdarın tabiliğine girmek isteyen yönetici hediyeler göndererek tabiyetini arz ederdi. 1048-49 yılında Mervani emiri Nasruddevle Ahmed, Tuğrul Bey'e kıymetli hediyelerle birlikte çok itibar edilen bir Rum asilzadesini göndererek tabiyetine girmişti. Buna sevinen Tuğrul Bey Mervani emirine güvence verdi ve onu tabiyetine aldı.⁸⁰⁵ 1054'te Tebriz emiri Ebu Mansûr er- Ravvâdî'de hediyeler göndererek Tuğrul Bey'e tabiyetini arz etmişti.⁸⁰⁶ Tabi hükümdarlar, aksi yönde davranırlarsa hakimiyetlerinin tehlikeye düşeceğini biliyorlardı.⁸⁰⁷ Alparslan 1065 yılındaki Cend seferinde de Kıpçak Cend meliki değerli hediyeler sunarak sultana tabiyetini sunmuştu.⁸⁰⁸

Selçuklu-hilâfet ilişkilerinde hediye teatisinin büyük önemi vardır. Selçuklu iktidarı, hilâfetin İslâm dünyasındaki manevi nüfuzundan dolayı halifelere gönderdikleri hediyelere ve onlardan aldıkları hediyelere ayrıca önem vermişlerdir. Aynı şekilde halifeler de Selçuklu sultanlarına ve meliklerine çeşitli sebeplerle hediyeler

⁸⁰² Beyhakî, s. 457; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 70.

⁸⁰³ F.Sümer, *Oğuzlar*, s. 79; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 96; Emel Esin, Gazne sultanının beylik unvanı işareti olarak Selçuklu liderlerine hediyeler gönderdiğini söylemektedir. Bkz. "İslam ile karşılaşan ilk Türkler "Şul"(Çöl?Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara dair", s. 58.

⁸⁰⁴ Siyâsetnâme, s. 119.

⁸⁰⁵ Ebü'l Ferec, s. 304, Müneccimbaş, s. 17; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 89.

⁸⁰⁶ İbnü'l Esîr, IX, s. 454.

⁸⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 142.

⁸⁰⁸ İbnü'l Esîr, X, s. 58; Köymen, *a.g.e.*, III, s. 41.

göndermişlerdir. Bu anlamda Tuğrul Bey'den itibaren bütün Büyük Selçuklu hükümdarları ve halifeler arasında hediyeleşmenin yapıldığı görülmektedir.⁸⁰⁹

Devletlerarası ilişkilerde hediyeleşmenin önemli bir rolü vardı. Tuğrul Bey'in 1048 Pasinler Savaşında esir düşen Gürcü prensi Liparit'i serbest bırakması üzerine, Bizans imparatoru, Tuğrul Bey'e çeşitli hediyeler göndermişti. Ebu'l Ferec, bu hediyeleri 1500 balya kumaş, 500 at, 300 mısır eşeği, 1000 keçi olarak sıralamaktadır.⁸¹⁰

Selçuklu iktidarı atama yaparken de eski Türk iktidar anlayışında olduğu gibi atanan kişilere çeşitli hediyeler verirdi. Melikşah 1072'de tahta çıktığında vezir Nizâmülmülk'ü makamında bırakmış ve ona altınla süslenmiş değerli bir boncuk, yüz parça değerli kumaş ve 20 bin altın hediye etmişti.⁸¹¹ İktidar tarafından hediye gönderme uygulaması iktidardan soğumuş bir emirin gönlünü almak amacıyla da yapıldı. 1085'de Melikşah kendinden uzaklaşıp adamları ile Suriye tarafına doğru giden Artuk Bey'e çeşitli hediyeler göndererek gönlünü almak ve kendisine çevirmek istemiştir.⁸¹²

Selçuklu ülkesinde idarecilik yapan bir emir ya da vali, azledileceği yönünde bir kanaate varırsa, makamında kalmak için sultanın huzuruna çıkar ve değerli hediyeler sunardı. Bu durum Selçuklu tarihi boyunca sık sık görülmüştür. 1108'de Atabeg Tuğtekin, oğlu Tacülmülk Böri'yle birlikte değerli hediyeleri Sultan Muhammed Tapar'a göndererek itaatini arz etmişti. Sultan da atabeğin oğlunu iyi karşılayarak onu hediye ve hilatlerle birlikte Dımaşk'a geri göndermiştir.⁸¹³ 1116'de bu sefer bizzat Tuğtekin sultanın huzuruna değerli hediyelerle gitmiş ve onun tekrar rızasını kazanarak dönmüştür.⁸¹⁴ Böylece Atabeg mevkisini korumakda muvaffak olmuştur. Aynı şekilde 1118'de Musul emiri Zengi, sultanın Musul'u Dübey's'e vermek istediğini duyunca sultanın huzuruna çıkmak için Bağdad'a geldi ve yüklü miktarda para ile birlikte hediyeler vererek azledilmemek için ricada bulunmuştur. Ayrıca Zengi, halifeye de çeşitli hediyeler göndererek onun da desteğini kazanmaya çalışmıştır.⁸¹⁵

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da diğer iktidarlarda olduğu gibi hediye teatisinin önemli olduğu görülmektedir. Cülus törenlerinde,

⁸⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Cevzi, s. 311; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 89-92; a. mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 140.

⁸¹⁰ Ebü'l Ferec, s. 305; İbnü'l Esîr, X, s. 43; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 90-91.

⁸¹¹ A.g.e., s. 113; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 198; O.G. Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, s. 166.

⁸¹² Ebü'l Ferec, s. 332; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 81-82.

⁸¹³ İbn Kalanisi, s. 30-31; A. Özeydin, *Muhammed Tapar*, s.96

⁸¹⁴ A.Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 136.

⁸¹⁵ Ebü'l Ferec, s. 361.

karşılama-uğurlama törenlerinde, evlilik törenlerinde, elçi kabullerinde, fetihlerde hediyeleşmeler görülürdü. Tabi hükümdarların en önemli vazifelerinden biri hazineye vergi ve hediyeler göndermesiydi.⁸¹⁶

Türkiye Selçukluları Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğolların tabiyeti altına girmişti. Bu nedenle tabilik kaidelerini yerine getirmek bu sefer Selçuklu iktidarına düşüyordu. Nitekim II. İzzeddin Keykavus 1258-59'da çok miktarda hediyeyle birlikte başkent Konya'dan ayrılıp Irak'ta bulunan Hülagu'nun huzuruna çıkmış ve ona hediyelerini sunmuştu. II. Keykâvus'un tabiyetini kabul eden Hülagu, Rum saltanatını bir yarlığla birlikte ona bırakmıştı.⁸¹⁷ Aynı şekilde Alaaddin Keykubad b. Feramurz hediyelerle birlikte tabiyetini bildirmek için İlhanlı sarayına doğru yol alırken Erzincan civarında bir Moğol emiri olan Nizameddin Yahya'nın saldırısına uğramış ve hediyelerini kaybetmişti.⁸¹⁸

Cülus törenlerinde huzura çıkan emir ve ileri gelenlerin sultanı tebrik ederek ona hediyeler sunduğu belirtilmektedir. I. İzzeddin Keykâvus'un cülusunda çevre hükümdarlardan ve özellikle Ermeni kralı Leon'dan değerli hediyeler gelmişti.⁸¹⁹ I. Alaaddin Keykubad'ın cülusunda, ilk olarak Sivas'ta sultan olarak selamlanan I. Keykubad, başkent Konya'ya kadar yol boyunca uğradığı yerlerde cülusu tebrik edilmiş ve ona hediyeler sunulmuştur. Nitekim Konya'da da büyük bir cülus töreni yapılmış ve ülkenin emirleri sultanın huzuruna çıkarak tebriklerini iletmiş ve değerli hediyeler sunmuşlardır.⁸²⁰ İbn Bîbî bu hediyelerin mücevherler, elbiseler, altın/gümüş eşyalarla dolu sandıklar, köle ve cariyeler ile atlardan oluştuğunu belirtmektedir.⁸²¹

Elçi teatilerinde de hediyeleşme bir saltanat gereğiydi. Özellikle gelen elçinin Abbasi halifesinin elçisi olup ve ulvi bir şahsiyet (şeyh, alim) olması verilen hediyelerin miktarını ve çeşidini artırıyordu. 1221'de Abbasi elçisi olarak Konya'ya gelen Şeyh Sühreverdi'yi büyük bir saygıyla karşılayan Sultan I. Keykubad, ayrılırken ona 7 bin altın, 5 bin dinar, atlar, köleler ve elbiseler hediye etmişti.⁸²²

⁸¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, s. 189-191, 201; Ebu'l Ferec, s. 499; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 315-316.

⁸¹⁷ Aksarayî, s. 45; O. Turan, *a.g.e.*, s. 491

⁸¹⁸ Aksarayî, s. 208-209.

⁸¹⁹ İbn Bîbî, s. 148; Müneccimbaşı, II, s. 44; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 297.

⁸²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, s. 228-233; Müneccimbaşı, II, s. 59; O. Turan, *a.g.e.*, s. 329.

⁸²¹ İbn Bîbî, s. 237.

⁸²² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, s. 252, 275; Müneccimbaşı, II, s. 50; O. Turan, *a.g.e.*, s. 330-331.

Yapılan bir fetih ya da kazanılan bir zaferden sonra da hediye teatisi yapılıyordu. Fetihte veya zaferde emeği geçen ileri gelenler hediyelerle ödüllendirilirdi. Türk hakimiyet anlayışından gelen bu durum Türk destanlarında, hikayelerinde de yerini bulmuştur.⁸²³ Aynı zamanda gerçekleşen bir fetihten sonra çevre ülkelerin hükümdarları da fethi kutlamak için birçok hediye gönderirlerdi. I. Alaaddin Keykubad Alanya ve Alara kalelerini fethettikten sonra ileri gelen emirlere hilat ve hediyeler dağıttıktan sonra onlara bölgelerine dönme izni vermişti. Çevre ülkelerin melikleri de bu fetihleri kutlamak için hediyeler göndermişlerdi.⁸²⁴

Selçuklu iktidarının verdiği bir görevi başarıyla tamamlayan veya tamamlanmasında hizmet eden kimseler de iktidar tarafından hediyelerle ödüllendirilirdi. Konya surlarının tamamlanması için çalışan emirlere Sultan I. Alaaddin Keykubad inşaat bitince saltanat hazinesinden değerli hilatlar ve elbiseler hediye etmişti.⁸²⁵ Gözden düşen bir emirin gönlünü almak ve onun konumunu yükseltmek için de Selçuklu sultanları hediyeler vermiştir. Nitekim I. Keykubad, uzun zamandır gözden düşmüş bir şekilde sıkıntı içinde yaşayan emir Kemaleddin Kamyar'a bin kırmızı dinar, beş katır, on at ve beş köle hediye etmiş, onu önemli bir mevkie getirmiştir.⁸²⁶

1.1.13. Saçı

Saçı saçmak Selçuklu iktidar alametlerinden biriydi. Özellikle cülus, karşılama, uğurlama, fetih merasimlerinde görevliler tarafından halkın üzerine ya da ileri gelenler tarafından hükümdarın üzerine altın, gümüş para ya da mücevher gibi değerli nesneler saçmaktır.⁸²⁷ Selçuklulardan önce İslam dünyasında görülen bir uygulama olmakla birlikte kökeninin eski Türk geleneklerine dayandığı yönünde görüşler de vardır.⁸²⁸ Kaşgarlı Mahmud, DLT'de "yarmak saçıldı" (para saçıldı) ifadesini kullanmaktadır.⁸²⁹ Fakat bunun bir iktidar alameti olduğuna yönelik bir bilgi vermemektedir. B. Ögel ise bir eserinde eski Türklerin savaş öncesinde yaptığı uygulamaları sayarken iktidarın askerler üzerine saçı saçtığını belirtmiştir.⁸³⁰

⁸²³ *Dede Korkut*, s. 28, 69.

⁸²⁴ İbn Bîbî, s. 269-271; O. Turan, *a.g.e.*, s. 337.

⁸²⁵ İbn Bîbî, s. 274; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 332.

⁸²⁶ İbn Bîbî, s. 290; O. Turan, *a.g.e.*, s. 341.

⁸²⁷ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 149-150.

⁸²⁸ Emine Uyumaz ise saçı saçmanın eski bir Türk geleneği olduğunu söylemektedir. Bkz. Emine Uyumaz, "Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı'nın Türkiye Selçuklu Devleti Resmi Protokolünde Uygulanışına Dair", *Mehmet Eröz Armağanı*, İstanbul, 2011, s. 181-186.

⁸²⁹ *DLT*, II, s. 122.

⁸³⁰ B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 302.

Saçı saçma, yukarıda da değinildiği gibi Selçuklulardan önce de İslam dünyasındaki iktidarlar tarafından yapılan bir uygulamadır. Örneğin 977’de Sebüktegin, diğer emirlerin isteği ve onayıyla Gazne tahtına geçerken üzerine altın ve gümüşler saçılmıştır.⁸³¹

Selçuklular döneminde saçı saçma uygulamasının yapıldığı kaynaklardaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu anlamda özellikle düğün, cülus ve veliahtlık törenleri ön plana çıkmaktadır. Alparslan’ın kızı Seferiyye Hatun ile Halife el-Kâim Biemrillâh’ın torunu Uddetüddin’in (Muktedî) nikâhı sırasında Alparslan orada hazır bulunanlar üzerine inci ve mücevherler saçtırmıştı.⁸³² 1109 yılında ise Halife Müstazhir ile Sultan Muhammed Tapar’ın kızkardeşinin evlilik töreninde halka altın ve mücevherler saçılmıştı.⁸³³

1087 yılında Melikşah’ın Bağdat’a ilk gelişi oldukça tantanalı olmuştu. Sultan ile halifenin görüşmesi için oldukça gösterişli bir merasim hazırlanmış, bu görüşmede sultan ile birlikte veziri Nizamülmülk de halife ile görüşmüş, Selçuklu devletinin önemli emirleri halifeye tanıtılmıştır. Karşılıklı hediye teatisinin yapıldığı bu görüşmeden sonra Melikşah Bağdat’ta halkın üzerine altın ve gümüş saçmıştı.⁸³⁴

1105’de Berkyaruk’un oğlu Melikşah Bağdat’ta adına hutbe okunup sultan ilan edilirken saçı (dinar) saçılmıştır.⁸³⁵

İslam dünyasındaki birçok uygulamayı Büyük Selçuklular gibi uygulayan Türkiye Selçukluları, saçı saçma uygulamasını da devam ettirmiştir. Özellikle dönemin en önemli kaynağı olan İbn Bîbî’de çeşitli vesilelerle saçı saçıldığı yönünde oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Düğün, cülûs, karşılama ve fetih törenlerinde sultanların ya da orada bulunanların üzerine saçılar saçılmıştır.⁸³⁶

1216’de I. İzzeddin Keykâvus ile Mengücekli Behramşah’ın kızının evliliği münasebetiyle oldukça ihtişamlı bir düğün töreni düzenlenmiş ve düğünde bulunanların

⁸³¹ *Siyasetnâme*, s. 166.

⁸³² İbnü’l Cevzî, s. 109; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 150

⁸³³ İbnü’l Esîr, X, s. 377.

⁸³⁴ İbnü’l Cevzî, s. 144; O. Turan bu olayı sadece gümüş paralar saçıldı olarak ifade etmektedir. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 206-207.

⁸³⁵ İbnü’l Esîr, X, s. 310; Münecimbaşı, s. 96.

⁸³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Uyumaz, “Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı’nın Türkiye Selçuklu Devleti Resmi Protokolünde Uygulanışına Dair”, s. 181-186.

üzerine altın ve mücevherler saçılmıştı.⁸³⁷ I. Alaaddin Keykubad, Eyyubî melikesi Gaziye Hatun ile evlenirken de yağılan düğün töreninde dinar ve dirhemler saçılmıştı.⁸³⁸

Selçuklularda olduğu gibi Selçuklulara tabi olan hükümetlerin de saçı saçma uygulaması yaptığı anlaşılmaktadır. 1215'te affedilip tekrar tabiyete alınan Ermeni kralı Leon, barışın tekrar sağlanması şerefine halkının üzerine saçılar saçtırmıştı.⁸³⁹ Bu durum Selçuklu Türkiye'sinde, Hristiyan bir iktidar tarafından da bu uygulamanın yapıldığını göstermektedir.

1220'de I. Alaaddin Keykubad'ın cülusu için de büyük törenler düzenlenmişti. Kayseri'de tahta oturan I. Keykubad'ın üzerine dinar, dirhem ve incilerden oluşan saçılar saçıldığı gibi, şehrin emiri Hokkabazoğlu Seyfeddin Ebu Bekir halka inciler saçmıştı.⁸⁴⁰ Aynı tören I. Keykubad, Konya'ya doğru ilerlerken Obruk mevkinde de yapılmış ve orada bulunanların üzerine altın ve gümüşten oluşan saçılar saçılmıştı.⁸⁴¹

Fetihlerde de sultanların üzerlerine saçı saçıldığı anlaşılmaktadır. I. Keykâvus Sinop kalesini amanla fethedip şehre girerken şehir halkı onun üzerine dinar ve dirhemler saçmıştı.⁸⁴² Aynı şekilde Alâiye (Alanya) kalesini teslim alan I. Keykubad'ın üzerine kaleden içeri girerken şehrin ileri gelenleri tarafından saçı saçılmıştı.⁸⁴³

1.1.14. Mevkib

Mevkib saltanat kafilesi, alayı demektir. Hükümdarlar bir yere gittiklerinde devletin ileri gelenleri ve görevlilerden oluşan maiyetleriyle birlikte hareket ederlerdi. Selçuklu döneminde genel olarak bu kafilede sultanın yanında has adamları, emirleri, nedimleri, muhafızları, çetrdarı, alemdarı ve nevbet takımı bulunurdu.⁸⁴⁴ Sultanın gelmekte olduğu mevkibinden anlaşıldı. Karahanlılarda bu kafileye “yortuğ” denildiği

⁸³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bîbî, s. 199-207; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 323; Emine Uyumaz, “Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı'nın Türkiye Selçuklu Devleti Resmi Protokolünde Uygulanışına Dair”, s. 185.

⁸³⁸ Emine Uyumaz, “Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı'nın Türkiye Selçuklu Devleti Resmi Protokolünde Uygulanışına Dair”, s. 185.

⁸³⁹ İbn Bîbî, s. 197.

⁸⁴⁰ A.g.e., s. 231; Emine Uyumaz, “Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı'nın Türkiye Selçuklu Devleti Resmi Protokolünde Uygulanışına Dair”, s. 181-182.

⁸⁴¹ A.g.e., s. 232; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 328.

⁸⁴² İbn Bîbî, s. 180; Emine Uyumaz, “Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı'nın Türkiye Selçuklu Devleti Resmi Protokolünde Uygulanışına Dair”, s. 184.

⁸⁴³ İbn Bîbî, s. 267; Ayrıca I. Keykavus, Ankara kalesinde taht mücadelesini sürdüren kardeşi I. Keykubad'ı kuşatmıştı. Daha fazla dayanamayacağını anlayan I. Keykubad, canına dokunulmamak şartıyla teslim oldu. Sultan I. Keykavus da şehir halkına aman verdi. Sultanın şehre girerken halk tarafından üzerine saçı saçıldığı kaydedilmektedir. Bkz. İbn Bîbî, s. 167.

⁸⁴⁴ İbn Bîbî, s. 251; Bkz. not. 689, 729, 799.

anlaşılmaktadır.⁸⁴⁵ Türkiye Selçuklu kaynakları İbn Bîbî ve Aksarayî de bu saltanat kafilesine “mevkib-i saltanat” demektedir.⁸⁴⁶ Ayrıca İbn Bîbî’de sultanın özel kafilesi anlamında “kevkebe-i hâs” ifadesi de geçmektedir.⁸⁴⁷

Yukarıda değinildiği gibi Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu sultanlarının herhangi bir yere giderken yanlarında mevkibleri olduğu belirtilmektedir. İbnü’l Esîr, 1135’de Sencer’in muhteşem alayını (mevkib) ve çetrini gören Gazne hükümdarı Behramşah’ın, Sencer’in huzuruna çıkmak üzere gelmekte iken çok korkarak geri döndüğünü kaydetmektedir.⁸⁴⁸ Türkiye Selçuklu kaynakları da sultanların kalabalık ve gösterişli mevkiblerinden bashsetmektedir. I. İzzeddin Keykâvus, Halep seferine çıkarken yol üzerindeki emirlere hazırlık yapmaları için haber göndererek, mevkibinin yaklaşmakta olduğunu bildiriyordu.⁸⁴⁹ Burada mevkibin bir saltanat alameti olarak kullanıldığı görülmektedir. I. Alaaddin Keykubad’ın da mevkibiyle hareket ettiğini İbn Bîbî birçok kere zikretmektedir.⁸⁵⁰

1.1.15. Kılıç

Kılıç, hakimiyet sembollerinden biridir. Kılıç hem hükümdarların kullandığı maddi bir alamet hem de hükümlarlığın sembolize edildiği manevi bir alamet olarak anlaşılmalıdır. Aynı zamanda kahramanlığın, bağımsızlığın ve gücün sembolüdür. Kılıç, Türkçe kökenli bir kelime olup Arapça karşılığı seyf, Farsça karşılığı ise şemşîrdir.⁸⁵¹ Kılıcın hakimiyet alameti olarak hem eski Türk iktidar anlayışında hem de İran-İslam iktidar anlayışında önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki gelenekten beslenen Selçuklular da bu anlayışı sürdürmüştür. Özellikle Ortaçağ’da kullanılan eğri kılıcın Türk kılıcı olarak adlandırıldığı kaydedilmektedir.⁸⁵²

Eski Türklerde, Hunlardan hatta İskitlerden itibaren kılıca kutsi bir anlam izafe edildiği belirtilmektedir. Bu anlamda eski Türk hakanlarının kılıç üzerine ant içme, kılıç adına kurban kesme gibi uygulamalarının olduğu kaydedilmektedir. Bu dönemde kılıca

⁸⁴⁵ B. Ögel, *TKTG*, VII, s. 123; *KDT*, s. 169.

⁸⁴⁶ İbn Bîbî, s. 204, 230; Aksarayî, s. 78.

⁸⁴⁷ İbn Bîbî, s. 204.

⁸⁴⁸ İbnü’l Esîr, XI, s. 36.

⁸⁴⁹ İbn Bîbî, s. 204.

⁸⁵⁰ *A.g.e.*, s. 230.

⁸⁵¹ Nebi Bozkurt, “Kılıç”, *DİA*, s. 405; Ayrıca kılıç için hüsâm ve tiğ kelimelerinin de kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz. E. Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, s. 238.

⁸⁵² Nebi Bozkurt, “Kılıç”, *DİA*, s. 406.

verilen isim “kingrak”dır.⁸⁵³ Attila’ya izafe edilen meşhur Mars’ın kılıcı efsanesinde, Attila, Mars’ın kılıcını ele geçirerek cihanın hakimi olacağı inancını benimsemiştir.⁸⁵⁴

İslamiyeti kabul eden Karahanlılar döneminde de kılıcın hakimiyeti sembolize eden önemli bir araç olduğu anlaşılmaktadır. Hükümdar kılıcı sayesinde halkını itaat ettirmekte ve düşmanlarını yenebilmektedir. Kılıç, iktidarın sahip olduğu şedid güçtür. *Kutadgu Bilig*’in müellifi Yusuf Has Hacib’in “eğer ülke tutulursa kılıç ile tutulur”, “(bey) eline kılıç aldı halkı itaat altında tuttu” ifadeleri bu gerçeği belirtmektedir.⁸⁵⁵ Karahanlı döneminde kılıç kelimesinin hanlara unvan olarak verildiği görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Karahanlı hükümdarlarına kılıç unvanının da verildiğini, “Kılıç Han” deyiminin “kurduğu, düşündüğü işlerde kılıç gibi kesip atan han” anlamında kullanıldığını bildirmektedir.⁸⁵⁶ Karahanlılarda daha çok unvan olarak kullanılan bu kelimenin daha sonra özellikle Türkiye Selçuklularında hükümdarlara ad olarak verildiği görülmektedir.⁸⁵⁷

Kılıcın cismani cihan hakimiyetini sembolize ettiği, Tuğrul Bey’in halifenin huzuruna çıkma töreninden anlaşılmaktadır. 1058 yılında yapılan bu törende, Tuğrul Bey’e halife tarafından iki kılıç kuşatılmış ve kendisi doğu ve batının hükümdarı (melikü’l-maşrik ve’l mağrib) ilan edilmiştir.⁸⁵⁸ Bu uygulama, siyasi hakimiyetin Tuğrul Bey’e geçtiğini ve kendisinin doğu ile batının (yani tüm cihanın) hükümdarı olduğunu sembolize ediyordu. Abbasi halifeleri Tuğrul Bey’den itibaren bazı Selçuklu hükümdarları için de bu uygulamayı yapmıştır. Bu hükümdarlar, Melikşah (1087), Muhammed Tapar (1101), Mahmud b. Muhammed Tapar (1121), Mesud b. Muhammed Tapar (1133) olarak sıralanabilir.⁸⁵⁹ Daha sonraki dönemlerde Selçukluların zayıflaması ve halifelerin siyasi hakimiyetlerini artırmasıyla bu uygulama devam etmemiştir.

Selçuklular döneminde tabi hükümdarlara ve devlet adamlarına iktidar tarafından kılıç verildiği görülmektedir ki bu durum Selçuklulardan önce Gazneliler tarafından da

⁸⁵³ Zaur Hasanov, “İskitlerin ve Hunları (Hsiung-Nu) Dininde Kutsal Kılıç Kültü”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 181, Ağustos 2009, s. 173; Kingrak kelimesinin ne zaman kılıca dönüştüğü tespit edilememiştir. Fakat Uygur, özellikle de Karahanlılar döneminde hükümdar unvanları olarak artık kılıç kelimesinin kullandığı belirtilmektedir. Ayrıca Türkçenin lehçelerinde bu kelime kılınç, kiliç, kilis, kiliş şeklinde de görülür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, “Kılıç”, *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 405.

⁸⁵⁴ O. Turan, *Mefkûre*, s. 154; Zaur Hasanov, “İskitlerin ve Hunları (Hsiung-Nu) Dininde Kutsal Kılıç Kültü”, s. 179.

⁸⁵⁵ *Kutadgu Bilig*, s. 30, 32.

⁸⁵⁶ *DLT*, s. 355; *KDT*, s. 137.

⁸⁵⁷ T. Selçuklularında I. Kılıç Arslan (1092-1107), II. Kılıç Arslan (1155-1192), III. Kılıç Arslan (1204), IV. Kılıç Arslan (1249-1266) adlı hükümdarlar hüküm sürmüştür.

⁸⁵⁸ İbnü’l Cevzi, s. 32; İbnü’l Esîr, IX, s. 490; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 97; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 105.

⁸⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü’l Cevzi, s. 143; İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 98; A. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 27; E. Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, s. 236-237.

yapılan bir uygulamadır.⁸⁶⁰ Örneğin Abdülkerim Özaydın, şahnelere Selçuklu iktidarı tarafından kılıç verildiğini kaydetmektedir.⁸⁶¹

Türkiye Selçukluları döneminde kılıcın bir hakimiyet sembolü olarak telakki edildiği görülmektedir. İbn Bîbî, tabi hükümdar Ermeni Leon'un, af talep ederken Sultan I. İzzeddin Keykâvus'a "kılıç ve mühür sahibi olan siz padişahımız" diye hitap ettiğini söylemektedir.⁸⁶² Abbasi halifesi Nâsır lidinillâh'ın da I. Alaaddin Keykubad'a gönderdiği hilatler arasında bir kılıç da bulunmaktadır.⁸⁶³

1.1.16. Mühür ve Yüzük

Mühür ve yüzük tarih boyunca hakimiyet alameti olarak kullanılmış iki objedir. Bu iki alametın sık sık "mühür-yüzük" olarak birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle bu başlıkta iç içe geçmiş bu iki alamet birlikte değerlendirilecektir. Mühür, Farsça bir kelime olup, resmi evrakların (ferman, menşur, berat, mektup vs.) üzerine basılan, genelde hükümdarın adı, unvanı ya da tasvirini içeren çizimlerden oluşan bir damga, remizdir.⁸⁶⁴ Türkçesi "tamga" olup, Arapçada "hatem" ve "tâbi' (tâbe'") olarak geçmektedir.⁸⁶⁵ Yüzük ise hükümdarların parmaklarına taktıkları altından, gümüşten, bronzdan ya da demirden imal edilip üzeri değerli taşlarla süslenen halka olup, iktidar alameti ve ziynet eşyası olarak kullanılmıştır. Yüzük kelimesinin Arapçada hâtem, fetha, halka (halaka), Farsçada engüster, nigin gibi kelimelerle karşılandığı görülmektedir ki, bu kelimeler Selçuklu döneminde de kullanılmıştır.⁸⁶⁶ Tarihi kayıtlar incelendiğinde hükümdar mühürlerinin sık sık yüzükler üzerine nakşedildiği ve hükümdarların bu mühür-yüzükleri iktidar alameti olarak kullandıkları görülmektedir. Genelde bu mühür-yüzüklerde mühür damgaları, evraklara düz bir şekilde çıkması için, ters şekilde nakşedilmiştir.⁸⁶⁷ Elbette bu mühür-yüzükler dışında hükümdarların sadece mühür ve sadece yüzük olarak kullandıkları objeler de vardır.

⁸⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l Feret, s. 293.

⁸⁶¹ A. Özaydın, "Büyük Selçuklularda Şahnelik", s. 483.

⁸⁶² İbn Bîbî, s. 189.

⁸⁶³ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 237.

⁸⁶⁴ *Siyasetnâme*, s. 218; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 197; Necati Fahri Taş, Nebi Bozkurt, "Mühür", *DİA*, XXXI, 2006, s. 528; Züriye Oruç, "Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük", s. 341

⁸⁶⁵ N. F. Taş, N. Bozkurt, *a.g.m.*, s. 528; Züriye Oruç, "Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük", s. 341.

⁸⁶⁶ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 197; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yüzük", *DİA*, XXXIV, 2013, s. 55.

⁸⁶⁷ M. Sabri Küçükaşçı, "Yüzük", *DİA*, s. 56; G. Babayar, A. Habibullayev, "Batı Köktürk Kağanlığının Hakimiyet Simgeleri: Damga ve Mühür", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXII, 240. sayı, İstanbul 2019", s. 45.

Selçuklu döneminden önce hem eski Türk hakimiyet anlayışında hem de İran-İslam hakimiyet anlayışında mühür ve yüzüğün iktidar alametleri olarak kullanıldığı görülmektedir. Selçuklular da bu iki devlet geleneğinden gelen anlayışla mühür ve yüzüğü iktidar alameti olarak kullanmışlardır.

İslamiyet öncesindeki Türk dünyasında mühür ve yüzük, hakimiyet alameti olarak kullanılmaktadır. Hun dönemine kadar uzanan kayıtlar olmasına rağmen, bu yönde bulunmuş buluntuların çoğu Göktürk dönemine aittir.⁸⁶⁸ Bu dönemde hükümdar mührüne “tamga” denmekte olup, resmi evraklara mührü basmakla görevli kişilere (mühürdar) ise tamgacı (tamğaçı) denmektedir.⁸⁶⁹ Bu tamgalarda yazıdan ziyade şekil ve tasvirler baskındır. Hükümdarı adı, unvanı, kutsiyet izafe edilen varlıkların adları, dilek, istek sözleri, hükümdar tasvirleri, totem sayılan hayvan tasvirleri (aslan, pars, deve, at, geyik, dağ keçisi), astral simgeler (güneş, hilal, yıldız) tamgalarda bulunan yazı ve tasvirler olarak sıralanabilir.⁸⁷⁰ Çin kaynaklarına göre tamgalar, altın uçlu okların balmumuna sürülmesi yoluyla evraklara geçirilmektedir.⁸⁷¹ Türk hakanlarının resmi yazışmalarda kullandıkları kırmızı mürekkepli bu mühürlerine “al tamga” denildiği belirtilmektedir.⁸⁷² Ayrıca yukarıda değinildiği gibi mühür ve yüzüğün bir arada kullanıldığı mühür-yüzük kalıpları da eski Türk iktidarı tarafından kullanılmıştır.⁸⁷³ Bunların dışında yuvarlak ve dörtgen mühürler de kullanılmıştır. Mühürler altın, gümüş ya da bronz malzemeden yapıp üzerine tamgalar nakşedilirdi.⁸⁷⁴ Eski Türk hakanlarının mühürlerinde “sözüm” kelimesi tespit edilmiştir ki, bu hükümdarın emri ve buyrultusu anlamına gelmektedir.⁸⁷⁵ Türk hakanlarının sofralarını ve yeme-içme kaplarını da mühürlettiği görülmektedir.⁸⁷⁶ Bu anlamda hükümdarların şahsi eşyalarının da mühürlendiği anlaşılmaktadır. Eski Türk hakanlarının sadece yüzük şeklinde kullandığı objeler de vardır. Bu yüzükler genelde yakut, firuze ve zümrüt gibi değerli taşlarla süslenmiş ve üzerlerine hükümdarın unvanları

⁸⁶⁸ G. Babayar, A. Habibullayev, “Damga ve Mühür”, s. 39; Ahmet Kütük, “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, XXVII, 2. Sayı, İstanbul 2017, s. 197; Züriye Oruç, “Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük ve Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X, sayı: 54, 2017, s. 340.

⁸⁶⁹ *TMK*, s. 278; N. F. Taş, N. Bozkurt, *a.g.m.*, s. 530; Gaybullah Babayar, Arif Habibullayev, *a.g.m.*, s. 33, 37.

⁸⁷⁰ G. Babayar, A. Habibullayev, *a.g.m.* s. 38.

⁸⁷¹ A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 35.

⁸⁷² Necati Fahri Taş, Nebi Bozkurt, “Mühür”, s. 529; G. Babayar, A. Habibullayev, *a.g.m.* s. 33, 37; Züriye Oruç, *a.g.m.* s. 341-42.

⁸⁷³ G. Babayar, A. Habibullayev, “Damga ve Mühür”, s. 36-37.

⁸⁷⁴ G. Babayar, A. Habibullayev, *a.g.m.*, s. 36.

⁸⁷⁵ G. Babayar, A. Habibullayev, *a.g.m.*, s. 34.

⁸⁷⁶ Necati Fahri Taş, Nebi Bozkurt, “Mühür”, s. 528.

işlenmiştir. Örneğin Fergana’da Göktürk alfabesi ile üzerinde “İnanç” unvanının yazılı olduğu yüzük bulunmuştur.⁸⁷⁷

Yakındoğu’ya bakıldığında Sasanî (İran) hükümdarlarının mühür-yüzükleri olduğu kaydedilmektedir.⁸⁷⁸ Kut anlayışına benzer şekilde Sasani hükümdarları da hükmetme yetkisini Tanrı’dan alıyorlar ve bu hak hükümdarların kullandığı şeritli bir yüzük üzerinden sembolize ediliyordu.⁸⁷⁹ İslam tarihinde Hz. Peygamber’in mühür-yüzük kullandığı belirtilmektedir. Hz. Peygamber, komşu devlet başkanlarına tebliğ için mektup göndermek istediğinde, devlet başkanlarının mühürsüz mektup kabul etmediği söylenmiş, bunun üzerine de Hz. Peygamber, kendisine üzerinde “Muhammed Resûlullah” yazan gümüş mühür-yüzük yaptırmıştır. Bu mühür-yüzük, ilk halifeler Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman tarafından da kullanılmış, bilahare Hz. Osman bu yüzüğü kaybedince kendisine ayrı bir yüzük yaptırmıştır. Bu dönemden sonra ise her gelen halife kendisine özel yüzük yaptırmıştır.⁸⁸⁰ Ayrıca Hz. Ömer’in mührü örneğinde olduğu gibi Hulefa-yi Raşidin, sadece mühür olarak kullanılan objeler de kullanmıştır. Bu mühürlerin üzerinde çeşitli dini ifadeler bulunmaktadır.⁸⁸¹

Resmi evrakları ve mektupları mühürleme işlemi Emeviler döneminde de devam etmiş, bu evrakları saklamak ve mühürlemek için Divanü’l hâtem denilen bir divan kurulmuştur.⁸⁸² Abbasilerde ise Divan-ı Resail ve Divan-ı Küttab adlı divanlar bu görevi icra etmiştir.⁸⁸³ Abbasi halifelerinin cebel ve burç adı verilen, hakimiyet alameti olarak kullandıkları, çok değerli yüzükleri olduğu kaydedilmektedir.⁸⁸⁴ Abbasilerin zayıflamasıyla İslam dünyasında ortaya çıkan iktidarların hükümdarlarının da yüzüğü hakimiyet alameti olarak kullandığı görülmektedir. Örneğin Gazne hükümdarlarının alamet olarak yüzük taktıkları belirtilmektedir.⁸⁸⁵ Ayrıca bu dönemde yüzük ve mühür

⁸⁷⁷ Züriye Oruç, “Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük”, s. 340; Oğuzların yüzük kullanımı ile ilgili bilgiler için bkz. *Dede Korkut*, s. 57; B. Ögel, *TKTG*, V, s. 263; A. Kütük, “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti”, s. 201.

⁸⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Necati Fahri Taş, Nebi Bozkurt, “Mühür”, s. 528; M. S. Küçükaşçı, “Yüzük”, *DİA*, s. 55; A. Kütük, *a.g.m.*, s. 196; Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 341, 343-344.

⁸⁷⁹ M. Tezcan, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti”, s. 182.

⁸⁸⁰ E. Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, s. 196; Necati Fahri Taş, Nebi Bozkurt, “Mühür”, s. 529; M. S. Küçükaşçı, “Yüzük”, *DİA*, s. 55; A. Kütük, “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti”, s. 196.

⁸⁸¹ Hz. Ömer’in şahsi mührünün dörtgen yapıda olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bkz. Necati Fahri Taş, Nebi Bozkurt, “Mühür”, s. 529.

⁸⁸² Necati Fahri Taş, Nebi Bozkurt, “Mühür”, s. 529.

⁸⁸³ A. Kütük, *a.g.m.*, s. 196.

⁸⁸⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Yüzük”, *DİA*, s. 56.

⁸⁸⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 196.

imgelerinin edebiyat ve sanatta öne çıktığı ve Arapça ve Farsça edebi eserlerde sık sık kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁸⁶

Yukarıdaki bilgiler ışığında Selçuklu döneminde de bu iki anlayıştan gelen mühür ve yüzük kullanımının devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde mühür-yüzüklerin ön planda olduğu görülmektedir.⁸⁸⁷ Sadece yüzük olanların ise altın ya da gümüşten yapıldığı, yakut, firuze ve zümrüt gibi değerli taşlarla süslenmiş gösterişli yüzükler olduğu kaydedilmektedir.⁸⁸⁸ Tuğrul Bey'in mühründe halifeden aldığı üç unvanla birlikte yay sembolünün olduğu aktarılmaktadır.⁸⁸⁹ Bu durum Türk iktidar anlayışı ile İran-İslam iktidar anlayışının meczinden başka bir şey değildir. Ayrıca Tuğrul Bey'e 1058 yılında halife ile görüşmesinde halife tarafından kendisine bazı hakimiyet alametleriyle birlikte mühür de verildiği kaydedilmektedir.⁸⁹⁰ Mührün verilmesi siyasi hakimiyetin Tuğrul Bey'e tevcih edildiği şeklinde yorumlanabilir. Daha sonraki dönemlerde de halifeler tarafından Selçuklu sultanlarına hilatin bir parçası olarak yüzük gönderilmiştir.⁸⁹¹

Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu sultanlarının çoğu hakkında mühürleri ve yüzükleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ravendî, Alparslan'ın ölümünü anlatırken yazdığı "taç ile yüzük Alparslan'a kalmadıysa da şimdi saltanat süren hükümdara kalacaktır." ifadesi dönemin hakimiyet sembollerini anlatması bakımından dikkat çekicidir.⁸⁹² Melikşah'ın da 1087'de halife ile buluşmasında, halifenin yüzüğünü öperek tazimde bulunması, yüzüğün hakimiyet ve saygınlıkla sembolleştiğini göstermektedir.⁸⁹³

Selçuklu döneminde yüzüğün yetki verme, kullandırma şeklinde başka şahıslara verildiği görülmektedir. Özellikle ileri gelen devlet adamları hükümdarın izniyle onun yüzüğünü alarak çeşitli icraatlar da bulunmuşlardır.⁸⁹⁴ Zaman zaman bu durumun suiistimal edildiği de görülmektedir. Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmesi meselesinde yüzüğünü veziri Amidülmülk Kündürî'ye vererek onu kendi adına yetkilendirmesi bu duruma bir örnektir.⁸⁹⁵ Ayrıca yine vezir Kündürî'ye Çağrı Bey'in

⁸⁸⁶ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yüzük", *DİA*, s. 57.

⁸⁸⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 197.

⁸⁸⁸ A. Kütük, *a.g.m.*, s. 202-203.

⁸⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l Ferec, s. 305; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 197; Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 342.

⁸⁹⁰ Ebü'l Ferec, s. 312; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 197; Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 344.

⁸⁹¹ Züriye Oruç, "Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük", s. 344.

⁸⁹² Ravendî, s. 207; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 198; A. Kütük, "İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti", s. 197.

⁸⁹³ İbnü'l Esîr, X, s. 142; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 198.

⁸⁹⁴ A. Kütük, *a.g.m.*, s. 197-98; Züriye Oruç, "a.g.m.", s. 344.

⁸⁹⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 198.

kızı, halifenin eşi olan Arslan Hatun'un götürülmesi için yüzük verilmiştir.⁸⁹⁶ Melikşah'ın ölümünü gizli tutan eşi Terken Hatun, başkent İsfahân'ı ele geçirmek için sultanın yüzüğünü emir Kürboğa'ya vererek onu bu şehre yollamış, Kürboğa kale komutanına bu yüzüğü göstererek karşı koyma olmadan şehri ele geçirebilmiştir. Böylece Terken Hatun İsfahân'a hakim olmuştur.⁸⁹⁷ Muhammed Tapar'ın vefatına yakın hastalığı sırasında, yanında bulunanlardan biri hükümdarın yüzüğünü bir vesileyle ele geçirerek sultanın eşini öldürmüştür.⁸⁹⁸ Aynı şekilde Sencer'in yakın gulamlarından biri, bir eğlence meclisinden sonra sultanın yüzüğünü ele geçirerek husumet beslediği vezirin odasına girmiş ve veziri öldürmüştür.⁸⁹⁹ Sultanın yüzüğünü gören muhafızlar gulama müdahale edememiştir. Sencer'in Oğuzlara esir düştükten sonra Oğuz beylerinin onun mührünü rızasını almadan fermanlarda kullanması da bu objenin istismarına yönelik bir harekettir.⁹⁰⁰ Bu gibi örneklerden anlaşıldığı üzere hükümdar yüzükleri zaman zaman başka kişilerin çıkarları doğrultusunda istismar edilmiştir. Irak Selçuklu hükümdarı Mesud zamanında ise Bağdat'ta ayyarlar huzursuzluk çıkarmıştı. Önemli devlet adamlarının yakınlarının da karıştığı bu hadisede, Sultan Mesud yüzüğünü Bağdat şahnesi İldeniz'e vererek bu kimselerin cezalandırılmasını emretmiştir. Sultandan aldığı yetkiyle hareket eden İldeniz, bu şahısları temizleyerek şehirde tekrar huzur ve sükûneti sağlamıştı.⁹⁰¹

Yüzüğün hizmete çağırma (atama) ve eman verme manasında kullanıldığı da görülmektedir. Muhammed Tapar'ın yüzüğünü göndererek emir Çavlı'ya eman verip hizmetine çağırması bu vakaya bir örnektir.⁹⁰² Yüzük gönderip hizmete çağırma Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud döneminde de yaşanmış, sultan, Anuşirvan'a mektup ve yüzük göndererek vezirliğine çağırmıştır.⁹⁰³ Aynı şekilde Irak Selçuklu hükümdarlarından II. Tuğrul da ileri gelen emirleri yüzüğünü göndererek hizmetine çağırmıştır.⁹⁰⁴ Ayrıca rutin atamalarda da iktidar tarafından atanan kişilere yüzük tevcih

⁸⁹⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 198.

⁸⁹⁷ İbnü'l Cevzi, s.155; İbnü'l Esîr, X.cilt, s. 181; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 198-199; M. S. Küçükaşçı, "Yüzük", *DİA*, s. 56; A. Kütük, *a.g.m.*, s. 198; Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 345.

⁸⁹⁸ Münecimbaşı, s. 110; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 199.

⁸⁹⁹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 199; M. S. Küçükaşçı, "Yüzük", *DİA*, s. 56; A. Kütük, *a.g.m.*, s. 199; Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 345.

⁹⁰⁰ Züriye Oruç, "Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük", s. 345.

⁹⁰¹ İbnü'l Esîr, XI, s. 91-92; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 200.

⁹⁰² İbnü'l Esîr, X, s. 339; Münecimbaşı, s. 102; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 198; A. Kütük, "İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti", s. 199; Züriye Oruç, "a.g.m.", s. 347.

⁹⁰³ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 199.

⁹⁰⁴ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 199.

edildiği anlaşılmaktadır. Selçuklu döneminde vezir, vali ve şahnelere ataması yapılırken mühür-yüzük verildiği dönem kaynaklarında belirtilmektedir.⁹⁰⁵

Hazine ve değerli eşyaların da Selçuklu sultanlarının mühürleri ile mühürlendiği kaydedilmektedir.⁹⁰⁶ Sultanlar ya da görevlendirdikleri kişiler devlet hazinesinden bir şey alacakları zaman bu mührü bozar, istediklerini aldıktan sonra tekrar mühürlerlerdi. Bu şekilde başka şahısların hazineye tasallutu engellenmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Muhammed Tapar ve Sencer'in hazinelerini mühürledikleri yönünde kayıtlar vardır.⁹⁰⁷

Özellikle Irak Selçukluları döneminde nüfuzları artan bazı emirlerin kendilerine has mühür-yüzükler yaptırdığı ve bunları kullandıkları anlaşılmaktadır. İmadeddin Zengi, Has Beg, Kızıl Arslan bunlara örnek verilebilir.⁹⁰⁸ Bu durum Selçuklu hükümdarlarının otoritesinin ne kadar zayıfladığının göstergelerinden biridir.

Birçok konuda olduğu gibi Türkiye Selçuklularının mühür-yüzük konusunda da Büyük Selçuklu iktidar anlayışını devam ettirdiği görülmektedir. Bu anlamda mühür-yüzüklerin ferman mühürleme, af (eman) verme, hazine mühürleme, yetki kullandırma gibi işler için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁰⁹ Devrin telakkisinde mührün önemli bir hakimiyet sembolü olarak görüldüğü, devrin en mühim kaynağı olan İbn Bîbî'deki ifadelerden (hükümdarlar için sık sık "mühür sahibi" denmesi) anlaşılmaktadır.⁹¹⁰ Türkiye Selçuklu sultanlarının kırmızı mühür mumuyla altın mühürlerini fermanlara bastıkları, I. Alaaddin Keykubad'ın Venediklilerle yaptığı anlaşmadan anlaşılmaktadır.⁹¹¹ Bunun yanında mektuplara kurşun mühürlerin basıldığı da belirtilmektedir.⁹¹²

Büyük Selçuklularda olduğu kadar olmasa da, Abbasi halifeleri tarafından Türkiye Selçuklu sultanlarına da hilatler gönderilmiştir. Halife Nasır Lidinillâh tarafından I. Keykubad'a gönderilen hilatler arasında bir yüzüğün de olduğu kaydedilmektedir.⁹¹³

Yüzüğün şahsi bir hakimiyet alameti olduğu, I. İzzeddin Keykavus'un ölümünü kardeşi I. Alaaddin Keykubad'a bildirme hadisesinden de anlaşılmaktadır. Buna göre I.

⁹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Kütük, *a.g.m.*, s. 199-200; Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 346; A. Özeydin, "Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", s. 483.

⁹⁰⁶ A. Kütük, *a.g.m.*, s. 198; Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 346.

⁹⁰⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 203.

⁹⁰⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 200.

⁹⁰⁹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 204.

⁹¹⁰ İbn Bîbî, s. 189; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 200-201.

⁹¹¹ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 202; Züriye Oruç, "Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük", s. 345.

⁹¹² Adil Özme, "Sikke ve Mühür Sanatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Sosyal ve Siyasal Hayat)*, II, Ankara 2006, s. 566.

⁹¹³ Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 344.

Keykavus'un ölümünü bildirmek ve I. Keykubad'a saltanat tebliği yapmak için Keykubad'ın hapis tutulduğu kaleye gelen emir Seyfeddin Ayaba, yeni sultana, kardeşinin siyaha boyanmış sarık ve yüzüğünü göstererek onu, kardeşinin öldüğüne ikna etmiştir.⁹¹⁴

Yüzüğün yetkilendirme anlamında kullanıldığı ile ilgili örnekler Türkiye Selçukluları zamanında da rastlanmaktadır. I. Keykubad'ın tasfiye edilen emirlerin, adamlarının da öldürülmesi için emir Hokkabazoğlu'na yüzüğünü verdiği, fakat araya başka emirlerin girmesiyle bu işten vazgeçtiği kaydedilmektedir.⁹¹⁵ II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde, ihtiraslarıyla öne çıkan emir Sadeddin Köpek, sultanın da gafletinden faydalanarak yüzüğünü ele geçirmiş ve kendine rakip olarak gördüğü emirlerden Altun-aba ve Taceddin Pervâne'yi tasfiye etmiştir.⁹¹⁶ Bu durum Türkiye Selçukluları zamanında da yüzüğün suiistimal aracı olarak kullanıldığını göstermektedir.

Yüzük eman verme anlamında da Türkiye Selçuklu iktidarı tarafından verilmiştir. Erzurum meliki Cihanşah bir ara I. Keykubad'ın rakipleri olan hükümdarlarla ittifak kurmuş, fakat sultanın üzerine doğru gelmesi üzerine af dilemiştir. I. Keykubad da Cihanşah'ı af ettiğine yönelik ona bir eman yüzüğü vermiştir.⁹¹⁷

1.1.17. Kemer

Kemer yukarıda sayılan iktidar sembolleri gibi olmasa da hükümdarın kıyafetini tamamlayan ve hilat olarak verilen ikincil derecede hakimiyet alameti olarak sayılabilir.⁹¹⁸

Kemer, eski Türk hakimiyet sembollerinden biridir. Eski Türkçede bu kelimenin ilk şekli “kur” biçimindedir. Daha sonraki dönemlerde bu sembol için kur kuşak, kurşak, kuşak ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.⁹¹⁹ Eski Türk hakanlarının kemerlerinin altından ve kırmızı renkli olduğu belirtilmektedir.⁹²⁰ Altın ve kırmızı rengin Türk iktidar

⁹¹⁴ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 201; Züriye Oruç, *a.g.m.*, s. 348.

⁹¹⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 201; A. Kütük, “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti”, s. 198.

⁹¹⁶ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 202; Züriye Oruç, “Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük”, s. 345; A. Kütük, İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyeti”, s. 199.

⁹¹⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 201-202; M. S. Küçükaşçı, “Yüzük”, *DİA*, s. 56; A. Kütük, “a.g.m.”, s. 199; Züriye Oruç, “a.g.m.”, s. 347.

⁹¹⁸ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 453; E. Merçil, *a.g.e.*, s. VI.

⁹¹⁹ B. Ögel, Türklerin Anadolu'ya ilk geldikleri zamanlarda kemere, kur kuşak dediklerini belirtmektedir. Dede Korkut'ta da “kur kurma kuşaklı beg” ifadesi bu görüşü destekler mahiyettedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, *TKTG*, V, s. 6, 73-74.

⁹²⁰ B. Ögel, *TKTG*, IV, s. 175, V, s. 115; R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 81.

sembolü olduğu bilindiğine göre kemerin de bu özellikleri taşıması onu bir iktidar alameti yapmaktadır. Oğuz Kağan destanında da kağanlık sembolü “altunlug bel bağı”dır.⁹²¹

Selçukluların hakimiyet alameti olarak kullandıkları kemerle ilgili ilk bilgi Gaznelilerle kuruluş mücadelesine girdikleri dönemden gelmektedir. Bu bilgi dışında da Büyük Selçuklu dönemiyle ilgili hükümdar kemerleri hakkında bilgi tespit edilememiştir.⁹²² Gazne hükümdarı Mesud, Serahs Savaşı’ndan sonra Selçuklu şefleriyle yaptığı barışta onlara Türk adetlerine göre hilatler göndermişti. Bu hilatler arasında altın kemerin de olduğu belirtilmektedir.⁹²³

Kemer aynı zamanda Selçuklu devlet görevlilerine verilen bir semboldür. Atanan görevlilere iktidar tarafından kendisini temsilen bazı alametleri kullanmasına izin verilirdi. Bu bağlamda şahnelere atanırken kemer verildiği kaydedilmektedir.⁹²⁴

Büyük Selçuklulardan ziyade Türkiye Selçuklu hükümdarlarının kullandığı kemerlerle ilgili bilgiler fazladır. Bu kemerlerin daha çok törenlerde, oyunlarda ve resmi kabullerde kullanıldıkları anlaşılmaktadır.⁹²⁵ Dönemin en önemli kaynağı İbn Bîbî’de sultanların “padişah kemeri” taktıkları belirtilmektedir. Fakat Fars tarih yazıcılığına uygun bir şekilde eserini yazan İbn Bîbî, bu kemerleri efsanevi İran hükümdarlarının kemerleriyle (kemer-i Keykâvusî, kemer-i Keyanî, kemer-i Feridunî, kemer-i Keyhusrevî) özdeşleştirmiş, ama yapıları hakkında bilgi vermemiştir. Bu anlamda İbn Bîbî, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykâvus, I. Alaaddin Keykubad’ın padişahlık kemerinin olduğunu belirtmiştir.⁹²⁶

Kemerin Türkiye Selçukluları döneminde tabilik alameti olarak gönderildiği de kaydedilmektedir. I. Keykubad, Erzincan meliki Davudşah’a ve Harizm emirlerine gönderdiği tabilik hilatleri arasında kemer de bulunmaktaydı.⁹²⁷

⁹²¹ Salim Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig dergisi*, sayı: 54:185-210, 2010, s. 186.

⁹²² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 234.

⁹²³ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 79-80; Emel Esin, “İslâm ile Karşılaşan İlk Türkler “Şul”(Çöl?,Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar denizi kıyılarındaki Oğuzlara dair”, s. 58; Fakat şunu da ilave etmek gereklidir ki, Ebu’l Ferec, Gazneli Mahmud’un Hint racasına gönderdiği tabilik alametleri arasında kemeri de saymıştır. Bu durum Selçuklulardan önce de kemerin bir iktidar alameti olarak kullanıldığını destekler mahiyettedir. Bkz. Ebü’l Ferec, s. 293.

⁹²⁴ A. Özaydın, “Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, s. 483.

⁹²⁵ E. Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, s. 235.

⁹²⁶ İbn Bîbî, s.199, 234; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 235.

⁹²⁷ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 235.

1.1.18. Çizme

Çizme de kemer gibi hükümdarın kıyafetini tamamlayıcı ikincil derecede hakimiyet alametlerinden sayılabilir. Eski Türkçede çizmenin karşılığı “edük”tür. B. Ögel, kırmızı kemerle birlikte kırmızı çizmenin Türk hükümdarlık sembolü olduğunu belirtmektedir. Türkler bu anlayışı Anadolu’ya taşımıştır. Eski Anadolu metinlerinden birinde “anı kızıl edüğünden (çizme) bildiler ki, sultanlar adeti kızıl edük (çizme) geymektir.” ifadesi geçmektedir.⁹²⁸ Salim Küçük, Karahanlı ve Selçuklu hükümdarlarının bir Türk iktidar rengi olarak kırmızı rengi tuğra, otağ ve çizmelerinde kullandığını söylemektedir.⁹²⁹

Tuğrul Bey’in 1038’de Nişâbur’a girerken ayağında keçe çizmelerin olduğu belirtilmektedir.⁹³⁰

Türkiye Selçuklu hükümdarlarının Türk iktidar geleneklerini Anadolu’da yaşattığı bilinmektedir. Kırmızı renkli çizmeler de bu kapsamdadır. Alaşehir Savaşında şehid düşen I. Gıyaseddin Keyhüsrev, savaş alanında ayağındaki çizmelerden tanınmıştır.⁹³¹ II. İzzeddin Keykâvus, İstanbul’a kaçtığı anda hükümdarlara mahsus alametleri kullanmaya devam etmiş ve kırmızı çizme giymişti.⁹³² Karamanlılarla birleşerek saltanat davasına girişen Alaaddin Siyavuş (Cimri), sultanların giydiği kırmızı çizmesinden tanınmış ve öldürülmüştür.⁹³³ Bu gibi örneklerden yola çıkarak Türkiye Selçuklularında kırmızı çizmenin iktidar sembolü olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Soyut Alametler

1.2.1 Hutbe

İslam dünyasında sikkeyle birlikte en önemli hâkimiyet sembolü hutbedir. “Bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma” manasına gelen hutbe, cuma ve bayram namazları, hac gibi ibadetler sırasında ya da özel törenlerde verilmektedir. Hutbe zaman içerisinde İslam dünyasında önemli bir hâkimiyet sembolüne dönüşmüş, kitleler üzerinde büyük bir psikolojik tesir yaparak devlet başkanının meşruiyetinin sağlanmasında önemli

⁹²⁸ B. Ögel, TKTG, V, s. 115; Köymen de Türk çizmelerinin kırmızı renkte olduğu görüşündedir. Bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 449; Fakat kaynağını Türk mitolojisinden alarak Türklerin sarı edük (çizme), kırmızı külah giydiğini öne süren görüşler de bulunmaktadır. Bkz. R. Genç, *Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler*, s. 32.

⁹²⁹ Salim Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, s. 199.

⁹³⁰ Beyhakî, s. 519; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 449; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 78.

⁹³¹ E. Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, s. 233.

⁹³² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 233.

⁹³³ İbn Bibî, s. 664; Müneccimbaş, II, s. 121; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 234.

bir öge haline gelmiştir.⁹³⁴ Hutbe, İslam dünyasına ait bir sembol olup, tabii olarak eski Türk hükümlanlık anlayışında yeri yoktur.

Hutbeyi ilk olarak Medine’de cuma ve bayram namazlarında vermeye başlayan Hz. Peygamber, bu konuşmalarda dinin öğretilerini vaaz etmiştir. Geleneği devam ettiren ilk halifeler ise Müslüman toplumu nasıl yöneteceklerine dair hutbeler vermişlerdir. Hutbeler ilk dört halife döneminde merkezde (Medine) kendileri tarafından verilip diğer şehirlerde atadıkları vali ve hatipler aracılığıyla okunurken;⁹³⁵ sonraki dönemlerde halifelerin tamamen hutbe vermeyi bıraktığı görülmektedir. Özellikle Abbâsîler döneminde, Fars geleneklerinin de etkisiyle devlet başkanı ile halk arasındaki ayrışma derinleşmiş⁹³⁶, artık başkentte de hutbe halife tarafından değil, tayin edilen bir hatip aracılığıyla okunmuştur. Hatipler tarafından verilen hutbelerde ülkeyi yönetenin kim olduğunun bildirilmesi, yani iktidarın ülkenin her yerinde varlığını hissettirmesi için halifelerin adları zikredilmiş ve hayır duada bulunulmuştur. Böylece hutbe artık siyasi bir hâkimiyet sembolüne dönüşmüş, hutbede adı okunan kişiye halk tepki göstermezse halifeye biat edilmiş sayılıp ve meşru hükümdar olarak görülmüştür.⁹³⁷

Abbâsîlerin zayıflamasıyla hutbenin bağımsızlık ve güç sembolü olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu anlamda ilk örnek Tahirilerin kurucusu Tahir b. Hüseyin’in 822’de kendi adına hutbe okutmasıdır. Daha sonraki dönemlerde Saffari ve Samanilerin de bağımsızlık alameti olarak zaman zaman halifenin adını hutbeden çıkardıkları görülmektedir.⁹³⁸ Hatta durumun kötüleşmesiyle 10. asrın başlarından itibaren bazı emir, vali ve naiplere bile halifeden sonra olmak şartıyla kendi adlarına hutbe okutma izni verilmek zorunda kalınmıştır.⁹³⁹ Büveyhi emiri Bağdat’a hâkim olunca, hutbede halifeyle birlikte onun adı da zikredilmeye başlanmıştır.⁹⁴⁰ Karahanlı ve Gazneliler ise halifeden sonra kendi adlarına hutbe okutmuştur.⁹⁴¹

⁹³⁴ Hutbe hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Baktır, “Hutbe”, *DİA*, XVIII (1998), s. 425-428.

⁹³⁵ Cahit Külekçi, “İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, VIII, sayı 7, Ankara 2013, s. 309- 10, 311-320.

⁹³⁶ Mustafa Baktır, “Hutbe”, *DİA*, XVIII (1998), s. 426.

⁹³⁷ Mustafa Baktır, “Hutbe”, s. 426-427; Cahit Külekçi, “İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması”, s. 311-320.

⁹³⁸ Mustafa Baktır, “Hutbe”, s. 426-427; Ahmet Ocak, “Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, V, Ankara 2012, s. 2195.

⁹³⁹ Mustafa Baktır, “Hutbe”, s. 426.

⁹⁴⁰ Mustafa Baktır, “Hutbe”, s. 427.

⁹⁴¹ R. Genç, *KDT*, s. 140-141; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 358.

Selçuklular İslâm dünyasına girdiklerinde bu dünyanın saltanat gereklerine intibak etmekte gecikmediler. Bu sembollerden en önemlilerinden biri hutbeydi.⁹⁴² Selçuklular, Horasan’a geldiklerinde hutbeyi başlangıçta siyaseten Gazne sultanları adına okuturken Gaznelilere karşı Horasan’da askeri üstünlük sağlayınca hutbeyi kendi adlarına çevirmişlerdir. Bilindiği kadarıyla ilk olarak Çağrı Bey Nisan 1037’de Merv’de melikü’l-mülûk unvanıyla, sonra da Tuğrul Bey Mayıs 1037’de Nîşâbur’da es-sultanü’l-muazzam unvanıyla, hutbe okutmuştur.⁹⁴³

Selçuklular ilk dönemlerinde iktidarlarını ülûş sistemi ile tesis ettikleri için Selçuklu liderleri paylarına düşen bölgelerde hutbeyi halifeden sonra kendi adlarına okutmuştur. Bu anlamda Tuğrul Bey’in Irak’ta, Çağrı Bey’in Merv’de, Musa Yabgu’nun Sistan ve Herat’ta hutbeyi kendi adlarına okuttukları bilinmektedir. Bu hutbelerde Selçuklu liderlerinin aralarından herhangi birini metbu hükümdar olarak zikretmediği anlaşılmaktadır. Her üç liderin bölgesinde bulunan diğer Selçuklu melikleri ile tabi hükümdarlar ise bağlı bulundukları bölgeye göre hutbede bu üç liderden birini metbu hükümdar olarak zikretmiştir. Örneğin Tuğrul Bey’in hakimiyet sahasında Ziyari hükümdarı Anuşirvan ve Kakuye hükümdarı Ferâmürz hutbeyi Tuğrul Bey adına okuturken⁹⁴⁴ Musa Yabgu’nun hakimiyet bölgesi olan Sistan’da Selçuklu meliki Ertaş ve tabi hükümdar Ebu’l-Fazl hutbeyi Musa Yabgu adına okutmuştu.⁹⁴⁵ Kavurd ve Alparslan’ın da faaliyet gösterdikleri alanlarda babaları Çağrı Bey adına sikke bastırdıkları bilindiği için hutbede de onun adını zikrettirmiş olmaları muhtemeldir.⁹⁴⁶ Bu hutbe hiyerarşisinde ön şart ilk olarak Abbasi halifesinin adının zikredilmesi olmuştur.

Abbâsî halifesi el-Kaim Biemrillah’ın Büveyhilerin baskısından kurtulabilmek için bilindiği gibi, Tuğrul Bey’i Bağdat’a davet etmişti. Tuğrul Bey’in Bağdat’a girince (18 Aralık 1055) Abbâsî hilafetinin merkezinde hutbede halifeyle birlikte adı okunan Büveyhî emiri yerine Tuğrul Bey’in adı konulmuştur.⁹⁴⁷ Bu durum Selçukluların hâkimiyetini Sünnî İslam dünyasında meşrulaştıracak önemli adımlardan biri olmuştur. İslâm dünyasında bir nevi kanunî mecburiyet haline gelen halife onayının alınması,

⁹⁴² Selçuklu hâkimiyet sembolü olarak hutbe hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. E. Merçil, *Selçuklularda Hakimiyet Alametleri*, s. 44-54; Mustafa Baktır, “Hutbe”, s. 427.

⁹⁴³ *Ahbar*, s. 6; İbnü’l Esîr, IX, s. 366-367; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 44-45; F. Sümer, Nîşâbur’da Tuğrul Bey adına okunan hutbede melik ül-mülûk unvanı kullanıldığını söylemektedir. Bkz. *Oğuzlar*, s. 86.

⁹⁴⁴ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 143-144; E. Merçil, *Selçuklularda Hakimiyet Alametleri*, s. 54.

⁹⁴⁵ O.Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 109; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 59.

⁹⁴⁶ Özgüdenli, “Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey’in Ölüm Tarihi Meselesi”, s. 155-170.

⁹⁴⁷ İbnü’l Cevzî, s. 19-20; İbnü’l Esîr, IX, s. 463; Ravendî, s. 104; Mustafa Baktır, “Hutbe”, s. 426; E. Merçil, “Büveyhiler”, *DİA*, VI, 1992, s. 497-498; Köymen, *a.g.e.*, s. 173.

Selçuklu sultanlarının da tahta geçtikten sonra ilk işleri olacaktır. Ancak küçük emirliklerden farklı olarak, Selçuklu sultanları adına, hüküm sürdükleri tüm toprakların yanı sıra Bağdat'ta hutbe okunmuştur. Bu durum İslâm dünyasının yönetim anlayışının Selçuklularla birlikte yeniden biçimlenmesiyle ilgili önemli bir gelişmedir. Nitekim Tuğrul Bey'den itibaren sultan Alparslan, Melikşah, Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer, Mahmud b. Muhammed Tapar ve Mesud b. Muhammed Tapar adlarına da Bağdat'ta hutbe okunarak, dönemin anlayışı gereği hâkimiyetleri meşrulaştırılmıştır.⁹⁴⁸ Taht kavgaları döneminde de Selçuklu meliklerinin Bağdat'ta kendi adlarına hutbe okutabilmeleri birbirlerine karşı üstünlük sağlama araçları olmuştur.⁹⁴⁹

Tabiiilik konusunda hutbe önemli bir iktidar imgesi olmuş, Selçuklu sultanı adına hutbe okutan emir ve melikler daha önce halifeye tabi iken yeni durumda Selçuklu sultanına bağlılığın alameti olarak onun adına hutbe okutmuşlardır. Böylece hutbede hiyerarşi önce halife, sonra sultan, ondan sonra varsa Selçuklu meliki, ondan sonra tâbi hükümdar veya emirin adının unvanlarıyla birlikte okunması şekline dönüşmüştür.⁹⁵⁰

Halep Mirdasi emiri Mahmud'un Alp Arslan'ın Mısır seferi sırasında askeri bir müdahaleye maruz kalmaktan korkarak hutbeyi Abbasi halifesi el-Kaim Biemrillah ve sultan adına okutması hutbenin imgesel önemini vurgulayan bir olaydır.⁹⁵¹ Irak Hille emiri Sadaka'nın hakkında çıkan itaatsizlik söylentilerine "ben hiçbir zaman itaatsizlik etmedim, beldemde onun adına okunan hutbeye de son vermedim."⁹⁵² şeklindeki cevabı hutbenin başlıca tabiyet alameti olduğunun işaretidir. Yine 1105'te Musul'u kuşatan Sultan Muhammed Tapar, vali Çökörmüş'e Musul'u kendisine bırakacağını vaat ediyor,

⁹⁴⁸ Bu hükümdarlar adına okunan hutbeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sıbt, s. 130-131; İbnü'l Esîr, IX, s. 489, X, s. 47, 80, 417, 438; Ebü'l Ferec, s. 372-373; Müneccimbaşı, s. 34, 74; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, s. 20-22, II, s. 13; Selçuklu hanedanından Mahmud b. Melikşah, Tutuş b. Alparslan, Melikşah b. Berkyaruk, Süleymanşah b. Muhammed Tapar gibi isimler de kısa bir süre Bağdat'ta kendi adlarına hutbe okutmuştur. Fakat bu isimlerin ülkeye tam olarak ülkeye hakim olamaması, taht kavgalarının devam ettiği bir dönemde hutbe okutmaları nedeniyle metinde isimleri zikredilmemiştir. Ayrıntılı bilgiler için bkz. Ravendî, 136-137; İbnü'l Esîr, X, s. 184, 310; Müneccimbaşı, s. 70, 96; Abdurrahman Acar, "İmam Gâzzali ve Selçuklular", s. 100.

⁹⁴⁹ İbnü'l Esîr, X, s. 239, 438.

⁹⁵⁰ Daha detaylı bilgi ve örnekler için bkz. İbnü'l Esîr, IX, s. 454, 466; X, s. 69-71, 439; Ebü'l Ferec, s. 333; İbnü'l Cevzî, s. 10-11; *Tabakat-ı Nasirî*, s. 88; Keykavus, *Kabûsnâme*, haz. Atilla Özkırmı, II, s. 11; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 13-14; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 12; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 365; Fetret dönemlerinde zaman zaman Selçuklu ülkesinde birden fazla hükümdar adına da metbu-tâbii ilişkisi olmadan hutbe okutulduğu istisnai olarak görülmüştür. Büyük Selçuklularda Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında yaşanan taht mücadelesinde iki kardeş bir ara anlaşmış ve ülkeyi kendi adlarına hutbe okutmak üzere paylaşmışlardır. Bkz. İbnü'l Esîr, X, s. 301; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 230; Türkiye Selçuklularında ise üçlü saltanat dönemi görülmüş ve üç kardeş olan İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıçarslan, Alaaddin Keykubad adına birlikte hutbe okunmuştur. Bkz. Aksarayî, s. 27-28; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 466-470.

⁹⁵¹ İbnü'l Esîr, X, s. 70-71.

⁹⁵² A.g.e., X, s. 356.

itaat göstergesi olarak sadece Musul'da adına hutbe okutulmasını istiyordu.⁹⁵³ Diyarbakır Emiri Nasruddevle b. Mervan, Tuğrul Bey'in talebi üzerine onun adına hutbe okutarak tabiiliğe geçmişti.⁹⁵⁴ 1056'da Basra, Ahvaz ve bağlı yerlerin yöneticiliğine 360 bin sultani altın karşılığında atanan Hezaresb b. Bengir sultandan sonra kendi adına hutbe okutmuştu.⁹⁵⁵ Kavurt Bey, 1062-63'de Şiraz'da önce Tuğrul Bey, sonra Alparslan adına hutbe okuttuktan sonra kendi adını zikrettirmişti.⁹⁵⁶ 1083-84'te Melikşah Diyarbekir'i Fahirdevle b. Cehir'e verdiğinde orada kendi adından sonra adına hutbe okutmasına izin vermişti.⁹⁵⁷ Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah, Antakya'yı fethettiğinde çevresinde Tutuş, Müslim b. Kureyş gibi ciddi güçler bulmuştu. Süleymanşah Antakya'yı elde tutmak için siyaseten Sultan Melikşah'ın adına hutbe okutup sikke kestireceğini bildiriyordu. Bu anlamda hutbe ve sikkenin dile getirilmesi hükümdarlık ve tabilik sembolleri olarak ne kadar önem arz ettiğini gösteriyordu.⁹⁵⁸ Bağdat'ta hutbe okutmak isteyen Selçuklu Meliki Mesud'a halife, hutbe okunması için karar verme yetkisinin metbu sultan olarak Sencer'de olduğunu söylemişti.⁹⁵⁹

Hutbe, Büyük Selçuklu geleneklerini tevarüs eden Türkiye Selçukluları zamanında da bir iktidar imgesi olarak önemini muhafaza etmiştir.⁹⁶⁰ Aradaki en önemli fark, Türkiye Selçuklu iktidarının Anadolu ile sınırlı kalmasından dolayı, Sünni hilafetin merkezi Bağdat'ta adlarına hutbe okutamamalarıdır. Kuruluş döneminde Türkiye Selçuklularının siyaseten zaman zaman Şii Fatımî halifeliğine yanaştığı görüls⁹⁶¹ de iktidarın istikrarlı bir şekilde tesis edilmesinden sonra Sünni Abbasi hilafetine tabi oldukları anlaşılmaktadır.⁹⁶² I. Mesud'dan itibaren Anadolu'ya Abbasi hilafeti tarafından

⁹⁵³ A.g.e., X, s. 310; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 174.

⁹⁵⁴ Müneccimbaşı, s. 17.

⁹⁵⁵ İbnü'l Cevzi, s. 25; İbnü'l Esîr, İbnü'l Esîr, IX, s. 466.

⁹⁵⁶ Sibt, s. 106, 136.

⁹⁵⁷ Müneccimbaşı, s. 55; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 202.

⁹⁵⁸ Aksarayî, s. 14; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 73.

⁹⁵⁹ Müneccimbaşı, s. 151; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 178.

⁹⁶⁰ Daha fazla bilgi ve örnekler için bkz. İbn Bibî, s. 205, 206, 242; Aksarayî, s. 97.

⁹⁶¹ Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Abbasi Hilafeti ile Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 37, 2001-2002, s. 376-377.

⁹⁶² Süleymanşah'dan itibaren Abbasi halifelerinin Türkiye Selçuklu sultanlarına bazı hakimiyet alametleri (sancak, hil'at gibi) gönderdikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Hutbe konusunda da ilk olarak Süleymanşah'ın Antakya'yı fethettikten sonra siyaseten hutbe ve sikkeyi Melikşah adına okutacağını söylemesi, hutbede Abbasi halifesinin adının zikredildiğini düşündürmektedir. Fakat bunu yaptığına dair bir delil yoktur. I. Kılıçarslan'ın da Musul'u ele geçirdikten sonra hutbeyi Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'dan kendi adına çevirdiği görülmektedir. Hutbenin başında Abbasi halifesinin adı zikredilmeye devam etmiştir. Fakat Türkiye Selçuklularının ilk iki hükümdarı dönemi kuruluş mücadeleleriyle geçmiş, bu nedenle Abbasi hilafeti ile istikrarlı ilişkiler kurulamamıştır. Bkz. İbnü'l Esîr, X, s. 129, 342-43; Aksarayî, s. 14; O. Turan, *a.g.e.*, s. 69- 73; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 107; Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Abbasi Hilafeti ile Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 37, 2001-2002, s. 375- 390.

hatipler gönderilmiş⁹⁶³, II. Kılıçarslan döneminden itibaren de sikkelerde Abbasi halifesinin adı zikredilmiştir.⁹⁶⁴ İlerleyen dönemlerde ilişkilerin daha da geliştiği ve Abbasi hilafetinin sembollerinin benimsendiği görülmektedir.⁹⁶⁵ Bu şekilde Türkiye Selçukluları da Sünni İslam dünyasının bir parçası olmuş ve Selçuklu melikleri, tabi emirler hutbelerde Abbasi halifesinden sonra Türkiye Selçuklu sultanlarının adını zikretmiştir.⁹⁶⁶

Yukarıda sayılan hiyerarşiye uymayan ve yalnızca kendi adlarına hutbe okutan melik, emir ve tabi hükümdarlar isyan etmiş sayılmış ve üzerlerine ordu gönderilmiştir.⁹⁶⁷ Kavurd 1067’de Alparslan adına hutbeyi keserek isyan ettiğini göstermiş oluyordu.⁹⁶⁸ 1105-06’da hanedandan Mengübars, Nihavend’i işgal ederek adına hutbe okutmuş, sonunda yakalanıp hapsedilmiştir.⁹⁶⁹ Harizmşah Meliki Atsız, Sencer’in Karahıtaylara yenilmesi üzerine tâbiyetten ayrılarak Horasan’ı işgal etmiş ve onun adına okunan hutbeyi kesmiştir. Sencer’in kuvvetini toplayıp üzerine yürümesi üzerine Harizm’e dönmüştür.⁹⁷⁰ Atabeg Kızılarşan’ın ise Sultan Tuğrul b. Arslanşah’ı Hemedân’dan çıkararak, hilafetin desteğiyle kendi adına hutbe okutması, saltanatı ele geçirmek amacıyla Selçuklu hanedanı dışından yapılmış istisnai bir örnek teşkil eder. Fakat kısa bir süre sonra öldürülmesi bu teşebbüsü akim bırakmıştır.⁹⁷¹ Türkiye Selçuklularında I. Alaaddin Keykubad, Amid Emiri’nin kendisi adına okuttuğu hutbeyi Eyyubiler adına çevirmesi üzerine emire karşı ordusunu hazırlayıp sefere çıkmıştı.⁹⁷²

Selçuklular Sünni İslam dünyasının hamiliği için Şii hükümdar ve emirlerle mücadele etmişler ve boyun eğdirdikleri hükümdarlara Sünni hutbe okutmuşlardır. Bu

⁹⁶³ Emine Uyumaz, “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Abbasi Hilafeti ile Münasebetleri”, s. 387.

⁹⁶⁴ Betül Sağıt, *Anadolu Darplı İslami Sikkelerde Yazı* (1071-1400), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012, s. 144.

⁹⁶⁵ Fütuvvet teşkilatı için bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 297- 298; Türkiye Selçuklu emiri Sadeddin Köpek’in Abbasi halifelğine olan bağlılığı ifade eden siyah çetr yerine mavi çetr kullanılması yönünde sultanı ikna etmesi göstermektedir ki, Türkiye Selçukluları gelenek olarak siyah çetr uygulamasını devam ettirmekteydi. Bkz. İbn Bibi, s. 458; O. Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, TTK, haz. Altan Çetin-Bilal Koç, Ankara 2014, s. 275.

⁹⁶⁶ Örneğin Selahaddin Eyyubi’nin oğlu el-Afdal, I. İzzeddin Keykavus’un tabiliğine geçerek adına hutbe okutmuştu. Bkz. Ebü’l-Ferec, s. 475.

⁹⁶⁷ Detaylı bilgi ve örnekler için bkz. İbnü’l Cevzî, s. 156; İbnü’l Esîr, IX, s. 474, X, s. 447, 474; Müneccimbaşı, s. 97; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, II, s. 14.

⁹⁶⁸ İbnü’l Esîr, X, s. 62; Müneccimbaşı, s. 202-203; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 66.

⁹⁶⁹ İbnü’l Esîr, X, s. 321; Müneccimbaşı, s. 101.

⁹⁷⁰ Müneccimbaşı, s. 121.

⁹⁷¹ Müneccimbaşı, s. 197; Gülay Öğün Bezer, “İldenizliler”, *DİA*, XXII (2000), s. 83.

⁹⁷² İbn Bibî, s. 292.

anlamda Selçukluların bu konuya çok önem verdiği ve fethettikleri ya da tâbiyetine aldıkları yerlerde Sünni hutbe okutmayı temel görev saydıkları anlaşılmaktadır.⁹⁷³

Selçukluların en geniş zamanlarında doğuda Çin hududundan, batıda Akdeniz sahiline, kuzeyde Kafkaslardan güneyde Yemen'e kadar hutbe adlarına okunmuştur.⁹⁷⁴ Dönemin iki önemli gücü Karahanlılar ve Gazneliler de Selçuklu tâbiyetine geçerek hutbeyi onlar adına okutmuştur.⁹⁷⁵ Bu Selçuklu hâkimiyetinin ne kadar geniş bir alana yayıldığıнын göstergesidir.

Selçuklu sultanları, İslam dünyasının kutsal şehirleri olan Mekke ve Medine'de adlarına hutbe okutmaya büyük önem vererek hâkimiyetlerini meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Bu aynı zamanda Selçuklu iktidarının itibarı bakımından çok önemli bir adım olmuştur. Bu anlamda Alparslan'ın Mekke'de hutbe okutmak için şehrin emirine yaptığı ihsanın, Abbâsî halifesine yaptığı ihsandan fazla olması bu konunun Selçuklular için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.⁹⁷⁶ Bu çabaların neticesinde Hicaz'da hutbenin aralıklarla da olsa Abbâsî halifeleri ve Selçuklu sultanları adına okunduğu, Şii Fatîmi halifesi adına okunan hutbenin kaldırıldığı görülmüştür.⁹⁷⁷ Selçukluların Hicaz dışında, Bizans İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul'da da kendi adlarına hutbe okutması itibar ve prestijlerinin büyümesinde önemli bir rol oynamıştır. 1048 Pasinler Savaşı'ndan sonra Bizans imparatoru, İstanbul'daki Mesleme Cami'ni yeniden inşa ettirerek, hutbeyi Abbâsî halifesi ve Tuğrul Bey adına okutmuştur.⁹⁷⁸

Selçukluların zayıflayıp taht kavgalarına başladıkları dönemlerde Abbâsî halifelerinin tekrar siyasi ve askeri güç kazanma çabasına girdikleri görülmektedir. Bu anlamda Melikşah'ın vefatından sonra başlayan fetret döneminde, halifeler güçlü gözükken Selçuklu meliklerinin yanında durarak adlarına hutbe okutmuşlar, daha sonraki dönemlerde ise çıkarlarına uygun düşen şehzadeler adına hutbe okutarak taht kavgalarını körüklemişlerdir.⁹⁷⁹ Sultan Mesud'un ölümünden (1152) sonra Irak Selçukluların iyice

⁹⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, X, s. 69-71; Sıbt, Artuk Bey'in Ahse kuşatması sırasında Karmatilerin, Sünni hutbe okutacaklarını belirterek kuşatmanın kaldırılmasını istediklerini belirtmiştir. Bkz. Sıbt, s. 209; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, II, s. 14; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s.171.

⁹⁷⁴ Ravendî, s. 167; İbnü'l Esîr, X, s. 182.

⁹⁷⁵ Karahanlıların Selçuklular adına hutbe okutması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, X, s. 155; Müneccimbaşı, s. 60; Gaznelilerin Selçuklular adına hutbe okutması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, X, s. 403; *Tabakat-ı Nasırî*, s. 88; Müneccimbaşı, s. 112.

⁹⁷⁶ Alparslan, Mekke Emiri İbni Haşim'e nefis hilatlerle, 30 bin dinar göndermiş ve ayrıca yıllık 10 bin dinar tahsisat ayırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, II, s. 15.

⁹⁷⁷ İbnü'l Cevzi, s. 130; İbnü'l Esîr, X, s. 68-69, 184; Müneccimbaşı, s. 39; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 166.

⁹⁷⁸ İbnü'l Esîr, IX, s. 423; Müneccimbaşı, s. 18; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 270.

⁹⁷⁹ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, X, s. 195, 239, 242, 312, 438; Müneccimbaşı, s. 74, 82, 119, 191; İbn Kalanîsî, s. 132.

zayıflaması ve Sencer'in 1157'de vefatı ile Selçuklular adına Bağdat'ta okunan hutbeye hilafet tarafından son verilmiştir.⁹⁸⁰ Bu dönemden sonra Selçuklu hükümdarlarının Bağdat'ta hutbe okutma girişimleri başarısız olmuştur.⁹⁸¹ Bu durum Abbâsî halifelerinin siyasi ve askeri manada tekrar güç kazandığı ve bağımsız hareket ettiği anlamına geliyordu. Böylece İslam dünyasının merkezinde Selçuklular çok önemli bir hâkimiyet imgesinden mahrum kalmıştır. Nitekim Müneccimbaşı sultanı, adına Bağdat'ta hutbe okunan, halife tarafından ona saltanat hilatı giydirilip unvanlar verilerek hâkimiyeti menşurla tasdik edilen kişi olarak vasıflandırmıştır. Ona göre son Irak Selçuklu hükümdarları Bağdat'ta hutbe okutamadığı için sultan değil melik idiler.⁹⁸² Bu dönemden itibaren Irak Selçuklu hükümdarlarının hutbeleri Bağdat dışındaki bölgelerle sınırlı kalmıştır. Abbâsî hilafeti daha sonra Selçuklular gibi Bağdat'ta hutbe okutmak isteyen Harizmşahlar'ın talebini reddederken, Selçuklulara bu hakkın neden verildiğini şöyle açıklamıştı: “Bağdat'ın Haricîler (Besasirî) tarafından zabtı üzerine şehirden ayrılmak zorunda kalan İmam El-Kaim Biemrillah'ın Tuğrul Bey b. Mikail'den yardım kabul etmesi neticesidir ki, Selçukoğullarının Bağdat'da hâkimiyetini mümkün kılmıştır. Böyle olmasaydı, halifenin istediği şekilde **emr u nehy etmesi** lazım gelirdi. Cenab-ı Allah'ın o kadar geniş ve uzak ülkeler bahşettiği Sultan Muhammed Harizmşah, Emirü'l-müminin'in merkezine ve onun Sünni halifeler olan dedelerinin son ikametgahına tamah duymadan hırsını tatmin edecek artık hiçbir şeye malik değil midir?”⁹⁸³

Selçuklular, iktidarın istikrarını sağlamak için veliahtları adına da Bağdat başta olmak üzere Selçuklu ülkesinde hutbe okutmuşlardır. Bu uygulamayı ilk başlatanın Gazneli Mahmud olduğu bilinmektedir. Selçuklular bu uygulamayı devam ettirmiştir.⁹⁸⁴ 1065/66'da Alparslan veliahtı olarak ilan ettiği oğlu Melikşah adına Selçuklu ülkesinde hutbe okutturmuştu.⁹⁸⁵ 1087'de Melikşah'ın halifeye talebi üzerine veliaht Ahmed adına Bağdat'ta hutbe okunmuştur.⁹⁸⁶ Sencer de yeğenleri Mahmud ve Süleymanşah için

⁹⁸⁰ Müneccimbaşı, s. 176; Bu durumun tek istisnası 1156-57'de Süleymanşah b. Muhammed Tapar'ın adına Bağdat'ta okunan bu hutbedir. Fakat Süleymanşah bir sultan olarak Bağdat'a girmemiş, diğer Selçuklu melikleri karşısında başarısız olunca Bağdat'a sığınmak durumunda kalmıştı. Durumu kendisi için fırsat olarak gören halife, Selçukluları birbirine düşürmek ve iktidarı kontrol etmek için, Süleymanşah'ın eşi ve çocuklarını kendi yanında rehin aldıktan sonra, onu Bağdat'a kabul etmiş, kendisine bağlı kalacağına yemin ettirdikten sonra adına hutbe okutmuştu. Görülmektedir ki Süleymanşah selefleri olan diğer Selçuklu sultanları gibi Bağdat'a hakim olarak adına hutbe okutamamış, hilafetin çıkarları için saltanatı sembolik olarak kabul edilmişti. Bkz. Müneccimbaşı, s. 185-186.

⁹⁸¹ Müneccimbaşı, s. 178-183, 191.

⁹⁸² Müneccimbaşı, s. 177.

⁹⁸³ İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi*, s. 216.

⁹⁸⁴ Mustafa Baktır, “Hutbe”, s. 427.

⁹⁸⁵ İbnü'l Esîr, X, s. 59; Müneccimbaşı, s. 38.

⁹⁸⁶ Sibt, s. 280; İbnü'l Cevzî, s. 146; İbnü'l Esîr, X, s. 146.

hâkimiyetindeki bölgelerde veliaht olarak kendi adından sonra onların adına hutbe okutmuştu.⁹⁸⁷

Hutbenin cuma ve bayram namazları dışında özel törenlerde de bir iktidar imgesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda doğum ve evlilik törenleri esnasında hutbe irad edildiği görülmektedir. 1087’de Melikşah’ın doğan oğlu Mahmud adına ülke camilerinde hutbe okutulduğu belirtilmiştir.⁹⁸⁸ Türkiye Selçuklularında I. İzzeddin Keykavus’un Mengücekli Behramşah’ın kızıyla evliliği için düzenlenen törende kadı tarafından hutbe okunmuştu.⁹⁸⁹

Selçuklu hâkimiyetinin iyice kökleşmesi ve meşruiyetinin kabul edilmesi çeşitli güç odaklarını meşruiyet aracı olarak bu olguyu kullanmaya itmiştir. Sencer’i esir alan Oğuzlar onun adına hutbe okuttukları gibi, vefatından sonra da adına hutbe okutmaya devam etmişlerdir.⁹⁹⁰

1.2.2. Unvan ve Lakap

Unvan, bir kimsenin siyasi mevkiisini, memuriyet rütbesini ve görevini (amme vazifesini) belirten söz demektir. Lakap ise “bir kimseye sonradan takılan ikinci ad, şeref payesi, hakimiyet alameti” demektir. “Kişinin severek aldığı, onu toplum içinde yücelten”, övgü ifade eden isim veya sıfattır. Türkçede bu iki kelimenin sık sık eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Unvan ve lakaplar tarih boyunca hükümdarlar için önemli olmuş, halk üzerinde onların prestij ve meşruiyetini göstermiştir.⁹⁹¹

Türk hakimiyet anlayışında unvan ve lakapların önemli bir yeri vardır. Türk hükümdarları İslam’dan önce de birçok unvan ve lakap almış ve bunları İslam’dan sonraki döneme de taşımışlardır.⁹⁹² Eski Türklerin bilinen ilk hükümdarlık unvanlarının daha çok “kut” olgusuyla ilgili olduğu görülmektedir. Hunların hükümdarlık unvanı

⁹⁸⁷ İbnü’l Esîr, X, s. 439; Müneccimbaşı, s. 185.

⁹⁸⁸ İbnü’l Cevzî, s. 146.

⁹⁸⁹ İbn Bibî, s. 195- 196.

⁹⁹⁰ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 119.

⁹⁹¹ Abdülkerim Özeydin, “Unvan”, *DİA*, XXXXII, 2012, s. 163; Nebi Bozkurt, “Lakap”, *DİA*, XXVII, 2003, s. 65; Fuad Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1939, s. 17; Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Basınevi, İstanbul 2008, s. 421; Sadi S. Kucur, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları” *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet, Bildiriler, 19-24 Ekim 2017*, 2018, s. 497; Ali Aksu, “Asr-ı Saadet Ve Emeviler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları”, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, sayı 2, Sivas 2001, s. 229;

⁹⁹² Türk hükümdar ve beylerinin kullandığı unvan ve lakapların listesi için bkz. Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Türk Kültürü*, XXXVIII. cilt, 443. sayı, Ankara, 2000, s. 129- 142; Yunus Memmedli, “Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1994, s. 95-110; Tuncer Gülensoy, “Eski Hun ve Uygur Kişi Adı ve Unvanları Üzerine”, *Kültür Evreni: Üç Ayda Bir Yayımlanan Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, III. cilt, 10. Sayı, Ankara, 2011, s. 9-18; Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 49-50.

“Tanrı Kutu Tan-hu” dur.⁹⁹³ Göktürkler döneminde “kağan” unvanının hükümdarlık unvanı olduğu görülmektedir. “Tanrı’da kut bulmuş Bilge Kağan”, “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan”, “Kutlug” gibi Göktürk hükümdar unvanları, kut anlayışıyla ilgili unvanların kullanımına devam edildiğini göstermektedir.⁹⁹⁴ Bu noktada bilge kelimesinin de unvan olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁹⁵ Ayrıca kağan kelimesiyle ilgili olacak şekilde bu dönemde “hakan” ve “han” unvanlarının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁹⁹⁶ Bunların yanında Türkçe devlet (il) kelimesiyle illiyet bağı kuracak şekilde il-kağan, ilig (devletli) gibi unvanların, kökenleri eskiye dayansa da, bu dönemde yaygınlaşmaya başladığı belirtilmektedir.⁹⁹⁷ Ayrıca bu dönemde yaygınlaşan diğer hükümdar unvanları “ilig, alpın, iltutmuş, alp, arslan, kutlug”dur.⁹⁹⁸ Şunu da söylemek gereklidir ki, bir saltanat kaidesi olarak her Uygur kağanı bir unvan alarak tahta çıkmaktadır.⁹⁹⁹ Yani bu unvanlar kağanlara doğuştan verilmeyip saltanata geçtikten sonra verilmektedir. “Arslan Han” unvanı ise Turfan Uygurları döneminde yaygınlaşmış bir unvandır. Aynı şekilde Turfan Uygurlarının kullandığı unvanlardan “alp arslan” özellikle dikkat çekicidir. Çünkü bu unvan Selçuklu sultanlarından birinin ismidir. Anlaşılmaktadır ki, Uygurlar döneminde kullanılan bazı hükümdarlık unvanları, Selçuklular döneminde şahıs adı olarak yerleşmiştir.¹⁰⁰⁰ Nitekim Selçuklu sultanlarından Berkıyruk’un isminin anlamı “kuvvetli

⁹⁹³ Eski Türklerin kullandığı unvanlar hakkında ilgili bölüme bakınız: s. 26; Çin kaynaklarında Hun hükümdarı için geçen “Şan-yu” (Chan-yu) ifadesi de muhtemelen tanhu kelimesinin Çin transkripsiyonudur. Tanhu unvanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Donuk, “Eski Türk Devlet Teşkilâtında “Tanhu” Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIII. cilt, 1 - 2. Sayı, [Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan], Ankara, 1985, s. 205-208

⁹⁹⁴ 74. nota bakınız; *TMK*, s. 114; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 30; Abdülkerim Özeydin, “Unvan”, *DİA*, XXXII, 2012, s. 163; Göktürkler döneminde kullanılan hükümdarlık unvanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Omeljan Pritsak, “Çin Kaynaklarına Eski Türk Hükümdarlık Unvanları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, trc. Eşref Bengi Özbilen, 113. Sayı, İstanbul, 1998, s. 215-222.

⁹⁹⁵ İ. Kafesoğlu, II. Göktürklerin meşhur hükümdarı Bilge Kağan’ın tahta çıktıktan sonra bu unvanı aldığını söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kafesoğlu, “Bilge Kağan’ın Adı ve Lâkabı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 35. Sayı, İstanbul, 1985, s. 4-8.

⁹⁹⁶ Han ve hakan unvanlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *DLT*, III, s. 157; Süryani Mihail, s. 14; İbnü’l Esîr, XI, s. 82; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 63; *KDT*, s. 37; Han unvanı bir kez de olsa Tonyukuk anıtında geçmektedir. Bkz. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 29; Sadi S. Kucur, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları”, s. 499; Hazarlarda hakan hakkında bilgi için bkz. Y. Ziya Yörükan, *Ortaçağ’da Türkler*, s. 122; Göktürkler döneminde başta kağan olmak üzere devlet hiyerarşisinde yabgu, şad, çor, tegin, ilteber, erkin, tudun gibi 28’den fazla unvanın olduğu belirtilmektedir. Bkz. Taşağıl, *Göktürkler*, s.16; Akhunların da hakan unvanını taşıdığı belirtilmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 47.

⁹⁹⁷ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 62.

⁹⁹⁸ Not. 210 bakınız; *TMK*, s. 137, Taşağıl, *a.g.e.*, s. 15.

⁹⁹⁹ Ebulfez Kulu Amanoğlu, “Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16. Sayı, Erzurum, 2001, s. 151-155.

¹⁰⁰⁰ B. Ögel, *TKGÇ*, s. 112; Fakat Faruk Sümer, ilk Selçuklu yöneticilerinin kullandığı isimler olan Tuğrul, Çağrı, Alp Arslan’ın aslında unvanlar olduğunu, isimlerinin Mehmed, Davud, Muhammed olduğu görüşündedir. Bkz. *Oğuzlar*, s. 64; Karahanlılarda da Çağrı isminin unvan olarak kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Sadi S. Kucur, “a.g.m., s. 501.

ışık” demektir. Bu anlam Uygurların ışık dini olarak kabul edilen Mani dininin etkisini çağrıştırmaktadır.¹⁰⁰¹

Türkler İslamiyete geçtikten sonra da eski unvan ve lakaplarını kullanmaya devam etmişlerdir.¹⁰⁰² Özellikle Türkistan’da hüküm süren Müslüman Karahanlıların Uygurlara benzer unvanlar kullandığı görülmektedir.¹⁰⁰³ Bu dönemde en çok çıkan unvanlar ilig, han, hakan, arslan, kara han, kadir, tamgaç, toğan(tonga), bilge, beg, kutlug, buğra, tegin, kılıç unvanlarıdır.¹⁰⁰⁴ Ayrıca Karahanlı hükümdarlarının atama yaparken de vezirlerine (yuğruş) ve devlet adamlarıyla huzuruna çıkan ileri gelen kişilere unvan verdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁵ Bunların yanında bazı Karahanlı hükümdarlarının az da olsa İslami lakaplar da aldığı kaydedilmektedir.¹⁰⁰⁶

Doğrudan hükümdar unvanı olmamakla birlikte eski Türk iktidar hiyerarşisinde önemli kişiler için kullanılan unvanlar, yabgu, şad, tegin, ilteber, tarhan, tudun, bey, inal, inanç, yinal, erkin, çor, subaşı, sagun, çapar vs. şeklinde sıralanabilir.¹⁰⁰⁷ Oğuz Yabgu Devletinde bu tarz unvanların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu unvanlardan bazıları (“Selçuk Subaşı”, “Arslan Yabgu” gibi) Selçuklular tarafından da kullanılmıştır. Bu durum Türk iktidar telakkisinin kuruluş aşamasında da olsa Selçuklular tarafından devam ettirildiğini göstermektedir.¹⁰⁰⁸

Unvanlarla birlikte Türkler arasında lakap almanın (takmanın) da yaygın olduğu belirtilmektedir. Özellikle Dede Korkut gibi Türklerin (Oğuzların) sosyal hayatı hakkında

¹⁰⁰¹ “Altun yarık” (Altın ışık): Uygurca Budist metin.

¹⁰⁰² Sadi S. Kucur, a.g.m. s. 498.

¹⁰⁰³ KDT, s. 125; R. Genç, “Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. yüzyılda Türk illerinin Siyasi ve Etnik Durumu”, s. 197.

¹⁰⁰⁴ DLT, s. 355, 364, III, s. 412; KDT, s. 37, 39, 137; TMK, s. 91, 357; Abdülkerim Özaydın, “Unvan”, s. 163; F. Sümer Oğuzlarda görülmeyen tegin unvanın Karahanlılardan Selçuklulara geçtiği görüşündedir. Nitekim Selçuklu şehzadelerinden birinin ismi Resul Tegin’dir. Tegin unvanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. DLT, s. 355; Şecere-i Terakime, s. 67, KDT, s. 194-96; F. Sümer, Oğuzlar, s. 68; R. Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 27; Sadi S. Kucur, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları”, s. 500; Kara unvanı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Sadettin Gömeç, “Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine”, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, II. cilt, 2. Sayı, Samsun, 2010, s. 29-33; İlig unvanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, “İlig Ünvanı Hakkında”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası, VII-VIII. cilt, 1. Sayı, s. 192-199; KDT, s. 83, 130; Bey unvanı hakkında bkz. Yusuf Ziya Yörük, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler, s. 118.

¹⁰⁰⁵ KB, s. 86, 135, 188-89, 295.

¹⁰⁰⁶ Örneğin Buğra Han Harun’un (992) lakabı Şihabü’d-devle ve Zahirü’d-devle’dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bkz. KDT, s. 43, 52, 95, 111; TMK, s. 358.

¹⁰⁰⁷ İbn Fazlan/Togan, s. 15; DLT, I, s. 403, III, s. 32; B. Ögel, yabgunun “başvekil” olduğunu belirtmektedir. Bkz. TKGÇ, s. 67, 92; F. Sümer, Oğuzlar, s. 61; TMK, s. 153; Fuad Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, s. 22-30; R. Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler, s. 35, 65; Abdülkerim Özaydın, “Unvan”, DİA, XXXII, 2012, s. 163; O. Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 43; A.Taşgılı, Göktürkler, s. 16; Sadi S. Kucur, a.g.m., s. 499; Yabgu kelimesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. Tezcan, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2012, sayı: 48, s. 305-342; Bey kelimesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Donuk, “Eski Türk Devlet Teşkilatında “Bey” Ünvanı ve Tarihî Gelişmesi”, Türklük Araştırmaları Dergisi, 1. Sayı, İstanbul, 1984, s. 7-10; TMK, s. 268.

¹⁰⁰⁸ TMK, s. 358; F. Sümer, Oğuzlar, s. 53.

da bilgi veren eserlerde toplumda başarılarıyla öne çıkan kişilere çeşitli lakaplar verildiği (ad kazanma) bilinmektedir.¹⁰⁰⁹

İran-İslam hükümdarlık anlayışında da unvan ve lakapların çok önemli olduğu ve isimlerin bile önüne geçtiği görülmektedir. Özellikle Araplar arasında unvan, lakap ve künye verme çok yaygın olup kökeni İslamiyet öncesine dayanmaktadır.¹⁰¹⁰ İslam dini, insanların birbirine kötü lakaplar takmasına izin vermemiş, fakat aynı ismi taşıyan başka kişilerden ayırmak ve kişinin tanındığı özelliğini vurgulamak amacıyla lakap takılmasında bir sakınca görmemiştir.¹⁰¹¹ Hz. Peygamber'in de kendi özelliklerini vurgulayan unvan ve lakapları olmuştur.¹⁰¹² İlk dört halifenin de lakapları olmuştur.¹⁰¹³ Hulefâ-i Raşîdin'in aldığı unvanlara bakılacak olursa ilk halife Hz. Ebû Bekîr'in "halîfetü Resûlillâh" unvanını, Hz. Ömer'in ise "emîrû'l-mü'minîn" unvanını aldığı görülmektedir. Daha sonraki devlet başkanları da bu iki unvanı (halife ve emîrû'l-mü'minîn) kullanmaya devam etmiştir. Fakat Emevilerle birlikte unvanların tevazudan uzaklaştığı görülmektedir.¹⁰¹⁴ Bazı Emevi halifelerinin "halîfetullah" unvanını kullandığı görülmektedir. Abbasi halifeleri de lakaplarla birlikte unvanlar kullanmıştır. Bu unvanların halîfetullah ve "zıllullah fi'l-arz" gibi gösterişli unvanlar olduğu belirtilmektedir. Emevi ve Abbasi halifelerinin ilk halifelerin aksine gösterişli unvanlar alması, itaati sağlama kaygısından ileri geldiği öne sürülmektedir.¹⁰¹⁵ Abbasi halifeleri unvanlarla birlikte tahta çıkarken resmi lakaplar da almıştır ki bu yukarıda değinildiği gibi Türk iktidar anlayışında da olan bir gelenektir. İlk önceleri, "seffâh, mansûr, mehdî, hâdî, reşîd, me'mûn" gibi sıfatları lakap olarak tercih ederken, Mu'tasım-Billâh'dan itibaren lafza-i celâlli lakaplar almışlar ve bu gelenek Abbasi hilafetinin sonuna kadar sürmüştür.¹⁰¹⁶

Abbasilerin zayıflamasıyla birlikte İslam dünyasında ortaya çıkan iktidarların hükümdarlarının çeşitli unvanlar aldığı belirtilmektedir. Bunlardan Sâ mânî hükümdarları "emir" unvanını kullanmaktaydı. Büveyhi ve Gaznelilerin ortaya çıktığı dönemde

¹⁰⁰⁹ Oğuzlar arasında lakap kazanmanın toplumdaki statü açısından çok önemli olduğu görülmektedir. Bu lakaplar gösterilen bir kahramanlık ve başarı neticesinde alınıyordu. Oğuzlar lakap almaya "at atmak", ad almak gibi isimler vermişlerdir. Bkz. *Dede Korkut*, s. 8, 31; Nebi Bozkurt, "Lakap", *DİA*, XXVII, 2003, s. 66.

¹⁰¹⁰ İslamiyetten önce Arap liderlerine melik, zü't-tâc, şeyh gibi unvanların verildiği belirtilmektedir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 163; Nebi Bozkurt, "Lakap", s. 65.

¹⁰¹¹ Nebi Bozkurt, "Lakap", s. 65; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 421; Ali Aksu, "Asr-ı Saadet Ve Emeviler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları" s. 229.

¹⁰¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 163; Nebi Bozkurt, "Lakap", s. 65; Abdülkerim Özaydın, *a.g.m.*, s. 422.

¹⁰¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Lakap", s. 65; Ali Aksu, *a.g.m.*, s. 234-236.

¹⁰¹⁴ Bkz. İran-İslam hükümdarlık anlayışı bölümündeki ilgili yerlere bakınız.

¹⁰¹⁵ Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 163; Yavuz Köktaş, "Hadislerde Geçen "Sultan" Kelimesine Dair", s. 233-35.

¹⁰¹⁶ Nebi Bozkurt, "Lakap", s. 66; Abdülkerim Özaydın, *a.g.m.*, s. 421.

lakapların halifelerden alınması bir gelenek ve iktidar alameti olmuştur.¹⁰¹⁷ Bu anlamda İslam dünyasının hükümdarları meşruiyet ve prestij için halifelerden gösterişli ve sayıca fazla lakap almaya çok önem vermiştir. Gazneli Mahmud, halifenin daha öne kendisine verdiği “yemînü’l-devle” lakabıyla yetinmemiş, daha fazla lakap istemiştir. Halifenin olumsuz tutumuna karşı, kendisine tabi gördüğü Karahanlı hükümdarlarının halifeden daha fazla unvan aldığından şikayet etmiş, unvan talebini yenilemiştir. Gazneli Mahmud’un çabaları sonunda sonuç vermiş, halife emînü’l-mille” unvanını da Gazneli Mahmud’a vermiştir.¹⁰¹⁸ Görüldüğü üzere unvan ve lakaplar bir statü göstergesi olduğu için devrin hükümdarları tarafından çok önemsenmiş ve zaman zaman bunalımlara da neden olmuştur. Kullanılan unvan ve lakapların sahip olunan güçle orantılı olmasına dikkat edilmiştir. Statüsünden yüksek unvan ve lakap alan melik ve emirler yaptırımlarla karşı karşıya kalmıştır.¹⁰¹⁹

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Selçuklu iktidarının kullandığı unvan ve lakaplara bakılacak olursa, kuruluş döneminde Türk iktidar anlayışına dayalı unvanların kullanıldığı, bilahare kısa zaman içerisinde İran-İslam dünyasında kullanılan unvanların benimsendiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda Selçuklu hükümdarlarının aldığı bütün unvan ve lakapların neredeyse hepsi Arapçadır.¹⁰²⁰ Devrin telakkisine uygun olacak şekilde, unvan ve lakapların alınmasında Selçuklu döneminde de büyük hassasiyet gösterilmiştir. Selçuklu sultanları halifelerden yüksek statüde unvan ve lakap almaya büyük önem verirken, kendileri de emir ve devlet adamlarına makamlarına uygun unvan ve lakap vermeye özen göstermiştir. Ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk de *Siyâsetnâme*’sinde bu konuya dikkat edilmesini söylemiş ve suiistimalinden şikâyetçi olmuştur.¹⁰²¹ Ünlü vezir, komutanlar, bürokratlar ve ulema sınıfı için çeşitli lakaplar belirlemiş ve her sınıfın kendine uygun lakap almasını istemiştir.¹⁰²²

Oğuz Yabgu Devleti’nden subaşı (ordu komutanı) statüsünde ayrılan Selçuk Bey, uç şehri olan Cend’e yerleşerek beraberindekilerle birlikte Müslüman olmuştur.¹⁰²³

¹⁰¹⁷ Nebi Bozkurt, “Lakap”, s. 66; Büveyhilerin “rüknüddeve, bahâüddeve, fahrüddeve, adudüddeve” gibi lakapları tercih ettikleri görülmektedir. Bkz. Abdülkerim Özeydin, “Unvan”, s. 164.

¹⁰¹⁸ Gazneli Mahmud’un halifeden istediği unvanları alması ve diğer lakapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Siyasetnâme*, s. 193-225; Abdülkerim Özeydin, “Unvan”, s. 163-164; Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, s. 422; Sadi S. Kucur, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları”, s. 500, 503.

¹⁰¹⁹ Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, s. 421-22; Sadi S. Kucur, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları”, s. 498.

¹⁰²⁰ Sadi S. Kucur, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları”, s. 499.

¹⁰²¹ *Siyasetnâme*, s. 205, 216.

¹⁰²² *Siyasetnâme*, 226; A. Özeydin, “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, s. 423.

¹⁰²³ A. Özeydin Selçuk Bey’in “el-melikü’l-gazi” unvanını aldığını belirtmektedir. Bkz. A. Özeydin, “Unvan”, s. 164.

Selçuk Bey'in vefatından sonra Selçukluların başına Arslan Yabgu geçmiştir ki, kullandığı “yabgu” unvanı dikkat çekicidir. Türk iktidar anlayışının Selçuklularda devam ettiğinin açık tezahürü olan bu unvana, Selçuklular ilk zamanlarda önem vermiş ve hanedan üyeleri taşımaya devam etmiştir.¹⁰²⁴ Arslan Yabgu'dan sonra kardeşleri Yusuf ve Musa'nın da “yabgu” unvanını kullandığı bilinmektedir.¹⁰²⁵ Ayrıca Oğuz Yabguluğunda kullanılan “yinal” unvanı da tevarüs etmiştir. Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yinal'dır.¹⁰²⁶

Selçukluların Horasan'a geçtikten hemen sonra İslam dünyasında kullanılan unvan ve lakapları almaya başladıkları görülmektedir.¹⁰²⁷ Bu unvan ve lakaplar halifelerden alındığı gibi Selçuklu hükümdarları kendilerine yakıştırdıkları unvan ve lakapları da kullanmıştır.¹⁰²⁸ Bu unvanların daha çok hutbelerde, sikkelerde, yazışmalarda ve törenlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Halifelerden alınan unvan ve lakapların Bağdat'ta merasimle tevcih edildiği belirtilmektedir.¹⁰²⁹ Selçukluların Horasan'da hakimiyetlerini tesis etmek için mücadele ettikleri dönemde Abbasi Halifesi Kadir-Billâh, Tuğrul Bey'e gönderdiği mektupta ona “ed-dihkanü'l-celil” (büyük toprak sahibi, reis) şeklinde hitap etmiştir.¹⁰³⁰ Merv bölgesinde faaliyet gösteren Çağrı Bey'in ise 1038 yılında melikü'l-mülûk unvanıyla adına hutbe okuttuğu belirtilmektedir.¹⁰³¹ Selçuklular 1038 yılında Nîşâbur'u ele geçirince Tuğrul Bey es-sultânü'l-muazzam unvanıyla adına hutbe okutmuştur. Sultan unvanıyla ilk kez sikke bastıran hükümdar da Tuğrul Bey'dir. Her ne kadar sultan unvanını kullanan ilk hükümdarın Gazneli Mahmud olduğu kabul edilse de, Mahmud'un resmi unvanları arasında sultan yoktur. Bu unvanı hutbe ve sikkede kullanan ilk Türk-İslam hükümdarı Tuğrul Bey'dir. Sultan unvanından önce Tuğrul Bey'in emir unvanını kullandığı görülmektedir. (“el-emirü'l-ecel” ve “el-emirü'l-

¹⁰²⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 120; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 30; Sadi S. Kucur, *a.g.m.*, s. 505.

¹⁰²⁵ Faruk Sümer, Arslan Yabgu'nun yabgu unvanını kullanmasını Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılışına bağlamaktadır. Ona göre Oğuz devleti Kıpçaklar ve iç mücadeleler sebebiyle yıkılınca Oğuz göçü başlamış ve Arslan Yabgu da bu ara yabgu unvanını kullanmaya başlamıştır. Bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 59.

Sadi S. Kucur, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları”, s. 505.

¹⁰²⁶ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁰²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 74-77; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 30; Sadi S. Kucur, *a.g.m.*, s. 507-510.

¹⁰²⁸ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 58; Abdülkerim Özaydın, *a.g.m.*, s. 422.

¹⁰²⁹ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 10.

¹⁰³⁰ Abdülkerim Özaydın, “Unvan”, s. 164; a.mlf., “Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar”, s. 423.

¹⁰³¹ Çağrı Bey'in “el-melikü'l-mansûr” unvanını da kullandığı belirtilmektedir. Bkz. İbnü'l Esir, IX, s. 366; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 12; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 30; O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 89; Abdülkerim Özaydın, “Unvan”, s. 164; a. mlf., “Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar”, s. 423.

seyyid)¹⁰³² Kuruluş aşamasında üç şefin önderliğinde teşkilatlanan Selçuklular, Horasan'a hakim olduktan sonra ülkeyi ve fethedilecek bölgeleri paylaşmış (üleşmiş) ve kendi bölgelerinde otonom bir idare kurmuşlardır. Bu anlamda Selçukluların bu üç şefli döneminde unvanlarda bir metbuluk-tabilik göstergesi bulunmamaktadır.¹⁰³³ İktidarın merkezileşmesiyle birlikte unvanlarda da hiyerarşik bir sistemin kurulduğu görülmektedir. Bu üç şeften biri olan Musa Yabgu, Türk hakimiyet telakkisinden gelen yabgu unvanıyla birlikte, el-melikü'l-âdil ve nâsirüddîn lakaplarını kullanmıştır.¹⁰³⁴

Tuğrul Bey gücünü ve hakimiyet sahasını artırdıkça, Abbasi halifesinden kendisine uygun hükümdarlık unvanları talep etmiştir. Fakat Abbasi halifesi ilk başta Tuğrul Bey'in bu talebine menfî cevap vermiştir. Tuğrul Bey'in İsfahân'ı kuşattığı dönemde zor durumda kalan şehrin halkı halifeden sultana ricacı olmasını istemiş, halife de bunun üzerine Tuğrul Bey'e istediği lakaplar olan "rüknü'd-dîn" ve "kehfü'l-müslimîn" unvanlarını vermiştir. Tuğrul Bey'in, halifeden bu unvanları aldıktan sonra teşekkür mahiyetinde hediyeyle para göndermesi ve bu unvanları derhal mührüne naksettirmesi, onun resmi unvan ve lakap almaya ne kadar önem verdiğinin göstergesidir.¹⁰³⁵ Çünkü, İran-İslam dünyasının hakimiyet telakkisine hızlıca intibak eden Tuğrul Bey, meşruiyet ve prestij için bu unvanları alması gerektiğinin farkındadır. 1058 yılında Halife'nin Tuğrul Bey'i huzuruna kabul merasiminde halife tarafından sultana "şahanşah" ve "melikü l-meşrik ve'l-mağrib" (doğunun ve batının (yani dünyanın) hükümdarı) unvanları verilmiştir.¹⁰³⁶ Tuğrul Bey bunların dışında oldukça fazla sayıda unvan ve lakap kullanmıştır.¹⁰³⁷

Selçuklu iktidarının hilâfetten ya da tâbilerinden kendisine hitap edilmek üzere lakap istediği de görüldü. 1043-44'te Tuğrul Bey Büveyhi emiri Celalüddevle Ebu Tahir b. Bahaüddevle'den kendisine "*Ulu hükümdar*" diye hitap etmesini istemişti.

¹⁰³² Ahbar, s. 7; İbnü'l Esîr, IX, s. 367; TMK, s. 360; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 30-32; O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 77, 115; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 164; a. mlf., "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 424; Sadi S. Kucur, *a.g.m.*, s. 506.

¹⁰³³ Bu çok merkezli yapıya rağmen Tuğrul Bey'in tek başına sultan unvanı alırken diğer hanedan üyelerinin melik ve emir unvanlarıyla yetinmeleri Tuğrul Bey'in siyasi-hukukî üstünlüğünü göstermektedir. Bkz. O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 114.

¹⁰³⁴ Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 164.

¹⁰³⁵ Ebu'l Ferec, s. 305; Aksarayî, s. 10; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 38; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 164; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 424.

¹⁰³⁶ İbnü'l Cevzî, s. 32; Ebu'l Ferec, s. 312; İbnü'l Esîr, IX, s. 480-81; Müneccimbaşı, s. 22-23; O. Turan, *Mefkûre*, s. 204; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 97; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 31; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 424; Sadi S. Kucur, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları", s. 506.

¹⁰³⁷ Tuğrul Bey'in kullandığı unvan ve lakaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Cevzî, s. 76; Sibt, s. 70; Ahbar, s. 7; Ravendî, s. 104, 108; Reşidüddin, s. 98, 104; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 38; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 164; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 424-426.

Selçuklu gücü karşısında zor durumda kalan Büveyhî emiri, sultan'a "Ulu *hükümdar ve Müminlerin Emirinin koruyucusu*" sıfatlarıyla hitap etmek mecburiyetinde kalmıştı.¹⁰³⁸

Tuğrul Bey döneminden itibaren merkezileşme hareketleri başladığı için unvan ve lakapların da hiyerarşiye uygun, metbuluk-tabilik statüsüne göre kullanılmaya başlandığı izlenmektedir. Alp Arslan'ın meliklik devrinde bastırdığı bir parada kendi unvanı "el-emirü'l-ecell (büyük emir)" iken parada metbu hükümdar olarak yer alan Tuğrul Bey, "es-sultanü'l-muazzam (büyük sultan) unvanıyla zikredilmiştir.¹⁰³⁹

Tuğrul Bey'den itibaren tüm Selçuklu hükümdarlarının oldukça çeşitli unvan ve lakaplar aldığı görülmektedir. Tuğrul Bey'den sonra iktidara geçen Alp Arslan'ın halifeden "el-veledü'l-müeyyed", "şahanşahü'l-a'zam", "melikü'l-Arab ve'l-Acem", "burhânü emîri'l-mü'minîn" gibi unvanlar ile Ebu Şüca, Ebu'l Feth, adudü'devle gibi lakaplar almıştır.¹⁰⁴⁰ Ayrıca onun Bağdat camilerinde sultan unvanıyla anılan ilk Selçuklu sultanı olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁴¹

Halifeler tarafından Selçuklu sultanlarına verildiği gibi Selçuklu veliaht ve şehzadelerine de unvan ve lakaplar verildiği görülmektedir. 1066 yılında veliaht ilan edilen Melikşah'a halife tarafından "celalü'd-devle (devletin ulusu) ve cemalü'l-mille (dinin güzelliği)" lakapları ve Alp Arslan'ın diğer oğlu Ayaz'a "el-emir şihabü'd-devle (devletin parlak yıldızı), kutbü'l-mille (dinin önderi)" lakapları verilmiştir.¹⁰⁴² Melikşah'ın veliahtı Ahmed'e ise "uddetü emiri'l-mü'minin (halifenin desteği, halifenin teçhizatı)" unvanı verilmişti.¹⁰⁴³

Melikşah'ın öne çıkan lakapları ise "Kasimü emiri'l-mü'minin (halifenin ortağı)", "celalü'd-devle ve'd-din (din ve devletin ulusu)", Ebu'l-Feth'dir.¹⁰⁴⁴ Melikşah'ın vefatından sonra başlayan fetret döneminde saltanatlarını ilan eden oğullarından

¹⁰³⁸ İbnü'l Cevzî, s. 9.

¹⁰³⁹ Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 425.

¹⁰⁴⁰ Alparslan'ın unvan ve lakapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sıbt, s. 131,133; Ebu'l Ferec, s. 316-317; İbnü'l Esîr, X, s. 48, 79; Münecimbaş, s. 34, 45; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 75; O. Turan, *Mefkûre*, s. 207; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 38-39; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 71; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 142, 161; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 426-27; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 165.

¹⁰⁴¹ Köymen, *a.g.e.*, III, s. 74-75; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁰⁴² E. Merçil, *a.g.e.*, s. 40; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 165; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 427.

¹⁰⁴³ İbnü'l Esîr, X, s. 146; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 428.

¹⁰⁴⁴ Melikşah'ın unvan ve lakapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Cevzî, s. 165; İbnü'l Esîr, X, s. 91; Münecimbaş, s. 66; O. Turan, *Mefkûre*, s. 210; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 33, 39; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 167; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 165; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 427-428.

Mahmud'un lakabı "nasıru'd-dünya ve'd-din", Berkyaruk'un ise "rüknü'd-din"dir.¹⁰⁴⁵ Muhammed Tapar'ın ise öne çıkan lakabı "gıyasü'd-dünya ve'd-din"dir.¹⁰⁴⁶ Bu lakapların hepsi devrin halifesi tarafından verilmiştir.

Selçuklu döneminde sultan ve şehzadeler ile tabi hükümdarların aldığı unvanlar arasında statü farkı olduğu göze çarpmaktadır. Selçuklu hükümdarları sultan unvanını alırken, şehzade ve tabi hükümdarlar melik unvanıyla yetinmek durumundadır.¹⁰⁴⁷ Örneğin Sencer'in meliklik döneminde lakabı "melikü'l-meşrik nasırü'd-din (şarkın sultanı, dinin yardımcısı)" iken hükümdarlık döneminde lakabı "muizzüddin", "es-sultanü'l-a'zam ve sultanü's-selatin (en büyük sultan, sultanlar sultanı)"dır.¹⁰⁴⁸ Tuğrul Bey'den Sencer'e kadar Selçuklu hükümdarlarının aldığı unvan ve lakaplar konusunda büyük farklılıklar göze çarpmamaktadır. Yalnız Sencer'in "imad-ı al-i Selçuk (Selçukoğullarının temel direği)" ve "şahinşahü'l-a'zam sultan-ı Horasan" unvanları yorumlanmaya değer gözükmektedir.¹⁰⁴⁹ Bunlardan "imad-ı al-i Selçuk", o dönemde Selçuklu hanedanının, iktidar ailesi olarak İslam dünyasında ne kadar yerleştiğini ve itibar kazandığını göstermektedir. Sencer bu unvanında halifeye dayanma ihtiyacı duymadan, Selçuk hanedan ismini öne çıkaran bir unvan kullanmıştır. Diğer unvan "şahinşahü'l-a'zam sultan-ı Horasan" ise Irak Selçuklularının ortaya çıkışıyla açıklanabilir. Sencer yeğeni Mahmud'u yendikten sonra onu tabi bir hükümdar olarak Irak'ta bırakmış ve kendisi Horasan'a dönmüştür. Uzun süren saltanatı boyunca idareyi Horasan'dan sağladığı için Horasan kelimesinin unvanda öne çıktığı düşünülebilir.

Irak Selçuklu hükümdarlarının unvanlarında ise "es sultanü'l-muazzam" ibaresi öne çıkmaktadır. Bu anlamda Sultan Mahmud b. Melikşah, Davud, II. Tuğrul, Mesud, II. Muhammed, Süleymanşah, Arslanşah ve III. Tuğrul'un bu unvanı kullandığı belirtilmektedir.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁵ Mahmud ve Berkyaruk'un unvan ve lakapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu'l Ferec, s. 343; İbnü'l Esir, X, s. 184, 195; Müneccimbaşı, s. 74; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 33, 39; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 165; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 429.

¹⁰⁴⁶ Muhammed Tapar'ın unvan ve lakapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esir, X, s. 239; A. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 16, 151; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 33, 39; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 429-30.

¹⁰⁴⁷ Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 12.

¹⁰⁴⁸ Sencer ve yeğeni Mahmud'un kullandığı unvan ve lakaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esir, X, s. 435; Müneccimbaşı, s. 112; O. Turan, *Mefkûre*, s. 212; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 33; O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 207, 236-237; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 165; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 430-31.

¹⁰⁴⁹ Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 430.

¹⁰⁵⁰ Hüseyin, Sultan Mahmud'un oğulları Muhammed, Melikşah ve Davud'un Bağdat'a hakim olamadığı için saltanata geçemediklerini, sadece melik olarak kaldıklarını söylemektedir. Bkz. *Ahbar*, s. 69; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 34.

Selçuklu döneminde vezir ve bazı devlet adamlarının halife ya da sultanlardan lakap aldıkları belirtilmektedir.¹⁰⁵¹ Örneğin Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'nin lakabı amidü'l-mülk (devletin direği) iken ünlü vezir Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ishak et-Tûsî'nin lakapları arasında "Nizamü'l-mülk", "hâce-i buzurg", "atabeg", "kıvamü'd-devle ve'd-din", "radıyyü emiri'l-mü'minîn" gibi ifadeler bulunmaktadır.¹⁰⁵² Melikşah'ın veziri Merzûban b. Hüsrev'in lakabı "Tacü'l-mülk Cemaleddin Ebû'l-Ganâim"dir.¹⁰⁵³ Bunun yanında vezirlerinde alimlere lakap verebildiği görülmektedir ki, Nizamülmülk'ün İmam Gazzâlî'ye "Zeynüddin ve Şerefü'l-ümme" lakaplarını verdiği bilinmektedir.¹⁰⁵⁴

Türkiye Selçuklu sultanları da Büyük Selçuklu hükümdarlarına benzer unvan ve lakaplar almıştır.¹⁰⁵⁵ İktidarın kurucusu Süleymanşah'ın unvanı meliktir.¹⁰⁵⁶ Ayrıca onun bir ara Fatimî halifesinden de unvan istediği kaydedilmektedir. Bu durum onun bir meşruiyet arayışı içerisinde olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵⁷ I. Kılıçarslan ve Şahinşah (Melikşah)'ın ise sultan unvanlarını kullandığı görülmektedir. Büyük Selçuklular gibi "es sultanu'l-muazzam" unvanını ilk alan Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Mesud olarak gözükmektedir.¹⁰⁵⁸ Bu unvanın Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklu hükümdarları tarafından da sık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda II. Kılıçarslan, I. Keyhüsrev, I. Keykubad bu unvanı almıştır. Türkiye Selçuklularının zirve dönemi olan I. Keykubad döneminde bu hükümdarın sultanü'l azam şeklinde unvan alarak statüsünü de yükselttiği görülmektedir.¹⁰⁵⁹ Ayrıca onun kullandığı lakaplardan biri olan "Selçuk oğullarının tacı" Anadolu'da da Selçuklu hanedanının hakimiyet hakkının yerleştiğini

¹⁰⁵¹ Selçuklu vezir ve devlet adamlarının aldığı unvan ve lakaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süryani Mihail, s. 98; İbnü'l Esîr, XI, s. 65; Müneccimbaşı, s. 103; O. Turan, *Mefkûre*, s. 212; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 12; Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 165; Nebi Bozkurt, "Lakap", s. 66; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 431-33.

¹⁰⁵² İbnü'l Cevzî, s. 89, 113; Bünderî, s. 49-50; İbnü'l Esîr, X, s. 83; Sibt İbnü'l Cevzî, vezir Kündürî'nin Tuğrul Bey ile halifenin kızının evlenmesini gerçekleştirdiği için sultandan yeni lakaplar aldığını kaydetmektedir. Bkz. Sibt, s. 113; Ayrıntılı bilgi için bkz. Sibt, s. 134; Müneccimbaşı, s. 48; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 12; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 26-27, n. 39; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 40; Nebi Bozkurt, "Lakap", s. 66; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 432; Kadir Canatan, "Geleneksel Siyaset Ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak "Siyasetnâme", s. 196.

¹⁰⁵³ Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", s. 432.

¹⁰⁵⁴ Abdurrahman Acar, "İmam Gazzâlî ve Selçuklular", s. 99.

¹⁰⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Unvan", s. 165; Sadi S. Kucur, "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", s. 364-368.

¹⁰⁵⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 35; Sadi S. Kucur, Süleymanşah'dan itibaren Türkiye Selçuklu hükümdarlarının sultan unvanını aldıklarını belirtmektedir. Bkz. Sadi S. Kucur, "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, Bildiriler*, Antalya 2013, s. 361.

¹⁰⁵⁷ Mehmet Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının Kitabelerde Geçen Bazı Unvanları ve Bunların Selçuklu Siyasetine Yansımaları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31. sayı, Konya, 2012, s. 179.

¹⁰⁵⁸ I. Mesud'un ayrıca İzzeddin ve Rükneddin lakaplarını da aldığı bilinmektedir. Bkz. E. Merçil, *a.g.e.*, s. 35; Sadi S. Kucur, *a.g.m.*, s. 361; Mehmet Ali Hacıgökmen, *a.g.m.*, s. 180.

¹⁰⁵⁹ I. Keykubad'ın aldığı lakap ve unvanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. O. Turan, *Mefkûre*, s. 226; Sadi S. Kucur, *a.g.m.*, s. 362; Mehmet Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının Kitabelerde Geçen Bazı Unvanları ve Bunların Selçuklu Siyasetine Yansımaları", s. 181-182; Bunun yanında, Zencanî, I. Keykubad'a sunduğu siyasetnâmesinde hükümdara sultan-ı muazzam unvanıyla hitap etmektedir. Bkz. Zencanî, s. 222.

göstermektedir. Bunun yanında I. Keykubad'ın kullandığı bir başka unvan olan "Yeryüzünde Allah'ın gölgesi" unvanı, oldukça gösterişli bir unvan olup Abbasi halifelerinin kullandığı bir unvandır.¹⁰⁶⁰ I. Keykubad'dan sonra II. Keyhüsrev, II. Keykavus, IV. Kılıçarslan, II. Keykubad, III. Keyhüsrev, III. Keykubad ve II. Mesud da sultanü'l azam unvanını kullanmıştır.¹⁰⁶¹ Bunların dışında Türkiye Selçuklu hükümdarlarından II. Süleymanşah'ın es sultanü'l-Kahir, I. Keykavus'un es sultanü'l-Galip, I. Keykubad'ın sultanü'l-Alem unvanını da kullandığı belirtilmektedir.¹⁰⁶² Ayrıca I. Keykavus ve I. Keykubad'ın kullandığı es sultanü'l Berr ve'l-Bahreyn (karanın ve iki denizin sultanı) unvanı Antalya ve Sinop'un fethiyle ilgili olup Selçukluların denizlere açıldığı için kullandıkları bir unvandır.¹⁰⁶³ Bu anlamda bu unvanın ilk olarak Türkiye Selçuklu hükümdarları tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçukluları Abbasi hilafeti ile istikrarlı ilişkiler kurduktan sonra halifelerin yardımcıları olduklarına dair unvanlar da almıştır. Burhanu Emiru'l-mü'minin, Kasımu Emiru'l-mü'minin, Nâsıru Emiru'l-mü'minin gibi unvanlar II. Kılıçarslan, I. Keyhüsrev, I. Keykavus, I. Keykubad ve II. Keyhüsrev tarafından kullanılmıştır.¹⁰⁶⁴ Moğolların 1258'de Bağdat'ı işgal etmesi ve son Bağdat Abbasi halifesini öldürmesine tepki mahiyetinde Türkiye Selçuklu hükümdarlarının şehit edilen Abbasi halifesini el-masum unvanıyla zikretmeye devam etmiştir. Sonraki dönemlerde ise halifelerle ilgili unvan ve sıfatlar tamamen kaldırılmıştır. Bunların yerine el-minnetü li'llâh, el-izzetü li'llâh, el-mülkü li'llâh veya el-azametü li'llâh gibi "nimetin, ululuğun ve mülkün" "Allah'a ait olduğuna" vurgu yapan ifadeler kullanmışlardır.¹⁰⁶⁵

Türkiye Selçuklu hükümdarlarının lakaplarına bakılırsa E. Merçil bunların 4 grupta toplanabileceğini söylemektedir: Rükneddin, İzzeddin, Gıyaseddin ve Alaaddin. I. Süleymanşah, II. Süleymanşah ve IV. Kılıç Arslan Rükneddin lakabını alırken, I. Keykavus, II. Keykavus gibi hükümdarların İzzeddin lakabını, I., II. Ve III. Keyhüsrev'in Gıyaseddin, I., II., III. Keykubad'ın ise Alaaddin lakaplarını aldıkları görülmektedir.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁰ Mehmet Ali Hacıgökmen, a.g.m., s. 182.

¹⁰⁶¹ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 36-37; Sadi S. Kucur, a.g.m., s. 362.

¹⁰⁶² Aksarayî, s. 24; Münecimbaşı, II, s. 50; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 36-37; Sadi S. Kucur, a.g.m., s. 362.

¹⁰⁶³ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 36; Mehmet Ali Hacıgökmen, "a.g.m.", s. 183-184.

¹⁰⁶⁴ Sadi S. Kucur, "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", s. 362; Mehmet Ali Hacıgökmen, a.g.m., s. 182; Hakkı Önal, "Selçuklular Devri Amasya Türbeleri", *AÜ, İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4.Sayı, Ankara, 1980, s. 208.

¹⁰⁶⁵ Sadi S. Kucur, a.g.m., s. 362-63.

¹⁰⁶⁶ Türkiye Selçuklu hükümdarlarının aldığı lakaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 43-44; Sadi S. Kucur, a.g.m., s. 363-64; Türkiye Selçuklu hükümdarlarının Ebu'l Feth lakabını aldığı da kaydedilmektedir. Bkz. Hakkı Önal, a.g.m., s. 202.

Anadolu'nun Müslüman Türkler tarafından yeni fethedilmesinden dolayı bu bölgede farklı etnik unsurların yaşadığı ve Türkiye Selçuklu hükümdarlarının bu realiteye uygun davrandığı görülmektedir.¹⁰⁶⁷ Bu siyasetin unvanlara da yansıdığı görülmektedir ki, I. Keykavus ve I. Keykubad'ın unvanlarında melikü'l ... ve'r Rum ve's Şam ve'l Ermen ve'l-Frenk" ibaresi de vardır.¹⁰⁶⁸ Bu doğrultuda Türkiye Selçuklu hükümdarları Büyük Selçukluların aksine Hristiyan olan Rum, Ermeni ve Frenkleri'nde hükümdarları olduklarını unvanlarında yansıtmışlardır.

2. Törenler / Merasimler

2.1 Tahta Çıkma Törenleri

Devletlerde en önemli törenlerden biri tahta çıkma törenleridir. Eski Türk devlet anlayışında ve İran-İslam devlet anlayışında tahta çıkma törenlerinin iktidar için mühim bir seromoni olduğu görülmektedir. Türk bozkır devlet geleneğinde tahta çıkma törenlerinde hakani kara bir keçe ya da kalkan üzerinde havaya kaldırıp göğe yaklaştırma gibi uygulamalar yapılırken¹⁰⁶⁹, yerleşik İran-İslam devlet anlayışında gösterişli tahta çıkma törenleri yapılmaktaydı.

Büyük Selçuklu hükümdarlarının cülûs törenlerinde büyük bir kabul yapıldığı, devlet adamlarının bu kabulde tebriklerini ve beyatlarını sundukları belirtilmektedir. Bu esnada sultan tahtında oturur ve üzerine saçılar (altınlar, gümüşler, mücevherler) saçılırdı. Tahta çıkma töreninin akabinde de devlet işleri yeniden nizama koyulur, atama ve aziller için ferman, menşur ve beratlar dağıtılır, hilatler verilir ve şölen yapılırdı. Bu arada cülûs halifeye ve çevre hükümdarlara da bildirilirdi. Alparslan'ın 1064 yılında Rey'de tahta çıkarken bu şekilde bir cülûs töreni düzenlediği kaydedilmektedir.¹⁰⁷⁰ Bazı Selçuklu hükümdarlarının cülûsunda genel af ilan edilip hapisler serbest bırakılırdı ki, bu geleneğin Abbasilerde de olduğu bilinmektedir.¹⁰⁷¹

Türkiye Selçuklu sultanlarının cülûs törenlerinde sultanlar perdeyle kapatılan tahtın olduğu bölüme geçerek oturlardı. Devlet görevlileri de mevkilerine uygun yerlere sıralandıktan sonra yeni hükümdarın cülûsu bildirilir ve perde kaldırılarak devlet adamları

¹⁰⁶⁷ Mehmet Ali Hacıgökmen, "a.g.m.", s. 185.

¹⁰⁶⁸ E. Merçil, *a.g.e.*, s. 37; Mehmet Ali Hacıgökmen, *a.g.m.*, s. 185.

¹⁰⁶⁹ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 176, 242, 269; B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 61, 152-54; A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 23.

¹⁰⁷⁰ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 126-27.

¹⁰⁷¹ Abbasi halifesi "Mehdi babası ölüp, başa geçince bütün mahpusları serbest bıraktı. Ona "babanı hor görmüş oldun" denildiğinde, şöyle dedi:"Babam onları hangi suçtan hapsedti ise, ben onları o suçlardan affettim." Bkz. Zencani, *Alaaddin Keykubat'a Sunulan Siyasetnâme*, s. 172.

ve ileri gelenler tahtın önüne gelerek önce yer öper sonra sultanın elini öpüp saltanatını tebrik ederlerdi. Ona değerli hediyeler sunarlardı. Daha sonra el bağlayarak huzurda sıralarına geçerek ayakta beklerlerdi. Daha sonra Büyük Selçuklularda olduğu gibi devlet işleri tekrar nizama koyulurdu. İbn Bîbî, I. Alaaddin Keykubad'ın cülûs törenini bu şekilde anlatmaktadır.¹⁰⁷²

2.2 Düşün Törenleri

İktidarın kendini kamuoyuna göstermek için düşün törenleri de önemli bir araçtı. Eski Türklerde ve Oğuzlar'da düşünlere, özellikle de düşünlerde verilen ziyafetlere özel bir önem verilirdi.¹⁰⁷³ Türklerin İslamiyetten önce uyguladıkları düşün geleneklerini Selçuklu döneminde de devam ettirdikleri belirtilmektedir.¹⁰⁷⁴

Selçuklular, İslâm dünyasına geldiklerinde bu yeni dünyanın uygulamalarını benimsemekte gecikmediler. Selçuklu hanedanına mensup kişilerin de düşün törenleri özel bir önemle yapılmaktaydı. Halife ailesi ve Selçuklu ailesi arasında yapılan izdivaç törenleri çok şatafatlı ve ihtişamlı oluyordu. Dönem şairlerinin bu törenler için şiirler söylediği bilinmektedir. Evlilik törenlerine devrin hukukçuları, kadılar, emirler ve komşu devletlerin elçileri de katılırdı. Bu törenlerde verilen mihr ve getirilen çeyiz birçok hizmetlinin yer aldığı alaylarla taşınıyordu. Ayrıca gelin ya damatın geçişi sırasında halkın üzerine saçılar saçılıyor, devlet adamlarına değerli hilatler veriliyordu. Bunların yanında büyük düşün sofralarının kurulduğu ve halka ziyafet verildiği de bilinmektedir.

1075

Tuğrul Bey'in Halife el-Kâim'in kızı Seyyide'yle yaptığı izdivaç oldukça şatafatlı olmuştu. Halifenin isteksizce kabul ettiği bu evliliğin gerçekleşmesini Tuğrul Bey, halife ailesi ile akrabalık bağı kurmak için çok istemişti. Nikah Tebriz'in dışında kıyılmış, büyük bir düşün merasimi düzenlenmiştir. Sultan bu törenler sırasında halifenin kerimesine büyük bir tazimde bulunmuş, merasim süresince her gün gelinin yanına

¹⁰⁷² İbn Bîbî, s. 227, 228, 231, 237; Selçuklu sultanlarının cülûs törenleri hakkında daha fazla ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, s. 73,78-83; Yeni tahta geçen hükümdarın üzerine tahta oturduktan sonra saçı saçma geleneğinin Selçuklulardan hemen önce İran-İslam hükümdarları tarafından uygulandığı görülmektedir. Gazneli Sebüktegin örneği için bkz. *Siyasetnâme*, s. 166.

¹⁰⁷³ Türklerde (Oğuzlarda) evlilik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Cansız, "Dede Korkut Hikayelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitleri", *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 11. sayı, Ankara, 1999, s. 60-61; Aziz Başdin, "İçtimai Gelenekler Açısından Selçuklularda Toy, Düşün Törenleri ve Gelenekleri (Sultan Alp Arslan Dönemi)", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II. cilt, 2. sayı, 2017, s. 402.

¹⁰⁷⁴ Aziz Başdin, "İçtimai Gelenekler Açısından Selçuklularda Toy, Düşün Törenleri ve Gelenekleri", s. 403.

¹⁰⁷⁵ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 150; Bülent Kaçın, "Büyük Selçuklularda Evlilik Merasimleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)*, 2. Sayı, Konya, 2017, s. 105-119; Aziz Başdin, Selçuklu döneminde verilen düşün yemeklerine "küden"(toy yemeği) denildiğini belirtmektedir. Bkz. Aziz Başdin, a.g.m., s. 403-405.

giderek yer öpmüş, değerli hediyeler sunmuştur. Sultan bu evlilik gerçekleştiği için çok mutlu olmuş, Türk askerleri de sarayın avlusunda Türkçe şarkılar söyleyip oyunlar oynayarak kutlama yapmışlardır.¹⁰⁷⁶

1072’de Halife el-Kaim Biemrillâh’ın torunu Uddetüddin ile Alparslan’ın kızı Seferiyye Hatun’un evliliği nedeniyle yapılan düğün töreninde davullar vurulup, borular çalınmıştı. Nîşâbur’daki sarayda yapılan düğünde filler ve atlar süslenmiş, Alparslan saltanat tahtına oturmuştur. Alparslan, veziri Nizâmülmülk’ü vekili yapıp nikah kıydırmış, nikahtan sonra saçılar saçılmıştır.¹⁰⁷⁷ 1087’de Halife el-Muktedi ile Melikşah’ın kızı Mahmelek Hatun için yapılan evlilik töreni de oldukça gösterişli olmuştur. Bağdat süslenmiş, önünde davullar ve borular çalınmak suretiyle üç bin hadimle birlikte, 130 develik yükten oluşan çeyiz, hilafet sarayına götürülmüştür. Bu alayın arkasından Selçuklu devletinin yetkilileri saraya doğru yönelmiş, en son da gelin Mahmelek Hatun çevresinde 200 cariye ile birlikte özel bir mahfede hilafet sarayına götürülmüştür.¹⁰⁷⁸

Mihr her ne kadar İslâmi bir uygulama olsa da eski Türk anlayışında da benzer uygulamalar vardı. Halife el-Muktedi’nin Melikşah’ın kızı Mahmelek Hatun ile evlenmesi meselesinde eski Türk töresine uygun olarak 50 bin altın süt hakkı ve 100 bin altın mihr olarak kararlaştırıldığı kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁰⁷⁹

2.3 Yas ve Taziye Törenleri

Türklerin tarihinde yas ve taziye törenlerinin büyük önem taşıdığı görülmektedir. Türkler bu törene “yuğ” adını vermişlerdir.¹⁰⁸⁰ Oldukça ağır bir matem havasında geçen bu törenler, Türkler İslamiyete geçtikten sonra da Selçuklu döneminde yapılmaktaydı. Selçuklu hanedanından birinin ölümü büyük bir matem havası oluşturuyor ve Selçuklular, yas ve taziyelerini eski Türk taziye geleneklerine göre yapıyorlardı.¹⁰⁸¹ Bunun yanında İslamiyetin feryat ı figan şeklindeki cenaze törenlerine hoş bakmamasına rağmen¹⁰⁸² bazı

¹⁰⁷⁶ Bülent Kaçın, “Büyük Selçuklularda Evlilik Merasimleri”, s. 114; Aziz Başdin, “a.g.m.”, s. 403.

¹⁰⁷⁷ İbnü’l Cevzî, s. 109; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 150.

¹⁰⁷⁸ İbnü’l Cevzî, s. 145; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 179; Bülent Kaçın, “a.g.m.”, s. 115.

¹⁰⁷⁹ İbnü’l Cevzî, s. 133.

¹⁰⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. *TMK*, s. 303; B. Ögel, *TKGÇ*, s. 27; a. mlf., *TKTG*, IX, s. 471; A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 76, 104, 127, 136, 264.

¹⁰⁸¹ Türklerin yas törenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Görkem, “Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 77. Sayı, İstanbul, 1992, s. 157-188; Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Adetleri ve Taziye Merasimleri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II. cilt, 3. sayı, Edirne, 2012, s. 29-41.

¹⁰⁸² Nevzat Keleş, “Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merasimlerine Dair”, *Abdülkadir Özcan’a Armağan: Tarihî Peşinde Bir Ömür*, 2018, s. 773.

Abbasi halifeleri için bu tarz yas törenlerinin düzenlendiği de belirtilmektedir.¹⁰⁸³ Ama Selçuklu cenaze ve taziye gelenekleri daha çok Türk gelenekleriyle alakalı olmalıdır.

Türkler yas ve taziye törenlerine çok önem verdikleri için çevre ülkelerden gelen kişilerin de taziyeye katılımını beklerlerdi. Göktürkler döneminde Çin ve Bizans hükümdarlarının ve elçilik heyetlerinin ölen Türk hanedan mensubu için taziyeye iştirak ettiği ya da etmeye zorlandığı belirtilmektedir.¹⁰⁸⁴ Selçuklular döneminde de Abbasilerin Selçuklu taziyelerine katıldığı ve acıyı paylaştığı görülmektedir.

Türklerde ölü aşına “yuğ basan” denildiği belirtilmektedir.¹⁰⁸⁵ Ayrıca ölenin mezarına bir örtü konulur ve daha sonra bu örtü parçalanarak yoksullara dağıtılırdı.¹⁰⁸⁶

Dede Korkut'ta verilen bilgilere göre Oğuzların, yas törenlerinde ak elbiseleri çıkarıp, karalar giydikleri, anaların yakalarını yırttıkları, yanaklarını çizdikleri, babaların başlıklarını yere çaldıkları, hıçkırığa hıçkırığa ağladıkları belirtilmektedir. Ayrıca ölü aş (yemeği) verdikleri, at kuyruklarını kestikleri, ağıtlar söyledikleri, yedi gün divana çıkmadıkları da kaydedilmektedir.¹⁰⁸⁷ Selçuklular da cenaze törenlerinde bu uygulamaların çoğunu sürdürmüştür. Ayrıca Selçuklu hükümdarlarının ölümü üzerine çarşı, pazar ve dükkanların kapatıldığı, halifelerin üzüntülerini belirten tevkiler yayınladıkları görülmektedir.¹⁰⁸⁸

İbnü'l Esir, Selçukluların henüz Maverâünnehir'de yaptıkları mücadeleler sırasında hanedandan Yusuf'un Karahanlılar tarafından öldürülmesi üzerine çok üzüldüklerini ve karalar giyerek onun öcünü almak için yas tuttuklarını nakletmektedir.¹⁰⁸⁹

Tuğrul Bey 1063 yılında vefat ettiğinde Türk emir ve hacıpler elbiselerini yırtarak yas töreni yapmak isteseler de vezir Kündürî buna engel olmuştur.¹⁰⁹⁰ Bu olay Türk yas törenlerinin bir uzantısıdır.

¹⁰⁸³ Cihan Piyadeoğlu, a.g.m., s. 38; Nevzat Keleş, a.g.m., s. 786.

¹⁰⁸⁴ A. Taşağıl, *Göktürkler*, s. 76, 104, 127, 136, 264, 277; İsmail Görkem, “Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar”, s. 159.

¹⁰⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *DLT*, s. 389-99, III, s. 143; *Şecere-i Terakime*, s. 59, 68; İsmail Görkem, a.g.m., s. 167.

¹⁰⁸⁶ İsmail Görkem, a.g.m., s. 167.

¹⁰⁸⁷ *Dede Korkut*, s. 37, 47, 64, 136, 137; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. XI, 414-416; İsmail Cansız, “Dede Korkut Hikayelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitleri”, s. 62-64.

¹⁰⁸⁸ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 151.

¹⁰⁸⁹ İbnü'l Esir, IX, s. 364.

¹⁰⁹⁰ Köymen, a.g.e., III, s. 152; İsmail Görkem, “Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar”, s. 168; C. Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Adetleri ve Taziye Merasimleri”, s. 30.

Alparslan'ın Malazgirt Savaşından önce atının kuyruğunu bağlaması hadisesi meşhurdur. Alparslan beyazlar giyip, atının kuyruğunu bağlayarak şehitliğe hazırlanıyordu. Bu olay Türk yas geleneklerinin bir uzantısıdır ve bu olaya Türkler “dullama” demektedir. At, Türkler için ikinci eşidir. Bir nevi kişi öldüğünde atı dul kalıyordu ve bu olay o kişinin atının kuyruğunun kesilmesi (ya da bağlanması) ile ifade ediliyordu.¹⁰⁹¹

Selçuklu hanedanından ölümlere Abbasi hilafeti de saygı göstermiş ve taziyeye katılmıştır. Zaten bu Türk iktidar anlayışının da bir gereğidir. Eski Türk devletlerinden beri Türk iktidarlara cenazelerine komşu devletlerden de taziye beklemiş ve bunu yapmayan ülkeleri düşmanca bir tavır içerisinde telakki etmiştir.¹⁰⁹² Bunun yanında Bağdat'taki Selçuklu bürokratları da halifenin taziyesine iştirak etmiştir.¹⁰⁹³ Tuğrul Bey'in vefat haberi Bağdat'a ulaşınca halifenin veziri İbn Cehîr, taziye merasimi düzenlemiştir.¹⁰⁹⁴ Alparslan'ın vefat haberi Bağdat'a ulaşınca halife üzüntüsünü bildiren bir tevki yayınlamış, çarşıları kapatmıştır. Alparslan'ın kızkardeşi olan halifenin eşi Arslan Hatun da eski Türk taziye geleneklerine uygun olarak kendine ve çevresindekilere cefada bulunacak ölçüde Alparslan'ın yasını yedi gün boyunca tutmuştur.¹⁰⁹⁵ Sencer'in vefatında ise Bağdat'ta onun adına okunan hutbelere son verilmiş ve Sencer için taziye düzenlenmemiştir. Bu durum Bağdat'ta Büyük Selçuklu iktidarının sona erdiğini gösteriyordu.¹⁰⁹⁶

1082 yılında Melikşah'ın oğlu Davud'un ölümü için büyük yas töreni yapılmış ve bütün Selçuklu ülkesi mateme bürünmüştür. Sultan Melikşah'ı derinden sarstığı anlaşılan bu ölüm, sultanın kendi canına kıymaya teşebbüs edecek kadar ileri boyutlara ulaşmıştır. Saraydaki hizmetlilerin ve Türkmenlerin eski Türk taziye geleneklerine uygun olarak saçlarını başlarını yolduğu, atların alınlarının çizildiği, bütün ülke halkının evlerde ve sokaklarda yas tuttuğu kaynaklarda zikredilmiştir. Türk emirleri karalar giyip, atlarının

¹⁰⁹¹ R. Genç ise genel olarak Türklerde şehitler için alamet renginin beyaz, normal ölenlerin içinse siyah olduğunu belirtmektedir, *Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler*, s. 12; İsmail Görkem, “a.g.m.”, s. 169; B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 145-146, 199.

¹⁰⁹² Bkz. not. 1231.

¹⁰⁹³ İbnü'l Esîr, X, s. 197.

¹⁰⁹⁴ İbnü'l Esîr, X, s. 41; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 151; C. Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Adetleri ve Taziye Merasimleri”, s. 30-31; Nevzat Keleş, a.g.m., s. 780.

¹⁰⁹⁵ Hatta bu sırada Arslan Hatun'un kendi saçını kesmek istediği, fakat halifenin buna engel olduğu nakledilmektedir. İbnü'l Cevzî, s. 111; İbnü'l Esîr, X, s. 79; Köymen, *a.g.e.*, III, s. 152-53; İ. Görkem, “Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar”, s. 169; Nevzat Keleş, a.g.m., s. 778, 799; C. Piyadeoğlu bu yas törenini gerçekleştirenin Alparslan'ın, Abbasi veliahdı Muktedî'de ile evli olan kızı tarafından gerçekleştirildiğini söylemektedir. Bkz. C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 31.

¹⁰⁹⁶ İbnü'l Esîr, XI, s. 187; C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 35.

kuyruklarını kesmişler ve atlarının eyerlerini ters çevirip üzerine kara örtü örtmüşlerdir.¹⁰⁹⁷ Anlatılan bu örnekler, Fars nüfuzunun oldukça etkili olmaya başladığı Melikşah döneminde dahi, Türk yas ve taziye geleneklerinin Selçuklular içerisinde ne kadar canlı olduğunu göstermektedir. Bu yas durumunun yedi gün sürdüğü belirtilmiştir. Ayrıca hilâfet görevlileri de bu taziyeye katılmış, vezir Amidüddeve üç gün süreyle hilâfet sarayında yas tutmuştur.¹⁰⁹⁸ Melikşah'ın 1089'de vefat eden veliahtı Ahmed için de ağır bir yas merasimi yapılmış, hiç kimse yas göstergesi olarak ata binmemiştir.¹⁰⁹⁹ 1092'de halifenin eşi Melikşah'ın kızı olan Mahmelek Hatun'un İsfahân'da öldüğü haberi Bağdat'a ulaşınca halifenin veziri Ebu Şûca hilâfet sarayında yedi gün taziye için oturmuştu.¹¹⁰⁰ Bu gibi örneklerden Abbasilerin, Selçuklu hanedanından olan ölümlere saygı gösterdiği ve taziyeye katıldığı anlaşılmaktadır.

Ölen hükümdarın mezarına bir kumaş sermek eski Türk anlayışından gelen bir taziye adeti idi. Eski Türkçe de bu kumaşa verilen isim “eşük” idi.¹¹⁰¹ Bu adetin Selçuklular devrinde de kaybolmadığı görülmektedir. Melikşah amcası Kavurd'u, babası Alparslan'ın ölümü dolayısıyla mezarına bir kumaş dahi sermediğini söyleyerek kınamaktadır.¹¹⁰²

Selçuklu hükümdarları vefat ettiğinde ülke genelinde yas törenleri yapılırdı. dükkanlar kapatılır, münadilerle halka vefat eden hükümdarın faziletleri anlatılırdı. Muhammed Tapar'ın vefatı üzerine kardeşi Sencer'in Horasan'da böyle bir taziye töreni düzenlettiği bilinmektedir.¹¹⁰³

Irak Selçuklularının son dönemlerinde bazı nüfuzlu emirlerin vefatında hükümdar ve yanındakilerin taziyeye oturduğu görülmektedir ki, bu durum Irak Selçuklularında emirlerin ne kadar güçlerini artırdıklarının da bir kanıtıdır. Örneğin Emir Girdbazû'nun

¹⁰⁹⁷ Melikşah oğlu Davud'un ölümüne daha önce hiç üzülmeyeceği kadar derinden üzülmüştü. Oğlunu yıkamak için elinden almalarına bile izin vermemiş, kendi canına kıyma teşebbüsünde bulunmuştu. Yakın adamları tarafından engellenen Sultanın bu ölümden bir ay sonra çıktığı avda oğlu Davud'a yazdığı yas metni kaynaklarda zikredilmiştir. Bkz. İbnü'l Cevzî, s.131-132; İbnü'l Esir, X, s. 116; Müneccimbaşı, s. 52; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 152; İ. Görkem, “Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar”, s. 168-69; C. Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Adetleri ve Taziye Merasimleri*, s. 32; N. Keleş, “Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merasimlerine Dair”, s. 784, 787.

¹⁰⁹⁸ İbnü'l Cevzî, s. 131-132; C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 32.

¹⁰⁹⁹ İbnü'l Esir, X, s. 152; C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 32.

¹¹⁰⁰ İbnü'l Cevzî, s.148; C. Piyadeoğlu, a.g.m. s. 33; N. Keleş, a.g.m., s. 775.

¹¹⁰¹ *DLT*, s. 72.

¹¹⁰² Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 153; *KDT*, s. 181.

¹¹⁰³ İbnü'l Esir, X, s. 435; Müneccimbaşı, s. 112; C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 34; N. Keleş, a.g.m., s. 779, 792-93.

ölümü üzerine Irak Selçuklu hükümdarı Arslanşah ve Atabeg İldeniz üç gün taziyeye oturmuştu.¹¹⁰⁴

Türkiye Selçuklu hükümdarlarının vefatlarında taziye törenlerinin düzenlendiği görülmektedir. Fakat Büyük Selçuklu törenlerine göre bu törenlerin biraz farklılaştığı göze çarpmaktadır. Büyük Selçuklularda eski Türk taziye gelenekleri baskınken, Türkiye Selçuklarında, Abbasi geleneklerinin arttığı göze çarpmaktadır. Örneğin I. İzzeddin Keykavus'un taziyesi, Türk taziye geleneklerinde görülen yedi gün yerine üç gün sürmüştür.¹¹⁰⁵ Bazı İslam ulemasının üç gün boyunca taziyede bulunmayı sünnet olarak nitelendirdikleri bilinmektedir.¹¹⁰⁶ Ayrıca yeni sultanın beyaz elbiseler giyip, emirlerin de başlarını beyaz örtü ile örttükleri kaydedilmektedir ki, Türk taziye geleneklerinde tam tersi olarak ak çıkarıp karalar giymek adettir.¹¹⁰⁷ Emine Uyumaz, bunun Abbasi geleneklerine saygı için yapıldığını söylemektedir. Çünkü Abbasilerin resmi rengi siyah iken matem renkleri beyazdır. Hilafete bağlılıklarını göstermek için Türkiye Selçukluları da yas törenlerinde beyaz atlaslar giyerlerdi.¹¹⁰⁸ I. Alaaddin Keykubad'ın vefatında da oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev aynı tarz bir taziye töreni düzenlemişti.¹¹⁰⁹ Fakat halk nezdinde birçok millette olduğu gibi Türklerin yas rengi Türkiye Selçuklu döneminde de siyah olarak kalmıştır. Bizans'ın katliamlarından sağ kalan Türkler, soydaşlarının yanına karalar giyerek gitmiş ve başlarına gelen felaketi anlatmışlardır.¹¹¹⁰ I. İzzeddin Keykavus'un ölümü kardeşi I. Aladdin Keykubad'a bildirilirken onun siyaha boyanmış sarığı gösterilmiştir ki, bu durum siyahın ölüm ve yas rengi olarak iktidar anlayışında da geçerli olduğunu göstermektedir.¹¹¹¹

I. Alaaddin Keykubad'ın büyük alim Bahâ Veleddin'in ölümü üzerine büyük bir yas tuttuğu nakledilmektedir. Buna göre ölüm karşısında çaresiz kalan sultan, tahtını bırakarak hasıra oturmuş, kırk gün ata binmemiştir. Ayrıca onun yedi gün sarayından çıkmadığı da nakledilmektedir. Sultan, kırk gün boyunca hafızlara hatim indirtmiş ve

¹¹⁰⁴ N. Keleş, "a.g.m.", s. 781.

¹¹⁰⁵ Emine Uyumaz Türkiye Selçuklularında resmi protokole göre yas törenin üç gün sürdüğünü belirtmektedir. Bkz. E. Uyumaz, "Selçuklu Türkiye'sinde Defn ve Taziye Merasimlerine Dair", s. 143.

¹¹⁰⁶ Nevzat Keleş, a.g.m., s. 777.

¹¹⁰⁷ İbn Bîbî, s. 228; İ. Görkem, "Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar", s. 169; Nevzat Keleş, a.g.m., s. 776.

¹¹⁰⁸ Emine Uyumaz, "Selçuklu Türkiye'sinde Defn ve Taziye Merasimlerine Dair", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, IV. cilt, 12. Sayı, Ankara, 2014, s. 142; Nevzat Keleş de Abbasilerin matem renginin beyaz olduğunu belirtmektedir. Bkz. Nevzat Keleş, "Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merasimlerine Dair", s. 791-792; R. Genç ise genel olarak Türklerde şehitler için alamet renginin beyaz, normal ölenlerin içinse siyah olduğunu belirtmektedir. Bkz. R. Genç, *Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler*, s. 12.

¹¹⁰⁹ E. Uyumaz, a.g.m., s. 142, 144.

¹¹¹⁰ E. Uyumaz, a.g.m., s. 142-143.

¹¹¹¹ İbn Bîbî, s. 230.

halka sofralar kurarak fakirleri doyurmuştur.¹¹¹² Bu vakadan anlaşıldığına göre Türkiye Selçuklularında resmi olmayan yas süresi kırk gündür.¹¹¹³

Mevlana'nın vefatında da elbiselerin yırtılıp, saçların yolunması gibi hadiseler yaşandığı kaydedilmektedir. Bu durum o dönemde de Türk taziye geleneklerinin yaşatıldığının göstergesidir. Ayrıca Mevlana için de sultan ve emirler kırk gün boyunca yas tutmuş, ata binmemişler ve fakirler için yemekler vermişlerdir.¹¹¹⁴

2.4 Karşılama / Uğurlama Törenleri

Karşılama / uğurlama ve kabul törenlerinin Türk iktidar anlayışında belli bir protokol kuralları içerisinde yapıldığı görülmektedir. Dede Korkut'ta verilen bilgilere göre hükümdar Bayındır Han, Oğuz beylerini bizzat karşılamıyor, kendi adamlarını (yiğitlerini) karşılamaya gönderiyordu. Hanın çadırına giren beyler, el öperek saygılarını sunduktan sonra handan bağış ve mükafatlar alırlardı. Han bu sırada tahtında oturur yerinden kalkmazdı. Uğurlanma törenlerinde ise hanın toyuna katılan beyler, ziyafetten sonra atlanır, hanın huzurunda bir resmigeçit yapıp selam verdikten sonra yurtlarına dönerlerdi.¹¹¹⁵ Oğuzların bu gelenekleri muhakkak Selçuklulara da yansımıştır.

Selçuklu sultanlarının gittikleri yerlerde onları karşılama törenleri icra edilirdi. Dönem kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla sultanların özellikle hilafet merkezi Bağdat'a girmeleri oldukça gösterişli ve şatafatlı olmuştur. Ayrıca sultanlar daha gitmek istedikleri yere varmadan, o beldenin ileri gelenleri tarafından birkaç konak mesafede karşılanırdı. Büyük bir tazim ve ululama ile karşılanan sultanlar, ayrılırken de uğurlama törenleriyle yolcu edilirdi. Bunun yanında sultanların gittikleri yerin yol güzergâhındaki beldelerin yöneticileri ve ileri gelenleri de sultanı istikbal edip uğurlarlardı. Sultanlar da bu törenlerde valilere hilatler, halka bahşişler dağıtırdı. Bu törenlerde sultanların şerefine kurbanların kesilip fakirlere dağıtıldığı da olurdu. Karşılama ve uğurlama törenlerine önem vermeyen tabi hükümdar ve valiler saygısızlık yapmış kabul edilir, azledilip cezalandırılabilirlerdi.

Selçuklu sultanlarının Bağdat'a girişlerinde onları Bağdat'a yakın bölgelerde halife vezirlerinin karşıladığı görülmektedir. Tuğrul Bey, Bağdat'a ilk gelişinde onu

¹¹¹² E. Uyumaz, "Selçuklu Türkiye'sinde Defin ve Taziye Merasimlerine Dair", s. 144; İ. Görkem, "Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar", s. 169; Nevzat Keleş, "a.g.m.", s. 782-3; Kazım Paydaş, "Mevlana Celaleddin'in Anadolu Selçukluları ile olan Münasebetleri", *Harran İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:18, 2007, s. 25.

¹¹¹³ Emine Uyumaz, a.g.m., s. 144.

¹¹¹⁴ Emine Uyumaz, a.g.m., s. 144-145; İsmail Görkem, a.g.m., s. 169.

¹¹¹⁵ İsmail Cansız, "Dede Korkut Hikayelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitleri", s. 56, 58.

Bağdat yakınlarındaki Nehrevan'da halife veziri karşılamıştı.¹¹¹⁶ Sultanın 1058'de halifenin huzuruna kabul merasimi ise çok gösterişli olmuştu.¹¹¹⁷ Tuğrul Bey'in evlilik münasebetiyle Bağdat'a son gelişinde, halife bizzat onu karşılamak istemiş, fakat sultan buna mani olmuştur. Sultanı yine hilafet veziri istikbal etmiştir. Bu karşılama töreninde sultana halifeden bir hilat da takdim edildiği belirtilmektedir.¹¹¹⁸ Köymen, Selçuklu sultanlarının Bağdat'tan ayrılırken yapılan uğurlama merasimlerinin ise karşılama merasimleri gibi gösterişli olmadığını söylemektedir.¹¹¹⁹ 1087'de Bağdat'tan İsfahân'a doğru gitmek için ayrılan Melikşah'ı halife veziri Ebu Şuca uğurlamıştı.¹¹²⁰

Selçuklu sultanlarının da halifeleri bizzat karşıladığı görülmektedir. Halifeler dışındaki konukları Selçuklu sultanları değil vezirleri karşılıyordu.¹¹²¹ Tuğrul Bey'in Besasirî'nin sürgününden halifeyi kurtardıktan sonra onu karşılama gösterisi dikkat çekicidir. Nehrevan'da halifeyi karşılayan sultan, onun çadırını görünce atından inmiş, yaya yürüyerek huzuruna çıkmış, huzurda yedi defa yer öpmüştü. Hatta sultanın halifenin oturması için eliyle attığı yastığı bile öptükten sonra oturduğu nakledilmektedir. Ayrıca halifeye mücevherler ve eşi Arslan Hatun'un gönderdiği hediye takdim etmiştir.¹¹²²

Tabi hükümdarların bölgesine gelen Selçuklu sultanlarının tabileri tarafından merasimle karşılandığı bilinmektedir. Örneğin Köymen, Alparslan Diyarbakır'a gelince tabi Mervani hükümdarı Said, sultanı bizzat karşılamış, sultanı görünce atından inmiş ve yer öpmüş, ayrıca gaşiyesini de yaya olarak taşımıştır.¹¹²³ Bu törenlere Selçuklu iktidarı tarafından özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Halep Mirdasi emiri Mahmud bir gece annesiyle birlikte Alparslan'ın huzuruna çıkmıştır. Alparslan ise onları geri göndererek gündüz tabilik merasimiyle kendisine gelmelerini istemiştir.¹¹²⁴

Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, kendisini şehir dışında karşılamadıkları bahanesiyle Atsız ve kardeşini Dımaşk'ta öldürmüştü.¹¹²⁵

Türkiye Selçuklu sultanlarının karşılama ve uğurlama törenleri de benzer şekildedir. I. Alaaddin Keykubad sultan olarak Kayseri'ye doğru ilerlerken, başta Kayseri

¹¹¹⁶ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 85.

¹¹¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 87-88.

¹¹¹⁸ Köymen, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹¹¹⁹ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 89.

¹¹²⁰ İbnü'l Cevzî, s. 146.

¹¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 87.

¹¹²² Köymen, *a.g.e.*, s. 86.

¹¹²³ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 144.

¹¹²⁴ *A.g.e.*, s. 146.

¹¹²⁵ Azimî, s. 22; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 171.

subaşı Hakkabazoğlu Seyfeddin olmak üzere, bölgenin komutanları, ileri gelenleri, musiki takımları, şarkıcılar, meddahlar, süslü arabalar ve seyyar köşklerle sultanı şehrin yakınındaki Çubuk mevkinde karşılamıştı. Sultanı görünce hepsi atlarından inerek yaya yürümüş, huzurda önce yer öpmüşler, ardından da sultanın elini öpmüşlerdi. Sultan da onlara bağış ve iltifatlarda bulunmuştu.¹¹²⁶ I. Keykubad'a Konya'ya girerken Obruk mevkinde de benzer karşılama töreni yapılmıştır. Bu törende ayrıca kurbanlar kesildiği ve saçlar saçıldığı da nakledilmiştir.¹¹²⁷

Türkiye Selçuklu hükümdarlarının hilafet elçilerini karşılama merasimleri büyük bir saygı ve ihtişam içinde yapılmıştır. Abbasi elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî , I. Keykubad'a elçi olarak gelirken, sultan emirlerine fermanlar göndererek onu izzeti ikramla Sivas vilayetinde karşılamalarını emretmiştir. Sultan da bizzat halife elçisini karşılamak için beraberinde çetri ve nevbetiyle yola çıkmıştır. Kabul yerinde sultan tahtına oturmuş, emirler de protokole göre yerlerini almıştır. Bundan sonra elçi kabul edilmiştir. Elçi huzura girince sultan hilafete olan saygısından dolayı ayağa kalkmış ve halifenin gönderdiği hilatleri giymiştir. Bundan sonra sultan bizzat halife elçisi tarafından tekrar tahtına oturtulmuştur. Bu sırada karşılıklı hediyeleşmeler olmuş ve saçlar saçılmıştır. Ardından da ziyafet sofraları kurulmuştur.¹¹²⁸ Benzer merasim, halifenin bir başka elçisi olan Şeyh Sühreverdî'nin gelişinde de yapılmıştır. Sultan, Şeyh Sühreverdî'yi uğurlarken ona değerli hediyeler sunmuş, Zincirli hanına kadar da bizzat refakat ederek yolcu etmiştir.¹¹²⁹

2.5 Eğlence Meclisleri

Arapçası işret, Farsçası bezm olan eğlence meclislerinin Selçuklu döneminde bir saltanat gereği olarak düzenlenmesi elzem görülüyordu. Bu eğlence meclisleri içkili-içkisiz, çalgılı, ziyafetli, sadece devlet adamlarıyla sınırlı ya da halka açık yapıliyordu. Herhangi bir sebepten ya da tamamen hükümdarın arzu ve isteğiyle düzenlenebiliyordu. Eğlence meclisleri, sarayda ya da hükümdar seferdeyken otağında veya uygun görülen bir han, kervansaray, nehir, göl kenarı, bahçe, bağda yapılabilmektedir. Eğlence meclislerindeki görevliler, şarkıcılar, çalgıcılar, rakkasalar, hokkabazlar ve meddahlar

¹¹²⁶ İbn Bîbî, s. 230.

¹¹²⁷ A.g.e., s. 232-233.

¹¹²⁸ A.g.e., s. 276-77.

¹¹²⁹ A.g.e., s. 252.

olarak sıralanabilir.¹¹³⁰ Ayrıca avlar, oyunlar, yarışlar da iktidarın eğlence faaliyetleri olarak sayılabilir.¹¹³¹

Eski Türk devlet geleneğinde toyların yapıldığı ve bunlardan bazılarının eğlence meclisi şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda yemekli, içkili (kıymızlı), kopuzlu (çalgılı), danslı, şarkılı eğlencelerin düzenlendiği görülmektedir.¹¹³²

İslamiyetin kabul edilmesinden sonra Karahanlılar döneminde din yasakladığı için hükümdarların içkili eğlenceler düzenlenmesi hoş görülmemiştir. Bunu *Kutadgu Bilig*'in müellifi Yusuf Has Hacip'de görüyoruz. Hacip, hükümdarı içki içmemesi konusunda uyarmakta ve bunun devletin temellerini sarsacak kadar kötü bir şey olduğunu söylemektedir.¹¹³³

Selçuklu dönemine gelindiğinde ise eğlence meclislerinin varlığı göze çarpmaktadır. Alkollü içki içmek İslâm dinine göre haramdır. Fakat incelediğimiz Selçuklu dönemi için birçok içkili eğlence meclisinin düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Müslüman bir iktidarın dine aykırı bir uygulamaya girişmesi izaha muhtaçtır. Bu konuda birçok görüş ortaya atılmasına rağmen en geçerli görüşün bu işin bir saltanat gerekliliği olarak yapıldığı düşüncesidir. Yoksa Nizâmülmülk gibi dini ve ilmi yönü ağır basan bir vezirin¹¹³⁴ siyâsetnâmesinde içki için ayrı bir fasıl açıp, içki içme protokolü düzenlemesi açıklanamaz.¹¹³⁵ O, sarhoşken verilen kararlara dikkat edilmesini ve ayıkken bunların tekrar gözden geçirilmesini telkin etmektedir.¹¹³⁶ Yukarıda da değinildiği gibi geçerli telakkinin içkili eğlenceler ve meclisler düzenlemek iktidarın bir gerekliliği ve sembolü olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu döneminin tâbi hükümdarlarından Keykavûs'un da oğluna yönelik yazdığı öğüt kitabı olan Kabusnâme'sinde içki içmenin adabı konusunda ayrı bir fasıl açmıştır. Keykavus oğluna verdiği nasihatte içki içmenin haram olduğunu, insanı mahcup edecek olaylara sebebiyet verdiğini bu nedenle içki içmezse oğlunun çok daha isabetli ve sevgili bir iş yapacağını beyan etmiştir. Fakat

¹¹³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ersan, "Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI. cilt, 1. Sayı, İzmir, 2006, s. 74-76, 80, 85, 89-92; Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Resmî Eğlence/Bezm Meclisleri", s. 37-8.

¹¹³¹ *Kabusnâme*, s. 197; E. Uyumaz, a.g.m., s. 47-48; M. Ersan, a.g.m., s. 79.

¹¹³² Ayrıntılı bilgi için bkz. *Dede Korkut, Dede Korkut*, s. 28, 54, 69, 91, 122; B. Ögel, *TKGÇ*, I, s. 123, II, s. 152; Seyfullah Kara, "Selçuklu Türkiye'sinde Eğlence Türü Olarak Bezm ve Musiki", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 68. sayı, Ankara, 2014, s. 171.

¹¹³³ Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s. 118.

¹¹³⁴ K. Canatan, "Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak "Siyâsetnâme", s. 201-202.

¹¹³⁵ *Siyâsetnâme*, s. 124, 171,

¹¹³⁶ A.g.e., s. 119.

eklemektedir ki gençliğin ve kötü arkadaşların telkiniyle oğlunun içkiden uzak durması mümkün değildir. Bu nedenle içki içmenin adabı ile ilgili faslı açtığını beyan etmiştir.¹¹³⁷

Keykavûs'un Kabusnâme ve Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme adlı eserlerinde içki içme adabı ile ilgili bir bölümlerinden hükümdara bu konuda açık bir kapı bırakıldığı anlaşılmaktadır. İranlı olan bu devlet adamlarının aksine Karahanlı camiasında yazılan *Kutadgu Bilig* de ise yazar, içki içmenin çok kötü bir şey olduğunu ve asla bir hükümdara yakışmayacağını, hükümdarın saltanatının sonunu getireceğini vurgulamaktadır. Yazar burada hükümdara içki için açık bir kapı bırakmaz. Anlaşıyor ki, İslâm dairesine girdikten sonra Türk hükümdarlarına içki içmeyi bir ölçüde mazur gösteren ve eğlence meclisleri düzenleten anlayış, İran siyasetinin bir tezahürüdür.

Ayrıca hükümdarlar, eğlence meclislerini bazı emirlerin gönlünü almak ve onları kendine ısındarmak için de kullanmıştır.

Kabusnâme'nin verdiği bilgilerden eğlence (işret) meclislerinin nasıl yapılması gerektiği hakkında fikir sahibi olunmaktadır. Buna göre bir eğlence meclisinde şarap bol ve kaliteli olmalıdır. Kalitesiz şarap meclisi düzenleyen hükümdarın itibarına gölge düşürür. Bu nedenle bir hükümdar ancak iyi şaraplarla işret düzenleyebilir. Eğlence meclisinin olmazsa olmazı diğer unsurda güzel sesli çalgıcılarıdır. Çalgıcıların çaldığı ve söylediği şarkıların eşliğinde eğlence meclisindekiler yemeklerini yemeli, içkilerini içmelidir. Ayrıca sultanların ve beylerin eğlence meclisinde husrevani hafif ahenk bestelerin çalındığını bildirmektedir. Çalgıcılar, meclisteki kişileri eğlenceye hazırlayacak şekilde müziğe başlamalı, sarhoşluğa düştüklerinde şarkıya girmelidir. Sonra da meclise katılanların hoşlandığı şarkıları çalmalıdır.¹¹³⁸

Türkiye Selçuklularında ise eğlence meclislerine olan düşkünlüğün çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³⁹ Nitekim Baybars, Kayseri'de Selçuklu tahtına oturduğunda onu kutlamak için gelen eğlendiricileri kovması, Türkiye Selçuklu geleneğinde eğlence meclislerinin bir iktidar alameti olarak görüldüğünü göstermektedir.¹¹⁴⁰ Çünkü tahta oturduktan sonra eğlence meclisleri düzenlemek Türkiye Selçuklu hükümdarlarını adettir. Bu meclisler de sakiler, çalgıcılar, şarkıcılar görev yapmaktaydı.¹¹⁴¹ Hatta bunun

¹¹³⁷ *Kabûsnâme*, s. 161-169.

¹¹³⁸ *A.g.e.*, s. 169, II, s. 80, 82.

¹¹³⁹ S. Kara, a.g.m., s. 175.

¹¹⁴⁰ M. Ersan, "Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı", s. 78.

¹¹⁴¹ E. Uyumaz, "a.g.m.", s. 45.

için iktidarın sarayda eğlendiriciler istihdam ettirdiği kaydedilmektedir.¹¹⁴² Eğlence meclislerinin protokolünün ise emir-i bar adlı bir görevli tarafından ayarlandığı bildirilmektedir.¹¹⁴³

Eğlence meclislerinin, hükümdar tarafından bazı emirleri tasfiye etmek için kullanıldığı da görülmektedir. I. Alaaddin Keykubad, saltanatına karşı haddi aşan davranışlarda bulunan bazı emirlerini bir eğlence meclisinde bir araya getirmiş ve meclisten sonra onları tutuklayarak tasfiye etmiştir.¹¹⁴⁴

Türkiye Selçuklularında eğlencelerin iktidar ve halk nezdinde yoğun olarak yapılması ulema sınıfından bazı kişilerin tepkisini de çekmiştir. Fakat bu kişilerin şikayetleri dinlenmemiştir.¹¹⁴⁵ II. Keykavûs'un eğlenceye düşkünlüğü nedeniyle emirlerinin huzursuz olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁴⁶

2.6 Ziyafetler

Ziyafetler, Türk devlet anlayışının en önemli sorumluluklarından biridir. Türkçe karşılığı toydur. Çünkü Türk hükümdarının temel vazifesi, aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmektir.¹¹⁴⁷ Bu nedenle Türk hakanları sık sık halka açık toylar düzenler, sofralarını yağmalatırlardı. Halkını doyurmayan hükümdarlar, kutunu kaybetmiş kabul edilir ve meşruiyetleri sorgulanırdı.¹¹⁴⁸ Bu anlayışın İslamiyete geçtikten sonra da devam ettiği görülmektedir. Karahanlı hükümdarları da ziyafetler verir ve bunlara “beg tergisi” denirdi.¹¹⁴⁹ Oğuzların ünlü söylencesi Dede Korkut hikayelerinde Dış Oğuzlar, kendilerine yağmalı toy vermeyen beye isyan etmişlerdir.¹¹⁵⁰

Bu anlayışın Selçukluların ilk dönemlerinde de yaşatıldığı ve Tuğrul Bey'in sık sık toy verdiği bilinmektedir.¹¹⁵¹ Daha sonraki dönemlerde de ziyafetler verildiği bilirse de bu geleneğin öneminin azaldığı görülmektedir.

¹¹⁴² S. Kara, a.g.m., s. 173-74.

¹¹⁴³ M. Ersan, a.g.m., s. 89.

¹¹⁴⁴ İbn Bîbî, s. 285-86; E. Uyumaz, “Türkiye Selçuklu Devleti'nde Resmî Eğlence/Bezm Meclisleri, s. 43; M. Ersan, “Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı”, s. 86.

¹¹⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Kara, “Selçuklu Türkiye'sinde Eğlence Türü Olarak Bezm ve Musiki, s. 177.

¹¹⁴⁶ Aksarayî, s. 40; E. Uyumaz, a.g.m., s. 44.

¹¹⁴⁷ Bkz. Türk iktidar anlayışı bölümü.

¹¹⁴⁸ *TMK*, s. 256, 259, 263, 269; B. Ögel, *TKGÇ*, s. 123; B. Ögel, *TKTG*, III, s. 226, 246-247; IV, s. 160, VII, s. 49, 267.

¹¹⁴⁹ Karahanlı ziyafetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *DLT*, s. I, s. 107, III, s. 438; *KB*, 2553. Beyit; *KDT*, s. 174-175.

¹¹⁵⁰ Oğuzların toy vermeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. bkz. *Dede Korkut*, s. 5, 7, 28, 34, 47, 91, 122, 132-33; *Şecere-i Terakime*, s. 40, 44, 59, 64; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 411.

¹¹⁵¹ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 412; R. Genç, *KDT*, s. 175-176.

Selçuklu hükümdarları çeşitli vesilelerle ziyafetler vermişlerdir. Ayrıca Selçuklu sultanları şerefine de ziyafetler verilmiştir. Bunlar genel olarak şu amaçlarla veriliyordu: Tâbi hükümdar itaatini göstermek için, düğün törenleri için, tahta çıkma şerefine, sultanın gönlünü almak için, hilâfet makamına tazim için, bayramlarda, sefer hazırlıklarında, zafer kutlamaları için vs. şeklinde sıralayabiliriz.¹¹⁵²

Tuğrul Bey'in ve Melikşah'ın Bağdat'ta dillere destan ziyafetler verdiği belirtilmektedir.¹¹⁵³ Ayrıca Tuğrul Bey seyranda kırlarda da mükellef ziyafetler vermiş ve sofraların zenginliğini gören emirler hayretler içerisinde kalmıştır.¹¹⁵⁴ Bu ziyafetlerden en önemlilerinden biri de Muhammed Tapar'ın vefatına yakın bizzat sultan tarafından verilmiştir. Abdülkerim Özaydın bunun eski Oğuz ananesine göre yapıldığını ve ziyafetten sonra sofranın yağmalandığını belirtmektedir.¹¹⁵⁵ Bu durum Türk iktidar anlayışının Selçuklular tarafından devam ettirildiğinin bir göstergesidir.

Selçukluların gittikçe İrani bir iktidar anlayışına bürünmesi, ülkedeki Türk kavimlerinin tepkisine sebep olmuştur. Melikşah'ın Türkistan seferinde, Türk boylarından Çiğiller, onun sofrasından bir lokma yiyemedik diyerek serzenişte bulunmuşlardır. Bu durum Türk iktidarının sorumluluklarını göstermesi açısından çarpıcı bir örnektir.¹¹⁵⁶

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularının da ziyafetlere önem verdiği ve sultanların sık sık ziyafet verdiği bilinmektedir.¹¹⁵⁷ Bu, saltanat gereği yapılan bir uygulamaydı.

3. İktidara Gösterilen Sembolik Tazim

3.1 Huzura Kabul

Her iktidarın yaptığı gibi, Selçuklu iktidarı da huzuruna alacağı kişileri seçerken ve alırken çeşitli uygulamalar yapmıştır. Bunun en önemli sebebi iktidarın itibarının zedelenmemesidir. Hakeza eski Türk iktidar anlayışı ve İran-İslam iktidar anlayışı huzura kabulü belli protokol kurallarına bağlamıştır.

¹¹⁵² Büyük Selçuklu hükümdarlarının düzenlediği ve onların şerefine düzenlenen ziyafetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu'l Ferec, s. 318; İbnü'l Esîr, X, s. 28, 41, 111, 123, 146, 272, 311, 417, XI, s. 220.

¹¹⁵³ İbnü'l Cevzi, s. 82, 144; Müneccimbaşı, s. 25.

¹¹⁵⁴ *Siyasetnâme*, s. 185; KDT, s. 175-176.

¹¹⁵⁵ A. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 149.

¹¹⁵⁶ KDT, s. 175-76.

¹¹⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bibî, s. 190, 196, 231, 277; Ebu'l Ferec, s. 536.

3.2 El / Yer / Ferman / Rikab Öpme

El/yer/ferman/rikab öpme iktidara gösterilen tazim hareketlerindendir. Selçuklu sultanları bu tazim hareketlerini halifeye yaparken, devlet görevlileri, tâbi hükümdarlar, emirler, valiler, komutanlar kendisine yapıyordu.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilk geldiği tarih olan 447/1055'te Sultanı karşılamaya çıkan Halife'nin veziri Reisürrüesa, halifeyi ululaması için Tuğrul Bey'den yer öpmesini istemişti.¹¹⁵⁸ 1058'de Tuğrul Bey'in halifenin huzuruna kabul merasiminde onun halife huzurunda birkaç kez yer öptüğü kaydedilmiştir.¹¹⁵⁹ 1087'de halifenin huzuruna çıkan Melikşah'ın da birkaç kez yer öptüğü belirtilmiştir.¹¹⁶⁰ Sencer, yeğeni Mesud'a esir düşen halife için gönderdiği açık mektupta ondan af dilemesini ve huzurunda toprağı öpmesini istiyordu.¹¹⁶¹

Sultanlar yalnız halifeye değil halifelerin kızlarına da tazim göstermiştir. Tuğrul Bey, iki buçuk yıllık sancılı bir süreçten sonra halifenin kızı Seyyide ile evlenebilmişti. Bu nedenle çok mutluydu. Seyyide Hatun saltanat sarayına geldiğinde yanına gidip yer öpmüş ve değerli hediyeler sunmuştur. Buna mukabil Seyyide Hatun yüzünü açmadığı gibi Tuğrul Bey'e karşı yerinden de kalkmamıştır.¹¹⁶²

O devirde hükümdarlara tazim amacıyla hükümdarın atının ayağı da öpülürdü. Sencer, halifenin gönderdiği diğer hediyeler ve atı görünce yerinden kalkıp atın ayağını öpmüş ve ben bir köle ve tebaayım demiştir.¹¹⁶³(1134)

El öpme, yer öpmeden daha üst hiyerarşik sıraya sahip bir tazim hareketiydi. Nitekim hükümdarın huzuruna çıkarılan herkesten yer öpmesi istenirken ancak belli düzeyin üstündeki sınırlı kişiler hükümdarın bizzat elini öpme şerefine ulaşabiliyordu.¹¹⁶⁴ İsyan eden hanedandan bir melik de esir edilip sultanın huzuruna çıkarılırken yer öpmesi istenirdi. Melikşah ile taht mücadelesine girişen amcası Kavurd esir edilip Melikşah'ın huzuruna çıkarılırken yer öpmesi istenmişti. Fakat o yer öpmeyip sultanın elini öpmekle

¹¹⁵⁸ İbnü'l Cevzî, s. 20.

¹¹⁵⁹ İbnü'l Cevzî, s. 32; İbnü'l Esîr, IX, s. 480-81.

¹¹⁶⁰ İbnü'l Cevzî, s. 143.

¹¹⁶¹ Ebü'l Ferec, s. 368.

¹¹⁶² İbnü'l Esîr, X, s. 40; Münecimbaşı, s. 26.

¹¹⁶³ a.g.e., s. 366-67.

¹¹⁶⁴ Bkz. Yer öpme bölümü, not 6.

yetinmiştir.¹¹⁶⁵Bu durumdan da anlaşıldığı üzere hükümdara tazimde yer öpme, el öpmeden daha aşağı bir hiyerarşik sıraya sahipti.

Ayrıca savaşta esir düşmüş hükümdarlara ya da isyan edip yakalanmış meliklere de yer öptürülürdü. Alparslan, Malazgirt Savaşı'nda esir düşüp huzuruna getirilen Bizans imparatoru Romanus Diogenes'e yer öptürmüştü.¹¹⁶⁶

Tâbîlik kaidelerinden biri de hükümdarın huzuruna çıkıp yer öpmektir. Alparslan, Halep'i kuşattığında buranın emiri olan Mirdasi Mahmud'un mazeretlerini kabul etmemiş, huzuruna gelip yer öpmesini şart koşmuştu.¹¹⁶⁷ 1078-79'da Melikşah Karahanlı Semerkand Hanı'nı Semerkand'da kuşatıp ele geçirmişti. Esir edilen han sultanın huzurunda yer öpmüştür. Melikşah bunun üzerine onu affedip öldürmemiştir.¹¹⁶⁸ Atsız, 1143 yılında Sencer'e itaatini arz ederken yer öpmüştü¹¹⁶⁹ Fakat 1147 yılında yer öpmeyerek sadece başını eğmekle yetinmişti.¹¹⁷⁰

Büyük Selçuklularına benzer şekilde Türkiye Selçuklu hükümdarlarına da tazim hareketlerinde bulunulduğu görülmektedir. II. Kılıçarslan ülkesini 11 oğlu arasında paylaştırdıktan sonra küçük oğlu Keyhüsrev'in yanına gitmiş ve o da bunun üzerine babasına tazim gösterip huzurunda yer öpmüştü.¹¹⁷¹1215'te affedilen Selçuklu tâbisi Ermeni Tekfuru Leon, affedildiğine dair sultan fermanı huzurunda okununca tazim amacıyla ayağa kalkıp yer öpmüştü.¹¹⁷²

3.3 Ayakta Bekleme / Durma / Diz Çökme

Hükümdar huzurunda ya da törensel olaylarda hükümdara tazim için devlet görevlilerinin ayakta durduğu veya beklediği görülmektedir. Alparslan'ın kızı Seferiyye Hatun ile Halife'nin torunu Uddetüddin'in evlilik töreninde Sultan tahta oturuyorken, veziri Nizâmülmülk onun önünde ayakta duruyordu.¹¹⁷³ Melikşah'ın veliahtlık ilanında ve saltanatının ilanında emirler ayakta durarak onu tahta oturtmuşlardır.¹¹⁷⁴

¹¹⁶⁵ İbnü'l Cevzî, s. 112.

¹¹⁶⁶ A.g.e., s. 104.

¹¹⁶⁷ İbnü'l Esîr, X, s. 71.

¹¹⁶⁸ Reşidüddin, s. 128.

¹¹⁶⁹ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 277.

¹¹⁷⁰ a.g.e., s. 278.

¹¹⁷¹ İbnü'l Esîr, XII, s. 83.

¹¹⁷² İbn Bîbî, s. 190.

¹¹⁷³ İbnü'l Cevzî, s. 109.

¹¹⁷⁴ A.g.e., s. 110; C. Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, s. 108

Sultanların halifenin huzurunda onları tazim için ayakta durdukları kaydedilmiştir. 1087’de halifenin huzuruna çıkan Melikşah saygı gereği ayakta beklemişti. Sultan ancak halifenin ısrarlı talepleri neticesinde oturmuştur.¹¹⁷⁵

Eski Türklerde hükümdara tazim diz çökme şeklinde gerçekleşiyordu. Selçuklular döneminde Alparslan ile Hezaresb arasındaki protokol çatışmasının bu farklı anlayıştan kaynaklanmış olabileceği iddia edilebilir. Sıbt’ın anlattığına göre, bir mecliste Alparslan, ileri gelenlerle birlikte otururken eline bir altın kesesi almıştır. Altın kesesinden bir avuç alıp oğlu Ayaz’a uzatmıştır. Ayaz, oturmakta olduğu yerden ayağa kalkmadan dizleri üzerinde sürünerek babasının yanına gelmiş ve altınları alıp aynı şekilde yerine oturmuştur. Aynı hareketi Hezaresb’e yapan Alparslan farklı bir tavırla karşılaşmıştır. Hezaresb kendisine altın uzatıldığını görünce Ayaz gibi dizleri üzerinde kalmayıp ayağa kalkmış ve yürüyerek Alparslan’ın yanına gelip altınları alıp aynı şekilde yerine gidip oturmuştur. Alparslan ise Hezaresb’in bu hareketine çok kızmıştır. Alparslan zaten bağımsızca hareketlerinden dolayı şüpheyile baktığı Hezaresb’in bu hareketinden dolayı Selçuklu’ya isyana kalkışacağını düşünmeye başlamıştır. Hezaresb ise Alparslan’ın kendisini öldürmesinden çok korkmuş ve bu hareketinden dolayı defalarca özür dilemiştir. Özür dilerken kendi adetlerince (Fars gelenekleri) ayağa kalkmanın hükümdara en büyük tazim olduğunu, Türk adetlerini ise bilmediğini ifade etmiştir.¹¹⁷⁶ Bu durum bize Türk hükümdarlara tazimin diz çökme şeklinde olduğunu göstermektedir. İran geleneklerinde ise ayağa kalkmanın ve ayakta durmanın hükümdara tazim olarak algılandığı görülmektedir.

3.4 Attan İnme

O dönemin önemli tazim ve saygı hareketlerinden biri de attan inme idi. Bir hükümdarın yanına gidilirken attan inilir ve yaya yürüyerek önüne varılırdı. Aynı şekilde hükümdarın yanından ayrılırken ya da hükümdarı uğurlarken de attan inilerek hükümdara tazimde bulunulurdu.

Selçuklu sultanları da halifelere duydukları saygıdan dolayı onlarla karşılaştıklarında atlarından inmişlerdir. 1060’ta halife, Besasiri’nin esaretinden kurtulup

¹¹⁷⁵ a.g.e., s. 143.

¹¹⁷⁶ Sıbt, s. 149.

tekrar Bağdat'a dönerken Tuğrul Bey de onu karşılamaya çıkmıştı. Tuğrul Bey halife'nin otağını görünce attan inmiş ve halifenin yanına ulaşınca kadar yaya yürümüştür.¹¹⁷⁷

Malazgirt Savaşı'nda esir düşen Bizans imparatoru Romanus Diogenes, Alparslan tarafından affedilip memleketine iadesi kararlaştırılmıştı. Diogenes kendi memleketine gitmek için Alparslan'ın yanından ayrılırken metbu hükümdara yapıldığı gibi attan inip ona tazimde bulunmak istemiş, fakat Alparslan buna müsaade etmeyerek kucaklayarak onu uğurlamıştır.¹¹⁷⁸ 1143 yılında ise Atsız, Sencer'e itaatini sunarken attan inmişti.

Selçuklu sultanları ata binerken ya da attan inerken de nevbet çalındığı kaydedilmektedir.¹¹⁷⁹

3.5 Selçuklu hanedanına / soyuna gösterilen tazim

Selçuklu iktidarı İslâm dünyasında iyice yerleşip meşrû laşınca artık bu hanedana ve soyuna tazim etmek halk için elzem bir hareket olmuştu. Selçuklu sultanları da hanedanlarının itibarına önem vermiş, halel getirecek uygulamalardan kaçınmışlardır. Bu nedenle devrin hükümdarları, emirleri ve halkları Selçuklu soyuna her zaman saygı duymuşlardır. Bu meşrûiyetten dolayı Selçuklu iktidarı zayıfladığında dahi insanlar eski Selçuklu hükümdarlarının hayırlı hizmetlerini anımsıyor ve Selçuklu iktidarını doğrudan hedef almaktan kaçınıyorlardı. Irak Selçuklularının son hükümdarı Tuğrul, Harizmşah'la savaşmak üzere Rey bölgesine gelince (1194), Harizmşah'ın hacibi Şahabeddin Mesud b. Hüseyin, Tuğrul'a gizlice haber gönderip “ben her ne kadar Sultan Alaaddin Tekiş adamlarından ve onun nimetiyle beslenmiş, yetişmiş isem de gene sana şu nasihati vermekten kendimi alamadım. Hiçbir asker başına kalensuve (börk) koymamıştır ki, senin hanedanının onun üzerinde hakkı olmasın. Çünkü onlar sultan ve sultanoğlu sultandırlar, onların hükmü her yere yayılmış ve onlar bütün memleketleri istila etmişlerdir, bütün insanlar onların hadimi olmuşlardır.” diyerek soyuna büyük hürmet beslediğini, bu yüzden çok zayıf kaldığı bu mücadeleye girmemesini tavsiye etmişti.¹¹⁸⁰

I. İzzeddin Keykavus, Halep'e sefere gitmeye karar verirken, bu seferin sebebini, o bölgelerde unutulmuş olan Selçuklu hanedanının adını tekrar hatırlatmak olduğunu söylüyordu.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁷ İbnü'l Cevzî, s. 57.

¹¹⁷⁸ a.g.e., s. 105.

¹¹⁷⁹ T. Vural, “Büyük Selçuklu Nevbeti”, s. 567.

¹¹⁸⁰ *Ahbar*, s. 134-135.

¹¹⁸¹ İbn Bîbî, s. 208.

III. BÖLÜM

SELÇUKLU İKTİDARININ TESİSİ

Selçuklu iktidar imgelerini anlamak için iktidarın nasıl ve ne şekilde tesis edildiğini anlamak gerekmektedir. Çünkü iktidarın tesis yolları Selçuklu iktidarının imgesidir. Selçuklular iktidar anlayışları doğrultusunda ele geçirip fethettikleri topraklarda hâkimiyetlerini kendilerine has yöntemlerle tesis etmişlerdir. Bu bölümde Selçuklu iktidarının tesis anlayışının karakteri sorgulanacaktır. Çünkü bu karakter iktidarın model (sembol) yönetim anlayışıdır.

1. Başkent

Başkent in iktidarın merkezi olarak çok önemli bir mâhiyeti vardı. Bu yüzden devlet hazinesi ve malları başkentte tutulur, tahta çıkma da ancak başkentte gerçekleşirdi. Kendini sultan ilan etse bile başkenti elde edemeyen hanedan üyesi, sultan olarak tanınmazdı.

1038 Serahs Zaferinden sonra Tuğrul Bey, Nişapur'u başkent seçerek teşkilatlanma yoluna gitmiştir.¹¹⁸² Selçuklular başkent ilan ettikleri yeni şehirlerde sıkı bir imar faaliyetine girişirlerdi. 1042'de başkentini Nişapur'dan Rey'e taşıyan Tuğrul Bey imar faaliyetlerinde bulunmuştur.¹¹⁸³

İbnü'l Cevzi'nin el-Muntazam adlı eserinde Tuğrul Bey'in 443/1051-52'de İsfahân'ı fethedip şehirden çok hoşlandığı için devletin başkentini buraya taşıdığı ve başkent olan Rey'den mal ve paraları getirttiği kayıtlıdır.¹¹⁸⁴ Fakat bu bilginin konumuz için daha ziyade önemli tarafı devlet hazine ve mallarının başkente taşındığının belirtilmesidir.

Melikşah devletin başkentini Rey'den İsfahân'a taşımıştı. Daha sonra şehirde büyük bir imar faaliyetine girişti. Devlet hazinesi Rey'den İsfahân'a getirildi.¹¹⁸⁵

İktidar olabilmek için başkenti ve devlet hazinesini ele geçirmek gerekiyordu. Bu nedenle Terken Hatun da oğlu Mahmud'un saltanatı için Melikşah'ın ölümünü gizli tutup başkent İsfahân'ı bir hile yoluyla ele geçirdi.¹¹⁸⁶ Melikşah'ın vefatı üzerine ortaya çıkan

¹¹⁸² O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 75.

¹¹⁸³ O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 93.

¹¹⁸⁴ İbnü'l Cevzi, s. 85; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 126; O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 95.

¹¹⁸⁵ O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 168.

¹¹⁸⁶ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 195.

fetret devrinin taht iddiacılarından biri olan Tutuş'a meşrû sultan sayılabilmesi için başkent İsfahân'a ve devlet hazinesine sahip olması gerektiği halife tarafından bildirilmişti.¹¹⁸⁷ Bu durumda Tutuş iktidara hakim olabilmek için İsfahân'ı ele geçirmesi gerektiğini anladı.¹¹⁸⁸ Fakat harekatında başarısız olarak hayatını kaybetti.

Sencer zamanında doğunun önem kazanmasıyla İsfahân başkentlik vasfını kaybetmiştir. Sencer'in merkezi Merv şehri iken, kendisine tâbi Irak Selçukluların merkezi II. Tuğrul devrinde Hemedân'a taşınmıştı.¹¹⁸⁹

2. Hazine

İktidarı tesis etmenin yolu devlet hazinesinin güçlü olmasından geçiyordu. Bu nedenle başkentte bulunan devlet hazinesi gelirlerin toplandığı yerd. İktidar tesisi için yapılan merkezi harcamalar da hazineden yapılırdı.

Melikşah'ın vefatı üzerine ortaya çıkan fetret devrinin taht iddiacılarından biri olan Tutuş'a meşrû sultan sayılabilmesi için başkent İsfahân'a ve devlet hazinesine sahip olması gerektiği halife tarafından bildirilmişti.¹¹⁹⁰

3. Vergi

Yusuf Has Hacıp'e göre hükümdarın (devletin) tebaa üzerinde ikinci hakkı vergiydi. Halk her zaman bu hakka riayet ederek vergisini muntazam ödemeliydi. Devletin kendi mükellefiyetlerini gerçekleştirmesi için ihtiyacı olduğu maddi güç ancak bu vergilerle sağlanabiliyordu.¹¹⁹¹

Vergi belirleyip, toplamak ve bu gelirle hizmet üretmek devletin en asli görevlerinden biridir ve devletin hakimiyet hakkıdır. Vergi toplama salahiyeti hükümdara aittir. Hükümdar bu yetkiyi farklı kişilere kullandırarak da vergi toplayabilirdi.¹¹⁹²

Eski Türklerde devlet maliyesinin gelirleri mağlup ve tâbi dış devletlerin ödediği vergilerle birlikte halktan alınan vergilerden oluşuyordu. Hunlar da hususi vergi memurları vardı. Vergi ödemeyi reddeden tâbilere savaş açılırdı. Göktürk, Hazar, Uygurlarda iktisadî ve mali işlerle tudunlar meşgul oluyordu. Tâbi devletlerin hükümdarları yerlerinde bırakılmakla birlikte yanlarına vergi hesapları için yüksek rütbeli

¹¹⁸⁷ İbnü'l Cevzî, s. 117; O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 198.

¹¹⁸⁸ O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 199.

¹¹⁸⁹ O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 233, not: 55.

¹¹⁹⁰ İbnü'l Cevzî, s. 117.

¹¹⁹¹ R. Genç, *KDT*, s. 120; Sait Başer, *Kutadı Bilig'de Kut ve Töre*, s. 105.

¹¹⁹² Abdülkadir Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", s. 29-30; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 232.

Tudunlar gönderiliyordu.¹¹⁹³ Bu Selçukluların amillerine benzeyen bir memuriyetti. Selçuklularda Abbâsî Halifelerine yerlerinde bırakmakla birlikte vergi işleri için Bağdat'a amid ve amiller gönderiyorlardı. Oğuzlar vergi memurlarına "amga"(veya ınga) diyorlardı, devlet hazinesinin ismi ise "ağdık" idi.¹¹⁹⁴

Selçukluların içinden çıktığı Oğuz Yabguluğu hakkında kaynakların yetersizliği, onların vergi sistemini anlamayı güçleştirmektedir. Oğuzların da vergi tahsildarları vardı. Hatta Selçuk Bey'in Cend'e gelen Oğuz tahsildarlarını Müslümanlar kafirlere vergi vermez diyerek kovduğu kaynaklarda zikredilmektedir.¹¹⁹⁵ Fakat Oğuz yabgularının nasıl bir divanlarının olduğu, kayıtların hangi alfabe ile ne şekilde tutulduğu ile bilgiler elimizde yoktur.¹¹⁹⁶

Tâbilerden vergi alma uygulaması muhakkak Selçuklular zuhur etmeden de ilgili coğrafyada geçerliydi. Gazneli Mahmud, İran'da mahalli bir bölgenin yöneticisi olan Seyyide'ye haber göndererek tâbiyetine girmesini ve vergi ödemesini istemişti. Seyyide'nin bunu yapmaması halinde Sultan Mahmud üzerine yürüyecekti.¹¹⁹⁷

Selçuklu tâbilerinin yaptığı fetihler de vergi olarak Selçuklu hazinesine geri dönüyordu. Yani tâbi bir hükümdar fethettiği bir şehir için Sultana yıllık vergi vermeyi taahhüt ediyordu. 1060 yılında Tuğrul Bey güney Irak'ta bazı bölgelerin yönetimini Mahmud b.Ahram'a verdi. Mahmud da her yıl 4 bin dinarı orada bulunan sultanın yakın adamlarına ödemeyi üzerine aldı.¹¹⁹⁸ Mültezimliğe verilen bölgelerde hazinenin belli vergi kaynaklarından biriydi. 1056 yılında Selçuklu veziri Kündüri, 360 bin sultani altın karşılığında Hezaresb b.Bengir Basra, Ahvaz ve buralara bağlı yerlerin mültezimliğine verilmişti.¹¹⁹⁹ 1064'te Gürcü Kralı IV. Bagrat Alparslan'ın tâbiyetine girerek her yıl cizye (vergi) vermeyi kabul etmişti.¹²⁰⁰ Böylece tâbilerin hakim olduğu bölgelerde de Selçuklu iktidarı dolaylı olarak tesis edilmiş oluyordu.

Bazen yeni fethedilen bölgelerde de canlılığı korumak ve şehirden kaçan halkın yerine dönmesini sunmak için belli bir süre vergiden muaf tutulurdu. İsfahân'ı fetheden

¹¹⁹³ B. Ögel, *TKTG*, I, s. 213.

¹¹⁹⁴ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 328.

¹¹⁹⁵ "Selçuk Bey", *DİA*, s. 365.

¹¹⁹⁶ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 54.

¹¹⁹⁷ *Kabûsnâme*, II, s. 11.

¹¹⁹⁸ Müneccimbaşı, s. 25.

¹¹⁹⁹ İbnü'l Cevzî, s. 25.

¹²⁰⁰ İbnü'l-Esir, X, s. 52; Müneccimbaşı, s. 37; Reşîdüddin, s. 111.

Tuğrul Bey şehirden kaçan halkın yerine dönmesi için halkı 3 yıl vergiden muaf tutmuştur.¹²⁰¹

Tâbiliğin en önemli kaidelerinden birisi vergi ödemektir. Eğer bir hükümdar başka bir hükümdara vergi ödüyorsa o hukukî olarak tâbi sayılıyordu ve hiyerarşide altta kalıyordu. Fahruddevle ile Mervanilerin elçisinin Bizans elçisi önünde girdikleri münakaşa buna açık bir delildir. Fahruddevle protokolde Mervani elçisinin önüne geçmiş ve Bizans elçisine de şöyle söylemiştir: "Ben onun önüne geçebilirim, çünkü onun efendisi benim efendime haraç ödüyor."¹²⁰² 1086'da Ermeni asıllı Bizans vergisi Pilardos, düştüğü sıkışık durumdan kurtulmak için Melikşah'ın huzuruna çıkıp, vergi vermeyi vaat ederek tâbiyetine girmişti.¹²⁰³

Tuğrul Bey'in Bizans'a sulh için öne sürdüğü şartlardan biri de bir zamanlar Bizans'ın Abbâsîlere ödediği yıllık vergiyi kendilerine de ödemesi isteğidir.¹²⁰⁴ Bu durum Selçukluların hiyerarşik olarak kendilerini Bizans'tan üstün tutma yoludur. Ayrıca Selçukluların kendilerini Abbâsîlerin yeni siyasî temsilcileri olarak gördüklerinin kanıtıdır. Zaten Tuğrul Bey, Bizans imparatoruna yazdığı bir mektupta "Allah'ın, Selçukluları, Hilâfet tahtını korumaya ehil kıldığını" belirtmekteydi.¹²⁰⁵

Nizâmülmülk, iktâ sahiplerinin de şahne gibi olduğunu belirtmiş ve ancak kendileri için belirlenen miktarları vergi olarak toplayabileceklerini söylemişti. Bunun dışında vergi toplayan iktâ sahibi azledilip görevden el çektilirmeliydi.¹²⁰⁶ Nizâmülmülk meşhur siyâsetnâmesinde Allah'ın, Melikşah'a cihanı bağlı kıldığını onun tüm cihan ahalisini vergiye bağladığını söylüyordu.¹²⁰⁷

Vergi alımında halkın da refahı düşünülürdü. 1057 yılında Musul yönetimini ele alan İbrahim Yinal halka alınacak olan vergi miktarını sormuş, bir kısmını vergiden muaf tutarken diğer kısmını razı edecek bir miktar belirlemişti. Bunun üzerine halkın sevinip İbrahim Yinal'a dua ettiği kaydedilmiştir.¹²⁰⁸ Tuğrul Bey 1055'te Bağdat'a girdiğinde Büveyhîlerden kalan çoğu vergiyi kaldırmıştı.¹²⁰⁹ Bu durum bile bize Selçukluların hilâfet kurumu üzerindeki tahakkümünü göstermektedir. Çünkü Bağdat'ta halife varken

¹²⁰¹ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 96.

¹²⁰² İbnü'l-Esir, X, s. 162.

¹²⁰³ Ebü'l-Ferec, s. 333.

¹²⁰⁴ O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 99.

¹²⁰⁵ O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 99, not. 41.

¹²⁰⁶ *Siyasetnâme*, s. 41.

¹²⁰⁷ *Siyasetnâme*, s. 13.

¹²⁰⁸ Ebü'l-Ferec, s. 310.

¹²⁰⁹ Ebü'l-Ferec, s. 302.

vergi koyup kaldıran Selçuklu iktidarı idi. İbnül Esir'deki kayıta Alparslan'ın çok adil, cömert, hayırsever bir hükümdar olarak zikredildiği görülmektedir. Alparslan halktan sadece asıl vergiyi (el-haracul asli) alırdı. Bunu da kolaylık olsun diye yılda 2 taksit halinde alırdı. Ayrıca onun zamanında ülkede hiç müsadere de yapılmadığı kaydedilmiştir.¹²¹⁰ Alparslan da bir sefer sırasında attan düşünce bu olayı Hemedân halkı üzerine koyduğu vergilere bağlamış ve bu vergileri kaldırtmıştı.¹²¹¹ Aynı şekilde 1138'de Bağdat'a gelen Sultan Mesud halkın üzerinden gayri şeri vergileri kaldırdı. Bunun üzerine halk sultana duada bulunmuştur.¹²¹²

Selçuklular dönemi eski iktidarların uygulamasıyla karşılaştırılacak olursa doğrudan yönetilen has arazilerin azaldığı görülmektedir. İktâ arazileri artmış ve askerileşmişti. Ann K.S Lambton bu daralmayla birlikte veraset yoluyla intikal eden bir arazi eğilimine geçildiği kanısındadır.¹²¹³

456/1064'te Huttelan hakimi Alparslan'a isyan ederek vergi ödememişti. Bunun üzerine Huttelan'a yürüyen Alparslan burayı savaşıla ele geçirerek Huttelan hakimini öldürmüş ve yerine kendi adamlarından birini tayin etmişti.¹²¹⁴

Vergi ödemedeki gevşeklik emirlerin bölge idaresinden uzaklaştırılmasına sebep olabiliyordu. 1106-07'de vergilerini ödemeyen Musul hakimi Çökürmüş'ün yerine Muhammed Tapar Çavlı'yı atamıştı.¹²¹⁵ Muhammed Tapar, Musul emiri Çavlı'nın da vergileri ödemede ihmalkar davranması ve Sadaka üzerine yapacağı seferde askerleriyle birlikte yardıma gelmemesi üzerine Musul ve çevresini Mevdud'a iktâ etmişti.¹²¹⁶

Selçuklu sultanları şeriatın izin vermediği ya da tanımadığı gayri şer'i vergileri kaldırmaya çalışmışlardır. Sultan Muhammed Tapar döneminde gayri şeri vergiler olan daraib ve mükusu kaldırmıştı.¹²¹⁷

Vergi toplama hakkı sultanın menşuruyla ilgili emir ve yöneticiye verilirdi. Şam atabegi olan Tuğtekin 1116'da Sultan Muhammed Tapar'dan bütün Şam'ın vergisini

¹²¹⁰ İbnü'l-Esir, X, s. 79.

¹²¹¹ Sıbt, s. 123

¹²¹² İbnü'l-Esir, XI, s. 70; Müneccimbaşı, s. 164.

¹²¹³ Ann K.S.Lambton, "İktâ Üzerine Düşünceler", çev. Halil İbrahim Hançabaz, s. 181.

¹²¹⁴ Müneccimbaşı, s. 33.

¹²¹⁵ Müneccimbaşı, s. 101.

¹²¹⁶ İbnü'l-Esir, X, s. 366; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 226.

¹²¹⁷ İbnü'l-Esir, X, s. 419.

toplama yetkisi veren bir menşur almıştı. Buna göre Tuğtekin Şam'da istediği gibi vergi toplayabilecekti.¹²¹⁸

Bir verginin konulduğuna ya da kaldırıldığına dair duyurular levhalara yazılıp cami kapılarına ve çarşılar aştırılarak halka haber veriliyordu. Tüccar sınıfının üzerinden bazı vergileri kaldıran Sultan Muhammed Tapar, bu durumu tabelalara yazdırarak çarşılar aştırmıştı.¹²¹⁹ 1138'de Bağdat'a gelen Sultan Mesud gayri şeri vergileri kaldırttı. Bu vergilerin kaldırıldığını bildiren levhalar da cami kapılarına ve çarşılar aşıldı.¹²²⁰

Atabetü'l-Ketebe'de İnanç Bilge Uluğ Candar Beğ Cürcan bölgesindeki Türkmenleri üzere şihne tayin edilmişti. Bu konuda sultan katından çıkan menşura göre Candar Beğ Türkmenlerden vergi toplama yetkisi elde ediyordu. Fakat şahnenin yeni vergi ihdas etme yetkisinin olmadığı da bildiriliyordu. Yani göçebe Türkmenlerin üzerine tayin edilen şahnelerin görevlerinden biri de onlardan vergi tahsil etmektir.¹²²¹

1196 yılında I. Gıyaseddin Keyhüsrev Menderes Havzasından kalabalık bir Hristiyan kitlesini Selçuklu yönetimindeki topraklara iskan etmiş ve beş yıl vergiden muaf tutmuştu. Bu süre sonunda Selçuklu yönetiminin adil yönetimini benimseyen gayrimüslim bu kitleler yerlerinden ayrılmamış, hatta bazı dindaşları da bu yönetimi görerek Selçuklu topraklarına göç etmişti.¹²²²

Sinop fethedildikten sonra I. Keykavus, tekfurunu affedip ona Canik bölgesinin hakimiyetini vermişti. Buna göre tekfur yıllık vergisini ödeyip gerektiği zaman asker gönderdiği sürece sultan onun topraklarına saldırmayacaktı.¹²²³

Moğollara ödenen vergiler Türkiye Selçuklu yönetimi ve halkı için büyük bir yükü. Devlet adamları her ne kadar halktan ağır vergiler alsa da Moğolların vergilerini ve masraflarını karşılamaya güç yetiremediler. Buna Moğol şehzade ve komutanlarının sık sık Anadolu'ya gelerek uzun süreli konaklaması ve iâşe ile masraflarının Selçuklu yönetimine ait olması nedeniyle devlet iyice çıkmaza girdi. Devrin müellifi Aksarayî,"Moğol (Tatar)'ın masrafı için ayrılan çok miktarda vergiden (mal) halkta yakacak bir mum bile kalmadığını" belirtmektedir.¹²²⁴ (1285) Selçuklu emirlerinin kendi

¹²¹⁸ İbn Kalanîsî, s. 77.

¹²¹⁹ İbnü'l-Esîr, X, s. 364.

¹²²⁰ İbnü'l-Esîr, XI, s. 70; Müneccimbaşı, s. 164.

¹²²¹ Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklularda şahnelik müessesesi ve şahnelerin taht kavgalarındaki rolü", s. 488, 494.

¹²²² Mehmet Şeker, "Türkiye Selçuklularında Birarada Yaşama Tecrübesi", s. 203.

¹²²³ Müneccimbaşı, II, s. 49.

¹²²⁴ Aksarayî, s. 115.

çıkarları ya da Moğollara şirin gözükmek için halktan ödeyebileceğinden çok daha fazla vergi talep etmesi ve alması halkın durumunu daha da kötüleştirdi.¹²²⁵ Türkiye Selçuklu ülkesinin her bölgesinde huzursuzluk ve itaatsizlik görülmeye başlandı. 1291’de Moğol ve Müslüman emirleri arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Her emir bağımsız olarak kendi için vergi topluyordu.¹²²⁶ Emirler kendini zengin etmeye çalışırken olan halka oluyordu. Moğol vezir ve idarecileri herhangi bir sebepten kaybettikleri parayı Anadolu’dan vergi alarak kapamaya çalışıyorlardı. Şemseddin Ahmed Lakuşi, Tebriz’i imar ederken kaybettiği parayı Anadolu’dan toplamayı ümit ediyordu. İlhanlı yönetimi onu bu yüzden vezir olarak tayin ederek parasını Anadoludan almasını sağlamaya çalıştı. Bu yüzden Anadolu’ya ilave vergiler koydu.¹²²⁷ Halk ise bu ağır vergilerin altında inliyordu. 1280’lerden itibaren Anadolu, Moğol emirleri için kendini zengin etme ve kayıplarını karşılama sahası oldu.

Anadolu coğrafyasında Moğolların istilas ile başlayan karışıklıklar göçebe Türkmen kitlelerinin merkezi Selçuklu iktidarına başkaldırmasına yol açtı. Bu gruplardan biri olan Karamanlılar 1277 yılında vergi ödemeyi kestiler. Bunun üzerine komutan Bedreddin Huteni üzerlerine yürüdü. Her ne kadar Karamanlılar bu sefer vergilerini ödemeyi kabul etseler de Huteni tarafından reddedildiler. Fakat Göksu derbendinde Karamanlılar tarafından ağır bir pusuya düşen Huteni ağır bir yenilgi aldı. Karamanlılar Selçuklu ordusundan kalan malları ganimet olarak alırken güçlendiler ve hakimiyetlerini yaydılar.¹²²⁸

Anadolu’da göçebe Türkmen kitlelerinin üzerine konan vergiler ve devlet bürokrasisindeki kimi yöneticilerin bu kitlelere karşı kötü davranışları Türkmenlerle Selçuklu yönetimi arasında bir çatışma zemininin oluşmasını yol açmıştı.¹²²⁹

Türkiye Selçukluları devrinde Orta Anadolu bölgesinin nispeten Anadolu’nun diğer yerlerine göre daha fazla Türkleşmesine rağmen hala Konya ve Kayseri bölgelerinde büyük gayrimüslim kitleler yaşamaktaydı. Bu kitlelerden alınan cizye

¹²²⁵ Aksarayî, vezir Fahreddin Kazvini’nin değeri çok daha az olan yerlerden yüksek vergi talep ettiğini ve verginin temelini ve kurallarını yıktığını belirtmektedir. Halkın bu durum karşısında çok zora düştüğü ve feryada başladığı kaydedilmiştir Bkz. Aksarayî, s. 120-121.

¹²²⁶ Aksarayî, s. 144.

¹²²⁷ A.g.e., s. 189.

¹²²⁸ A.g.e., s. 85-87.

¹²²⁹ Metin Bozkuş, “Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dinî ve Mezhebi Yapı”, s. 254.

vergesi devlet gelirlerinde önemli bir kalem oluştuyordu. Hatta bir Selçuklu vekayinamesinde “Rum kanunlarının en büyük faslı cizyedir.” ibaresi bulunmaktaydı.¹²³⁰

4. Tâbilik

Hükümet, hakimiyet ve otoritesini başka bir devletten alıyorsa o takdirde istiklal ya yoktur veyahut da tam değildir.”¹²³¹ Tâbilerin tam bağımsızlığı yoktu. Ancak idare ettikleri bölgelerde sultanın emirlerine karşı gelmeyecek şekilde tasarrufta bulunabilirlerdi.

Selçuklularda Tuğrul Bey’in 434/1042-43’te Rey’e gelmesiyle üç-beş yıl içinde etraf hükümdarların ona tâbi oldukları kaydedilmektedir.¹²³²

Ortaçağ hakimiyet anlayışında tâbilerin metbulara karşı sorumlulukları vardı. Bunu Selçuklular siyasî teşekküllerini kurmadan da İslâmi İran dünyasında görebiliyoruz. Gazneli Mahmud, İran’da yerel bir melike olan Seyyide’yi tâbiyetine davet ederken, adına hutbe okutulması ve sikke basılmasını ve her yıl düzenli vergi vermesini talep ediyordu. Bu taleplerinin gerçekleştirilmemesi durumunda da saldırıp ülkeyi elinden almakla tehdit ediyordu.¹²³³

Kakuye Emiri Feramurz, 1042-43’ten itibaren İsfahân’da es-Sultanul muazzam Tugrul Beg unvanı ile Tuğrul Bey adına sikke bastırıp onun tâbiyetine girmiştir. Ayrıca bu sikkelerde Selçukluların simgesi ok ve yayın da bulunduğu bildirilmektedir.¹²³⁴ 1046-47’de Kakuye emiri Feramürz b. Alaüddeve’yi İsfahân’da kuşatan Tuğrul Bey onun ancak adına hutbe okutup vergi vermesi şartı üzerine tâbiyetine alarak geri dönmüştü.¹²³⁵

Tuğrul Bey Irak’ta bulunduğu sıralarda (1060) etraf hükümdarları Ebu’l Feth Verram el-Kürdi, Hezaresb b. Bengir, Dübeys b. Mezyed, Ebu Ali b. el-Melik Ebu Kalicar el-Büveyhî’nin tâbiyetlerini tasdik ederken onları hilatlamıştı.¹²³⁶

Alparslan’ın Malazgirt’te kazandığı zaferden sonra Romanos Diogenes’le yaptığı anlaşmada tâbilik-metbuluk kaideleri taşımaktadır. Buna göre imparator yıllık verginin

¹²³⁰ İsmet Kayaoğlu, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticarî Hayat”, s. 366.

¹²³¹ Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 30.

¹²³² F.Sümer, *Oğuzlar*, s. 96.

¹²³³ *Kabûsnâme*, II, s. 11.

¹²³⁴ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 94.

¹²³⁵ İbnü’l Esîr, IX, s. 407.

¹²³⁶ Müneccimbaşı, s. 25.

yanında kurtuluş fidyesi ödeyecek, gerektiği zaman asker gönderecek ve ülkesindeki esirleri serbest bırakacaktı.¹²³⁷

473/1080'da Kirman'a giren Melikşah'ı Kirman Meliki Sultanşah b. Kavurt karşılamaya çıkıp itaatini arz etmişti. Değerli hediyelerini ve yaptığı hizmetleri kabul eden Melikşah onu yerinde bırakarak İsfahân'a geri dönmüştür.¹²³⁸

1080-81 yılındaki Selçuklu harekatı ve Türkmen akınlarından bunalan Gürcü kralı Giorgi İsfahân'da Melikşah'ın huzuruna çıkmıştı. Sultan, tâbiyetine girmesi, haraç ödemesi ve asker göndermesi şartıyla ülkesini krala iade etmiştir. Ayrıca bu akınlara son vermeleri için Selçuklu emirlerine de fermanlar göndermiştir.¹²³⁹

Reşidüddin en uzak Türk beldelerinden Anadolu'nun, Şam'ın, Yemen'in nihayetine kadar bütün meliklerin Melikşah adına hutbe okutup sikke kestirdiğini bildirmektedir.¹²⁴⁰

Tâbi bir hükümdar fethettiği topraklarda hakimiyetini tasdik ettirmek için de metbu sultanın onayına ihtiyacı vardı.1080-81'de Halep'i ele geçiren Müslim b.Kureyş Melikşah'a elçi göndererek belli bir meblağ karşılığında şehrin kendisine iltizama verilmesini istemişti. Talebi kabul eden Melikşah, Müslim'in Halep hakimiyetini onayladı.¹²⁴¹

Sultanın olduğu gibi Selçuklu meliklerinin de kendi tâbileri vardı. Fakat bu tâbiler de meliklere ancak sultanın emir ve yasaklarına uyarsa itaat ederlerdi. Melikşah'ın yetki fermanlarıyla Trablusşam'ı almaya gelen emiri, Suriye Meliki Tutuş karşı çıkmaya karar vermişti. Fakat sultanın fermanlarını gören Tutuş'un tâbisi Aksungur bu kişiyle savaşımayacağını, Tutuş'a ancak sultanın emir ve yasaklarına uyduğu müddetçe tâbi olacağını bildirmişti. Bu duruma kızan Tutuş öfkeyle Trablusşam'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.¹²⁴²

Selçuklu tâbiyetini kabul eden bir hükümdar Selçuklu sultanı adına hutbe okutmak ve sikke bastırmakla mükellefti. Sencer'in tâbiyetine giren Gazne Sultanı Behramşah,

¹²³⁷ İbnü'l Esîr, X, s. 73; Reşidüddin, s. 119.

¹²³⁸ İbnü'l Esîr, X, s. 111.

¹²³⁹ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 176-77.

¹²⁴⁰ Reşidüddin, s. 131.

¹²⁴¹ İbnü'l Esîr, X, s. 110-111.

¹²⁴² İbnü'l Esîr, X, s. 176.

hutbede kendinden önce Sencer'in adını okutmuş ve onun adına sikke bastırmıştı.¹²⁴³ Bu zamana kadar Gazne'de Selçuklu iktidarı adına hutbe okunmamıştı. Bu olay ilk ve son olarak Sencer'e kısmet olmuştur. Tâbi yöneticilerin en önemli görevleri sultan adına sikke bastırmak, hutbe okutmaktır. Tâbiliğin en önemli sembolleri bunlardı. 1089-90'da Kaşgar hükümdarını tâbiyetine alan Melikşah, kendi adına hutbe okutulmasını ve sikke basılmasını emretmişti. Emri yerine getirildi.¹²⁴⁴ Sultan Sencer'in tâbiliğine giren Karahanlı hükümdarı Muhammed Arslan Han sikkeleri onun adını bastırmaya başlamıştı.¹²⁴⁵

Yerel bir yönetici yeni metbu sultana itaat edip adına hutbe okuttuğu sürece yerinde bırakılabiliyordu. Önceleri Berkyaruk'a tâbi olan Musul valisi Çökürmüş, Muhammed Tapar'ın kendisini sıkıştırması ve Musul bölgesinin Berkyaruk-Muhammed Tapar anlaşması mucibince Muhammed Tapar'ın yönetiminde kalması nedeniyle Muhammed Tapar adına hutbe okutmak suretiyle yerinde bırakılmıştı.¹²⁴⁶

Kabûsnâme'nin yazarı Keykavus oğluna öğüt verirken, metbusu olduğu hükümdara kendisini zayıf göstermesini tembihlemektedir. Çünkü ona göre nasıl zayıf bir koyunu kesmek için kimse tamah etmezse, zayıf bir tâbinin mülküne de metbu hükümdar tamah etmeyecektir. Semiz koyuna ise herkes kesmek için tamah edecektir. Tâbi hükümdar kendini zengin ve varlıklı gösterirse metbusunun onun mülkünü elinden alma gayreti artacaktır. Tâbi hükümdar kendisini zayıf göstermelidir. Ancak bu şekilde metbusunun taarruzundan emin olacaktır.¹²⁴⁷ Burada Selçuklu sultanına tâbi bir melik olan Keykavus, bir tâbi olarak oğluna kendisini sultan katında gerçekte zengin de olsa fakir ve aciz görünmesini öğütlemektedir. Çünkü sultan onun zengin olduğunu anlarsa hem onun daha fazla güçlenmesini önlemek, hem de kendi hazinesini güçlendirmek için tâbisinin mülküne tamah edebilir.

Tâbi bir yönetici hakkında çıkarılan olumsuz bir dedikodunun önüne geçebilmek için tâbi hükümdar yöneticinin huzuruna çıkarak tâbiyetini yenilerdi. Sultan Muhammed Tapar'ın kendisi hakkında kanaatinin değişeceğini öğrenen Dımaşk Atabegi Tuğtekin

¹²⁴³ *Tabakat-ı Nasırî*, s. 88; Müneccimbaşı, s. 112; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 266.

¹²⁴⁴ İbnü'l Esîr, X, s. 155; Müneccimbaşı, s. 60.

¹²⁴⁵ R. Genç, *KDT*, s. 59.

¹²⁴⁶ İbnü'l Esîr, X, s. 305.

¹²⁴⁷ *Kabûsnâme*, II, s. 86.

sultanın huzuruna çıkararak itaatini arz etmiştir. Sultan da itaatini kabul ederek hilatleyip onu Dımaşk'a geri göndermiştir.¹²⁴⁸(508/1116)

Metbunun yanında attan inip yaya refakat etmekte tâbîlik kaidelerinden biriydi. Sencer Gazne tahtına oturtmak için Behramşah'la birlikte Gazne'ye girerken Sencer at üzerindeyken Behramşah yaya olarak ona refakat ediyordu.¹²⁴⁹

Sultan kendisine itaatsizlik gösteren tâbîlerini sürgüne de gönderebiliyordu. Semerkand seferine çıkmış olan Sencer'e suikast teşebbüsünde bulunulmuştu. Buna kızan Sencer tâbîsi Arslan Han'ın üzerine yürüdü. Semerkant ele geçirildi ve Arslan Han af diledi. Felç geçirmiş olan Arslan Han Sencerin huzuruna getirildi. Bunun üzerine Sencer Arslan Han'ın tahtından azletme birlikte onu affederek kendi hanımı olan kızı Terken Hatun'un yanına sürgüne gönderdi.¹²⁵⁰

İsyan eden Gurluları tekrar tâbîliğine alan Sencer onları vergiye bağlamıştı. Gur hükümdarı İzzedin Hüseyin vergi ödemeyi kabul ederek tâbiyetini sundu. Buna göre Gurlular Selçuklu merkezine zırhlı elbiseler, çelik miğferler ve Gur'da yetiştirilen vahşi bekçi köpeklerini, çeşitli savaş malzemelerini vergi olarak verecekti.¹²⁵¹

Türkiye Selçukluları döneminde, Eyyubi Meliki Efdal, amcası ve kardeşlerinin tazyikinden bıktığı için II. Rükneddin Süleymanşah'a tâbi olup onun adına hutbe okutup sikke bastırmıştı.¹²⁵² 1220'de Sultan Alaaddin başa geçince tâbîler yeni sultan adına sikke bastırıp adına hutbe okutmuşlardı.¹²⁵³

Tâbi bir hükümdarın metbu sultan adına okuttuğu hutbeyi kesmesi isyan sayılıyordu. 1226'da Amid Hakimi Melik Mesud Sultan Keykubad adına okuttuğu hutbeyi kesip Eyyubi Şam Meliki en-Nasır adına okutmuştu. Bunun üzerine Sultan Melik Mesud'un üzerine asker sevketti.¹²⁵⁴

Tâbîlik kaideleri vergi vermek, asker gönderme, metbu hükümdarın fermanlarına uymaktı. 1215'te Ermeni Tekfur Leon, Sultan Keykavus'a tâbiyetini arz ederken bu kaideleri yerine getireceğini taahhüt etmişti.¹²⁵⁵ Sultan Keykavus Sinop'u fethettikten

¹²⁴⁸ İbnü'l Esîr, X, s. 408.

¹²⁴⁹ İbnü'l Esîr, X, s. 403.

¹²⁵⁰ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 264.

¹²⁵¹ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 262.

¹²⁵² "Diyar-ı Rum emirlerinden biri gibi oldu." Bkz. Ebü'l-Ferec, s. 475; İbnü'l Esîr, XII, s. 156.

¹²⁵³ İbn Bîbî, s. 242.

¹²⁵⁴ Müneccimbaş, II, s. 64.

¹²⁵⁵ 500 süvari, 20 bin dinar vergi. Bkz. İbn Bîbî, s. 190.

sonra tekfurı affetmişti. Buna göre tekfur vergi ödeyip gerektiği zaman asker gönderdiği müddetçe Sultan'ın ülkesine saldırmasından emin olacaktı.¹²⁵⁶

Tâbiyete kabul edilen yöneticiye sultan tarafından menşur verilir, ayrıca hilat ve at hediye edilirdi. 1215'te Ermeni Tekfurı Leon, Sultan Keykavus'a tâbiyetini arz ederken ona menşur verilip, hilat ve at hediye edilmişti.¹²⁵⁷

Selçuklularda tâbi melik ve hükümdarlar ancak üç nevbet çaldırabilirdi. Bu bir tâbilik kaidesiydi. Beş nevbeti ancak sultanlar çaldırabilirdi.¹²⁵⁸

Türkiye Selçukluları 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğolların tahakkümüne girmişti. 1256'da Konya civarına kadar ilerleyen Baycu Noyan'a Sultan Rükneddin Kılıçarslan itaatini arz etmişti. Aksaray'da kışı geçiren Noyan'ın ihtiyaçlarını bizzat sultan karşılıyordu. Bahar gelince Noyan Anadolu'dan ayrılırken Sultan da onu birkaç konak mesafesine kadar uğurlayıp ancak onun iznini alarak Konya'ya dönebilmişti.¹²⁵⁹

Metbu hükümdardan tâbiye bir kaide olarak sancak gönderildiği görülmüştür. İldeniz'in etkisi ile Arslanşah'ın tâbiyetine giren Müeyyed Ayaba'ya tâbilik kaidesi olarak sancaklar gönderilmişti.¹²⁶⁰

5. *Atama / Azil*

Yeni tahta çıkan bir sultan istek ve arzusuna göre atamalar ve aziller yapardı. Bir kısım devlet görevlileri makamlarında bırakılırken, bazı makamlara ise yeni yöneticiler atanırdı. Bu yeni atama kararları menşurlarla tebliğ edilirdi.

Eski Türklerde atama işlemleri tuğ verilerek yapılırdı. Kağanlar komutan ve beylerine belli sayıda tuğ verirlerdi. Her görevlinin tuğ sayısı verilen makama göre değişir devlet içerisindeki hiyerarşisi buna göre belirlenirdi. Fazla tuğ sahibi olmak imtiyaz sebebiydi. Atanan devlet görevlisi bu tuğları otağının önüne dikerdi.¹²⁶¹ Yani atanan kişiye verilen tuğlar emaneten iktidar tarafından ona yetki verildiğini sembolize ederdi.¹²⁶² Bu idarî geleneğin Selçuklu çağında Doğu Karahanlı sahasında da devam ettiği görülmektedir. Çünkü Yusuf Has Hacıp de vezarete yeni atanan kişiye hükümdar

¹²⁵⁶ Müneccimbaşı, II, s. 49.

¹²⁵⁷ A.g.e., s. 190.

¹²⁵⁸ İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 367; B. Ögel, *TKTG*, VIII, s. 24, 49.

¹²⁵⁹ Müneccimbaşı, II, s. 100.

¹²⁶⁰ İbnü'l Esir, XI, s. 239.

¹²⁶¹ B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 145.

¹²⁶² B. Ögel, *TKTG*, VI, s. 63, 126, 229; a.mlf., *TKTG*, VIII, s. 41.

tarafından tuğ verildiğini bildirmektedir.¹²⁶³ Selçuklu idaresine bakıldığında ise atanan kişiye tuğ verildiği ile ilgili açık bir kayıt yoktur. Fakat atananlara sancak verildiği görülmektedir. Araştırmacılar bu sancakların tuğu da kapsayacak şekilde ifade edildiğini düşünmektedir.

İmam Gazzâlî eyaletlerdeki taşra yöneticiliğinin memleket asillerini verilmesini öğütlemektedir. Çünkü bu sayede hem ülkenin müdafası kolaylaşacakken, hem de her kalede bulunan yiyecek ve su da sıkı bir kontrol altına alınacaktır.¹²⁶⁴ Nizamülmük de devlet makamlarına atamada bulunurken soyluluk kavramına vurgu yapmaktadır. Ünlü vezir, üst düzey devlet makamlarında bulunan kişilerin öldükten sonra makamlarının çocuklarına verilmesini öğütlemektedir. Ona göre tıpkı saltanat gibi vezirlikte babadan oğula geçebilirdi.¹²⁶⁵ Nizâmülmülk devlet makamlarının babadan oğla geçmesi düşüncesini ise İslâmiyet öncesi eski İran devlet geleneklerine dayandırmaktadır. Bu durum onun eski İran devlet geleneklerini Müslüman Selçuklu yönetimine adapte çabasını açıkça göstermektedir.¹²⁶⁶ Nitekim 1107 yılında Sultan Muhammed Tapar, Nizâmülmülk'ün oğlu olmasını göz önüne alarak Ebu Nasr Ahmed'i veziri olarak atamıştı.¹²⁶⁷

Nizâmülmülk atama-azil işlemlerinde devlet görevlilerinin vazife hatalarına karşı öğütler vermektedir. Buna göre atanmış kişiler uygunsuz ve yakışıksız işler yaparlarsa ilk başta yaptırım, kınama ve öğütlerle uyarılmalıdırlar. Eğer gene yola gelmezlerse derhal görevlerine son verilerek yerlerine layık kişiler atanmalıdır. Devlet işlerinde kusurları olan görevliler cezalandırılmalıdır. Fakat düzelme ve yola gelme ihtimalleri olduğu için bağışlama kapısı da her zaman açık tutulmalıdır.¹²⁶⁸

Nizâmülmülk başka din mensupları ve heretik sayılan mezheplere bağlı olan kişilere de devlet görevi verilmemesi hususunda hükümdarı uyarmaktadır. Çünkü ona göre bu kişiler “*dinde vurdumduymaz, malda ihmalkar ve reayaya karşı zalim*” olacaktır.¹²⁶⁹ Türk devletinde bütün görevliler halis mezhepler olan Hanefi ve Şafi mezhebindedirler. Rafizilerin devlet görevlerine sızmalarına asla göz yumulmamalıdır.

¹²⁶³ Kutadgu Bilig, 1036.beyit; B. Ögel, TKTG, VIII, s. 38.

¹²⁶⁴ H. K. Sherwani, “Gâzzâlî’ye Göre Nazari ve Tatbiki Siyaset”, s. 37.

¹²⁶⁵ Siyâsetnâme, s. 247, 317; M.-Ş.Kömürcüoğlu, “Nizâmülmülk ve Siyâsetnâme’si”, s. 61, 65; K. Canatan, “Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak “Siyâsetnâme””, s. 210.

¹²⁶⁶ K. Canatan, a.g.m, s. 210.

¹²⁶⁷ İbnü'l-Esir, X, s. 351.

¹²⁶⁸ Siyâsetnâme, s. 12.

¹²⁶⁹ A.g.e., s. 231, 237.

Çünkü bu durum Türklerin durumunu harap Müslümanların halini ise vahim yapacaktır.¹²⁷⁰ Burada dikkat çekici bir diğer nokta ise Nizâmülmülk'ün Türklük ve Müslümanlık kavramlarını paralel bir çizgide birleştirerek özümsemesidir. Halis Müslüman olan Türkler, Rafizilere geçit verirlerse devletlerinden olacaklardır. Nizâmülmülk, Tuğrul Bey ve Alparslan döneminin başarısını ve zenginliğini onların Rafizileri devlet görevinden uzak tutmasına bağlamaktadır.¹²⁷¹

Müneccimbaşı, Tuğrul Bey'in 1040'ta Horasan'da tahta oturduğunda kardeşlerini, ileri gelen adamlarını ve aşiretlerinden güvenilir kişileri şehirlere ve vilayetlere atadığını kaydetmiştir.¹²⁷² Burada dikkat çekici bir diğer husus şudur ki; "aşiretlerinden güvenilir kişiler" ifadesiyle Selçukluların kuruluş aşamasında eski Türk idare geleneklerine bağlı olduğunu göstermesi ve devletin bir boylar konfederasyonu olarak şekillendiğini açıklamasıdır. Fakat daha Tuğrul Bey'in sağlığında durum hızla değişmeye başlamış Türkmenler idarî mekanizmada etkinliklerini yitirirken yerlerini gulam kökenli askerî emirler ile Fars bürokrasisine bağlı devlet adamları almaya başlamıştır.

1072 yılında tahta çıkan Melikşah, babasının veziri olan Nizâmülmülk'ü makamında bırakmış yetkileri ve unvanlarını da artırmıştı.¹²⁷³

1073-74'de Karahanlılardan Tirmiz kalesini geri alan Melikşah, buraya emirlerinden Savtekin'i atamıştı.¹²⁷⁴ Burada dikkat edilecek bir husus yeni fethedilen bir kalenin düzenlenmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesinin kimin tarafından yapıldığı konusudur. Melikşah Tirmiz kalesini ele geçirdikten sonra kaleye Emir Savtekin'i atamış ve kalenin tamiratı ile ihtiyaçlarının giderilmesi işlerini ona havale etmişti. Türkiye Selçuklu sultanları ise yaptıkları fetihten sonra kale tamirinin bitip, gerekli atamalar yapıp, ihtiyaçlar giderilene kadar kaleden ayrılmamışlardır. Ancak yeni ele geçirilen kalelerin işleri tamamlandıktan sonra oraya birini atayarak başkentlerine dönmüşlerdir.

¹²⁷⁰ *Siyâsetnâme.*, s. 231.

¹²⁷¹ Nizâmülmülk siyasetnamesinde Alparslan'ın ağzından çıktığını iddia ettiği bir olayı anlatmaktadır. Bu olaya göre haciblerden Erdem Rafizilerden bir kimseyi önemli bir görevde istihdam etmiştir. Bunu öğrenen Alparslan çok kızarak Erdem'e çıkmış ve Türklerin halis Müslüman olduklarını, Irak ehlinin ise çoğunlukla bidat ehli olduğunu beyan etmiştir. Alparslan'a göre onlar Türklerin kuvvetli oldukları zaman saygılı ve itaatkar gözükmetedir. Fakat Türklerin zayıflamaya başladığı zamanlar devlet işlerine köstek olup, devletin parçalanması için ellerinden geleni yaparlar. Bkz. *Siyâsetnâme*, s. 232, 233.

¹²⁷² Münecimbaşı, s. 14.

¹²⁷³ a.g.e., s. 81.

¹²⁷⁴ a.g.e., s. 93.

Kılıç Arslan 1107’de Musul’u ele geçirince burada Büyük Selçuklu hakimiyetine son verdi. Hutbelerden Muhammed Tapar’ın adını kaldırarak halifeden sonra kendi adına hutbe okuttu. Musul kalesine bir dizdar atadı. Şehrin kadılığına ve reisliğine yeni kimseleri atadı.¹²⁷⁵

1138-39’da emirlerin işbirliği ile Sultan Mesud’a vezir olarak atanan Ebu’l-İzz Tahir’e “İzzü’l-Mülk” unvanı verilmişti.¹²⁷⁶

Yani kısaca özetlersek bir devlet makamına atama işlemi şu şekilde yapılıyordu;

1- Atanacak kişinin vezirin huzuruna çağırılması

2- Vezirin hükümdarın atama menşurunu ilgili kişiye vererek görev tebliğinde bulunması

3- Hükümdarın menşurunu alıp sırtına hilatını giymiş olan atanan kişinin görev yerine giderek vazifesine başlaması

Hilafetin merkezi Bağdat’a Selçuklu iktidarı şahne ve amid atayarak oradaki hakimiyetini gösteriyordu.¹²⁷⁷

1126’da Musul’da Haçlılara karşı mücadele edecek dirayetli bir yöneticinin varlığına ihtiyaç duyulmuştu. Bunun üzerine Sultan Mahmud b. Melikşah Vasıt ve Bağdat valisi olan Atabeg Zengi b. Aksungur’u Musul’a bir ferman çıkararak vali olarak atadı.¹²⁷⁸

Selçuklu sultanları yeni atayacakları vezire vezirlik hilatı giydirelerdi. Nizâmülmülk öldürülünce Melikşah, Tacülmülk için vezirlik hilatının hazırlanmasını emretmişti.¹²⁷⁹ (485/1092) Muhammed Tapar, 1107’de Nizâmülmülk’ün oğlu Ebu Nasr Ahmed’i kendisine vezir tayin ederken onu vezirlik hilatı ile hilatlamıştı.¹²⁸⁰

Sultanlar fethettikleri bir bölgede bir şehzadeyi yönetici olarak bırakıp yanına görevliler atayabilirdi. Sencer, 1138-39’da Harizmşah Atsız’ı yenip onu Harizm’den çıkarınca bölgeyi yeğeni Süleymanşah b. Muhammed Tapar’a bırakmıştı. Ayrıca ona atabeg, vezir ve hacip de tayin etmişti.¹²⁸¹

¹²⁷⁵ İbnü’l-Esîr, X, s. 343.

¹²⁷⁶ İbnü’l-Esîr, XI, s. 65.

¹²⁷⁷ İbnü’l-Esîr, X, s. 99.

¹²⁷⁸ a.g.e., s. 360.

¹²⁷⁹ Müneccimbaşı, s. 65.

¹²⁸⁰ İbnü’l-Esîr, X, s. 351.

¹²⁸¹ a.g.e., XI, s. 66; Müneccimbaşı’da “hacip” yerine “kumandan” yazmaktadır. Bkz. Müneccimbaşı, s. 120.

Selçuklu Sultanı Mesud'un 1152'de vefatından sonra Selçuklu sultanlarının fiili yetkilerinin (atama-azil vs.) Bağdat'ta sona erdiği görülmektedir. Bu tarihten sonra ancak emirlerin anlaşması ve desteğiyle tahta çıkabilen Selçuklu hükümdarları iktidar güçlerini kaybetmişlerdi. Bu durumdan faydalanan halifeler de onların Bağdat'taki fiili tahakkümlerine son vermiş ve memurlarını şehirden çıkarmışlardı. Bununla birlikte Selçuklu sultanlarına önceden yapıldığı gibi adlarına hutbe okunması gibi uygulamalar zaman zaman devam etmiştir.¹²⁸² Bu durum halifelerin Bağdat'ta Selçuklu iktidarının sembolik yetkilerine göz yumduklarını ancak fiili yetkilerine asla müsamaha etmediklerini göstermektedir.

1122-23'te halife Sultan Mahmud'a Dübeyş b. Sadaka'yı şikayet etti ve Bağdat şahneliğine Musul'un güçlü emiri Aksungur el-Porsuki'yi atamasını istedi. Halifenin isteğini kabul eden Sultan Mahmud, Aksungur'u Musul'dan getirtilip Bağdat'a şahne tayin etti. Ayrıca onu Melik Mesud'un annesiyle evlendirerek hanedana akraba etti. Bu durum sultanın güçlü bir emiri Bağdat'a ataması ve bir Selçuklu hatunu ile evlendirip bağlılığını ve sadakatini kuvvetlendirmek istemesi olarak yorumlanabilir. Kendi tâbisi olmasına rağmen Dübeyş'e güvenmeyen Sultan Mahmud, onun o bölgedeki şehirlere saldırması durumunda Aksungur'a onunla savaşma talimatı verdi.¹²⁸³

1100'de Bağdat'a giren Berkıyruk, burada Ebu'l Mehasin'i kendisine vezir tayin ederken, halifenin veziri olan Amidüddevle b. Cüheyr'i görevinden azledip tevkif etti.¹²⁸⁴

Sultanlar bazen atama yaparken yanındaki devlet adamlarıyla istişare yapardı. Bu istişareden çıkan sonuca göre atama yapılabilirdi. 1107 'de Sultan Muhammed Tapar yeni vezirini atamak için emirleriyle istişare yapmıştı.¹²⁸⁵

Ölen bir eyalet yöneticisini yerine sultan tarafından yeni atama yapılırdı. Emir Mevdud'un öldürüldüğünü duyan Sultan Muhammed Tapar, 1114-15'te Emir Aksungur el-Porsuki'yi onun yerine Musul'a atamıştı.¹²⁸⁶

Sultanın güçlü bir emiri de atandığı bölgede sultanın yetkilerini kullanabiliyordu ve aynı sultana gösterildiği gibi ona da tazim ediliyordu. Zengi'yi Musul'a Sultan

¹²⁸² Müneccimbaşı, s. 200.

¹²⁸³ İbnü'l-Esîr, X, s. 473.

¹²⁸⁴ Daha sonra Berkıyruk Amidüddevle'nin 60 bin dinar ödemesi karşılığında onunla uzlaşmıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 242.

¹²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 350.

¹²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 399.

Mahmud atamıştı. Musul'e elinde tutan Çavlı Zengi'yi görünce atından inip yer öpmüş ve itaatini arz etmişti. Musul'da işleri düzene koyan Zengi, şehrin kalesine dizdar, şehre emir-i hacip ve kadı atadı.¹²⁸⁷

Devletin zayıflamaya başladığı dönemlerde tahta çıkacak kişiyi nüfuzlu emirler belirlerdi. Yeni sultanı tahta oturtan emirler de iktidardan paylarına düşeni alırlardı. 1160'da Sultan Muhammed'in ölümü üzerine Musul'da tutulan Süleymanşah'ı saltanata getirilmesi emirler tarafından kararlaştırılmıştı. Bu işi yapma görevi Emir Muzafferüddin Alp Argu b. Barankuş'a (Yarankuş) verilmişti. Emir Muzafferüddin yeni sultanı Musul'dan alarak payitahta getirdi ve büyük hacibliğe atandı.¹²⁸⁸ 556/1160-61'de ise emirler Arslanşah b. Tuğrul'u tahta oturtmuştu. Fakat yeni sultan hiçbir idarî tasarrufta bulunamıyor, onun yerine bütün idarî işleri atabeg Şemseddin İldeniz yürütüyordu. Arslanşah tahta geçince vezirliğine Şihabeddin Mahmud, hacipliğine ise Tuğrul Tekin Ayaz getirilmişti.¹²⁸⁹

Özellikle Selçukluların merkezi bir idare tarzını benimsemelerinden sonra daha özgür hareket etmek isteyen Türkmen grupları iktidar için her zaman bir sorun olmuştu. Selçuklu iktidarı Türkmenlerin üzerine bir şahne atayarak bu sorunu aşmaya çalıştı. Türkmenlerin üzerine atanan şahnelere onların vergisini toplama hakkı, bölgedeki otlak ve su kaynaklarının taksim hakkı verildi. Şahneler Türkmen reislerinin otlak ve su yüzünden birbirlerini girmesini engelleyecek ve ülkedeki asayişin temin edeceklerdi.¹²⁹⁰

Sultanlar, emirlerini, beylerini ve komutanlarını savaşa teşvik etmek için onlara yeni fethedilecek topraklara atamalar yapardı. Bu sayede emirlerin seferde daha özverili çalışması amaçlanırken, hükümdar da seferde başarılı olma potansiyelini artırmış olurdu. 612-13/1216'da Halep Eyyubilerinin üzerine çıkan Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus, Elbistan'da büyük bir ziyafet tertip etmiş ve Şam beldelerinin yöneticiliğine emirlerini atamış, onları "*vefakarlık ve fedakarlık yolunda*" teşvik etmişti.¹²⁹¹

Sultanlar yeni fethettikleri bir kaleye hemen bir kale komutanı veya yönetici atarlardı. 1216'da Halep seferindeyken Merzuban, Raban ve Tel-Başer kalelerini fetheden I. Keykavus oraya "*emin bir kütüival (kale komutanı) ve yetenekli bir yönetici*"

¹²⁸⁷ İbnü'l-Esir, X, s. 510.

¹²⁸⁸ Müneccimbaşı, s. 182.

¹²⁸⁹ a.g.e., s. 189.

¹²⁹⁰ Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", s. 488.

¹²⁹¹ İbn Bîbî, s. 204.

tayin etmişti.¹²⁹² I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1207 yılında Antalya'yı Frankların elinden alınca oraya has gulamlarından olan Emir Mübarizeddin Ertokuş'u atamıştı.¹²⁹³ Hakeza 1213 yılında Antalya'nın I. İzzeddin Keykavus dönemindeki ikinci fethinde de şehrin valiliğine Emir Ertokuş atanmıştı.¹²⁹⁴ 1214'te Sinop fethinde de sultan tarafından şehre yöneticiler atanmıştı.¹²⁹⁵ 1221-22'de Alanya'yı fethederek kendi adına nispetle şehrin adını "Alaiye" koyan Sultan I. Alaaddin Keykubad, fethedilen kaleye görevliler ve muhafızlar tayin etmişti.¹²⁹⁶

6. İktâ Tevcihi

Selçuklulardan önceki Türk iktidarlarında da devlet görevlilerini iktâ tevcih edildiğini düşündürecek kayıtlar vardır. Karahanlı tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan Reşat Genç, *Kutadgu Bilig*'de geçen "yer suv (yer su)" ifadesinin iktâ (dirlik) anlamına gelebileceğini bildirmektedir. Ayrıca bu ifadenin eski Göktürk yazıtlarında bile yurt, vatan ve toprak parçası anlamında kullanıldığını söylemektedir. Bu nedenle Genç'e göre vezirlere ve devlet görevlilerine makamlarına uygun iktâ tevcihi uygulaması Karahanlılarda da mevcuttu.¹²⁹⁷ Karahanlı ülkesinin toprakları hanedan üyeleri, vezirlere, büyük emirlere ve ileri gelenlere iktâ ediliyordu. Karahanlı veziri olan "yuğruş"a hükümdar tarafından "yir suv" (arazi) veriliyordu. İslâmi literatürü benimsemeden önce Karahanlılar "yir suv" ifadesini "iktâ" yerine kullanıyordu.¹²⁹⁸

İktâ methodunu bazı İranlı yazarlar eski İran iktidarlarına bağlamıştır. I. Alaaddin Keykubad'a sunduğu siyâsetnâmesi ile tanınan Zencanî, eserinde İskender'den önce İran yöneticisi olan Dara b. Dara'nın ülkesini mukaataya ayırdığını söylemektedir.¹²⁹⁹ Nizâmülmülk te eski İran hükümdarı olan Nuşirevan zamanında iktâ sisteminin olduğu hakkında bilgi vermiştir.¹³⁰⁰

Nizâmülmülk iktâ sisteminin nasıl uygulanması ile ilgili de birçok kaide koymuş ve tavsiye etmiştir. İ. Kafesoğlu'na göre Nizâmülmülk önceden de var olan iktâ müessesesini indi olmaktan çıkartıp devletçe tespit edilen belli nizamlara bağlamıştır.¹³⁰¹

¹²⁹² a.g.e., s. 205-206.

¹²⁹³ Müneccimbaşı, II, s. 38.

¹²⁹⁴ a.g.e., s. 47.

¹²⁹⁵ Müneccimbaşı, II, s. 50.

¹²⁹⁶ A.g.e., s. 61.

¹²⁹⁷ R. Genç, *KDT*, s. 252.

¹²⁹⁸ A.g.e., s. 280.

¹²⁹⁹ Zencanî, s. 118.

¹³⁰⁰ *Siyasetnâme*, s. 42.

¹³⁰¹ İ. Kafesoğlu, MEB İslâm Ansiklopedisi, c. 9, s. 332.

Ona göre gerektiği gibi davranmayan iktâ sahibi muhakkak sultan tarafından cezalandırılmalıdır. İktalar iki yılda bir değiştirilmelidir.¹³⁰² Yani iktâ sahipleri her zaman iktidara karşı sorumlu tutulmalıdır. Vezir, iktâ sahiplerinin belirlenen miktardan fazla vergi toplayamayacağını bildirmektedir. Ayrıca iktâ sahibi maruzatını bildirmek için divana gelen reayaya mani olamaz. İktâ sahipleri toprakların sultana ait olduğunu iyi bellemelidir. Vezire göre iktâ sahipleri, padişahın iktâ topraklarındaki şahnesi gibidirler. Bu nedenle bürokrat olduklarını unutmayıp halka iyi davranmaları ve idareye hizmet etmeleri gerekir.¹³⁰³ Nizâmülmülk ayrıca iktâ tevcihi meselesinin çok önemli olduğunu ve bu nedenle iktâ menşurlarına çok dikkat edilmesi gerektiğini bildirmektedir.¹³⁰⁴ Ayrıca vezir, isyana meyilli bazı bölgelerdeki iktâ sahiplerinden rehin alınmasını tavsiye etmektedir. Sultanın dergahına gönderilen bu rehinerler sayesinde iktâ sahibi isyan teşebbüs edemeyecek ve devletin otoritesi korunacaktır.¹³⁰⁵

İktâ tevcihi resmi olarak saltanat divanından verilen bir menşurla hukukileştirilirdi. İktâ verilen kişi, bölgesinde sınırları divan tarafından belirlenmiş vergi ve asker toplama hakkına sahip olurdu. 510/1116'da Zahirüddin Atabek Tuğtekin, Sultan Muhammed Tapar'dan Şam'ın bütün vergi ve asker toplama hakkına sahip olacağı bir iktâ menşuru almıştı.¹³⁰⁶ Fakat buradaki istisna kayıta Atabek'in istediği gibi vergi toplayabileceği hakkındadır. Normalde iktâ sahibi ancak miktarı büyük divan tarafından belirlenmiş olan vergiyi toplayabilirdi.

Bir iktidarın başka bir iktidarın tâbiyeti altına girdiği zamanlarda tâbi ülke yöneticisinin yaptığı iktâ tevcihi ve taksimatı yeterli olmuyordu. Bu iktâ tevcihlerinin resmileşmesi için metbu hükümdarın onayı da gerekliydi. 1130-31'de Sultan Sencer tarafından Karahanlı hükümdarı İbrahim Tamgaç Buğra Han'a gönderilen bir fermanda Karahanlı ülkesindeki bazı beldelerin yöneticilerinin sultanın huzuruna gelmesi istenmekte ve bu yolla iktaların kesinleştirilip tevcih edileceği bildirilmekteydi.¹³⁰⁷

¹³⁰² Uygun davranışlarda bulunmayan iktâ sahiplerini cezalandırma ve iktâ süresini 2 yıla sınırlı tutma Nizâmülmülk'ün merkezi otoriteyi kuvvetli tutma amacıyla önerdiği uygulamalardır. Bu sayede iktâ sahibi kendi bölgesinde kalıcı olup güçlenemeyecek ve merkezi iktidara kafa tutamayacaktır. Mukataa devletin bir görevlisi olduğu bilincine sahip olacak ve merkezi iktidar karşısında kendisini her zaman tetikte tutacaktır. Bkz: M.-Ş.Kömürcüoğlu, "Nizâmülmülk ve Siyâsetnâme'si", s. 59-60.

¹³⁰³ *Siyâsetnâme*, s. 41.

¹³⁰⁴ *A.g.e.*, s. 119.

¹³⁰⁵ Deylemler, Kuhiyan, Taberistan, Şebankare ve dengi iktâ, nan-pare sahiplerinden de aynı şekilde 500 nefer ikamete mecbur tutulmalıdır. Bkz. *Siyâsetnâme*, s. 145.

¹³⁰⁶ İbn Kalanîsî, s. 77.

¹³⁰⁷ *TKGÇ*, II, s. 287.

Kuşatılan bir kalenin komutanına kaleyi teslim etmesi için iktâ vaat edilirdi. 1216'da Tel-Başer kale komutanı Sultan I. İzzeddin Keykavus tarafından kuşatılınca aman dilemiş ve kaleyi teslim etmesi karşılığında bir iktâ arazisi istemişti. Teklifi kabul eden sultan ona Huni vilayetini iktâ olarak tevcih etti. Bu konuda menşur yazılarak kale komutanına teslim edildi.¹³⁰⁸ Hakeza 1221'de I. Alaaddin Keykubad Alanya Kalesi'nin sahibi Kyr Vart'a Alanya'yı teslim etmesi karşılığında Konya Akşehir'ini iktâ etmişti.¹³⁰⁹

Yeni tahta çıkan sultan da halihazırda mevcut olan iktâ menşurlarını yenilerdi. Bu bir anlamda yeni sultanın eski düzenindeki hak sahiplerini tanıdığı anlamına gelirdi. 1220'de I. Alaaddin Keykubad tahta çıktığında emir ve beylerin iktâ menşurlarını yenilemişti.¹³¹⁰

Makamı yükseltilen bir emir yada beye de iktâ tevcih edilir, yada var olan iktası genişletilirdi. 1225'te gözden düşmüş bir emir olarak yaşantısına devam eden Kemaleddin Kamyar, sultan tarafından affedilmiş ve makamı yükseltilmişti. Sultan ona Sivas'ın Zara vilayetini de iktâ olarak tevcih etti.¹³¹¹

Bir seferden başarılı dönen emire iktâ verilir yada var olan iktaları artırılırdı. 1215'te I. İzzeddin Keykavus Ermeni seferinden başarılı bir şekilde dönmesinden dolayı Emir-i Meclisin ve seferde hizmeti geçen diğer emirlerin iktalarını artırmıştı.¹³¹²

7. *Ferman / Menşur*

Fermanlar ve menşurlar iktidarın emir, yasak ve görev tevcihini bildiren yazılı hukuk belgeleridir. Selçuklu iktidarı da bürokraside yürütme erkini fermanlar ve menşurlar vasıtasıyla kullanıyordu. Hükümdarın divanından çıkan bir ferman veya menşura itaat bütün devlet ricali ve halk için mecburi idi ve uyulmaması halinde cezai yaptırım söz konusuydu. Her ne kadar ferman ve menşurlar, teknik ve kapsayıcılık açısından farklı belgeler olsa da iktidarın tesisi açısından birbirlerine benzeyen yönlerinden dolayı bu iki kavramın aynı başlık altında değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca dönem kaynaklarında bu iki kavramın zaman zaman birbirlerinin yerine aynı anlama gelecek şekilde kullanıldıkları da açıktır.¹³¹³ Dönem literatüründe

¹³⁰⁸ İbn Bîbî, s. 206.

¹³⁰⁹ a.g.e., s. 266.

¹³¹⁰ İbn Bîbî, s. 228.

¹³¹¹ a.g.e., s. 290.

¹³¹² a.g.e., s. 187.

¹³¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, "Ferman", *DİA*, XII, 1995, s. 400-406; Abdülkerim Özaydın, "Menşur", *DİA*, XXIX, 2004, s. 150.

ferman ve menşur yerine kullanılan yarlğ, emirname, berat gibi kelimeler de mevcuttur. Bu başlık altında iktidarın yazılı hukukî belgeleri olan ferman ve menşurların iktidarın tesisinde nasıl kullanıldığı incelenecektir. Dönem kaynaklarında geçen “hükümdarın fermanı üzerine” şeklindeki sözlü emirler ile ferman ve menşurların yazılış biçimi, kullanılan ibareler, üslup ve kaideler gibi ferman tekniğini ilgilendiren konular incelemenin dışındadır.

Ferman tuğralı (tevkili) padişah emri demektir. Yazılı belgeler olarak hükümdarın emir ve onayıyla hükümet divanından çıkarlar. Fermanların iktidarın emirleri doğrultusunda birçok yazılış sebebi (sefer açma, asker sevki, vergi vs. gibi) olmakla birlikte taşra yöneticileri ile halkın istek ve arzuları nedeniyle de yazılabilirler. Fermanlar hukukî belgelerdir. İktidarın hakimiyetindeki bütün topraklarda geçerliliği ve bağlayıcılığı vardır. Tüm raiyyet ve devlet görevlileri için emir niteliğindedir. Hakeza bu belgelerin büyük kısmında “ferman” ve “emir” kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir.¹³¹⁴

Menşur, “*hükümdar tarafından yapılan bir tayini, bir görev veya muafiyeti yahut iktâ tevcihini bildiren belge*”dir.¹³¹⁵ IV.(X.) yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dünyasında menşur kelimesinin Abbâsî halifelerinin buyruğu ve iktâ tevcihi ile ilgili hukukî belgeler olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir.¹³¹⁶

Muhakkak Ortaçağ İslâm dünyasında ve Selçukluların da içinden çıktığı Türk iktidar sahasında ferman ve menşurlar, iktidarların devleti yönetmek için kullandıkları hukukî yazılı belgelerdi. Resmi olarak iktidarı temsil etmeleri nedeniyle fermanlara uymak ve itaat etmek aynı zamanda iktidara itaat etmek anlamına geliyordu. Gönderilen ferman ve menşurlara uymayan devlet yöneticisi veya halk asi kabul edilir ve cezalandırılırdı.

Abbâsî Hilâfeti yazılı bürokrasi geleneğine sahipti. Hatta hilâfet kurumu siyasî-askerî yetkilerini kaybettiği için kendisine manevi bir nüfuz alanı oluşturmaya çalışıyor ve kendisini saltanatları onaylayan bir üst makam haline getiriyordu. Bu nedenle hilâfet

¹³¹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, “Ferman”, s. 400-406.

¹³¹⁵ Abdülkerim Özaydın, “Menşur”, s. 150.

¹³¹⁶ Abdülkerim Özaydın, “Menşur”, s. 150.

kurumundan gelen ferman ve menşurlar ayrı bir önem kazanıyor, adeta kutsallık izafe edilen yazılı belgeler haline getiriliyorlardı.¹³¹⁷

Selçukluların içinden çıktığı Oğuzlara bakıldığında ise eski göçebe Türk iktidar anlayışının devam ettiği görülmektedir. X. yüzyılda Sir-derya boylarında ve Hazar denizi'nin doğusunda yaşanan Oğuzlar, merkeze gevşek şekilde bağlı kabileler konfederasyonu halinde yaşıyorlardı. Oğuz Yabgu Devleti'nin yazılı bürokratik sistemi gelişmediğinden¹³¹⁸ kendilerinden kalan herhangi bir ferman-menşur da günümüze kalmamıştır. Bu nedenle Selçukluların ilk ortaya çıktığı zamanlarda onlarda da bu eski göçebe-kabileci anlayış devam ediyordu. Özellikle, Selçuklu liderlerinin Mâverâünnehir ve Horasan bölgesindeki faaliyetlerine baktığımızda bu anlayışın devam ettiği açıkça müşahade edilmektedir. Selçuklu liderleri emirlerini, yasaklarını veya görev tevcihlerini herhangi bir yazılı belge ile tebliğ etmiyorlardı. Semboller ön plandaydı. Bütün Oğuz boyları gibi Selçukluların mensup olduğu Kınık boyu da bir avcı kuş ongununa sahipti. Ayrıca geç dönemlerde dahi kullanmaya devam ettikleri en önemli sembolleri “ok-yay”dı. Selçuklu liderleri ok ve yay sembollerini kullanarak kendilerine bağlı olan kitleleri idare ve sevk ediyorlardı. Ok-yay imgesini Selçuklular yazılı bürokrasiye geçtikten sonra bile kullanmaya devam etmişler fermanlarında, sikkelerinde, inşa ettirdikleri yapılarda bu sembolü kullanmışlardır. Yerleşik devletlerde ordu toplama, sefer açma gibi devlet işleri ilgili kişilere gönderilen fermanlarla yapılıyorken, Selçuklu liderleri ok ve yay imgelerini kullanarak bu işleri idare ediyorlardı. Gazneli Mahmud ile Arslan Yabgu arasında cereyan eden münazara da bunun açık bir örneğidir. Gazneli Mahmud Arslan Yabgu'ya ihtiyaç duyulduğu zaman ne kadar asker gönderebilirsiniz diye sorduğunda, Yabgu eline bir ok almış, bunu Balhan dağına gönderirsem 50 bin kişi

¹³¹⁷ Nizâmülmülk'ün anlattığı bir kıssa da o dönem için halifelerin ferman ve menşurlarına verilen büyük önem görülmektedir. Kıssaya göre, Abbâsî Halifesinden istediği unvanları bir türlü alamayan Gazneli Mahmud kendisinden daha alt seviyede gördüğü Karahanlı hükümdarına halife tarafından birçok unvan verilmesini hazmedemez. Kendi hizmetkarlarından tecrübeli bir kadını Karahanlı sarayına gönderir. Karahanlı sarayında gerçek kimliğini saklayan bu kadın sunduğu hediyeler ve yaptığı hizmetlerle hakanın ve hatunun gözüne girer. Belli bir süre sonra çocuğunun katiplik eğitimini bahane ederek halifeden hakana gönderilen fermanı geçici bir süreliğine rica eder. Hakan ve hatun nezdinde itibarı büyük olan kadının dileği hemen kabul edilir, hakan ve hatun bizim hazinemizde bunun gibi birçok kağıt vardır, çoğu da tozlar içinde çürümüştür, fermanı dilediğin gibi alabilirsin derler. Fermanı ele geçiren kadın hızlıca Gazne'ye döner ve fermanı Sultan Mahmud'a teslim eder. Sultan da fermana bir not yazarak alim bir zatla halifeye gönderir. Bu notta Gazneli Mahmud, halifenin fermanının Semerkanda pazarında çocukların elinde dolaştığını, kendi hizmetkarlarından birinin bu durumu görerek esefle bir parça meyve karşılığında fermanı satın aldığını ve kendisine getirdiğini bildirir. Mahmud, halifenin fermanına itibar edip önemsemeyen bir hükümdara bu kadar fazla sayıda unvan verilirken kendisine neden istediği unvanların verilmediğini sorgulamaktadır. İsteddiği unvanların kendisine verildiği takdirde büyük bir izzetle onu taşıyacağını ve saygıda kusur etmeyeceğini bildirir. Bu ferman ve Mahmud'un notu Bağdat'ta halifeye sunulunca halife şaşırır ve Karahanlı hükümdarına bir itabname (azarname) yazılmasını emreder. Bkz. *Siyasetnâme*, s. 218-225.

¹³¹⁸ F. Sümer, Oğuz Yabgu Devleti'nde de bir divan olmuş olması gerektiğini söylemektedir. Bkz. *Oğuzlar*, s. 53-54.

gelir, şuraya gönderirsem 100 bin kişi gelir, Türkistan'a gönderirsem 200 bin kişi gelir diyerek¹³¹⁹ yazılı belgeler olan ferman ve menşurlar yerine ok ve yayı asker sevki için kullandığını açıkça göstermişti. Bu gibi örneklerden yola çıkarak Selçukluların kuruluş aşamasında Eski Türk göçebe iktidar anlayışını devam ettirdiği görülmektedir. Fakat Selçuklular Horasan'a geldikten sonra yeni girdikleri dünyada geçerli olan iktidar dinamiklerinin farklı olduğunu anlamaları çok uzun sürmedi. Tuğrul Bey nezdinde yeni dünyaya ayak uydurabilmek için hızlı bir şekilde göçebe-sözlü bürokrasiden yerleşik-yazılı bürokrasiye geçtiler. Artık Selçuklu liderinin emirleri ferman ve menşurlarla bildirilmeye başlandı. Daha 1038'de Tuğrul Bey, Nîşâbur'a girdikten sonra söylediği "biz Taciklerin (İranlıların) adetini bilmeyiz." ifadesi, bu değişimin ilk sinyallerini veriyordu. Kendisine yerli ahaliden bir vezir tayin eden Tuğrul Bey, hızlı bir şekilde devlet bürokrasini yerleşik-yazılı sisteme dönüştürdü. Bunu yaparken eski Türk iktidar anlayışından kopamayan Türkmen bey ve topluluklarından tepki de gördü. Fakat Tuğrul Bey'in bu konudaki kararlı tutumu bu dönüşümden geriye dönülmeyeceğini gösterdi. Muhakkak bu dönüşüm bir anda olmamıştır. Eski Türk iktidar anlayışının getirdiği olgular bir süre daha kullanılmaya devam etti.¹³²⁰ Fakat Tuğrul Bey zamanında başlayan bu radikal değişim, halefleri zamanında olgunlaşarak yazılı-yerleşik bürokrasiye geçiş tamamlanmıştır. Bu sayede Tuğrul Bey, göçebe bir Türkmen beyi olarak başladığı siyasî hayatını büyük bir imparatorluğa sahip mutlak bir hükümdar olarak tamamladı.¹³²¹ Tuğrul Bey'den sonra halefleri Alparslan ve Melikşah döneminde bu dönüşüm daha da olgunlaştı ve gelişti. Selçuklu devleti artık tamamen bir İran-İslâm imparatorluğuna dönüşmüştü. Diğer yerleşik devletlerde olduğu gibi bütün emir, yasak ve görev tevcihleri yazılı bürokrasinin ürünleri olan ferman ve menşurlarla yapılıyordu.

Selçuklu devlet bürokrasisinde yerleşik-yazılı sisteme geçişte İranlı devlet adamlarının büyük rolü olmuştur. Mutlak bir hükümdarın yönetiminde yerleşik-yazılı bürokrasiye dayanan İran devlet anlayışı bu devlet adamları sayesinde kısa zamanda Selçuklu idaresine sirayet etmiştir. Tâbi ki bu dönüşümdeki en büyük pay, devlet yönetiminde 30 yıldan fazla süre etkin rol oynamış ünlü vezir Nizâmülmülk'ündü. O ferman ve menşur gibi resmi belgelerin iktidar tesisinde ne kadar önemli bir rol oynadığını anlatmak için Siyâsetnâmesinde "ferman" konusu için ayrı bir başlık açmıştı.

¹³¹⁹ Bkz. not. 857.

¹³²⁰ Devlet kararlarının verildiği ziyafetli toylar Tuğrul Bey döneminde de devam etmiştir. Bkz. not. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 43, 119.

¹³²¹ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 134.

Ünlü vezir “hükümdar fermanı o kadar itibarlı olmalıdır ki hiç kimse tatbik etmedikçe onun fermanını elinden bırakmak cesaretini göstermemelidir.” demektedir. Yine ona göre, hükümdar ile başkaları arasında fark, emrine boyun eğilmesinde ve fermanına itaat edilmesindedir.¹³²² “Halk hükümdarın emirlerine hürmet etmeli ve bu ne olursa olsun onu derhal yerine getirmelidirler.” Nizâmülmülk’e göre saraydan çıkan fermanlar saygın tutulmalıydı. Bu nedenle mühim bir mesele olmadıkça ferman yazılmamalı, az sayıda çıkarılan ferman da muhatabı onu uygulamadıkça elden bırakılmamalıydı. Hiç kimsenin fermana saygısızlığı ve küçümsemesi gözardı edilmemeli, bu kişiler derhal cezalandırılmalıydı. Hükümdarın ülkedeki otoritesi ancak bu şekilde sağlanabilirdi.¹³²³ Ayrıca Nizâmülmülk, divandan çıkan fermanlar için dikkatli olunmasını, sarhoşken verilen emirlerin ve bu emre uygun çıkarılan fermanların hatalı olabileceğini söylemekte, hükümdarın huzurunda imzalanmadıkça asla bu fermanların tatbik edilmemesini bildirmekteydi.¹³²⁴ Aynı şekilde Selçukluların yükselme döneminde Selçukluya tâbi bir hükümdar olan Keykavus, Kabûsnâme adlı eserinde fermanın itibarı ve fermana itaatsizliğin cezalandırılması için “Buyruğun bir olunca eğer bir memur buyruğuna aykırı davranırsa, onu ağır cezalandır, ta ki başkası da ibret alsın ve hükmüne uysun. Çünkü sen sağlığında kendini ulu ve hükmünü geçerli kılmazsan yani senin hayatta iken fermanın tutulmazsa, öldükten sonra fermanının hükmünü kim tutar... İşte padişahların ve vezirlerin sözü ve buyruğu aynı olmalıdır, öyle etkili ki hükmü taştan geçsin, ta ki ululuğun haşmeti ve heybeti yerinde kalsın ve her işin tez bitsin.”¹³²⁵ ifadelerini kullanmıştı. Çünkü alemin düzeni padişahın siyasetine bağlıdır. Padişahın hükmü geçerli değilse alemin de düzeni bozulur.¹³²⁶

Selçuklu hakimiyetinin genişleyip kökleştiği zirve döneminde hükümdarın fermanına gösterilen itibar, dönem kaynaklarında açıkça müşahade edilmektedir. Melikşah Trablusşam şehrinin idaresini menşurlarla İbn Ammar’a vermişti. Fakat Suriye bölgesinde oldukça bağımsız ve aktif bir politika izleyen sultanın kardeşi Tutuş yanına nüfuzlu emirlerden Aksungur’u da alarak bu şehri kuşatmıştır. Bunun üzerine şehrin hakimi idarenin ona bırakıldığına dair sultan menşurlarını onlara göstermişti. Menşuru gören Aksungur, Tutuş’a “ben elinde böyle menşurlar bulunan biriyle savaşmam”

¹³²² *Siyâsetnâme*, s. 95.

¹³²³ *Siyâsetnâme*, s. 95.

¹³²⁴ *Siyâsetnâme*, s. 119.

¹³²⁵ *Kabûsnâme*, II, s. 115.

¹³²⁶ *Kabûsnâme*, II, s. 126.

demıştır. Buna sinirlenen Tutuş “sen bana tâbi değilmisin?” diye Aksungur’a sorduğunda o “ben sana ancak sultana isyan ve emrine muhalefet etmediğin sürece tâbiyim” cevabını vermiş ve kuşatmadan ayrılmıştır. Yalnız kalan Tutuş da kuşatmayı kaldırarak şehrin önünden ayrılmak mecburiyetinde kalmıştı.¹³²⁷ Bu açık örnekte de görüldüğü üzere sultanın ferman ve menşurları her türlü istek ve amacın üzerindedir. Emirler ve raiyyet için fermana uymak kat’i surette zorunludur. İktidarın güçlü olduğu dönemlerde bu suretle devlet adamları ve beyler fermanlara uyuyor ve merkezi iktidarın hakimiyeti tesis edilmiş oluyordu. Fakat sultanların güç kaybedip, taht kavgalarının sürdüğü dönemlerde emirler nüfuz kazanmış ve fermana riayet kuralı birçok kez çiğnenip esnetilmiştir.

Selçuklu fermanlarının ve menşurlarının iktidarın tesisi için nasıl kullanıldıkları hususunda çok farklı sebepler vardır. Bu sebepler arasında atama, tâbilik, iktâ tevcihi, sefer açma, asker sevki, aman verme, vergi koyma ve kaldırma, bağış ve lütufta bulunma, devletten uzaklaşan emirin gönlünü alma, savaş ve sulh ilanı, tahta çıkma, imar faaliyetlerinde bulunma, dış devletlerle kurulan temaslar, karşılama-uğurlama emirleri, isyan bastırma vs. gibi birçok farklı neden sıralanabilir.

Selçuklu iktidarında merkezi atamalar menşurlarla (ferman) yapıldı. O dönem ve coğrafya için geçerli olan usul, atanan kişiye sultanın menşurunu (ferman) verip, hilatını giydirerek görevlendirildiği makam ya da bölgeye göndermekten ibaretti.¹³²⁸ Bu usulün yazılı bürokrasiye geçilen Büyük Selçukluların ilk döneminden Türkiye Selçuklularının son dönemine kadar devam ettiği görülmektedir. 1282’de Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud, Mucireddin Muhammed bin Mu’tez’e saltanat naibliği makamını vermiş ve bu konuda bir ferman (menşur) çıkartmıştı. Lakin o yıllarda T.Selçukluları İlhanlıların tahakkümü altına girdikleri için bu durumun İlhanlı yönetimi tarafından da onayına ihtiyaç duyulmuştu. Bu nedenle bu menşur İlhanlı hükümdarına arz edilmiş, İlhanlı hükümdarı da Selçuklu sultanının menşuru üstünde bir yarlıg çıkarmıştı.¹³²⁹

Tâbiyete alınan hükümdara bölgesinin mülkiyeti kendisine verildiğine dair menşur gönderilirdi. Savaş sonrası yenilen tâbi hükümdar da affedilip menşuru yenilenebiliyordu.¹³³⁰ 1215’te isyan edip yenilen Ermeni Kralı Leon, Sultan I. İzzeddin

¹³²⁷ İbnü’l-Esîr, X, s. 176.

¹³²⁸ Keykavus bunu Semerkand’a defterdar olan bir kimse üzerinden şu şekilde anlatmıştır: “Fermanını verdiler, sultanın hilatını sırtına giydirdiler, gitti.” Bkz. *Kabûsnâme*, II, s. 113.

¹³²⁹ Aksarayî, s. 108.

¹³³⁰ Abdülkerim Özaydın, “Menşur”, *DİA*, s. 148-149.

Keykavus'a tâbiyetini arz edince, bu talebi kabul görmüş, tâbîlik kaidelerini yerine getirdiği sürece geçerli olmak üzere kendisine ülkesinin mülkiyetinin verildiğine dair menşur verilmişti.¹³³¹ I. Keykubad döneminde her yıl hakimiyet menşurlarını yenileyen tâbî hükümdarlar vardı.¹³³²

Selçuklu hükümdarları mücadele ettikleri hükümdarlar ile sulh yapınca bu durumu fermanlarla ülkenin her yanına bildirir ve emirler ve askerleri o hükümdarı taciz etmekten ve savaşmaktan men ederdi. Melikşah, Gürcü Kralı Giorgi'nin huzura çıkıp tâbîliğini arz etmesi üzerine bölgedeki Selçuklu emirlerine fermanlar göndererek Gürcü ülkesine yapılan akınlara son verilmesini emretmiştir.¹³³³ 1215'te Sultan Keykavus, Ermeni Kralı Leon'u istediği şartlara göre tekrar tâbiyetine alınca ülkenin her yanına fermanlar göndererek artık iki taraf arasındaki kavgaya unsurlarının bittiğini ve çatışmalara son verildiğini ilan etmişti.¹³³⁴

Amanname, Sultanlar kuşatma altına aldıkları kalelerin komutanlarına tehdit ve aman verme amaçlı fermanlar gönderirlerdi. 1216'da Raban Kalesi'ni kuşatan Sultan I. Keykavus, kale halkından aman isteği gelince onlara bir ferman yazdırarak aman vermişti. Bu fermana tevki de çekildiği ilgili kaynakta ayrıca zikredilmiştir ki zaten bu durum doğaldı, saltanat divanından çıkan her ferman/menşura tevki çekilirdi. Aman fermanı verilen kale teslim oldu.¹³³⁵ Hakeza I. Aladdin Keykubad 618/1221'de Alanya Kalesi sahibi Kyr Vart'ın teslim olma teklifine karşılık ona bir amanname vermişti.¹³³⁶

Devletin hukukî belgeleri olan fermanlar konusunda bazı Selçuklu hükümdarları dini hassasiyet göstermiştir. Sultan I. Alaaddin Keykubad'ın abdest almadan ferman (tevki) imzalamadığı zikredilmiştir.¹³³⁷

Yaptığı seferden başarılı dönen emirlere sultan tarafından iktâ, para, mal gibi ödüller verilir ve bunlar menşurlarla hukukîleştirilirdi. 1215'te Keykavus Ermeni seferinden başarıyla dönen ordusunun emirlerine bağışlar yapmış, her birine isteklerine uygun menşurlar vermişti.¹³³⁸

¹³³¹ İbn Bîbî, s. 190.

¹³³² Abdülkerim Özaydın, "Menşur", *DİA*, s. 148-149.

¹³³³ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 177.

¹³³⁴ İbn Bîbî, s. 191.

¹³³⁵ a.g.e., s. 205.

¹³³⁶ a.g.e., s. 263.

¹³³⁷ İbn Bîbî, s. 246.

¹³³⁸ a.g.e., s. 187.

Sultanlar tahta çıkarken vasal hükümdarların ve ülkenin ileri gelenlerinin beylik, makam, iktâ, emlak menşurlarını yeniler veya yeni verirlerdi.¹³³⁹ 1220’de tahta çıkan I.Alaaddin Keykubad, ülkenin ileri gelenlerine beylik, makam, iktâ, emlak menşurlarını vermişti.¹³⁴⁰

İmar ve inşaat faaliyetleri içinde sultanlar emirlerini bildiren fermanlar yazdırırdı. Konya ve Sivas şehirlerine surlar inşa ettirmek isteyen sultan I.Keykubad masrafların bir kısmını has hazineden karşılarken kalan kısmın masraflarını ülke emirleri arasında paylaştırmıştı. Bu durum ilgili emirlere ferman yazılarak bildirildi.¹³⁴¹

Selçuklu hükümdarları vergi koyma ve kaldırma için fermanlar çıkarmışlardır. Devletin zenginleştiği ve güçlendiği dönemlerde çıkarılan fermanlar daha çok gayri şer’i vergilerin kaldırılması yönündedir. Fakat devletin sarsıldığı, taht kavgalarının sürdüğü ve iktisadî zorlukların olduğu dönemlerde ise vergi kaynakları artırılmaya çalışılmış, gayr-i şer’i vergiler tekrar fermanlarla yürürlüğe konulduğu gibi zaman zaman miktarları da artırılmıştı. Selçuklu iktidarının genel olarak gayr-i Müslim tebasına hoşgörülü davrandığı bilinmektedir. Melikşah döneminde Ermeni Patriği Basil’in talebiyle, sultan 1090 yılında bir ferman çıkararak kilise, manastır ve rahiplere ait vergileri kaldırmıştı.¹³⁴²

Selçuklu iktidarı dış devletlerle ticaret anlaşmaları için de ferman ve menşur çıkartmışlardı. Türkiye Selçukluları Anadolu’yu imar etmeye ve iktisadî yönden kalkınmaya çok önem vermişlerdi. Bu nedenle 13.yy’da Anadolu’nun ticaret yollarının beşiği olarak çok zenginleştiği görülmektedir. Bunda iktidarın bu yöndeki çabaları ve teşvikleri çok büyük rol oynamıştı. Selçuklu sultanları yabancı devletlerle ticaret anlaşmaları imzalıyor, bu konuda onlara güvence veriyorlardı. Sultan I. Keykubad’ın bu konuda Venediklilerle yaptığı anlaşma ve çıkardığı ferman da buna örnektir. Mütakabiliyet esasına dayanmayan bu anlaşmada Venedikliler taahhütlerini Hristiyan mukaddesatı üzerine yemin ederek desteklerken, sultan bu konuda sadece emir ve ferman vermekle yetinmekteydi. Bu durum Selçuklu sultanının nüfuz ve kudretinin diğer devlete karşı ne kadar yüksek olduğunu da göstermektedir.¹³⁴³

¹³³⁹ Abdülkerim Özaydın, “Menşur”, *DİA*, s. 148-149.

¹³⁴⁰ İbn Bîbî, s. 228.

¹³⁴¹ İbn Bîbî, s. 272-273.

¹³⁴² Osman Cilacı, “Selçukluların İslâma Davet Politikası ve Gayr-i Müslimlerle İlişkileri”, s. 23.

¹³⁴³ O. Turan, “Resmi Vesikalar”, s.134.

Sonuç olarak Selçukluların iktidarı tesis ederken ferman ve menşurları şu amaçlarla kullandığını söyleyebiliriz: Merkezi atama, tâbîlik tevcihi, iktâ tevcihi, sulh ilanı, savaş ilanı, sefere hazırlık, asker sevki, kuşatma altındaki komutana tehdit- aman amaçlı, başarılı komutanlara ödül, tahta çıkma, imar faaliyetleri, karşılama-uğurlama, isyan, müjde-fetih, vergi koyma-kaldırma, ticaret, emirlerin gönlünü alma-hizmete çağırma vs.

8. Veraset Sistemi (Veliahtlık)

Selçuklu iktidarında veliaht tayini görülmüştür. Fakat her zaman veliahtların tahta çıkması mümkün olmamış, emirleri ve askerleri etrafında toplayan hanedanın başka bir üyesi de tahta çıkmayı başarmıştır.

Tuğrul Bey, 455/1063'te vefat etmeden önce kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın yerine geçirilmesini vasiyet etmişti. Fakat Tuğrul Bey'in vefatından sonra taht mücadelesi çıkmış ve rakiplerini bertaraf eden Çağrı Bey'in diğer oğlu Alparslan tahta geçmiştir.¹³⁴⁴

1064'te ve Malazgirt Savaşı'ndan önce Alparslan, oğlu Melikşah'ı veliahtı olarak ilan etmişti.¹³⁴⁵ İbnü'l Cevzî, bu veliaht tayininde vezir Nizâmülmülk'ün de etkisi olduğunu belirtmektedir.¹³⁴⁶ Ayrıca veliaht tayin edilen şehzade için hilâfet makamından da onay istenirdi. Alparslan oğlu Melikşah'ın veliahtlığını halifeye tasdik ettirmişti.¹³⁴⁷

Veliaht tayin edilen şehzade ülkenin herhangi bir bölgesine yönetici olarak atanabilirdi. Melikşah'ı veliahtı ilan eden Alparslan onu İsfahân ve Şiraz yöneticiliğine atamıştı.¹³⁴⁸

Veliaht tayin edilen kişinin adı hilâfet merkezi ve ülkenin kalanında da hutbelerde zikredilebilirdi. 1087'de Melikşah veliahtı tayin ettiği oğlu Ahmed'in adını Bağdat'ta hutbelerde okutulmasını talep etmiş ve bu talep kabul edilerek sultandan sonra veliahtın adı hutbelerde zikredilmiştir.¹³⁴⁹

9. İnşa Faaliyetleri

¹³⁴⁴ İbnü'l Cevzî, s. 83.

¹³⁴⁵ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 143.

¹³⁴⁶ İbnü'l Cevzî, s. 99.

¹³⁴⁷ O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 144.

¹³⁴⁸ *a.g.e.*, s. 144.

¹³⁴⁹ *a.g.e.*, s. 146.

Sultanlar, hakimiyetlerini tesis ettikleri şehirleri özellikle de başkentlerini güzel bir şekilde imar ederlerdi. Bu bölgelerde camiler, mescitler, saraylar, ribatlar, medreseler, hanlar, kervansaraylar, hastaneler (darüşşifa), türbeler inşa ederlerdi.¹³⁵⁰

Nişapur'u ele geçiren Tuğrul Bey, burada bir medrese inşa ettirmiştir.¹³⁵¹ Tuğrul Bey'in Rey'den sonra İsfahân şehrini de fethedip büyük bir imar faaliyetine giriştiği bilinmektedir.¹³⁵² 1055-60 arasında Tuğrul Bey'in Bağdat'ta da yoğun bir inşa faaliyetine giriştiği ve kimsesizler için evler yaptırdığı, sur inşa ettirdiği, bazı mahalleleri yıktırıp tekrar inşa ettirdiği kaydedilmektedir.¹³⁵³

Yeni fethedilen gayrimüslim şehirlerde yapılan ilk uygulamalardan biri de cami inşasıdır. Bizans'ın elinde olan Ani şehrini fetheden Alparslan şehre bir cami yapılmasını emretmiştir.¹³⁵⁴

Melikşah'ın 484/1091 tarihli Bağdat ziyaretinde sultan Sultan Cami inşasını başlatıp ayrıca Tuğrul Bey zamanında yapılan çarşığı yenilettiği.¹³⁵⁵

Muhammed Tapar, Melikşah döneminde inşası başlanan Sultan Camiyi tamamlattı. Ayrıca su kanalları yaptırıp, medrese ve ribat inşa ettirmiştir.¹³⁵⁶

10. Fetih ve Zaferler

Bu bölüm başlığı altında Selçuklu fetihlerinin neden, nasıl yapıldığı ve Selçuklu iktidarının hakimiyetini yeni fethettiği topraklarda nasıl tesis ettiği konusu incelenecektir. Fetih kelimesi, Arapça'dan gelmiş olup lügat olarak “açma, yol gösterme, hüküm verme, galibiyet ve zafere ulaştırma” anlamlarına gelmektedir. Bu kavram İslam'da meşru görülen savaşlar hakkında Müslümanların gayrimüslimlerden aldıkları toprakları diğer istila ve sömürü savaşlarından ayırmak amacıyla kullanılmıştır.¹³⁵⁷ Fakat İslam

¹³⁵⁰ Selçukluların Horasan'daki imar faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 196-261.

¹³⁵¹ O. Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 97.

¹³⁵² İbnü'l Cevzi, s. 12.

¹³⁵³ *a.g.e.*, s. 27.

¹³⁵⁴ *a.g.e.*, s. 142.

¹³⁵⁵ *a.g.e.*, s. 182.

¹³⁵⁶ *a.g.e.*, s. 232.

¹³⁵⁷, “Ancak burada kelimenin yalnız maddî yönden fetih mânası taşıdığı söylenemez; kelime öncelikle ve daha çok, kalbi ve aklı İslâm gerçeğine açmak, ikinci olarak da İslâm mesajının önündeki engelleri kaldırmak, insanın kalbine ve aklına ulaşmayı mümkün kılacak ortamı hazırlamak anlamına gelir. Fetih kelimesinin bu yorumu Hz. Peygamber'in hadislerinden ve Kur'an-ı Kerim'den açıkça anlaşılmaktadır.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Fetih”, *DİA*, XII, 1995, s. 467-470.

dünyasında Müslümanlar arasında başlayan ayrılıklar neticesinde yaşanan çatışmalarda da bu kavramın yer yer kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun ideolojik, mezhepsel ve siyasi sebepleri olmakla birlikte şahsi ihtiraslar ve beşeri hırsların da bu olaylara sebebiyet verdiği kabul edilmektedir. Bu anlamda İslam dünyası içerisinde yaşanan çatışmalarda da ele geçirilen yerler ya da kazanılan zaferler için bu terim kullanılmıştır. Bu başlıkta da ister İslam dünyasında olsun ister gayrimüslüm ülkelerde olsun, ele geçirme, elde etme, açma, hakimiyetine alma manasında bu terim kullanılmıştır. Fakat alt başlıklar halinde Selçuklu fetihlerinin kime karşı yapıldığı (Müslüman-gayrimüslim iktidarlara) ve hangi yolla (savaş, aman, sulh) yapıldığı analiz edilmiş ve aradaki farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Selçuklu fetihlerinde değişmeyen bazı prosedürler vardır. İktidar yeni fethettiği topraklarda hakimiyetini belli bir düzen içinde tesis ediyordu. Bu fetih anlayışı olgusu dönemin anlayış ve şartlarına da uygundu.

Bu başlıkta Büyük Selçuklu fetihleri, Irak Selçukluları fetihleri ve Türkiye Selçukluları fetihleri ayrı ayrı incelenmiştir.

Eski Türklerde akınlar halkın ihtiyaç ve arzularını karşılamak için çok önemliydi. Bir anlamda göçebe Türkler hayatta kalabilmek için akın yapmak zorundaydılar. Çünkü ihtiyaçlarının bir kısmını ancak bu yolla sağlayabiliyorlardı. Bu yapılan akınlar düzensiz başıbozuk hareketler değildi. Belli bir töre ve kaide çerçevesinde yapılıyordu. Örneğin yapılan bir akın sonucu bir şehir fethedilmişse, bu şehrin yağması belli töreler mucibince yapılırdı. Savaş sırasında her asker kendi tamgasını taşıdığı oku rastladığı ilk evin kapısına saplardı. Savaş bitip kesin zafer kazanılınca bu evi yalnızca oku saplayan asker yağma edebilirdi. Başka bir askerın bu evi yağmalaması ya da oku değiştirmesi yasaktı.¹³⁵⁸

Dede Korkut'ta geçen Müslüman Oğuzların da yaptığı fetihlerin seyri konusunda malumat vardır. Buna göre Oğuzlar, Hristiyan bir kaleyi ele geçirdikten sonra kiliseleri camiye tahvil etmiş, keşişleri öldürmüş, ezan¹³⁵⁹ ve hutbe okutmuşlardı. Ayrıca elde edilen ganimetleri paylaşp hükümdarın hakkını (pencik) ayırmışlardır.¹³⁶⁰

¹³⁵⁸ B. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 76.

¹³⁵⁹ Kaynakta ezan okutma "ban banlatma" şeklinde geçmektedir. Bkz. *Dede Korkut*, s. 52; Ban banlatma için Bkz. *Dede Korkut*, s. 140.

¹³⁶⁰ *Dede Korkut*, s. 52, 96.

Büyük Selçukluların ve Türkiye Selçuklularının fetih politikaları Anadolu nezdinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde yoğunlaşmıştı. Selçuklu hükümdarları iktisaden daha gelişmiş, kalabalık ve mamur olan Doğu-Güney Anadolu şehirlerinin fethine daha önem vermişler, müsait fırsatlar olduğu zamanlar bile Marmara ve Ege bölgesine yönelik fütuh hareketlerine girişmemişlerdir.¹³⁶¹ Elbette bunda iktisadi sebeplerle birlikte Selçukluların ahalisi Müslüman veya Türk olan bölgelerden taze kan devşirme arayışının da önemli bir etkisi vardır.

A. Büyük Selçuklularda Savaş Yoluyla Yapılan Fetihler

I. İslâm Dünyasında yapılan fetihler

Tuğrul Bey 434/1042 yılında batıya doğru genişleme politikasının bir neticesi olarak Rey şehrini şu şekilde fethetmişti¹³⁶² :

1. Kalenin yıkılması
2. Atama (şehrin yönetiminin bir emire verilmesi)
3. Merasim (Sultanın tahta oturarak tebrikleri kabul etmesi)
4. Hutbe okutulması

Sencer'in 508/1114-15'te Gazne'yi fethederek Gazneli Behramşah'ı bir tâbisi olarak tahta oturtması:

1. Şehirdeki hazine ve mallara el konulması
2. Hutbe okutulması

Sencer, 524/1129-30'da Karahanlı Arslan Han'ın kendisini öldürmek üzere suikastçiler gönderdiğini öğrenince Semerkand'a yürüdü ve şehri cebren fethetti¹³⁶³:

1. Şehrin bir kısmının yağmalanması
2. Şehrin yöneticisine aman verilmesi¹³⁶⁴
3. Şehir yöneticilerinin hazine, mal, mülk ve silahlarına el koyulması
4. Gerekli atamaların yapılması

¹³⁶¹ F. Sümer, *Oğuzlar*, XIII.

¹³⁶² Ravendî, s. 283; Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s. 12.

¹³⁶³ İbnü'l-Esir, X, s. 522-3.

¹³⁶⁴ Semerkand hükümdarı olan Karahanlı Arslan Han, Sencer'in de kayınpederiydi. Sencer Semerkand'ı ele geçirince kaleye kapanıp aman diledi. Sencer de ona aman verip kızının yanına gönderdi. Bkz. İbnü'l-Esir, X, s. 523.

II. Gayrimüslim ülkelerde yapılan fetihler

Alparslan'ın 456/1064 tarihinde Bizans'ın Doğu Anadolu'daki en müstahkem ve zengin şehri olan Ani'yi fethi şu şekilde gerçekleşmişti:¹³⁶⁵

1. Kıtıl ve yağmada bulunulması
2. Atama (Vali ve askerler)
3. Şehrin fethi nedeniyle sultanın unvan alması (Ebu'l Feth)
4. Fetihnameler yazılması¹³⁶⁶
5. Mescit inşası

Melikşah ve Nizâmülmülk'ün Hristiyanların elindeki Meryemnişin kalesini fethi¹³⁶⁷: (456/1064)

1. Şehrin savaş yoluyla alınması
2. Kıtalde bulunulması
3. Kiliselerin yıkılması
4. Müslüman olanların bağışlanması

B. Büyük Selçuklularda Aman Yoluyla Yapılan Fetihler

I. İslâm Dünyasında yapılan fetihler

Tuğrul Bey 442/1050-51'de İsfahân'ı Kakuyilerden Ebu Mansur'un elinden aldı¹³⁶⁸:

1. Halka aman verilmesi
2. Şehrin surlarının bir kısmının yıkılması¹³⁶⁹

II. Gayrimüslim ülkelerde yapılan fetihler

Alparslan döneminde halkın Müslümanlığı tercih etmesiyle sulh yoluyla yapılan bir fetih şu şekilde gerçekleşmişti:

1. Sultanın, halkın İslami usule göre temizlenmesini emretmesi

¹³⁶⁵ Ebü'l-Ferec, s. 316-17; Köymen, *Alparslan*, s. 34-35.

¹³⁶⁶ Hilâfetin merkezi olan Bağdat'a gönderilen fetihname halifelik sarayında okunmuştu. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 52.

¹³⁶⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 50.

¹³⁶⁸ Müneccimbaşı, s. 18.

¹³⁶⁹ Selçuklu sultanları bazen kendilerini uğraştıran çetin kalelerin surlarını yıktırıyordu. Çünkü şehrin olası bir kaybı durumunda fethi surlar sağlam dururken oldukça zor olacaktı. Nitekim Tuğrul Bey'in İsfahan'ı birinci kuşatması başarısız olmuş ve 1045'te sultan şehri fethedemeden çekilmek durumunda kalmıştı. Selçuklu sultanları henüz Selçuklu iktidarının benimsenmediği önemli merkezlerde böyle uygulamalara başvurmuşlardır.

2. Kiliselerin yıkılarak yerlerine mescitler inşa ettirilmesi¹³⁷⁰

Selçukluların kuruluş aşamasındaki fütühat felsefesinde eski Türk iktidar anlayışının büyük izleri görülmektedir. Sulh yoluyla alınan Nişâbur'da Çağrı Bey eski Türk fütühat anlayışına uygun olarak yağma yapıp askerlerini tatmin etmek istemişti. Fakat yeni girdikleri coğrafyanın dinamiklerini hemen anlayan Tuğrul Bey, önce Ramazan ayını öne sürerek bu yağma hareketini engellemiş, daha sonra da kendi canıyla kardeşini tehdit ederek yağmanın önüne geçmiştir. Sonunda Çağrı Bey belirlenen bir miktar haracı halktan almaya razı oldu ve bu parayı askerlere dağıttı.¹³⁷¹

Kuruluş aşamasında Selçuklu fütühat anlayışını şu kayıttan da anlıyoruz:

Tuğrul Bey her ne kadar yeni coğrafyanın dinamiklerini kardeşinden önce anlasa da bazen belli ölçülerde askerleri teskin etmek için şehirlerin tahrip edilmesini zaruri görmekteydi. Ayrıca Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'e mektubunda "oraya (Merv) yerleşir yerleşmez Horasan'ı mamur hale getirmen gerekir" ifadesinden açıkça anlıyoruz ki, Selçuklu fütühat politikası önce ele geçirme ve yağma, sonra imar ve nizam getirme anlayışına dayanıyordu. En azından savaş yoluyla alınan beldeler için bu anlayış geçerliydi.

Türkiye Selçuklularında Aman Yoluyla Yapılan Fetihler:

I. İslâm Dünyasında yapılan fetihler

I.İzzeddin Keykavus döneminde gerçekleştirilen Halep seferinde **Merzuban, Raban ve Tel-Başer** kalelerinin fethi şu şekilde vuku bulmuştu¹³⁷²: (612-12/1216)

1. Kuşatılan kale komutanları ve halkı için aman menşuru(amanname) verilmesi¹³⁷³
2. Kale komutanına teslim olması karşılığında ülkenin farklı bir bölgesinde iktâ verilmesi¹³⁷⁴
3. Kale komutanı ve ileri gelenlerinin sultanın huzuruna çıkarak elini öpmesi¹³⁷⁵
4. Fethedilen kalede saltanat sancaklarının dalgalandırılması

¹³⁷⁰ Köymen, Alparslan, s. 31.

¹³⁷¹ İbnü'l-Esir, IX, s. 349; Reşîdüddin tarihinde ise Tuğrul Bey'in Nişâbur'a girdikten sonra endişe içinde bekleyen halka "şehir sakinleri ve reayadan hiç biriyle işimiz yoktur ve hiçbir yaratılmış incitilmeyecektir." dediği kayıtlıdır. Bkz. Reşîdüddin, s. 88.

¹³⁷² İbn Bîbî, s. 205-6.

¹³⁷³ Raban ve Tel-Başer kaleleri için kayıt vardır. Bkz. İbn Bîbî, s. 205-6.

¹³⁷⁴ Tel-Başer kale komutanı için sultan Huni vilayetini teslim olması karşılığında iktâ etmişti. Bkz. İbn Bîbî, s. 206.

¹³⁷⁵ Raban ve Tel-Başer kaleleri için kayıt vardır. Bkz. İbn Bîbî, s. 205-6.

5. Ele geçirilen ganimetlerin görevliler tarafından kayda alınması (zahire,cephane vs.)¹³⁷⁶
6. Kalede sultan adına hutbe okunması¹³⁷⁷
7. Fethi kutlamak amacıyla eğlence meclisi düzenlenmesi¹³⁷⁸
8. Gerekli görevlilerin atanarak (kütüval, yönetici, muhafızlar vs.) iktidarın tesis edilmesi

I.Kılıç Arslan'ın 1106'da Danişmendlilerden Malatya'yı fethi¹³⁷⁹:

1. Şehrin aman yoluyla teslim olmasından dolayı kimseye zarar verilmemesi

I.Alaaddin Keykubad'ın Harput'u Artuklulardan ve onların müttefiki Eyyubilerden alması¹³⁸⁰: 630/1232-33

1. Kuşatılan kalenin aman yoluyla teslim olması
2. Sadece cana aman verilip mal ve hayvanlara el konulması¹³⁸¹
3. Şehri savunan askerlerin ülkelerine dönmelerine izin verilmesi

500/1107'de I.Kılıçarslan'ın Musul'u Büyük Selçuklulardan alması¹³⁸²:

1. Şehrin aman yoluyla sultana teslim olması
2. Şehrin ileri gelenlerinin sultana bağlılık yemini etmesi
3. Şehri teslim edenlere hilatler verilmesi
4. Hutbenin değiştirilmesi¹³⁸³
5. Gerekli görevlilerin atanması (Dizdar, kadı, reis vs.)
6. Bazı vergilerin kaldırılması¹³⁸⁴

II. Gayrimüslim ülkelerde yapılan fetihler

¹³⁷⁶ Merzuban kalesi için kayıt vardır. Bkz. İbn Bîbî, s. 205.

¹³⁷⁷ Muhakkak fethedilen bütün şehirlerde sultan adına hutbe okunuyordu. Fakat İbn Bîbî bu kalelerden sadece Tel-Başer kalesinin fethinde hutbe okunduğu ile ilgili bilgi vermişti. Bkz. İbn Bîbî, s. 206.

¹³⁷⁸ Merzuban Kalesinin fethi için kayıt vardır. Bkz. İbn Bîbî, s. 205.

¹³⁷⁹ Ebü'l-Ferec, s. 345.

¹³⁸⁰ Müneccimbaşı, II, s. 75.

¹³⁸¹ Müneccimbaşı sadece cana aman verilip mal ve hayvanlara aman verilmemesini Eyyubilerin daha önceki kötü davranışlarına bağlamaktadır. Bkz. Müneccimbaşı, II, s. 75.

¹³⁸² İbnü'l-Esîr, X, s. 342-3.

¹³⁸³ I.Kılıçarslan Musul'u ele geçirince hutbeden Sultan Muhammed Tapar'ın adını kaldırttı ve halifeden sonra kendi adına hutbe okuttu. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 343.

¹³⁸⁴ I.Kılıçarslan halka zulüm gibi gelen bazı yeni vergileri kaldırarak ahalinin gönlünü kazanmak istemiştir.

I.Alaaddin Keykubad döneminde gerçekleşen Alanya kalesinin fethi ise şu şekilde gerçekleşmişti:¹³⁸⁵ (618/1221)

1. Kuşatılan kaleye aman menşuru (amanname) verilmesi
2. Gayrimüslim olan kale yöneticisine iki aile arasında evlilik bağı kurma teklifinin yapılarak kalenin fethini hızlandırmak
3. Kale komutanına teslim olması karşılığında ülkenin farklı bir bölgesinde iktâ verilmesi¹³⁸⁶
4. Kale komutanının teslim olmak üzere sultanın huzuruna çıkması
5. Saltanat bayraklarının kale burçlarında dalgalandırılması
6. Sultan kaleye girerken fetih kutlaması yapılması¹³⁸⁷
7. Kalenin ileri gelenlerinin ve Hristiyan din adamlarının (keşişler, caselikan) sultanın elini öpmesi
8. Sultanın üzerine saçı saçılması
9. Kiliselerin Camiye tahvili¹³⁸⁸
10. Kale tamiratının yapılması
11. Yenilenen kaleye sultanın adının verilmesi¹³⁸⁹
12. Gerekli görevlilerin atanarak (kütüval, yönetici, muhafızlar vs.) iktidarın tesis edilmesi
13. Fethi kutlamak amacıyla eğlence meclisi düzenlenmesi
14. İskan işlemi¹³⁹⁰ (Başka bölgelerden alim, sanatkar ve Türkmenlerin getirilmesi)
15. Fetihte hizmetleri geçen emir ve beylere hilat ve hediye verilerek yurtlarına dönmelerine izin verilmesi
16. Etrafta bulunan hükümdarların fethi kutlamak amacıyla hediyelerle elçi göndermesi

¹³⁸⁵ İbn Bîbî, s. 263-271; Münecimbaşı, II, s. 60-61; Münecimbaşı bu seferin gerekçesini Antalya emiri olan Ertokuş ve Emir-i Ahur Eseddin'in sultanı bu yola teşvik etmesi olarak açıklamıştır. Bkz. Münecimbaşı, II, s. 60.

¹³⁸⁶ Alanya Kalesi'nin sahibi Kyr Vart'a teslim olması karşılığında sultan tarafından Konya Akşehir'i iktâ edilmişti. Bkz. İbn Bîbî, s. 266.

¹³⁸⁷ Çetri ve sancağıyla sultan kaleye girerken davul(kös) ve zurnalar(nay) çalınarak bir fetih töreni yapılmıştı. Bkz. İbn Bîbî, s. 266.

¹³⁸⁸ Bu kayıt Münecimbaşı'da vardır. Bkz. Münecimbaşı, II, s. 61.

¹³⁸⁹ Bkz. İbn Bîbî, s. 267; Kolonoros kalesini fethettikten sonra tekrar imar eden Sultan I.Alaaddin Keykubad kaleye kendi adına nispetle Alaiye adını verdi. Sultanlara tarafından fethedilip imar edilmesine rağmen böyle bir ad verme olayına başka bir kayıta rastlamıyoruz. Münecimbaşı bu ad verme olayını şu şekilde açıklamaktadır: "*Alaaddin Keykubad, ecdadına fethi güç görünen bu kaleyi ilk fetheden olduğu için kendi adına nispetle buraya "Alaiye" ismini verdi.*" Bkz. Münecimbaşı, II, s. 61.

¹³⁹⁰ Bu kayıt Münecimbaşı'da vardır. Bkz. Münecimbaşı, II, s. 61.

II.Kılıç Arslan'ın 543/1148? Frankların elinden Maraş'ı alması¹³⁹¹;

1. Şehrin teslim edilmesi karşılığına aman sözü verilmesi
2. Şehri teslim eden Hristiyanların başka Hristiyan toprağına göçüne izin verilmesi
3. Göç yolundakilerin üzerine asker gönderilerek öldürülmesi

I.İzzeddin Keykavus'un 611/1214'te Sinop'u fethetmesi¹³⁹²;

1. Esir tutulan şehir yöneticisinin canı karşılığında şehrin teslim olması¹³⁹³
2. Kiliselerin Camiye çevrilmesi
3. Şehre İslâm dünyasının diğer beldelerinden alim ve sanatkarların getirilmesi(İskan)
4. Gerekli atamaların yapılması
5. Kale tamiratının yapılması
6. Fethi müjdeleyen fetihnamelerin yazılıp etraftaki ülkelere gönderilmesi¹³⁹⁴

612-13/1215'te Ermeni Çinçin Kalesinin fethi¹³⁹⁵;

1. Kuşatılan kalenin amanla ele geçirilmesi
2. Gerekli görevlilerin atanması

Türkiye Selçuklularında Savaş Yoluyla Yapılan Fetihler

I. Gayrimüslim ülkelere yapılan fetihler

664/1266 yılında Sinop kalesi Muineddin Pervane tarafından şu şekilde fethedilmişti¹³⁹⁶;

1. Şehrin yöneticisinin ve karşı koyanların öldürülmesi

¹³⁹¹ Ebü'l-Ferec, s. 386.

¹³⁹² Müneccimbaşı, II, s. 50.

¹³⁹³ Sinop hakimi, Sinop kırsalında sultanın askerlerine esir düşmüştü. Sultan onu kalenin karşısında yüksek bir yere çıkartıp kale ahalisine göstererek şehrin teslim olmasını istemiş, aksi durumda tekfurı öldüreceğini bildirmişti. Sonunda yöneticilerinin durumuna dayanamayan şehrin ileri gelenleri şehri teslim etmiştir. Bkz. İbn Bibi,?; Aynı durum Kemah fethinde de görülmüştü. ?/1228'de Mengücekli Davut Şah'ı tevkif edip ülkesini ele geçiren Sultan I.Aladdin Keykubad bir tek çok müstahkem ve sarp bir kale olan Kemah kalesini ele geçirememişti. Bunun üzerine Davut Şah ölümle tehdit edilerek şehrin teslimini sağlaması istenmiştir. Davut Şah da kalede bulunan adamına haber göndererek kaleyi sultana teslim ettirmiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, XII, s. 441.

¹³⁹⁴ I.İzzeddin Keykavus, Sinop'un fethi üzerine halifeye bir mektup göndererek fethi müjdelemiş ve fütüvvet istemiştir. Sultanın elçisini çok iyi karşılayan halife sultana isteğıyle birlikte unvan vermiş ve elçisini hediyelerle uğurlamıştır. Bkz. Müneccimbaşı, II, s. 50.

¹³⁹⁵ İbn Bibi, s. 344-351.

¹³⁹⁶ Aksarayî, s. 63.

2. Kiliselerin Camiye tahvili

?/1207'de I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in malları gasp edilen tüccarların şikayeti üzerine Antalya'yı fethetmesi¹³⁹⁷:

1. Şehrin savaş yoluyla cebren alınması
2. Kıtıl ve yağma yapılması
3. Geride kalanlara belli bir süre sonra aman verilmesi
4. Şehrin surlarının tamiri¹³⁹⁸
5. Gerekli atamaların yapılması

?/1213'te Antalya Hristiyanlarının isyan edip şehri ele geçirmesinden sonra I.İzzeddin Keykavus tarafından Antalya'nın 2.fethi¹³⁹⁹:

1. Şehrin savaş yoluyla cebren alınması
2. Kıtıl ve yağma yapılması¹⁴⁰⁰
3. Kadın ve çocukların esir alınması
4. Türkmenlerin iskan edilmesi
5. Gerekli atamaların yapılması

612-13/1215'te Ermeni Kaçın Kalesinin fethi¹⁴⁰¹:

1. Kalenin kılıç zoruyla alınması
2. Kıtıl ve yağmada bulunulması¹⁴⁰²
3. Kadın ve çocukların esir edilmesi

Türkiye Selçuklularında Baskın Yoluyla Yapılan Fetihler

I. Gayrimüslim ülkelerde yapılan fetihler

Kutalmışoğlu Süleymanşah 477/1084'te beş gün gizli yol alıp bir gece baskını ile Hristiyanların elindeki Antakya'yı şu şekilde fethetmişti¹⁴⁰³:

¹³⁹⁷ Müneccimbaşı, II, s.38.

¹³⁹⁸ Sultan, şehrin surlarının tamirâtı bitene kadar şehir civarında kalmıştır. Bkz. Müneccimbaşı, II, s. 38.

¹³⁹⁹ Müneccimbaşı, II, s. 47.

¹⁴⁰⁰ Şehrin isyan edip ikinci kez fethedilmesinden dolayı Selçuklu yönetimi daha sert bir uygulamaya geçip, şehirdeki bütün Hristiyan erkeklerin öldürülmesini emretmiştir. Bkz. Müneccimbaşı, II, s. 47.

¹⁴⁰¹ Müneccimbaşı, II, s. 51.

¹⁴⁰² Kaledaki erkeklerin öldürülmesi. Bkz. Müneccimbaşı, II, s. 51.

¹⁴⁰³ İbnü'l-Esir, X, s.128; Aksarayî, s.14; Süryani Mihail, s. 30.

1. Gece baskını yoluyla şehrin ele geçirilmesi
2. Şehir halkına aman verilmesi¹⁴⁰⁴
3. Karşı koyanların öldürülmesi
4. Şehir halkına bağlılık yemini ettirilmesi¹⁴⁰⁵
5. Şehir yöneticilerinin hazine, mal, mülk ve silahlarına el koyulması¹⁴⁰⁶
6. Kilisenin Camiye tahvili¹⁴⁰⁷
7. Müslümanların şehre iskanı¹⁴⁰⁸
8. Şehrin tahrip edilen kısımlarının tamirâtı¹⁴⁰⁹
9. Fetihname gönderilmesi
10. Hutbe okutulup sikke basılması¹⁴¹⁰

11. Evlilikler

Evlilik tesisi yoluyla hakimiyet ve nüfuz kurmak Ortaçağ iktidarlarında sık görülen bir durumdu.

448/1056'da Halife el-Kaim ile Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun ile evlendi. Bu Selçuklular ile Hilâfet makamı arasındaki ilk akrabalıktı.¹⁴¹¹

Tuğrul Bey, Halife el-Kaim Biemrillah'ın kızını istediğinde Halife ilk başlarda buna razı olmamış ve bugüne kadar hiç böyle bir törenin olmadığını ve bu işin uygun düşmeyeceğini belirtmişti.¹⁴¹² Halife ancak uzun bir baskı döneminden sonra bu evliliğe razı olmuştur. Selçuklu iktidarı ise evlilik törenlerine ve gönderilen mihrlere çok önem vermiş bu konuda oldukça gösterişli davranmışlardır. Tuğrul Bey ile Halife el-Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide'nin evlilik akdinde Tuğrul Bey mihr olarak 100 bin altın, çok sayıda altın-gümüş süs eşyası, saçılar, cariyeler, binekler ve 2250 parçadan oluşan mücevherler göndermişti.¹⁴¹³ Evlilik akdi gerçekleştirilirken de protokole çok önem verilmiştir. Halifenin kızı Seyyide Daru'l-Memleke'ye getirildiğinde altın bir tahta

¹⁴⁰⁴ Süleymanşah şehri baskın yoluyla fethettikten sonra şehrin Hristiyan ahalisinin evine Türk askerlerinin girmesini men etmişti. Türk askerleri nikahla dahi olsa Hristiyan evlerden kız alamayacaktı. Ayrıca fetih sırasında yağmalanan mallar şehir dışına çıkarılamayacak ve ucuza dahi olsa şehir ahalisine satılacaktı. Bu gibi müsamahalı uygulamalardan dolayı Antakya'nın Hristiyan ahalisinin Süleymanşah'dan memnun olduğu ve onu eski yöneticileri olan Hristiyan Pilardos'a karşı tercih ettikleri kaynaktan zikredilmektedir. Bkz. Ebü'l-Ferec, s. 331; İbnü'l-Esîr de Süleymanşah'ın halka çok iyi davranarak adaletle hükmettiğini ve askerlerini halkın evine girip aralarına karışmaktan men ettiğini kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 128.

¹⁴⁰⁵ Bu kayıt sadece Aksarayî'de vardır. Bkz. s. 14.

¹⁴⁰⁶ Bu kayıt İbnü'l-Esîr ve Aksarayî'de vardır. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 128; Aksarayî, s. 14.

¹⁴⁰⁷ Bu kayıt Ebü'l-Ferec ve Süryani Mihail de vardır. Bkz. Ebü'l-Ferec, s. 331; Süryani Mihail, s. 30.

¹⁴⁰⁸ Bu kayıt sadece Aksarayî'de vardır. Bkz. s. 14.

¹⁴⁰⁹ Bu kayıt sadece İbnü'l-Esîr'de vardır. Bkz. X, s. 128.

¹⁴¹⁰ Süleymanşah hutbe ve sikkeyi Melikşah adına okutup bastırmıştır. Bkz. Aksarayî, s. 14.

¹⁴¹¹ İbnü'l Cevzî, s. 27-28; Bünderî, s. 8; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 105.

¹⁴¹² İbnü'l Cevzî, s. 69.

¹⁴¹³ a.g.e., s. 71.

oturtulmuş, Tuğrul Bey onu ululayıp yer öperek tazimde bulunmuştur. Bu arada Sultan ve yakın adamları ile Türk askerleri bu evlilik olayının gerçekleşmesinin sevinci ile Daru'l-memleke'nin sahanlığında oyun oynayıp Türkçe şarkılar söylüyorlardı.¹⁴¹⁴ Sultanın, Abbasoğularından ilk defa kız alan bir hükümdar olarak prestiji çok büyüyüp sevinirken, halife ise bu durumdan muzdarip olmuştur.¹⁴¹⁵ Sancılı geçen bu süreç ancak 2,5 yıl sonra nikahın gerçekleşmesi ile bitmiştir.¹⁴¹⁶

Eski Türklerde iktidar ailesinde sık görülen leviratus geleneğinin (ölen hanedan üyesinin eşinin kardeş ile evlendirilmesi) Selçukluların da ilk zamanlarında görülen bir uygulamaydı. Mikail'in şehid düşmesi üzerine eşi Türk geleneklerine göre, Selçuk'un diğer oğlu Yusuf ile evlendirilmiştir.¹⁴¹⁷

456/1064'te Alparslan oğlu Melikşah'ı Karahanlı İbrahim Tamgaç Han'ın kızı Terken Hatun ile evlendirmişti. Diğer oğlu Arslanşah'ı ise Gazneli İbrahim'in kızı ile evlendirip, kendi kızını da İbrahim'in oğluna vererek hanedanlar arası akrabalık tesis ederek diplomatik evlilikler yaptırmıştı.¹⁴¹⁸

Melikşah'ın kızı Gevher Hatun ile Gazneli İbrahim'in oğlu veliaht Mesud evlendirilmiştir.¹⁴¹⁹

Selçukluların dayattığı bazı şartlarla halife olabilen Müktefi, Selçuklularla akrabalık ilişkisi de kurmuştu. 1140 tarihinde halife, Mesud'un kızkardeşi Fatıma Hatun ile evlendi. Mesud da gene aynı tarihte halifenin kızı ile nikahlandı.¹⁴²⁰ Bu durumda sultan Mesud, Tuğrul Bey'den sonra hilâfetten kız alan ikinci sultan olmuş oluyordu.

¹⁴¹⁴ a.g.e., s. 81.

¹⁴¹⁵ a.g.e., s. 81-82.

¹⁴¹⁶ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 106.

¹⁴¹⁷ O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 51.

¹⁴¹⁸ İbnü'l-Esir, X, s. 52; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 143.

¹⁴¹⁹ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 29; O. Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 168-69.

¹⁴²⁰ İbnü'l-Esir, XI, s. 47,77; O. Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 258, not. 78.

SONUÇ

Selçuklular Ortaçağ tarihine damga vurmuş bir iktidardır. Türklerin Müslümanlaşmasının başladığı süreçte, Türkistan'dan Yakındoğu'ya doğru akan kitlesel Türk göçlerinin yaşandığı bölgelerde hakimiyetlerini tesis edebilmişlerdir.

Oğuz Yabguluğu bünyesinden çıkarak çetin mücadeleler sonucunda Horasan'a hakim olarak iktidarlarının temelini atan Selçuklular hükümrانlık anlayışı olarak eski Türk hükümrانlık anlayışını yeni topraklarına taşımışlardı. Fakat intibak edilen İslâm dünyasının devlet geleneklerini kısa dönemde anlayan Selçuklu sultanları, bu anlayışa uygun bir hükümrانlığa evrilmiştir. Bu anlamda Selçuklu iktidar anlayışı, eski Türk iktidar anlayışı ile Arap- Fars iktidar anlayışının sentezinden oluşuyordu. İlk başlarda Türk devlet gelenekleri hakimken, sonradan Arap- Fars devlet gelenekleri baskın olmuş, devletin kuruluşunu sağlayan Türkmenler iktidardan uzaklaştırılmıştır.

Yukarıda da değinildiği gibi Selçuklu iktidar anlayışı iki temel devlet geleneğinden beslenmekteydi. Bu anlamda iktidarının kaynağı Türk iktidar anlayışından kaynaklanan kut olgusundan beslenmekteydi. Ayrıca hukuken İslâm dünyasının başı olan halifelerden sultanlık tasdiğı almaları onların iktidar kaynağını oluşturmuştur.

Her iktidar gibi Selçuklu iktidarı da kendini sembollerle ifade ediyordu. Bu semboller maddi ve manevi hakimiyet alametleriydi. Uygulamada ise Selçuklu iktidarı kendisini tören, merasim ve kutlamalarda gösteriyordu. Selçuklu iktidarına gösterilen tazim hareketleri de iktidara has sembolik davranışlardı.

Adem-i merkezîyetçi bir yapıdan merkezi bir sisteme dönüşmeye çalışan Selçuklu iktidarının bu konuda çok başarılı olamadığı görülmektedir. Selçuklular iktidarlarını kendi topraklarında ve yeni fethettikleri bölgelerde kendilerine has yöntemlerle tesis ediyordu. Tâbi bu yöntemler yine İran-İslam devlet gelenekleri ile eski Türk devlet geleneklerinden beslenmekteydi.

Selçuklu hükümdarları yetkileri sınırsız despot hükümdarlar değildiler. Eski Türk devlet geleneklerinden gelen töre üstünlüğü ile İslâm hukuku onları sınırlandırıyor. Bu yüzden onlar eski İran hükümdarları gibi sınırsız yetkili en üstün güç değildiler. Eski İran hükümdarlarını sınırlandıran yegâne şey adalet ve insaf duygusuydu.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülbâki, Muhammed Fuad, *İslâmın İki Büyük Bilgesi Buhari ve Müslim'in İttifak Ettikleri Hadisler*, çev. Abdullah Feyzi Kocaer, Konya 2005.

Abdürrâzık, Ali, *İslâm'da İktidarın Temelleri: Bir İdeolojik Devlet Eleştirisi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1995.

Abû'l Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987.

Acar, Abdurrahman, "İmam Gazzâlî ve Selçuklular", *900.Vefat Yılında İmam Gazzâlî, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2012.

-----, "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği", *Diyanet İlmi Dergi*, XXXIX, Sayı: 1, Ocak-Şubat-Mart 2003.

-----, "Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta 2007.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "Bir Siyâsetnâme olarak Kutadgu Bilig", *Doğumunun 990. yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 26-27 Ekim 2009, Ankara 2011.

-----, "Kaşgarlı Mahmud ve Abbâsî Halifeliği", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 39, 2008-2009.

-----, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi.

-----, "Siyâsetnâme", *DİA*, XXXVII (2009), s. 304-306.

Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

-----, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2015.

Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I- II, İstanbul 1977.

Ahmetoğlu, Ali-Hüseyin, Şen “Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXIX, 234. sayı.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

Aksoy, Hasan, “İslam Öncesi Türk Kozmolojisinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *X.Uluslararası Türk Kültürü, Sanat ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri*, 21-27 Eylül, Ulanbatur/Moğolistan, 2016.

Aksu, Ali, “Asr-ı Saadet Ve Emeviler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları”, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, sayı 2, Sivas 2001.

Amanoğlu, Ebulfez Kulu, “Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16. Sayı, Erzurum, 2001, s. 151-155.

Anna Komnena, *Alexiad-Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

Anonim, Arat, Reşit Rahmeti- Bang, Wilhelm, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936.

Arsal, Sadri Maksudi, *Hukuk Felsefesi Tarihi: Ahlâk, Hukuk ve Devletin Mâhiyeti*, İstanbul 1945.

Arslan, İlhan, “İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 16, sayı: 51, Bahar 2012.

Artuk, İbrahim, “Abbasiler ve Endülüs Emevileri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III, sayı: 5-6, İstanbul 1953.

Artuk, İ, Artuk, C., *İslami Sikkeler Kataloğu*, I, MEB, Seri: III, No: 7, İstanbul, 1970.

Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, *DİA*, XXXXIII (2013), s. 79-82.

Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1995.

Aykut, Şevket Nezihi, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri*, I, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Aytaç, İsmail, “Selçuklu Kervansarayları”, *Türkler*, VII, Ankara 2002.

Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, çev. Ali Sevim, Ankara 1988.

Babayar, Gaybullah, “Köktürk Tarihi İçin Bir Kaynak Olarak Oğuz-Name: Destanda Köktürk-Selçuklu Tarihinin Karşılaştırılması Üzerine”, *Özkan İzgi Armağanı*, Ankara, 2011.

-----, “Batı Köktürk ve Orta Asya Bozkır Hanlıklarının Sikkelerindeki Damgalar”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I, sayı 1, 2014.

Babayar, Gaybullah, Habibullayev, Arif, “Batı Köktürk Kağanlığının Hakimiyet Simgeleri: Damga ve Mühür”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXII, 240. sayı, İstanbul 2019.

Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *DİA*, XVIII (1998), s. 425-428.

Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, Ankara 2013.

-----, *Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

Başer, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den Sevgi Topluma*, Seyran Kitap, İstanbul 1995.

Başdin, Aziz, “İçtimai Gelenekler Açısından Selçuklularda Toy, Düğün Törenleri ve Gelenekleri (Sultan Alp Arslan Dönemi)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II. cilt, 2. sayı, 2017.

Baykuzu, Tilla Deniz, “Geç Dönem Asya Hun Sikkeleri”, *Tarih Dergisi*, sayı: 45, İstanbul 2008.

Berki, Ali Himmet, “Selçuklular ve Osmanlılar Devirlerinde İlk İslâm ve Türk Üniversiteleri”, X, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 110-111. sayı, Temmuz-Ağustos 1971.

Bertrand de Jouvenel, *İktidarın Temelleri: iktidarın mâhiyeti ve tarihî gelişimi*, çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1997.

Bezer, Gülay Öğün, “İldenizliler”, *DİA*, XXII (2000), s. 82-84.

-----, “Selçuklular Döneminde Devlet”, *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet, Bildiriler, 19-24 Ekim 2017*, İstanbul, 2018, 153-157.

Bozkurt, Nebi, “Taç”, *DİA*, XXXIX (2010), s.362-363.

-----, “Çadır”, *DİA*, VIII (1993), s. 158-162.

-----, “Tırâz”, *DİA*, XXXXI (2012), s. 112-114.

-----, “Davul”, *DİA*, IX (1994), s. 53-55.

-----, “Kılıç”, *DİA*, XXV (2002), s. 405-408.

-----, “Lakap”, *DİA*, XXVII (2003) s. 65-67.

Bozkuş, Metin, “Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dini ve Mezhebi Yapı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V. Cilt, II. Sayı, Sivas 2001.

Bündarî, Kıvâmüddin Fethb.Ali, *Zubdatu'n- Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.

Büyükçanga, Mehmet, “Selçuklulardan Günümüze Konya’da Kartal Arması”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 5, Konya, 2008.

Canatan, Kadir, “Geleneksel Siyaset Ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak “Siyâsetnâme” , Büyük Devlet Adamı Nizâmülmülk’ün Devlet Ve Siyaset Anlayışı Üzerine”, 2009.

Canfield, Robert L., “Türk-İran Geleneği”, çev. Ömer Avcı, *Akdeniz’den Hindistan’a Türk-İran Esintileri*, İstanbul 2005, s. 15-52.

Cansız, İsmail, “Dede Korkut Hikayelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitleri”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 11. sayı, Ankara, 1999.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000.

Cerrahoğlu, İsmail, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri”, X, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 110-111. sayı, Temmuz-Ağustos 1971.

Cilacı, Osman, “Selçukluların İslâma Davet Politikası ve Gayr-i Müslimlerle İlişkileri”, *Diyanet İlmi Dergi*, XXXVI.cilt, 4.sayı, 2000.

Cüveynî, Alaâddin AtaMelik, *Tarih-i Cihan-Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1988.

Cüzcanî, Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırı, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harizmşahlar*, hzl. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.

Çaycı, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Çayırdağ, Mehmet, “Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri”

Çetin, Kenan, “İran’dan Anadolu’ya Selçuklu Paraları”, (Selçuklu sikkelerinin özellikleri ve İran’dan Anadolu’ya görülen değişiklikler)”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 29, Erzurum 2006.

Çetin, Osman, “Sultan I.Alaaddin Keykubad ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*, Sayı: 4, Cilt: 4, Yıl: 4, Bursa 1992.

Çoruhlu, Tülin, “Tuğ”, *DİA*, XXXXI (2012), s. 330-332.

Dabaşî, Hamid, *İslâm’da Otorite: Peygamber’in Gelişinden Emevi İdaresine Kadar*, çev. Süleyman E. Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Davutoğlu, Ahmet, “Devlet”, *DİA*, IX (1994), s. 234-240.

Deleuze, Gilles- Guattari, Felix, *Kapitalizm ve Şizofreni, Bin Yayla, Göçebebilimi İncelemesi, Savaş Makinası*, çev. Ali Atay, İstanbul 1990.

Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı: Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK, Ankara 2013.

Derman, M. Uğur, “Tuğra”, *DİA*, XXXXI (2012), s. 336-339.

Devâlibî, Ma’ruf, *İslâm’da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, İstanbul 1985.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2003.

Dirimtekin, Feridun, “Selçukluların Anadolu’da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer”, *Malazgirt Armağanı*, TTK Basımevi, Ankara 1972.

Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz’dan Selçuklu’ya (Boy, Konat ve Devlet)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

-----, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10-11, İstanbul 1981.

-----, “Türkçe İl (Devlet) Deyimi Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 35 (1995), s. 137-144.

- , *Türk Hükümdarı*, İstanbul 1990.
- , “Eski Türk Devlet Teşkilâtında “Bey” Ünvanı ve Tarihî Gelişmesi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1. Sayı, İstanbul 1984, s. 7-10
- , “Eski Türk Devlet Teşkilâtında “Tanhu” Unvanı ve Tarihî Gelişmesi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIII. cilt, 1 - 2. Sayı, [Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan], Ankara 1985, s. 205-208.
- Ebü’l-Ferec, İbnü’l-İbrî (Bar Habraeus), *Abû’l-Farac Tarihî*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, 2. baskı, I, Ankara 1987.
- Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime: Türklerin Soy Kütüğü*, haz. Muharrem Ergin, İstanbul 1970.
- Erdem, Sargon, “Alem”, *DİA*, II (1989), s. 352-354.
- Erkal, Mehmet, “Arşın”, *DİA*, III (1991), s. 411-413.
- Erkiletlioğlu, Halit, “Sultan I. Aladdin Keykubad Adına, Metbu Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, sayı: 3, Konya 1988.
- Eroğul, Cem, *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi, Ankara 1990.
- , “Türkiye Selçukluları’nda Hediye ve Hediyeleşme”, II, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV, İzmir 2000.
- , “Türkiye Selçuklularında Devlet Erkânının Eğlence Hayatı”
- Esin, Emel, “İslâm ile karşılaşan ilk Türkler “Şul” (Çöl?Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara dair” *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cild VII, Cüz 3-4, İstanbul 1979.
- Fârâbî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Basım, İstanbul 2017.
- Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer”, *DİA*, XXXIV (2007), s. 44-51.
- , “Fetih”, *DİA*, XII (1995), s. 467-470.

el-Beyhaki, Ebü'l-Fazl, *Tarih-i Beyhaki*, trc. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırlangıç, TTK, Ankara 2019.

el-Hüseynî, Nâsr İbn Ali, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkıyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1943.

el-Mâverdî, *Ahkâm-ı Sultaniyye: İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.

el-Gazzâlî, *Nasihatü'l-mülûk, Devlet Başkanlarına*, haz. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul 1969.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı, XI. Yüzyıl*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1981.

-----, *Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, sayı 118, Ankara 1997.

-----, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI.yüzyılda Türk İllerinin Siyasî ve Etnik Durumu”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 11.-14.cilt Ankara 1973-75.

Gordlevsky, Vladimir Aleksandrovich, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988.

Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi (İslâmiyet'ten Evvel Türk Medeniyeti)*, İstanbul 1976.

Göksu, Erkan, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V, 2. Sayı, İstanbul, 2010, s. 986-1011.

Gökyay, Orhan Şaik, *Bugünkü Dille Dede Korkut*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1963.

Gömeç, Saadettin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Türk Kültürü*, XXXVIII. cilt, 443. sayı, Ankara, 2000, s. 129- 142.

-----, “Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, II. cilt, 2. Sayı, Samsun, 2010, s. 29-33.

Görkem, İsmail, “Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 77. Sayı, İstanbul, 1992, s. 157-188.

Gözler, Kemal, *Devletin Genel Teorisi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2009.

Gül, Adem, *Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri: Hun, Göktürk, Hazar ve Uygurlar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015.

Gülensoy, Tuncer, “Eski Hun ve Uygur Kişi Adı ve Unvanları Üzerine”, *Kültür Evreni: Üç Ayda Bir Yayımlanan Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, III. cilt, 10. Sayı, Ankara, 2011, s. 9-18.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Kitabelerde Geçen Bazı Unvanları ve Bunların Selçuklu Siyasetine Yansımaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31. sayı, Konya 2012.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz, by. 1995.

-----, *İslâmda Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşcu, Ankara 1979.

-----, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul 1998.

Hasanov, Zaur, “İskitlerin ve Hunları (Hsiung-Nu) Dininde Kutsal Kılıç Kültü”

Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hilâfetin Kureyşliliği- İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*, Ankara 2005.

Hocaoğlu, Durmuş, *Bir Entelijansiya Kritiği Düşük Şiddetli Devrim*, İstanbul 2002.

-----, “Devlet ve Meşrûiyet, Kut ve Töre”, *Muhelif*, 1\20 (2000), 1-5.

-----, “Kaos, Entropi, Hürriyetlerin Korunumu, Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum*, III\10 (2005), s. 31-37.

Huncan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı: Karahanlılar*, Paradigma Akademi, Eylül 2015.

İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'yye fî'l-Umuri'l-Ala'yye Selçukname*, çev. Mürsel Öztürk, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.

- İbn Haldun, *Devlet*, çev: Osman Arpaçukuru, İstanbul 2003.
- , *Mukaddime*, haz. Zakir Kadiri Ugan, I-II-III, MEB, İstanbul 1990.
- İbn Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl, I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *el- Bidaye ve 'n-Nihaye: Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, XII, XIII, İstanbul 2000.
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddin Ömer, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb: Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 1976.
- İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman, *El-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih: İslâm Tarihi*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, I, IX, X, XI, XII, İstanbul 1989.
- İnalcık, Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1966, s. 259-271.
- İnan, Abdülkadir, “Tuğ-Bayrak (Sancak)”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Türk Kültürü Dergisi*, sayı: 46, yıl: IV, Ağustos 1966.
- İndirkaş, Zühre, *Türklerde Taç Geleneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, Basılmamış Doktora Tezi.
- , “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türklerde Taç Geleneği”, *Türkler*, IV, Ankara 2002.
- Kaçın, Bülent, “Büyük Selçuklularda Evlilik Merasimleri”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)*, 2. Sayı, Konya, 2017, s. 105-119.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- , *Harizmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984.
- , *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972.
- , *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.
- , *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.

- , *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1998.
- , *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
- , “Bilge Kağan'ın Adı ve Lâkabı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 35. Sayı, İstanbul, 1985, s. 4-8.
- Kahveci, Niyazi, *İslâm Siyaset Düşüncesi: (XV.asra kadar)*, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara 1996.
- Kaplan, Mehmet, “Bir Padişah Çadırı Tasviri”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, sayı: 2, 1980.
- Kara, Seyfullah, “Selçuklu Türkleri'nin Mezhepsel Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta 2007.
- , “Selçuklu Türkiye'sinde Eğlence Türü Olarak Bezm ve Musiki”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 68. sayı, Ankara, 2014.
- Karadaş, Cağfer, “Selçukluların Din Politikası”, *İSTEM: İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, I. cilt, 2. sayı, Konya 2003.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvân-ü Lûgat'it-Türk*, çev. Besim Atalay, I-III, Ankara 1939.
- Kayaoğlu, İsmet, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIV, Ankara 1981.
- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, TTK, Ankara 2011.
- Keleş, Nevzat, “Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merasimlerine Dair”, *Abdülkadir Özcan'a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, 2018.
- Kesenceli, Resul, “Muhammed Gazzâlî'nin Büyük Selçuklu Devletiyle İlişkisi ve Manevi Etkileri”, *Somuncu Baba*, 2006.
- Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti tarihi: Sultan I. Mesud dönemi 1116-1155*, TTK, Ankara 2003.

Keykavus b. İskender b. Kabus, *Kabusname*, çev. Mercimek Ahmed İlyasoğlu, haz. Atilla Özkırımlı, I, 1974.

Kırkkılıç, Ahmet, “Türk Kültüründe Bayrak ve Kullanımı”, *Ekev Akademi Dergisi*, I, sayı:1, Kasım 1997.

Komisyon, Devlet, *Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük*, I, Ankara 1998.

-----, “Devlet”, *Türk Ansiklopedisi*, XIII, Ankara 1966.

Köktaş, Yavuz, “Hadislerde Geçen “Sultan” Kelimesine Dair”, *Usul- İslâm Araştırmaları*, Sayı: 9, Adapazarı 2008.

Kömürcüoğlu, Mustafa, Şeyma, “Güç ve Adalet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizâmülmülk ve Siyâsetnâme’si”, *İLEM*, 2009.

Köprülü, Fuat, “Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*.

-----, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1939.

-----, “Bayrak”, *DİA*, V (1992), s. 247-254.

-----, “Bayrak”, *İA*, s. 408.

Köymen, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

-----, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1984.

-----, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, Ankara, 1979.

-----, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 1993.

-----, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.

Kucur, Sadi, “ İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları” *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet, Bildiriler, 19-24 Ekim 2017*, 2018

-----, “İktâ”, *DİA*, XXII (2000), s. 47-49.

-----, “Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, Bildiriler*, Antalya 2013.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.

Küçük, Salim, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig Dergisi*, sayı: 54: s. 185-210, 2010.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Yüzük”, *DİA*, XXXIV, 2013, s. 55-57.

Küleççi, Cahit, “İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, VIII, sayı 7, Ankara 2013.

Kütük, Ahmet, “İslâm/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukukî Mâhiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, XXVII, 2. sayı, İstanbul, 2017, 195-206.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Ferman”, *DİA*, XII (1995), s. 400-406.

Lambton, Ann K. S., “Atabetü’l Ketebe’ye Göre Sencer İmparatorluğu’nun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, XXXVII\147 (1973), 365-394.

-----, “Gazzâlî’nin Nasihatü’l-Müluk’unda Saltanat Teorisi”, çev. Seyfi Say, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Sonbahar 2014.

-----, “İkta Üzerine Düşünceler”, çev. Halil İbrahim Hançabay, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak.Dergisi*, 25, (2016/2).

Lowick, N. M., “Fars’daki Selçuklu Hâkimi Resultegin’in Bir Altın Sikkesi”, çev. Erdoğan Merçil, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 28-29, İstanbul 1975.

Mahir, Saad, “Mâverî’nin Selçuklu Sanatına Etkisi”, çev. Ahmet Çaycı, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 99, IX. Sayı, Konya 2000.

Memmedli, Yunus, “Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1994, s. 95-110.

Menekşe, Ömer, “Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 39, sayı: 3, 2003.

Meray, Seha L., *Devletler Hukukuna Giriş*, I, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1960.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

-----, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 2015.

-----, “Menşur”, *DİA*, XXIX (2004), s. 149-150.

-----, “Besâsîrî”, *DİA*, V (1992), s. 528-529.

-----, “Taht”, *DİA*, XXXIX (2010), s. 434-436.

-----, “Tevki”, *DİA*, XXXXI (2012), s. 35-36.

-----, “Gâşiye”, *DİA*, XIII (1996), s. 398-399.

-----, “Büveyhiler”, *DİA*, VI (1992), s. 496-500.

Merçil, Erdoğan- Sevim, Ali, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995.

Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Ravzatu's-Safâ, (Tabaka-i Selçûkkiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK, 2.baskı, Ankara 2018.

Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Hisar ve Türk İslâm Klasikleri, 2003.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd Düvel: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, çev. Ali Öngül, I, İzmir 2000.

Necef, Ekber N., *Karahanlılar*, İstanbul 2005.

Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul 2009.

-----, *Siyâset-nâme*, çev. M. Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Ocak, Ahmet, “Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, V, Ankara 2012.

Oruç, Züriye, “Selçuklularda Bir Hakimiyet Alameti Olan Mühür-Yüzük ve Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X, sayı: 54, 2017.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981.

-----, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.

-----, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I, II, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971.

-----, *Türk Kültür Tarihine Giriş: I-VIII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.

Önal, Hakkı, “Selçuklular Devri Amasya Türbeleri”, *İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, Atatürk Üniversitesi 4. Sayı, Ankara 1980.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK, Ankara 1990.

-----, “Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, *İsmail E. Erünsal’a Armağan*, I, Ülke Yayınları, İstanbul, 2014.

-----, “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Basınevi, İstanbul 2008.

-----, “Menşur”, *DİA*, XXIX (2004), s. 148-149.

-----, “Selçuk Bey”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 364-365.

-----, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 386.

-----, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII (2007), s. 38-41.

-----, *Sultan Muhammed Tapar*, TTK.

-----, “Unvan”, *DİA*, XXXXII (2012), s. 163-166.

Özcan, Nuri, “Mehter”, *DİA*, XXVIII (2003), s. 545-549.

Özdemir, Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993.

-----, *İslâm Devlet Felsefesi*, İstanbul 1989.

Özel, Ahmet, “Cihad”, *DİA*, VII (1993), s. 527-531.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.

-----, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 39-72.

-----, “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el- Müsterşid’in Katli Meselesi”, *Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 111-146.

-----, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I, sayı 2, 2014.

-----, “Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey’in Ölüm Meselesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII, sayı 35, Ankara 2004.

Özme, Adil, “Sikke ve Mühür Sanatı”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Sosyal ve Siyasal Hayat)*, II, Ankara 2006.

Paydaş, Kazım, “Mevlana Celaleddin’in Anadolu Selçukluları ile olan Münasebetleri”, *Harran İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:18, 2007.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.

-----, *Sultan Alp Arslan: Fethin babası*, Kronik Yayıncılık, 8. Baskı, İstanbul 2018.

-----, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Adetleri ve Taziye Merasimleri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II. cilt, 3. sayı, Edirne, 2012, s. 29-41.

Pritsak, Omeljan, “Çin Kaynaklarına Eski Türk Hükümdarlık Unvanları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, trc. Eşref Bengi Özbilen, 113. Sayı, İstanbul 1998, s. 215-222.

Ravendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, I-II, Ankara 1957.

Redford, Scott, *İktidar İmgeleri, Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Sağıt, Betül, *Anadolu Darplı İslami Sikkelerde Yazı (1071-1400)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012.

Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, I, İstanbul 1989.

Sanal, Haydar, “Kös”, *DİA*, XXVI (2002), s. 270-272.

Sarıhan, Ayşe, *Konya Ereğli Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019.

Sekman, Zeynep Hilal, *Horasan-Irak Selçukluları'nın Çöküşünde İdari Etkenler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, TTK, 4. Baskı, Ankara, 2014.

-----, “Dandanakan Savaşı”, *DİA*, VIII (1993), s. 456-457.

Sherwani, Harun Khan, “Gazzâlî'ye Göre Nazari ve Tatbiki Siyaset”, çev. H.G.Yurdaydın, *Islamic Culture*, vol IX, No:3, Hyderabad 1935.

Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'atü'z- Zaman fî Tarihi'l- Ayan'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.

Sivrioğlu, Ulaş Töre, “Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma- Bizans Etkisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, I, sayı: 2, 2014.

Soysal, Mahmut Enes, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2010, s. 209-239.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri- Boy Teşkilâtı- Destanları)*, Ana yayınları, İstanbul 1980.

-----, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK, 3. Baskı, Ankara 2014.

-----, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 365-371.

Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vekayinâmesi*, çev. Hrant Andreasyan, İkinci

Kısım (1042-1195), TTK, Basılmamış, 1944.

Şahin, İlhan, “Sancak”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 97-99.

Şahin, Mustafa, Tunç, Zekiye, “Türkiye Selçukluların Sinop’un Fethinde Gâşiye’yi Hakimiyet Alameti Olarak Kullanmaları ve Fetih İçin Gönderilen Fütüvvetnâme”, *Gaziantep University Journal of Social Science*, XVII, 2. sayı.

Şeker, Fatih Mehmet, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, Dergah Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011.

Şeker, Mehmet, “Türkiye Selçuklularında Birarada Yaşama Tecrübesi (Müslüman-Gayr-i Müslim İlişkileri)”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, II (23-27 Kasım 1998), Ankara 2003.

-----, “Hil’at”, *DİA*, XVIII (1998), s. 22-25.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001.

Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul 1997.

-----, “Emîr-i Hares”, *DİA*, XI (1995), s. 134-135.

-----, “Çetr”, *DİA*, VIII (1993), s. 293-294.

Taş, Necati Fahri, Bozkurt, Nebi, “Mühür”, *DİA*, XXXI (2006), s. 528-530.

Taşgıl, Ahmet, *Göktürkler, Türk Devlet Modeli*, Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul 2017.

-----, *Kök Tengri’nin Çocukları, Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 12. Basım, İstanbul 2017.

Tekin, Oğuz, “Sikke”, *DİA*, XXXVII (2009), s. 179-184.

Tezcan, Mehmet, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 22, Sayı:2, 2007.

-----, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2012, sayı: 48, s. 305-342.

Togan, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra*

Kadar), I, İstanbul 1981.

-----, “Göktürk Paraları”, *Çınaraltı*, V, 128, İstanbul 1944.

Tokan, Özgür, “XI. Asırda Selçuklular’da Tuğra”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, III, 1.sayı.

Tozlu, Selahattin, “Türklerde Devlet Yönetimi”, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Pegem Yayınları, İstanbul 2004.

Töre, Ulaş, “Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma- Bizans Etkisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, I, sayı: 2, 2014.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003.

-----, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005.

-----, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

-----, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1971.

-----, “Selçuklu Sultanı Anadolu Fatih Alparslan’ın 1064 Kars İli Fethi Üzerine Tetkikler”, VI, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 7. 8. sayılar, Temmuz-Ağustos 1967.

-----, “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleken*, IX, 35. sayı, Ankara 1945.

-----, “İlig Ünvanı Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII. cilt, 1. Sayı, s. 192-199.

Türkdoğan, Orhan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, I, Hasret Yayınları, Ankara, ty.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.

Usta, Aydın, “Sâmânîler”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 64-68.

Uyumaz, Emine, “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Abbasi Hilafeti ile Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 37, 2001-2002.

-----, “Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı’nın Türkiye Selçuklu Devleti Resmi Protokolünde Uygulanışına Dair”, *Mehmet Eröz Armağanı*, İstanbul 2011.

-----, “Selçuklu Türkiye’sinde Defin ve Taziye Merasimlerine Dair”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, IV. cilt, 12. Sayı, Ankara, 2014.

-----, “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Resmî Eğlence/Bezm Meclisleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 43. sayı, İstanbul 2006.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984.

Vural, Timur, “Türkiye Selçukluları Dönemi Nevbet Geleneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V, sayı : 23, Güz 2012.

-----, “Büyük Selçuklularda Nevbet Geleneği”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, V, Aralık 2012.

Yıldırım, Kürşat, “İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Unvanları ve Alâmetleri”, *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet, Bildiriler*, İstanbul 2018.

-----, “Juan-Juan Devleri ile Eski Türk Devletlerinde Kullanılan Müşterek Ünvanlar”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Ekim 2013 İstanbul -Bildiri Kitabı*, IV. Cilt, İstanbul, 2014.

Yıldırım, Mustafa, “Anadolu Selçukluları Halıları ile Azerbaycan Halıları Arasındaki Motif Birliği Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X.sayı, Konya 2000.

Yınanç, M. Halil, *Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

Yörükan, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ’da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Yurdagür, Metin, “İ’lâ-yi Kelimetullah”, *DİA*, XXII (2000), s. 62-63.

Yurdusevdi, Mehtap, *Selçuklular Devrinde Hükümrânlık Anlayışı ve İmgesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1959.

Yuvalı, Abdülkadir, “Türk Devlet Geleneğinde Din-Devlet İlişkileri (Selçuklu Örneği)”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta 2007.

Zabunoğlu, Yahya Kazım, *Devlet, Tanım-Kaynak-Unsurlar*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 328, Ankara 1973.

Zencani, *Sultana Öğütler, Alaaddin Keykubat’a Sunulan Siyâsetnâme*, haz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

